

«XXI ҒАСЫРДАҒЫ ФИЛОЛОГИЯ ҒЫЛЫМЫ:
МӘСЕЛЕЛЕРІ МЕН БОЛАШАҒЫ»

атты халықаралық ғылыми форум
материалдарының жинағы

16 мамыр, 2014 жыл

Proceedings International scientific forum
«PHILOLOGY SCIENCE IN XXI CENTURY:
PROBLEMS AND PROSPECTS»

16 мау, 2014

Сборник материалов международного научного форума
«ФИЛОЛОГИЧЕСКАЯ НАУКА В XXI ВЕКЕ:
ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ»

16 мая, 2014 год

Жауапты редактор
Қ.Әбдезұлы

Құрастырушылар: А.Темірболат, А.Жүсіпова, Ш.Шортанбаев.

«XXI ғасырдағы филология ғылымы: мәселелері мен болашағы» атты халықаралық ғылыми форум материалдары / құраст.: А.Темірболат, Ш.Шортанбаев, А.Жүсіпова. - Алматы: «Қазақ университеті», 2014. - б.

ISBN

Жинаққа 16.05.2014 жылы әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінде өткен «XXI ғасырдағы филология ғылымы: мәселелері мен болашағы» атты халықаралық ғылыми форум материалдары енгізілді.

Жинақ әдебиеттанушы, тілші мамандарға, жоғары оқу орындары студенттері мен магистранттарына арналған.

ISBN

© А.Темірболат, Ш.Шортанбаев, А.Жүсіпова, 2014
© Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, 2014

XXI ҒАСЫРДАҒЫ ҚАЗАҚ ФИЛОЛОГИЯСЫНЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

*Тұрсынбек Кәкішұлы,
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
профессоры, филология ғылымдарының докторы*

АТА ЖЫРАУ

Құдая тәубе, Қазақстанға аспаннан түскен тәуелсіздік еліміздің өткен тарихын біліп алуға, зерттеуге қуаныш – шаттықты көзге елестететін тойлар өткізуге мүмкіндік берді. Кеңес заманында қазақ деген атауды ептеп елжірей айтсаң «ұлтшылсың» деп тап беріп таңба басатын, жәбір – жапа көрсететін қисынсыздық түгелдей болмағанымен, саябырси бастағанының өзі тарихымызды білуге, елдігіміздің ерекшелігін тануға, сөйтіп ұлттық намысымызды оятуға мүмкіндік бергеніне қуанып жүрміз. Ұзағынан болғай!

IY ғасырға жуық, яғни 360 жыл құлдық психологияда, көрінгеннің табанында езіліп, аузына қарап күн көруге, қабағына қарап сөйлеуге дағдыланып қалғанымыз азаттық дәуірде сезілмейді, елпілдеп тұратынымыз кәзір байқалмайды деп ешкім айта қоймас. Әйтеуір келгеніне ширек ғасыр болған азаттық еңсемізді көтеруде. Оның нақты көрінісі ата – бабамыздың, өнерпаздарымыз бен батырларымыздың, хан мен қаралардың дүниеге келген жылын, күнін, жасаған жақсылықтары мен ерліктерін атап өтуде басқа елдерден асып түспесек, кем қала қойған жоқпыз. Тіпті асырып жіберіп, той – домалақтың бағасын төмендетіп бара жатқан жоқпыз ба деген ой да қылаңдап қояды! Бұған өзіміздің дарақылығымыз бас болса, жөн – жоба, ұят – аят дегендерді ретке салып отыратын жүйеліліктің де жетіспей жатқаны себепкер шығар.

Өткен бабаларымызды құрметтеу кезінде әрқайсысының елге сіңірген еңбектері мен артында қалған мұраларының салмағы мен ғибраты міндетті түрде есепке алынуы шарт. Әйтпесе тарихи оқиғаның қою – сұйығы, ауыр–жеңілдігі, парасаттылығы мен парықсыздығы араласып кетіп жатқаны да жоқ емес. Осы тұрғыдан келгенде өкімет тарапынан мән беріліп тізімге түскендердің республикалық деңгейде аталатын, тұлғалар жайлы арнайы шешім жасағанның ешбір артықтығы, сөкеттейтіні жоқ. Атақты тарихшы, академик М.Қозыбаевша айтсақ, «біз соңғы он жыл шамасында, әсіресе тәуелсіздік алған жылдары ата – тарихымызға үңілу үстіндеміз. Оның басты себебі – Ресей империясы тұсында тарихымызды отаршылдар жазды, советтік заманда Қызыл империяның мүддесіне негізделіп жасалды» (Манаш Қозыбаев. Тұлғалар тұғыры. 2009. 244 бет) деген сүбелі ойды айтқан еді. Манаш большевиктік идеологияның тоқпағын біраз соқса да өз халқына жаны ашығандықтың белгісін сездірген кезде талай сөгіс естіп, сөзге қалуды басқалардан көп көріп, маркстіл тарихшылардың ішінен шындықтан қорықпай, шын ой – пікірін айтқан, соған жету үшін өмір тауқыметін талай тартқан, сөйтіп ұлттық таным, намыс деңгейіне алғаш жеткендердің бірі болған, ірі азамат еді. Бұрынғыдан әлі күнге дейін арыла алмай келе жатқандарымыз кәзір де жоқ емес. Соның нақты көрінісі мектепте оқытылатын оқулықтарымыздан әлі күнге дейін ескі ізден арыла алмай келе жатқандығы дер ем.

Тәуелсіздік бізге таусылмайтын қуаныш – шаттық әкелді. Оны жыл сайын өтіп жататын той – домалақтардан көріп жүрміз. Басқа елде де осылай ма екен, әлде табаны күректей төрт ғасыр бойына көрінгеннің құлы болып, табанда езілген кездеріміздің есесін қайтарайық деп жатырмыз ба, әлде болар-болмас шындықты сылтау етіп өтірік пен адам айтпас хикаяны ойлап тауып, жылына сансыз той өткізгенімізге мәз болып жатқан жоқпыз ба?! Мұндай көріністер

елдің жай – күйін есептемейтін басшылар үшін жұмақтың көрінісіндей болып, ештеңені ойлап-пауы да ғажап емес.

«Елім - айды» білмейтін естімегендер қазақтың соңғы шоқына бастаған, тілін ұмыта бастағандары болмаса, төрт ғасырдай зарлана айтылатын халықтық гимнді білмейтіндер аз болар. Оның авторы кім дегенге қателескендер де, білмейтіндер де, тіпті қысыр есеппен пікір айтатындар да, ол фольклорлық бегіне ғой дейтіндер де кездесіп жатады.

Мен өзім тарихи деректерсіз сөйлеуді, пікір толғауды білмейтін пенде болған соң, бұрынғының үстіне көп құжаттарды қарастырдым. Әсіресе қазақ тарихшыларының пікірінен Манаш Қозыбаевтың ізденістеріне қол қоятынымды жасырмай айтатын болсам, ҚазССР Ғылым академиясының тарих, археология, этнография институтының директоры болып тұрған шақта тарихқа, оның ішінде қазаққа жаны ашитын зиялыларын, профессорлар мен академиктерін «Қожаберген жырау Толыбайсыншыұлының Отан тарихы мен қазақ поэзиясында алатын орны» деген тақырыпта республикалық ғылыми – теориялық конференция өткізу үшін сонау солтүстік өлкеге назар алып баруы, ойлантуы әшейінгі рушылдықтың белгісі емес. Қожабергентану ілімін қалыптастырудың нақты қадамы болған еді.

Мен өзім бұл процеске тоқсаныншы жылдары араласып, профессор А.Күзембаев басқаратын заң институтының басшысынан Қожабергеннің, Сегіз серінің өлең – жырларын жинап бастыруға аспирантым М.Дастанбаеваны жіберіп, біраз қозғау салғанмын. Және Сегіз сері жөнінде кандидаттық диссертация жазған марқұм дарынды Төлеш Сүлейменовтың кітап шығаруына демесін жасағанмын. Сол кезден басталған ізденіс бүгінгі тарих, этнография институты 2013 жылы наурыз айында Алматыда өткізген үлкен ғылыми конференцияға жалғасты. Алда әлі талай белгіленген шаралар бар. Яғни биылғы жыл Қожаберген жылы болмақ. Мені айрықша қуантқаны өкіметтің мәдени- тарихи құбылыстарға мән беріп, халықтық гимн авторының 350 жылдығын айрықша атап өту жөнінде шешім жасағандығы. Мұны елдігіміздің, ұлттық танымымыздың тамыр жая бастауының алғашқы нышаны деп қабылдаған жөн. Оған дәлел қандай. Төрт ғасыр бойына жылап-сықтап келген қазақтың «Елім-айды» білмейтіні жоқ. Әрине, Кеңес кезінде интернационализм ұранын айғайлап айтып, ұлы державалық шовинизмге айналдырса, орыс тілі арқылы совет халқын жасамақ болған пиғылдың алдыңғы қатарында болдық қой. Азаттық келгенде теңдікті сезіне бастауымыз есімізді жиоға мүмкіндік беріп отырғанын ұлттық намысы-мыздың оянуына пайдаланайық. Заман әрқашан бірқалыпта тұрмайтындығын енді түсінбесек, онда елдікпен қош айтысар сәттер алда да аз болмас.

Осыншама кіріспе жазатын Қожаберген кім еді, одан қалған мұраның бүкіл қазақ үшін қандай қасиеттері бар еді деген мәселеге қысқаша болса да жауап беруге ұмтылғанымыз жөн болар.

Ең алдымен кәрісі бар, жасамысы бар бүкіл қазақтың «Қаратаудың басынан көш келеді, Көшкен сайын бір тайлақ бос келеді, Ел – жұртынан айрылған жаман екен, Мөлтілдеп екі көзден жас келеді» дегенді қазақтың зарлап айтпағандары кем. «Үжмақ» орнаған Кеңес заманында зорлықпен тілден айрылғандардың арасынан «Елім-айды» естімегендерді іздеп табу қиын емес.

Халықтық мұңға, ұлттық гимнге айналған шығарманы, шығарма емес – ау, бір ұлттың таным – түсінігінде, есінде жүретін «Елім-айдың» дұрыс бағаланбауы, оны шығарған дарынның тарихтан ойып тұрып орын алмауына не себеп болды дегенге Қозыбаевтың пікірін келтірейік: «Бірінші - Қожаберген баба орыс империясына ашық қарсы, оның «Елім-айы» империяға қарсы туынды, екінші – қазақ хандарының төре тұқымынан сайлануына қарсы» дегеніне өз танымымыз тұрғысынан қосарымыз, үшінші, жалпы қазақтың демей-ақ қояйын, ел сөзін айтатын билікке ие төре-қаралардың, басшылардың, зиялылардың саясатшылдығы еді деп түсінген орынды болар. Елдің рухани сусыны, аттанар өрісі болған «Елім-ай» әнінің, жырының, дастанының иесі Қожабергеннің тарих қалтарысында қалып қойғанын мойындасақ онда рухани жағынан шығындалғанымыз өте мол және ірі болғанын көреміз, өкінішіміз өксітпей қоймайды.

Бүкіл халықтық гимннің қасиетіне дер кезінде жетпеуіміз біздің бүкіл мәдениетіміздің орынсыз датталуына әкеп соқты. «Жазуы болмаған елде қандай мәдениет, әдебиет болмақ?» деген евроцентристік көзқарас біздің қазақ хандығы тың, тұрақты мемлекеттігімізді, батыс елдерінен әлдеқайда бұрын салтанат құрғанымызды ай алмай, соңғы төрт ғасыр бойына бөтеннің қасы мен қабағына қарап, емеурінін бағумен өткізгеніміз ең өкінішті дәуір демеске шараң жоқ.

Осы өкініштің жалғасына да кездесіп отырмыз. «Халық сөзі» газетінің 1913 жылы 12, 19 сәуірде шыққан екі санындағы (23,24) «Қолдан қаһарман жасаудың халыққа қанша? Немесе соқпал Жұмабаев фантастикамен ойпалысса көп жетістікке жетер ме?» деп мақала оңға бұрылған қадамға тағы да күдік келтіріп, дау-дамайға шақырып жатыр. Мақала авторы профессор Жамбыл

Артықбаевтың осы уақытқа дейін шақырған еңбектеріне, әсіресе қазақ тіліндегі дүниелерді оқып, қажетті кезінде пайдаланып жүретініне ішім жылып жүруші еді. Соңғы кезде ғана ашылған дар- базаның есігін шатастырып алғаны қайта өкініп отырғанын жасыра алмаймын.

Қазақта не көп аттастар көп. Бір Жәнібекті атасаң ғана да, қарасы да, батыры да, болушы ол, ақын-жырауды да қосақтап шыға келеді. Ал тарихта қалған Қожабергендер де аз емес. Жамбылдың өз сөзімен айтсақ, «менің білетінім «Дауылпаз баба – Қожаберген жырау» өмір сүрген жүз жылдықта (1663-1763 жылдар) тарихи құжаттар мен елдің аузындағы әңгімеге мысал болған **бір ғана** Қожаберген белгілі. Ол он екі ата Абақ керейдің ішінде Шұбайғырдан шыққан Қожаберген батыр. Басқа да Қожабергендер болған шығар, бірақ елдің есінде қалғаны тарихи құжат бетіне іліккені сол. Оның өзінде 1765-1757 жылдардағы қазақ-қытай соғыстарының арқасында» депті.

Екінші: «Қазақ тарихында Қанжығалыға ұран болған Толыбай сыншыдан басқа Толыбай сыншы жоқ» («Халық сөзі» №23.12.04.2313) деп түйіндейді.

Қазақстанда Сарыарқаның солтүстігін Ашамайлы керей елі жайлайтынын, басқаларды былай қойғанда, классиктеріміз Сәбит пен Ғабит сол рудан өрбитінін білмейтіндерге не айтарымды білмеймін. Әсіресе Толыбай сыншының әйгілі Жалантас баһадүрдің апасы Жамалдан 20 ұл, кенжесі Қожабергенді көргені белгілі. Яғни Толыбай сыншы, оның ұлы, қазақтың ерен энциклопедиялық тұлғасы Қожаберген Абақ керейдің Шұбайғырынан емес, солтүстік Қазақстан облысын мекендеген Ашамайлы керейдің көшебесінен туғандығы тарихшыны шатастырған.

Бір ғажабы тамаша әулеттің негізін қалаушы Толыбай сыншы, өз кезеңінің ғажап тұлғасы Қожаберген, оның тамаша ұрпағының әсіресе Сегіз Серіні тіпті тарихта болмаған, өмірге келмеген деген жалғандықты айтушыларға тарихшы Жамбыл Артықбаевтың екпіндеп қосылуы қалдырады. Ойланымдар ағайындар.

Сіздер мені жаңа ғана ояңған екен деп қалмаңыздар. Еленбей жатқандардың бәрін біліп, үн қосып отыруға ешкім де міндетті емес. Алайда, елдіктің шылбырын ұстап, ірі азаматтық танытқан ұлы дарынның даңқын елемеу шығып жатқан мұрасына дұрыстап назар аудармау әрине кешіре қояр жай күнә емес. Тіпті қазақ елінің осыншама ұлан-байтақ жерге ие болып, өзінің ұлттығын сақтау жолында Қожабергеннің ұлы қолбасылық қызметін атқарғанына жеңіл-желпі қарауға болмайды.

Қазақ халқының оның ұландарының адамзат тарихында ірі де мәнді істерді тындыра білгендігі дерексіз емес қой. Әз Тәуке хан тұсында жазылған, атақты би Төле, Қазыбек, Әйтекелермен ақылдаса отырып, “Жеті жарғыны” дүниеге әкелген кемелділігін, бес жыл бойына елшілікпен айналысқанын былай қойғанда (1688 жылдан 1710), 23 жыл бойына қазақ, ноғай, қарақалпақ халықтарының біріккен қолына сардар болып, өз еркімен қолбасылықты қалың қауымның алдында Түркістан қаласында қанжығалы Бөгенбай батырға тапсырғанын қалай ұмытармыз. Мемлекеттік істі ұзақ жылдар атқардым дей салу қиын болмағанмен Әз-Тәуке ханның қарсылығына қарамай болашағы зор батырға сардарлықты ел көзінше табыс етуі әшейінгі пенденің қолынан келе бермейтін ерлік қой. Қаракерей Қабанбай, қанжығалы Бөгенбай, шапырашты Наурызбай, Ер Жәнібек пен Тұрсынбай батырларға ақылшы болу, үлгі көрсету аз абырой болмаса керек.

Қазақ елін орысқа да, қытайға да жем қылмай, тәуелсіздігін сақтай білген Абылайдың батырлары әңгімеге араласып жатқан соң 1879 жылы шыққан кітапқа дұрыстап мән берілмегенін айта кетейін. Ол әрі ақындықтың, әрі ақылдылықтың, әрі көрегендік пен мәрттіктің куәсі болуға жарайтын дерек.

Ыбырай Алтынсарин өзінің “Қырғыз (қазақ) хрестоматиясында” Абылай ханға арнаған тарауда “Қожаберген жырауға Абылай: “мені мақтап жыр айтшы” дейді. Қожаберген айтты: - Абылай, сені мен көргенде тұрымтайдай ұл едің, Түркістанда жүр едің. Әбілмәмбет ағаңа қызметші болған ұл едің. Үйсін Төле билердің түйесін баққан күл едің. Сен жиырмаға келгенде ақ сұңқардай түледің. Алыстан тоят тіледің. Ақтан болды күніңіз, арсы мен күрсіге тау таласты үніңіз. Енді сіздің бұл күнде бір көшеге сыймайды, азаптерде құлыңыз” (Ыбырай (Ибраһим) Алтынсарин. “Қазақ хрестоматиясы”. Алматы. “Білім” баспасы, 2003 жыл. 13 бет).

Осы идеяны жырға айналдырған Бұқар жырау, оның кейіпкері Абылай бүкіл қазақ халқына күні бүгінге дейін қазақ елінің ұлылары, данышпандары ретінде өмір сүріп келе жатқанын ескерсек, онда Бұқардың өзі Қожабергеннің шәкірті болғандығы, “Қожаберген ұстазым” деп мақтанатыны тек өнерпаздық тұрғыдан ғана емес, тарихи тұрғыдан да құнды ғой. Олай болса, адалдық тұрғыдан да, адамгершілік келбеттен де жалғыз төңірегін ғана емес, бүкіл елін ұйыта білген данышпандығының еленбеуіне таң қалмасқа болмас. Қожаберген қол бастаған сардар ғана емес, сөзге құдірет бітіре алған ақын, үнге жан салған сазгер, айтқанына елді сендірген дастаншыл жырау болғандығын естен шығаруға болмайды.

Қожаберген қайраткерлігін жіліктей бастасақ “Елім-айды” шығарған сазгерлігі алдымен әуен ұйқастылығына, сөз үйлесімдігіне негізделгені айдан анық. Олай болса, азаматтық келбетін ай-

қындай түскен батырлығы, батылдығы, сардарлығы, мәмілегерлік қайраткерлігі ұйқасты сөзбен көмкерілгені, әсіресе, “Елім-ай”, “Баба тіл” дастандары, “Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұлама”, “Жақсылық пен жамандық жайында хикая”, “Ата тек”, “Әулие Қойлыбай” сияқты дастандарының, қисса-толғауларының, “Абылай ханға айтқан ақылы” қара сөзбен болсада ұйқасқа негізделуінің өзі оны кемеңгер ақылдықтың ғана емес, ақындықтың биігінен көрсетері сөзсіз.

Сөз өнері арқылы сыртқа шығып, елдің таным – біліміне арқау болған Қожабергеннің тарихшылығын айрықша атау керек. Өкінішке орай, Евроцентристік теорияға әбден берілгендіктен фольклорлық туындыларды көркем сөздің екінші сорты, еріккеннің әшейінгі ермегі деп түсінудің қырсығы оның ел, жұртқа жеткізіп жатқан дерек шындықтарына мән бергізбегені өкінішті. Осы өкінішіміздің кейбір мезеттерін атакты ғалым Ақселеу Сейдімбековтың «Қазақтың ауызша тарихы» деген тамаша еңбегін де еленгенінің өзі қуанышты. Ал архивтік өзектерге әбден иманын беріп қойған орыс тілді тарихшыларымыз қазақтың жыр – дастандары мен қиссаларын, аңыздарын оқи алмағандары өкінішті. Олардың мән-мағынасын білмегендері елді өз тарихынан мақұрым қалдыруға дейін апарғанын енді қысылмай айтуымыз керек. Тәуелсіздіктің арқасында “Мәдени мұраның” ақтаруға қолымыздың жеткеніне қуанғанаық.

Мен мұны Қожабергеннен, оның жасампаз ұрпақтарынан қалған, соңғы уақытқа дейін еленбей келген том-том әдеби көркем шығармаларды ежіктей оқудың нәтижесі арқылы айтып отырмын. Ұлы аңданпаздығымен, ақындығымен қатар Қожаберген жырау өз заманының ғана емес, өзіне дейінгі дәуірлердің шежіресін дәйектеп жасаған ұлы ғұлама тарихшы екенін енді бағаламасақ, онда біздердің зиялы елміз дегеніміз шындықтан шалғай жатқан жалғандық, қып-қызыл өтірік болып шығады.

Бұл мәтінді ойды ежіктеп таратпай-ақ тек сүбелі де мәнді тарихи оқиғаларды Қожабергеннің қалай жеткізгеніне, айтқанына назар аударайық. “Баба тіл” деген дастанда тарихшы Әбілғазы Бәһәдүр (1603-1663) өзінің “Түрік шежіресі” еңбегінде қазақты атамай, Үш жүз деген атаудың сырын ашпай кеткенін сынап, “Айналайын, Үш жүзім, Әбілғазыға налыма, шежіресі бар елімнің, қоймаспыз жатқа жалына” деп алады да, “Шыңғыс ханнан көп бұрын, қазақ пен үш жүз бір атау” деп ой түйгенін естен шығармайық. Жойқын Жоңғар шабуылына дейінгі дәуірді “Өткен кезең” дастанында тарата, тіпті ежіктей баяндап, бүкіл Сібірді жайлаған елдерді, әсіресе, татарлардың әр тайпасына дейін таратып, қазіргі айтылып – жазылып келгендердің шындықтан алыс екенін көзге елестетеді. “Жасымда жасап сан жорық, Байкөлден асамен бардым. Ордабасы боп жүріп, көп ел мен жерді таныдым” дегенін дастанның әр тарауынан ғана емес, тіпті әрбір шумағынан аңғарып, тарих тереңіне сүңгі бересің. Қалмақтардың ата- бабасына дейін таратып шығады. Ол аз болса, «Ойғырдың анасы – Қытай, атасы-Түрік, соқтығып Қытаймен көрші тұрды жиенсініп. Қарақалпақ ағайынға шетінен жұртымызға салды бүлік.

Дүнгеннің апасы – Қытай, атасы – Араб.

Жатпады олардағы текке қарап,

Ұрынып Найман, Қоңырат, Жалайырға

Мазасын кетірді елдің шабуылдап,-

деген сияқты шумаққа бүкіл Байкал, Сібір өңірін ғана емес, әр ру тайпаның тегін де, көшіп қонуын да дәлелді баяндайды. Осы тұрғыдан келгенде біздің қазақ тілін білмейтін қандас тарихшыларымыз ауыз әдебиетінің үлгілеріне айрықша зейін салып, халық тарихын бөтендердің айтқанымен емес, өздерінің танымымен ғасырлар қойнауындағы шындықты бүгінгі ұрпаққа жеткізуі керек.

Міне, Қожаберген жыраудың ғұлама тарихшылығын тек осыдан ғана танып қоймай, бүкіл ауыз әдебиеті үлгісіне тарихи – мәдени тұрғыдан қарау қажеттігі өзінен өзі көкейге оралады. Қожабергеннің өнерпаздығын әнші, күйші, болды, айтқыш шешен, емші- балгер, тілші, палиглот болды деп тарата бергенше қазақ халқына белгілі болған өнерпаздардың біразына ұстаз болғандығын айтып, өткен тарихтың қыр – сырын дұрыс аңғарту арқылы ғұлама ұстаздың деңгейіне көтерілгенін көреміз.

Батыр – бағландар әрине Қожаберген сардардың ығына жығылып, көз қиығына қарағанын былай қойып, әр шығарманың мән – мағынасына шырақ қойып қарайтын болсақ, сөз зергерлігінің өзін қазақтың ұлы ақыны С.Торайғыровтың ойымен түйіндейік.

Толыбайсынның баласы Қожаберген

Тарихынан оғыз – түрік хабар берген.

Үмбетей, Бұқар жырау, Тәтіқара

Үшеуі Қожабергеннен үлгі көрген,-

дегенін немесе Қожаберген бабамыздың үлгісі дарыған қазақтың сөз өнерін 20 том көлемінде жинап, бүгінгі ұрпаққа жеткізіп кеткен Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының:

Қолбасы, ақын- жырау һәм елші, би

Шығарды “Елім-айдай” тамаша күй,

“Елім-ай” әні мен жырындағы

Шығарған Қожаберген бабанды сүй,-

дегенін ұмытпау керек.

Тарата берсек бабамызға айтылар сөз де жетеді, ой – пікір де аз болмас. Кештеу болсада осы игі іске мұрындық болған тарихшы Манаш Қозыбаевты есте тұтып, Қызылжар – Петропавл қаласындағы халықаралық “Жеті жарғы һәм Қожаберген жырау” қоғамдық қорының атқарып жатқан істерін айрықша атау шарт. Қазір Қазақстанда қорлар көп. Олар бірді – екілі елеулі шараларды өткізіп, ата-бабаларының ру, ата, ауыл болып, мүшелді тойын өткізумен келе жатыр. Тігілген үйдің, сойылған малдың, тартылған табақтың аз – көптігіне қарай күйінетіндер де, күндейтіндер де аз емес.

Ал мына өзінің заңды да тарихи атын айтып ала алмай отырған Қызылжар қаласындағы қорды Қазақстанның еңбек сіңірген заңгері, профессор Бекет Тұрғараевтың ұйымдастырғанына жалғыз Қожабергеннің ғана емес, солтүстік өңір өнерпаздарының мұраларын жалықпай, жасы келіп қалғанына қарамай, қажымай жинап, баспаға өткізіп, кітап етіп шығарып жүрген уақ Соқпал Жұмабаевтың еңбекшілдігін, азаматтылығын айрықша айтуымыз керек.

Тарихымыздағы ерен энциклопедиялық тұлғаның артына тастап кеткен мұрасы енді-енді ғана қолға алынып жатқандықтан көрген – білгенімді, архив – мұрағаттан тапқанымды жайып салуға дайынмын. Өзінді – өзің қадірлеп құрметтемесең, басқа біреу сенің жоғыңды жоқтамайтынын әсіресе бүгінгі жастар мықтап ұғып алғаны дұрыс. Ол үшін ресми Қожабергенбану орталығын ашып, азаматтық және өнер-әдебиет тарихтарына арнайы монографиялық тараулар мұраларын жариялап, жазып, қасиетті есімімен, ауыл-кент, көшелері аталып, өткенге кетпейді еріксіз бейнелері қойылып, Петропавл түрде өзінің тарихи атауына ие болып, қазақ елінің тың тәуелсіз екендігіне куә болайық. Елдің тілегі осы.

Дәдебаев Ж.,

*әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
профессоры, филология ғылымдарының докторы*

АБАЙДЫҢ ІЛІМІ

Адам баласының тіршілігінің мағынасы мен мәні туралы Абайға дейін де, Абайдан кейін де талай ойшылдар ойланған, ой айтқан. Адам баласының өмірге келуінің, өмірінің және өмірден кетуінің, адамдығының мағынасы мен мәні туралы Абай анықтама, сипаттама ғана беріп қойған жоқ, концептуалды қағидалар жүйесін жасап, өзінің ілімін қалыптастырды. Абайдың ілімінің құрамдас бөлімдері үшеу: а) ақыл; ә) қайрат; б) жүрек (махаббат). Абай ілімінің құрамдас бөлімдері өзара тығыз байланысты. Абай ілімінің әр құрамдас бөлімінің өзі іштей бірнеше категориядан тұрады. Олардың жүйесін анықтаудың ғылыми маңызы зор.

Ақын ілімінің негізінен мынадай өзекті қағидалар өріліп шығады: а) адам баласы сүюге, жек көруге, сынауға, суреттеуге, өзгертуге болатын объект қана емес, сонымен қатар субъект екендігі туралы қағида; ә) кемел тұлғаның адамзат алдындағы адамшылық қарызы туралы қағида; б) кемел тұлға мен көп арасындағы қатынастың сипаты туралы қағида; в) кемел тұлға мен әлеуметтік орта арасындағы қатынастың мәні туралы қағида. Бұл қағидалардың адамзат ақыл-ойының тарихында танымдық маңызы, әлеуметтік, философиялық мәні терең. Адам табиғаты, оның екіжақты болмысы, кемел тұлға мен әлеуметтік орта арақатынасы, жеке тұлға мен көп арақатынасы туралы терең, тегеурінді әрі ерекше маңызды қағидалардан Абай ілімінің басты ұстанымдарының мәнісі аңғарылады.

Күш-қуаты толысқан шағында Абай өз ілімінің басты қағидалары мен ұстанымдарына сай көпке ақыл берді, насихат айтты, әділет жолына шақырды, наданның көңілін ашпақ [2, 95], заманды түземек болды. «Мен егер закон қуаты қолымда бар кісі болсам, адам мінезін түзеп болмайды деген кісінің тілін кесер едім» [1, 163], - деп, ішкі қуатын ашты. Өзінің ілімі мен халықтың дәстүрлі мәдениеті, әдет заңы негізінде өз заңын жасап, оған арнайы баптар енгізді. Сол арқылы көптің мүддесін қорғаудың, әділетті қолдаудың құқықтық негізін жасап, оны әлеумет игілігі үшін қолданды. Соған сай әділетті билік шешім шығарды. Жұртын пайда ойламай, ар ойлауға бастады. Халқының бірін-бірі дос көрмейінше, істің бәрінің бос екенін сөзімен де, ісімен де дәлелдеді. Бірақ жалғанда сағымдай төңкеріліп құбылған жұрты шынға шыдай алмады, шынға ынтымағын қоса алмады. Соған күйінді, содан жаны жараланды, қаны қарайды, көкірегі қайғыға толды. Ақынның адамдарды бір-біріне дос,

бауыр тұтқан және адамды, адамзаттың бәрін бауырым деп сүйген жүрегі қиянатшыл дүниеден қырық жамау болды.

Адам мінезін түзеуге, наданың көңлін ашуға болмайды емес, болады. Дүниеден өткен нәбилердің, ғұламалардың, хакімдердің бәрі осы мақсатты көздеді. Мұндай биік мақсат алыстан көрінеді, алыстан көрінсе де қол созым жерде тұрғандай болады. Бірақ оған бір адамның ғұмыры бойында жеткізетін сара жол жоқ. Бүгінгі күннің биігінен қарағанда, адамзаттың Адам атадан бермен қарай осы мақсат жолында ұдайы ізденіп, бір жығылып, бір тұрып келе жатқаны белгілі болады, алға басқан аяғы кері кеткендей сәттерінің шындықтары да көзге түседі. Бұл бір адамның, бір буын ұрпақтың басында ғана болған жай емес, адамзат қоғамының бәрінде және адамзаттың барлық буынының басында болатын ахуал. Адамзат ұрпақтарының бір буыны жеткен жетістіктерді, игіліктерді, рухани құндылықтарды екінші буынның ысырап қылмай қабыл алып, әрі қарай дамытуы оңай емес. Адам баласының өзіне, өзінің заманына дейінгі ақыл-ой жетістіктерін, рухани құндылықтардың негізін толық білуі және оларды өзінің, айналасының, қоғамының игілігіне лайықты пайдалануы – даналықтың белгісі, үлкен жетістік. Бірақ мұндай жетістікке жеткендер аз. Абай мұның заңдылығын білмей қалған жоқ. Ақынның: «Өмір жолы - тар соқпақ, бір иген жақ» [2, 224], - деген пікірінің мәнісі осында. «Түзетпек едім заманды, Өзімді тым-ақ зор тұтып» [2, 176], - деп, басынан өткен кезеңнің шындығынан туған ойын өкінішпен тұюде де үлкен мән бар.

Тіршілікте адамның өзін сүйген, өзіне достық пейіл танытқан адамды сүюі, өзіне достық пейіл танытқан адамға достықпен қарауы оңай емес. Екінші жағынан, адамды адамның жек көруі, адамның адамға жат болуы, тіпті жау болуы қиын емес. Бір атым насыбайдан көңілі қалатын қазақ үшін өкпелеу де, шекісу де, кетісу де оң-оңай. Әлеумет тарихында адамдардың көшетуғын сай үшін, өлетуғын тай үшін таласып, алты бақан алауыз болған жайлары да болған, бар. Оның үстіне Абайдың заманында қазақ баласы «тыныштық үшін, ғылым үшін, білім үшін қам жемейді екен, бірақ мал үшін қам жейді екен, ол малды қалайша табуды білмейді екен, бар білгені малдыларды алдап, мақтап алмақ екен, бермесе онымен жауласпақ екен, егер малды болса, әкесін жаулауды да ұят көрмейді екен. Әйтеуір ұрлық, қулық-сұмдық, тіленшілік, соған ұқсаған қылықтың қайсысын болса да қылып мал тапса, жазалы демесек керек екен» [1, 137]. Өзі үшін, қу құлқынның қамы үшін ұрлық қылып, сұмдық сауып жүрген адамдардың бойындағы осы мінездердің адамшылыққа жаттығын ақын асқан ақындық шеберлікпен суреттеді, оларға қарсы қолма-қол күш көрсетпей, жұрттың ынтымағы мен бірлігін қалыптастырып, нығайтуды көздеді, көпті ғылым табуға, өнер үйреніп, кәсіп қылуға, адамшылық қарызы үшін [1, 183] еңбектенуге, «пайда ойламай, ар ойлауға» [2, 74], «ғадалаттан шықпауға» [1, 205] шақырды. Адамшылық қарызы үшін еңбек етудегі ынтымақ пен бірліктің мәнін де ашып берді. Халқына ынтымақ пен бірліктің малға сатылуын антұрғандықтың басы деп түсіндірді. Ынтымақ пен бірлік малға бірлік емес, малға ынтымақ емес, ақылға бірлік, ақылға ынтымақ екендігі туралы бұрын-соңды ешкімнің ойына келмеген құнды қағидасын ұсынды [1, 137].

Ақынның ақылға бірлік, ақылға ынтымақ қылу туралы қағидасының өзегінен жұрттың мінезін түзеудің мынадай басты жолдары, тетіктері көрінеді: а) жамандықтан, жалғандықтан, әділетсіздіктен аулақ болу; ә) жақсылықта, шындықта, әділетте бірігу; б) жамандықты жақсылықпен, надандықты адамдықпен жеңу, тіл ұстартып, өнер шашу, насихат беру жолымен жою.

Көрсетілген қағидалар жамандықтан, жалғандықтан қашық болу, жақсылыққа, өнер-білімге, әділетке асық болу туралы ақындық оймен толысып, кемелдене түседі. Мұндай қасиетті қағида қалыптастыруға, соны берік ұстауға, оны бірдің емес, көптің игілігіне жұмсауға, өмірі мен өнерін көптің мінезін түзеу үшін қызмет етуге арнау Абайға дейінгі ақындардың қолдарынан келмеген, олардың мүмкіншіліктерінен биік тұрған айрықша абзал азаматтықтың үлгісі еді. Адал еңбек етудің орнына ауыз жарымас бірдене үшін біреуге телміріп көзін сатқан жанды, ұрлықпен, қулықпен, зорлықпен мал тауып жүрген сұмдар мен зұлымдарды, біреуді үркітіп, біреуді қорқытып тамақ асырап жүрген пәлеқорлар мен жалақорларды жаман жолдан тыйып, ақ жолға, әділет жолына, ынтымақ пен бірлік, адамшылық жолына салу үшін, солардың жанын тазартып, ниетін ағарту үшін аянбай еңбек қылуға, бейнет кешуге адамның асылы ғана тәуекел ете алмақ. Абай адамшылықтың қарызы үшін осы мақсат жолында еңбек етті, бейнет кешті.

Өмірінің белгілі бір кезеңінде ақын көпті, адамның мінезін түземекші кісінің қолында екі нәрсе болу керек деп білген: бірінші - бек зор өкімет, жарлық; екінші - есепсіз байлық [1, 216]. Ақын сол сеніммен ойы мен қолында барын аямай еңбек етті. Шексіз зор билік ешкімге бітпейді екен. Есепсіз байлық та жоқ екен. Бойдағы білімді, қолдағы билік пен қорадағы байлықты қолдана отырып, бір адамның ғұмыры бойында бірдің мінезін түзеуге болғанмен, көптің мінезін түзеу қиын екен, бірдің бағын ашуға болғанмен, көптің көңлін аршу мүмкін емес екен. Кейінірек ақын көптің мінезіндегі жамандықты жоюдың, көптің көзін ашудың құралы ретінде сөзді таңдайды. Бұл таңдаудың да негізі

тереңде. Осының бәрі - ақынның өз басынан жанын жандырып, жүрегін күйдіріп, өзегін өртеп өткен өмір тәжірибелерін пайымдаудан туған шешімдер. Екінші жағынан, өзінің өмір тәжірибелерін пайымдау, тану, бағалау барысында ақын халықтың дәстүрлі дүниетанымынан тиянақ тапқан. Пайғамбар айтқан екен деседі: «Кісі жамандық көрсе, оны қолымен түзесін, оған әлі келмесе, сөзімен түзесін, оған әлі келмесе, жүрегімен түзесін» [Бұхари]. Жамандықты қолмен түзеу үшін кісінде белгілі аумақта шексіз билік болуы керек. Басқаша айтқанда, жамандықты қолмен түзеуге қолында шексіз билігі бар әкімнің ғана мүмкіншілігі болмақ. Жамандықты сөзбен түзеу хакімдердің күзіретіндегі іс екен. Ал жамандықты жүрегімен түзеу қатардағы иманды жандарға тән. Үш жағдайда да кісінде жамандықты түзеу туралы ізгі де берік мақсат болуы қажет. Осы игі мақсат жолындағы адамдардың алды болып есептелетін жандардың бойында, әл-Фарабидің көрсетуінше, «ұштасқан алты қасиет болу керек» [3, 235-236]. Абай осы шарттарды келістіріп баяндап, насихат етіп қана қоймайды, оларды өзінің әлі келгенінше орындайды. Жамандық біткенді жүрегімен түзегенмен, сөзімен, қолымен түзеуге мүмкіншілігі шектеулі болды. Соған қарамастан, ақын өзінің заманынан, заманының адамынан көрген жамандықты жақсылықпен түзеуге (қолымен, сөзімен, жүрегімен) бар саналы ғұмырын, ақыл-ойын, ақындық өнерін, шығармашылық еңбегін арнады. Бірақ ақын мінезін түземек болған адам «ар мен ұят ойланбай, тәнін асыраудан» аспады, «ертеңі жоқ бүгінге құмар» [2, 297] болған қалпынан өзгермеді. Адамның мінезін, заманды түземек болған ақын «алыс-жақын қазақтың бәрін көргенде» де, бірлі-жарым болмаса, «сөзді ұғарлық саналы жан» таппай торықты [2, 53]. Тіпті «алдындағы келер заман» келбетіне «үмітті сәуле етіп көзін көп қадаған» күннің өзінде көре алғаны «көк тұман» болды [2, 265]. «Бұларды жөндеймін деуге, жөнделер, үйренер деген үмітім де жоқ» [1, 142], - деп айтуға мәжбүр болды. Сөйте тұра «көкірегі сезімді, тілі орамды жастардан» [2, 126] үміт етті. Адамзаттың бәрін бауырым деп сүю туралы қағидасынан, жүрегінің тереңіндегі әділет пен шапқаттан, рақымнан көз жазбады. Сондықтан Абайдың ілімін, Абай айтқан қағидалар мен тұжырымдардың, ойлар мен пікірлердің тұтасқан жүйесін Абайдың имандай шыны, жан ақиқаты, жүрек сыры деп таныған парыз.

Заманның тұнығы шайқалып, өзі құбылған шақта адам да құбылуға мәжбүр. Заманның бір күн шайқалған тұнығы бір жылда қалпына келмейді. Заман шайқалған шақта онымен бірге шайқалып, бірге құбылған адамның өзгеріп, тыныш қалпына қайта келуі - бір жылда емес, бір ғасырда ғана мүмкін болатын нәрсе. Бірақ адам бір күнін, бір жылын ойлай алғанмен, бір ғасырдың қамын жей алмайды. «Заманың түлкі болса, тазы боп шал», - деген сөз заманның осындай құбылмалы жағдайында туса керек. Қолында ірілі-ұсақты билігі, азды-көпті байлығы барлардың қатарында өзін заманның қожасы, заманның бийі санамайтын жан жоққа жуық. Олардың бірқатары - жетіліп болғандар мен мал жиып толғандар, мейманасы асқандар. Бұлардың ішінде дүниеге бой алдырмағаны кемде-кем. «Көп адам дүниеге бой алдырған, Бой алдырып, аяғын көп шалдырған» [2, 225], - деген сөзді ақын осы шындықты өз көзімен көріп, оның сынын өз көңілінің тезінен өткізіп айтқан. «Адам ғапыл дүниені дер менікі» [2, 265] секілді өзекті ойлар желісі өмір шындығын тану мен таразылаудың осындай кеңістігінен тартылады. Түптеп келгенде, адамның заманды билемек болуы «жаманның заманға күйлемек» болуымен бір бәс. Адам заманды билемек болғанда да, заманға күйлемек болғанда да нәтиже біреу: замана оны илемек.

Ақындық өнер тарихында адамзат баласының жайсаңдары айтқан жақсы сөздер көп. Бірақ Абай айтқан мына сөздің тереңінде тереңдік ешкімде болған емес. Ой жүгіртіп, ойланып қараған жан сол тереңдіктің өзінде шешуі қиын жұмбақ барын сезетінін жоққа шығаруға болмайды. Әйтсе де, Абай ілімінің жүйесінде көрсетілгендей, дүниеге бір бой алдырып қойған жанның оңалуы қиын. Бұл тұжырымның өзегінде бір күннің немесе бір жылдың емес, бір ғасырдың да емес, мәңгіліктің шындығы жатыр.

Ақын шығармашылығында жеке адамдардың немесе жалпы жұрттың мінездеріндегі, істеріндегі жамандықтар да, әлеуметтік топтардың типтік тілектері мен ниеттері де толық сипатталады. Ұрлықпен мал табуды кәсіп еткен топ өз алдына бір бөлек. Мал иесі байлардың мал басын сақтаудың, көбейтудің қамынан қолы босамақ емес. «Сатып алған, жалынып, бас ұрып алған болыстық пенен биліктің қасиеті жоқ». Оған қолы жеткендер, «ебіне қарай біреуді жетілтейін, біреуді құтылтайын деген бейнетінің бәрі басында», алып берем деп даугерді, құтқарам деп ұрыны жеуде. «Мықтыны сыйлайын десең, жаманшылыққа елдің бәрі мықты». Есті кісі дейтін болсақ, «әділет, ұят, нысапқа есті кісі елде жоқ». Қарапайым жұрт та қарап қалмайды: ұрлығын айтамын деп немесе өткізбесін арзанға түсіріп аламын деп, көп бергенге партиялас боламын деп атын сатып әуре. Бұзақылар аз күн де болса азық қылайын деп бек болудың, көп болудың, кек алудың, мықты атанудың жолын көрсетіп, ауқаттыларды азғыруда. «Ғарып-қасар бишара (...) жатқан түйеге міне алмаса (...), ол момындыққа есеп емес. Егер мінерлік жайы болса, бірдемені ептеп ілерлік те жайы бар» [1: 141; 145-146; 158].

Адам мен заманның мұншалық бұзылуына елдің жатқа тәуелділігінен, бодандығынан туған басқару жүйесі алып келді. Бұл күйді Ә. Бөкейханов қысқаша былай сипаттады: «Кім орысқа жағымтал болса, сол жұртты бір қамшымен айдайтын болды. Әділ билік жорасы жаман қарапайым тұғыр би парасына аяқ-асты болды. Пара беріп ақты қара, қараны ақ қылатын күн туды. Қазақ жақсысы орыс етегінен жем жегенді зор өнер көрді» [4, 194].

Заманның ес біліп, етек жапқан жақсыларының зор өнер тұтқан істері халықтың бірінен кейін бірі келе жатқан бірнеше буынын қамтыды. Елдің жасынан үлкеніне дейінгі аралықтағы қалың жұрттың күндегі көргені мен білгені осы өнердің өнегесі болды, кім ұяда не көрсе, ұшқанда соны ілді.

Абайдың заманында билеуші де, билеу жүйесі де қазақ қоғамының дәстүрлі мәдениетіне жат бағытты ұстанды, елді бірлік пен ынтымаққа, жақсылық пен ізгілікке ұйытпай, жамандыққа, надандыққа, жаулыққа жол ашты. Жұрт сағымдай төңкеріліп құбылды. Бас-басына би болған өңкей қиқым елдің сиқын бұзды. Ел арасы бүлінді. Бір кісінің мыңға әлі жетпегені сияқты, жүз кісінің сүмға әлі жетпеді. Қу мен сүм белең алды. Ар ойлайтын адам азайып, еңбексіз пайда табуды ойлайтын сабырсыз, арсыз, көрсе қызар, жалмауыз жандар шықты. Сырттансынбақ, қусынбақ, өршілденбек бұлардың ажарын ашатын айрықша көрікке айналды. Алашқа сыртынан күліп, ішінде жаулық сақтады, жақынын тіріде аңдып, өлсе өкіріп жылайтын әдет тапты. Терін саппай, телміріп көзін сатып, тептегіс аларман болды. Ұрлықпен мал табатын, егессе, ауыл шабатын құдай атқандар, бойы бұлғандар, сөзі жылмаңдар, басында ми жоқ, өзінде ой жоқ, күлкішіл керден надандар бой көтерді. Аулаққа шыққыш, сыбырлап бұққыш бұзылғандар, қулықты көргіш, сүмдықты білгіш пасықтар мен пысықтар қатар түзеді. Өсек, өтірік, мақтаншақ, еріншек, бекер мал шашпақ өріс алды, қулық - өнерге, ұрлық кәсіпке айналды. «Ісі білмес, кісі білер», - деген мақал туды. Жақсылардың үстінен бекер, өтірік «шапты, талады» деген әр түрлі қылмыстық іс көрсеткен арызқойлар, жалақорлар, пәлекорлар белең алды. Ақты қара деуші, көрмегенді көрдім деуші жалған куәлік берушілерге жол ашылды. Бас пайдасы үшін біреуге мақтау сөзін айтып, қошеметін көрсетіп, ақыры оны аранға түсіретін алдампаздар алға шықты. Бәрінің көздегені мен көкसेгені дүние болды. «Сүм-сүрқия, қу заман» [2, 168] солардың көрер көзіне гүл көрінді. Дүние олардың көзі мен көңілінің құртына айналды: біреу шекпен кигісі келді, біреу шен таққысы келді, біреу мал тапқысы келді... Надандар сол үшін дауласты, зұлымдар сол үшін жауласты, арамдар сол үшін арбасты, қулар сол үшін алдасты. Сол үшін біреулер ар төкті, сол үшін біреулер қан төкті. Бұлардың ішкі мұзын көңілдің нұры, күннің қызуымен де, көздің жасы, жүректің қанымен де еріту мүмкін болмады. Ақынның қадірлі басы мен қайратты жасы осылармен тартыста өтті.

Абайдың ілімі аясында адамның адамдығын анықтайтын факторлардың бірі - мақсат. Адамның мақсаты адам баласының бәрін бауырым деп сүюден туатын болса, онда оның ізгі мақсат болғаны. Адамның ізгі мақсатқа жету жолындағы әрекеті (іс-әрекеттің мазмұны, амалдары, құралдары, т.б.) де ізгі болуы шарт. Дүние тіршілігінде мақсаттың да, оған жеткізетін іс-әрекеттің сипаттары да алуан түрлі. Егер адамның дүние тіршілігіндегі мақсаты мал табу болса, адам үшін ол да игілікті, ізгілікті болып көрінетіні рас. Бірақ адамның дүние тіршілігіндегі мақсаты мал табу, тек қана мал табу ғана болса, онда оның бұл мақсаты ізгі емес. Мал байлығы - сандық категория. Сондықтан мал байлығы мұрат емес, ол мұратқа, мақсатқа жетудің құралы қызметін атқарады [5, 133]. Абай өз замандастарының мал байлығына қол жеткізуге ұмтылудағы түпкі мақсаттың мақтан екендігін көрсетеді: «Барында баймын деп мақтанады. Жоғында «маған да баяғыда мал бітіп еді» деп мақтанады» [1, 145]. Мұндай мақсат жолындағы әрекет ізгі бола алмайды. Мақтанның алды мен арты – күншілдік. Одан ізгілік іздеу бекер. Ізгілік жоқ жерде игілік те жоқ. Халалдан харамды айырмау, харамнан халалды айырмау – имансыздықтың көрінісі, имансыздық – надандықтың нәтижесі, надандық – білім-ғылымның жоқтығы, білімсіздіктің салдары, ал «білімсіздік хайуандық болады» [1, 207].

Ақынның жанын ауыртып, жүрегін жаралайтын зіл замандастарының «төрт аяқты малды көбейту» туралы мақсаты емес. Адал еңбек етіп, мал табу, байлыққа қол жеткізу жазықты іс емес. «Мал, мақтан ғиззат-хұрмет адамды өзі іздеп тапса, адамдықты бұзбайды һәм көрік болады» [1, 187]. Мал адамды өзі іздеп тапса, оның ешқандай айыбы жоқ. Ерінбей, адал еңбек еткен адамды «іздеп тапқан мал» ғана адамдыққа жарасады. «Жанын қарманып, адал еңбекпен мал іздемек - арлы адамның ісі» [1, 171]. Абай осы орайда адамның малды «табынып іздеуі» туралы ұғым ұсынады. Мұның мәнісі «құл болып іздеу» дегенді аңғартады. Малды, дүниені оларға табынып, құл болып іздеу адамшылыққа жатпайды. Егер адам мал, мақтан, ғиззат-хұрметті «өзі оларға табынып іздесе, тапса да, таппаса да адамдығы жоғалады» [1, 187]. Сөйтіп, ақын адамдардың мал таппақ мақсаттағы ізденісінің екі түрлі сипатын көрсетеді. Оның бірі - адал еңбекпен мал іздеу. Екіншісі - табынып, құл болып іздеу. Мақсат - біреу. Ал оның сипаты екі түрлі. Бір мақсаттың екі түрлі сипатына сай екі түрлі амал-айла, құрал бар: бірі - ізгілікті амал-айла, ізгілікті құрал; екіншісі - залымдық амал-айла,

залымдық құрал. Ақынның жанын ауыртып, жүрегін сыздататын ауыр зілдің өсіп-өнген өзегі - адамдардың малды, дүниені оларға табынып, құл болып іздеуі және осы өзек бойымен іздеген жоғын табу жолында таңдап алған амал-айлалары, құралдары болды: а) ұрлық; ә) алдау; б) зорлық; в) өтірік; г) өсек; д) жалақорлық; е) пәлекорлық; ж) паракорлық, т.б.

Абай заманында адам баласы ешкімге сенбеді, ешнәрсеге нанбады, оның нанымы мен сенімі болмады деудің реті жоқ. Оның сенімі мен нанымы да, діні де бар еді. Бірақ оның діні, нанымы мен сенімі өзінің діліне, рухани негізіне айналмады, әлдебір жат, өзінен тыс, сыры белгісіз сыртқы құбылыстар туралы дерексіз түсінік күйінде қалды. Мұндай түсінік адамның рухани болмысының өзегі бола алмады, адамның рухани болмысының мәнін түзе алмады. Адамның болмысының өзегінде болмаған, адамның болмысының мәніне айналмаған нәрсенің адам үшін ешқандай құндылығы жоқ. Абайдың ілімінде негізделген ұлттық және жалпыадамзаттық құндылықтар Абай заманындағы адам болмысының өзегінен орын таба алмаған еді, оның болмысының мәні болып тұрақтай алмаған еді.

Ақынның дүние тіршілігінен көргендері мен көңіліне түйгендері оны күйзелтпей, түнілдірмей қойматын қайшылықтар еді. Абай түңіле, күйзеле отырып та елінің болашағын ойлайды, елдің өсер өркенін оң жолға бастар ғибратын айтады, даналық үлгі көрсетеді. Заманның, қоғамның, елдің, адамның болмысын тану, оның түбіне терең бойлау Абайдың дүниетанымына, дүниеге көзқарасына айрықша философиялық мазмұн дарытты. Ақынның концептуалдық қағидаларының негізі терең, толық болып тұжырымдалуының, тұтаса келе бірбүтін жүйеге, ілімге айналуының сыры осында.

Абай өзінің ілімі аясындағы ойлары мен пікірлерін әлеуметтік-этикалық, философиялық көзқарасынан таратып айтты және солардың бәрі дәлелді, тиянақты, кемел болмысымен ерекшеленді. Мұндай кемел ілім Абайдың заманында бір-ақ адамда болды. Ол - Абайдың өзі. Ақын сол ілімі арқылы адамзат ақыл-ойының кеңістігінде өзінің ұстанымдары мен қағидаларының біртұтас жүйесін қалыптастырды, ол жалпыадамзаттық рухани құндылыққа айналды.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Абай (Ибраһим) Құнанбаев. Шығармаларының екі томдық толық жинағы. - Том II. – Алматы, 1977.
2. Абай (Ибраһим) Құнанбаев. Шығармаларының екі томдық толық жинағы. - Том I. – Алматы, 1977.
3. Әл-Фараби. Әлеуметтік-этикалық трактаттар. – Алматы, 1975.
4. Бөкейханов Ә.
5. Аристотель. Поэтика. Риторика. О душе. – М., 2009.
6. Аль-Газали, Абу Хамид. Исследование сокровенных тайн сердца / Пер. с арабского. – М., 2008.
7. Йассауи Қ.А. Хикмет. Жинақ: Даналық сыр. - Алматы, 1998.
8. Йүгінеки А. Ақиқат сыйы / Түпнұсқаның фотокөшірмесі, транскрипциясы, прозалық және поэтикалық аудармасы. Баспаға дайындағандар: Ә.Құрышжанов, Б.Сағындықов. - Алматы, 1985.
9. Әл-Фараби. Философиялық трактаттар. – Алматы, 1973.

Әбдезұлы Қ.,

*әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
профессоры, филология ғылымдарының докторы*

Алдашова Н.,

*әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық
университетінің магистрі*

ҚЫЗЫЛ СҰҢҚАР

Сәкентану – Т. Кәкішұлының үнемі жалғастыра жазып келе жатқан сүйікті саласы. Ғалымның ашқан «ақтаңдақтар» әлемінің алғашқы бастауын Сәкеннен тартсақ орынды. Сәкен әлемі шыншыл ғалым үшін тек Сәкен бейнесімен дараланып қалмайды. Біле білсек, Сәкеннің қысқа ғұмыр жолы – бүкіл зиялы қауымның, бүкіл шығармашылық тұлғалардың ХХ ғасыр басында зұлаMAT зобалаңның талқысына түскен тар кезеңдегі қилы тағдырының көрінісі. Сәкеннің азаматтық тұлғасын таныту, бүкіл бір дәуірдің тарихи өзгерісін айқындау болып табылады.

Т. Кәкішұлының Сәкенді тануға келген ізденіске толы шығармашылық жолындағы негізгі нысанасы – өз жұртының тарихы мен елдік қасиетін қастерлеген, бар өмірін отан игілігін еселеуге арнаған айбынды азаматтардан құралған қазақ мәдениетін жасаушы зиялы органы, ол органың жеке өкілдері арасындағы ара-қатынасын көрсету, қазақ әдебиетінің әр түрлі мәселелеріне зер салып, әдебиет тарихын шынайы түрде қалпына келтіру, сәкентануды дамыту деп ұққан абзал.

Ұстаз-ғалым Т. Кәкішұлының «Сәкен Сейфуллин» атты еңбегі Мәскеуде «Жизнь замечательных людей» сериясымен жарық көрді. Ал, Қазақстанда – «Сәкен Сейфуллин» атты ғұмырнамалық хикая – «Өнегелі өмір» сериясымен басылды. Ғұмырнамалық хикая – «Ұлы белес», «Жаңа өмір өткелдері», «Жыр тасқыны» сынды бөлімдерді құрап, онда Сәкен Сейфуллиннің өмірі мен өнегесі, революция дауылпазы ретіндегі қайраткерлік қырлары, қазақ совет әдебиетіндегі орын-үлесі, қоғамдық-шығармашылық қызметі күрделі кезең, әлеуметтік тартыс, қат-қабат оқиғалар желісімен байланыстырылып, сенімді сөз етіледі. С.Сейфуллиннің өмірі мен жастық кезеңі, Нілді жұмыскерлерінің ереуілі, алғашқы өлеңінің өмірге келу сәті, әлеуметтік-қоғамдық қызмет, шығармашылық әсер-ықпал, елдік мүддеге лайық тұлға болып қалыптасуы, т.с.с. нанымды өріс алады. Атақты ақынның есімі мен еңбегі әр қырынан көрініс беріп, оның бәрі – баршасынан ұлтқа қызмет ету, елдік мүддеге адалдық, шығармашылық іске табандылық терең танылады. С.Сейфуллиннің өмірі мен өнерпаздығының белесті тұстары, қазақ-орыс тіліндегі туындылары, әдеби-сын, зерттеу еңбектері, негізгі және қосымша әдебиеттер де байыпты беріледі.

Қазақ зиялыларының өмірбаянын там-тұмдап баяндап берер еңбектердің тапшылығын түсіне отырып жазылған, әрі дәйекті деректерге толы еңбек деп Т. Кәкішұлының «Қызыл сұңқар» (1968) тарихи-әдеби очеркін атауға болады. Жеті тараудан тұратын бұл еңбектің жарық көруіне айтарлықтай ат салысқан сәкентанушы С. Мұқанов «Тұлпардың тұрмысы» атты алғы сөз жазуымен еңбектің ұзақ жасауына ақ батасымен жол ашқандай. Жалпы бар ғұмырында С. Сейфуллинді аға, рухани ұстаз тұтқан С. Мұқановтың ақын туралы айтқан, жазған еңбектеріне қарап, оны «Сәкентанушылардың – көшбасшысы» деп таныған орынды. Т. Кәкішұлының кітабына жазған алғы сөзінде С. Мұқанов С. Сейфуллинді зерттеп-тануға үлес қосқан, ол туралы көркем шығармалар жазған адамдардың туындыларын санамалай келе ғалым еңбегінің маңыздылығына тоқтала отырып: «Сәкеннің өмірін және қызметін көптен бері шұқшия зерттеп жүрген адамның бірі...Тұрсынбек... Сәкеннің өміріне және ісіне байланысты материалдарды тінте іздеп, талмай тауып, тоқтаусыз зерттеп келе жатқан адам», - деген сөзі осыдан қырық жылға жуық уақыт бұрын айтылса да, зерттеушінің одан кейінгі ғылыми ізденістерінің шын сипатын танытады. Тарихи да көркем сипатты бұл очерк С. Сейфуллиннің өмір сүрген ортасын, атқарған қоғамдық қызметтерін көрсету арқылы оның қандай азамат болғанын анық байқатады.

Ол еңбегін жазар алдында ғалым ақынға аз да болса қатысы бар деректерді талмай жинап, көптеген мәлімет тапқан. Оған еңбекте келтірілген деректердің молдығы, мен дәйектемелердің сенімділігі айғақ. Омбы, Қарағанды, Көкшетау, Павлодар, Ленинград, Москва, Орынбор сияқты қала мұрағаттарын ақтарып, ақынмен жолдас болған, дидарласып, бір рет болса да, тілдескен адамдармен кездесудің арқасында жинаған мол материалдардың күші әдебиетшінің бала кездегі С. Сейфуллинге деген ынтықтығын арттырады. Ақынның еңбектерінен тағылым ала отырып, сәкентанушы Т. Кәкішұлы өзі де Құран сөзімен айтсақ, «Талдама» немесе терең білімді ғалым дәрежесіне көтерілді.

«Қызыл сұңқардан» бұрын С. Сейфуллиннің шығармашылығына қатысты бірнеше ғалымдардың ғылыми зерттеулері жарық көрген. Десек те, бұл еңбек қазақ әдебиеті мен пуллицистикасы тарихына өзіндік орнын алуға әбден ылайық.

Қаламгер өзіне ғана тән стилінің барлығын, публицистикалық тілді жетік меңгергенін осы еңбегінде көрсете білген. Әр жазу стилінің өзіне ғана тән айрықша қасиеттері мен кемшіліктері де бар екені белгілі. Көркем әдебиет әуезділігімен, қиялдың шарықтауымен, көркемдегіш әдістермен өзгешеленсе, ғылыми стиль өзінің нақтылығы, тіліндегі қарапайым сөз қолданысына қоса, терминдердің көп пайдаланғандығымен ерекшеленбек. Ғылыми стильмен көркем әдебиет тілі бірбірімен өріле бітісіп, қайнасып кетуі неғайбыл. Ал баспасөзде өзінің баяндау әдісінің айшықтылығымен, тіл орамы жағынан ауызекі сөйлеу тіліне жақын болып келетін айрықша ерекшеліктерімен өзіндік тұғырын анықтап алған публицистикалық жанр басқа сөз, ой қолданыста кездесе қалса, өзгеше реңк беріп, айтылар ойдың мазмұнына өз әсерін тигізеді. Осы «Қызыл сұңқар» кітабындағы қаламгердің публицистика тілімен көркем әдебиет жанрының тоғыстырылу себебін тарихи фактілердің көп қолданысынан іздеген абзал. Бұл – тұңғыш тарихи-әдеби очерктің ең үлкен артықшылығы. Бұндай жазу стилі әдеби туындының оқылуы жеңіл болып, мағынасының оңай ұғылуына көмектеседі.

«Дәуір суреттері» (1967) зерттеу еңбегінде біздің әдебиетте тарихымыздың елеулі бір кезеңі – кеңес дәріндегі қазақ әдебиетінің негізін қалаушылар негізін шығармашылығы, қазақ кеңес әдебиетінің жалпы бағдары, өсу жолдары баяндалғаны белгілі.

Еңбекте Т.Кәкішұлының Сәкен Сейфуллиннің әдебиет тарихы, ұлт тағдырындағы орнын зерттеудегі өзіндік бағыты да бағдарланған. Зерттеуші бұрын әдебиеттану ғылымында көбірек сөз

болып, халыққа әбден таныс жазушылар өмірінен де қызғылықты тың деректер таба білген. Мәселен, С. Сейфуллин туралы талай монографиялар мен зерттеулер жарық көрді ғой. Соған қарамастан Т. Кәкішевтің кітабындағы «Дәуір дауылпазы» деп аталған тараудан Сәкен жөніндегі орнықты, байсалды тұжырымдар табамыз; түпнұсқа материалдары, мұрағат деректерін меңгерген ғалымның аяқ алысын көреміз. Әсіресе, С. Сейфуллиннің творчествосындағы эволюция хроникалық ізбен нанымды көрсетілген», -дегендей пікірлер [1] Тұрсынбек Кәкішұлының Сәкен тақырыбына толымды дайындықпен кіріскенін көрсетіп жатты.

Қарап отырсақ, Тұрсынбек Кәкішұлы өзі ондаған жылдар бойы үзілісі бар, үздіксіз ізденуі бар қайта-қайта айналып соғып отырып, толықтыра түскен, толтыра берген сәкентанудағы Кәкішев зерттеуінің бар бағдарын сол алғашқы ізденістерінің өзінде-ақ байқаған, анықтап алған екен.

«Дәуір суреттерін» қарап отырғанда жаңа, кеңестік қазақ әдебиетінің қаз тұрып, тұсауы кесілген, қадым басқан кезеңінен көп елес-суреттері көз алдымызға келеді. Соның ішінде сұңқардай саңқылдап, дауылпаздай қанат қомдаған Сәкен Сейфуллин үні өзгеше естіліп тұр. Автор жаңа әдебиет іргесін қалаушы, оның сан-сала жанрларының бастаушы болған Сәкен туралы бұрын баршағы жария емес жәйттерді де алға жаяды.

Т. Кәкішұлының «Қызыл сұңқар» кітабына арнайы жазған алғы сөзінде қазақ әдебиетінің классигі, қазақтың әйгілі қаламгері Сәбит Мұқанов Тұрсынбек Кәкішұлының Сәкен Сейфуллин ғұмырбаянын, шығармашылық өрісін зерттеген еңбегінің жаңа сипат, бар құндылығын айқындап берген тамаша тұжырымдарын жасады.

Осында өмірдің небір өткелдерінен өтіп, кемел шағына келген заманалық тұлға алысқа беттеген сәкентану ілімі жайлы көргендікпен ой түйді.

Сәкентанудағы іргелі ізденіс нәтижелеріне тоқтала келіп, Сәбен былай дейді:

«Бірақ, бұдан Сәкен туралы айтылатын сөздер таусылып қалды деуге болмайды. Аталған еңбектер ұлы Сәкенді сипаттаудың бастамасы ғана. Ол туралы жазылатын шығармалар әлі көп те, көлеміді болуға тиісті.

...Сәкеннің өмірін және қызметін көптен бері шүқшия зерттеп жүрген адамның бірі – филология ғылымдарының кандидаты Тұрсынбек Кәкішев. Оның «Октябрь өркені» деген атпен жазылған көлемді еңбегі оқырмен көпшілікке мәлім.

Т. Кәкішев онымен тоқырамай, Сәкеннің өміріне және ісіне байланысты материалдарды тінте іздеп, талмай тауып, тоқтаусыз зерттеп келе жатқан адам. Сол істерінің нәтижесінде көпшілік оқуына ұсынылған «Қызыл сұңқар» атты осы көлемді кітап туып отыр. Сәбит Мұқановтың кітапқа жазған «Тұлпардың тұрмысы» атты алғы сөзіне қайта оралатынымызды ескере отырып, біраз ілгері озып, Тұрсынбек Кәкішұлының 1997 жылы «Рауан» баспасынан соны деректермен толықтырылып жарық көрген «Сәкен Сейфуллин» кітабының алғы сөзіне жүгінуді жөн көрдік. Бұл «Автордан» атты алғы сөз – сәкентанудағы Т. Кәкішұлы ізденіс-зерттеулерінің екінші кезіңін таныта түсетін, сол кезеңнің дерегін, сол уақыттың беталыс, бағдарын, мінез-құлқын байқататын алғы сөз.

Тұрсынбек Кәкішұлы Сәкен Сейфуллин өмірін зерттеу тарихын жинақтай жеткізіп, ендігі беталысы жайлы былай дейді:

«Әйтсе де, Сәкен сынды алыптар өмірі – мәңгілік өмір, оның тындырған ісі, арманда қалған мұрасы – бүгінгі және келер ұрпаққа өшпес өнеге. Сондықтан да мен абзал ағаның өміріне, шығармашылық қызметіне байланысты ізденіс-зерттеулерді бір сәт те тоқтатқан емеспін. Сәкен ағаның Қаскей сияқты жан-жолдастарының, ақынды көріп едім, табақтас болып едім, біздің ауылдың тұсынан өтіп еді, жабықтан қарап едім дегендердің де естеліктерін, сөздерін қағазға түсіріп, ұнтаспаға жазып алып жүрмін. Оның үстіне, 1987 жылы Сәкеннің жары Гүлбаһрам апайдың архиві қолыма түсті. Ондағы дерекердің шет жағасы «Лениншіл жас» газетінде «Сәкеннің сегіз хаты» деген атпен эссе болып жарияланды. Ал оның негізгі сөлі мен нәрі осы кітапқа енгізіліп отыр. Бұған қоса, мемлекеттік мұрағаттардан жиналған деректер де аз емес. Осылардың барлығын кітіпты өңдеу барысында толық пайдалауға тырыстым. Сонымен қатар кезінде алаш деп таңбалаған адамдардың ақталуы, олардың Сәкенмен қарым-қатынасты кітапта түгелдей ескеріліп отырады» [2].

Сәбит Мұқанов «Қызыл сұңқарға» алғы сөзде Тұрсынбек Кәкішұлының сәкентанудағы өз соқпағы қалыптасып отырғанын бірнеше нақтылы өзгешелігін көрсете отырып, саралап берген. Жазушының, қазір қарап отырсақ, Сәкен тұлғасын замана, уақыт желі, қалай қарай бұрқасындатсын мейлі, тұғыры шайқалмайтын, ақындық, азаматтық орны ақиқат тарихи тұлға мәнінде таныған.

Тұрсынбек Кәкішев еңбегінде сол негізде сыры мол, астарлы қалың, баянды пікір айтқан.

«Ең алдымен бұл кітапта Сәкеннің өмір жолында оқырмандарға бұрын мәлімсіз материалдар, деректер көп. Тұрсынбек оларды Сәкенді көрген, істес болған адамдармен жолығысу арқылы, Омбының, Қызылжардың, Ақмоланың архивтерін ақтару арқылы тапқан...

«Қызыл сұңқардың» бағалы жағы мұнда ғана емес. Бұған дейін Сәкеннің өмірбаяны қысқаша, немесе эпизодтық түрде баяндалса, Тұрсынбек Сәкеннің бай өмірін кеңінен толғап, жан-жақты толық сипаттайды...

«Қызыл сұңқардың» тағы бір құнды жағы, Тұрсынбек Сәкенге тән деректерге тоқталып қана қоймай, қазақ халқының тіршілігінде болған үлкен оқиғаларды Сәкен өміріне байланыстыра жазып, біраз шындықтардың сырын ашуға талаптандырғандығында...

«Қызыл сұңқар» жарық көрген тұста оның жаңашыл сипаттары, сәкентанудағы жанрлық-көркемдік ерекшелігі жайлы көптеген оң пікірлер айтылып, еңбек лайықты бағасын алды.

Сыншы Төлеген Тоқбергенов бұл кітапты «Нағыз тарихи-әдеби очерк жанрына сай еңбек» деді. Шығарманың жалпы мәнін жан-жақты айқындай отырып айтқан қазақтың белгілі сыншысының талғам-таразысы туғызған ақиқат тоқтамдар өміршең зерттеудің өзекті арқауын айқындай түседі дегеннің өзінде қайсыбір тұжырымдар автордың өзіндік пікірі екендігін ұмытпаған жөн.

Пайдаланылған әдебиеттер

- 1 Д. Ысқақов, «Жетісу» газеті, 1968, 18 қаңтар
- 2 Кәкішев Т. Сәкен Сейфуллин. – Алматы, 1997. – 384 б

Summary

This article examines the scientific work of professor T. Kakishev S.Seifullin about creativity and scientific views in the field of literary studies in the early XX century.

*Сейтжанұлы З.,
өл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық
университетінің профессоры,
филология ғылымдарының докторы*

БУЫРҚАНҒАН ХАЛЫҚТЫҢ ДАУЫЛПАЗЫ

«Егеулі найза қолға алып, ереуіл атқа ер салып» ұлы мұрат – елінің еркіндігі үшін күрескен ерлерді халық ешуақыт есінен шығармаған. Ел мен жерінің бүтіндігі үшін жан аямай, ұлттық батыр биігіне көтерілгендердің бірі – Кенесары мен Наурызбай. Олар бастаған ресей отарлығына қарсы бағытталған күрес ауыз толтырып айтуға тұрарлықтай он жылға (1837-1847) созылғаны белгілі. Елінің тәуелсіздігі, халқының қамы жолында «түн қатып, түсі қашқан» жаужүрек батырлардың іс-әрекеттері мен ерліктері жайында ауызша да, жазбаша да сан алуан, үлкенді-кішілі шығармалар туған. Солардың бірі атақты ақын Нысанбай Жаманқұлұлының (1822-1883) «Кенесары - Наурызбай» атты тарихи дастаны.

Ақын көтеріліске қатысқан, оқиғаны өз көзімен көрген адам. Оның:

Өлең-жырға Нысанбай,

Мәшһүр шешен, нар еді.

Бір естіген адамдар,

Сөзіне тағы зар еді.

Көзімен көріп, сөз қылған,

Соғыста өзі бар еді (1,55б.) – деуіне қарағанда, біріншіден, Нысанбай жырау Кенесары мен Наурызбай бастаған көтерілісті қолдаған, олармен тілектес, досжар адам болған. Екінші жағынан, оның айтулы ақын «өлең-жырға мәшһүр шешен, нар болғанынан» хабар табамыз.

Жырау алдымен Кенесары-Наурызбайдың ата-бабалары мен олардың туып-өскен мекенін таныстырып өтеді.

Кенесары-Наурызбай –

Абылай хан-ды бабасы.

Әуелгі мекен – тұрағы,

Көкшетаудың даласы.

Жазғы жайлау қонысы,

Ұлытаудың саласы (17б.).

Нысанбай өз шығармасын осылай бастауының да өз себебі бар сияқты. Өйткені дастанның негізгі кейіпкерлері – Кенесары мен Наурызбай. Бұл шығарманың шындықтан алшақ емес екенін көрсетеді. Тәуелсіздік алғаннан кейін ғана Кенесары-Наурызбай жайындағы шығармалар ғылыми айналымға түсіп, лайықты бағысын алды. Нысанбайдың «Кенесары-Наурызбай» дастаны жайында: «оның дастаны отаршылдықтан туған ел қайғысы, еңбекші халықтың басына түскен ауыр жол, Кененің қол бастап күреске шығуы, жорықтары мен ұрыс суреттері, жүрген жолы, жеңілісі – бәрі толық күйінде көрініс табады. Кенесары-Наурызбай қолға түсіп, көтеріліс жеңілгеннен кейінгі елдің көңіл-күйі, «бет-бетімен» тарауы жарқын суреттеледі»(2,106-107б.) – деп академик Қирабаев орынды баға береді.

Кенесарының атқа мініп, азаттық туын көтеруі патшалық озбырлықтың әбден шектен шығуы себеп болғаны белгілі. Ол патшаға хат жолдап басқыншылықты тоқтатуды талап етсе, Батыс Сібір генерал-губернаторы Горчаковқа жазған хатында ата-бабадан мұра болып қалған көптеген жерлердің тартып алынғанын айта келіп: «Енді біздің жерімізді күн сайын басып, оған бекіністер салып жатыр. Сөйтіп, халықты барынша ашындырып отыр. Бұл біздің болашағымызды ғана емес, тіпті қазіргі тірлігімізге де үлкен қауып туғызып отыр»(3,255б.) – деп өзінің наразылығын ашық білдіреді.

Мұндай қысым-қиянатқа шыдамаған Кенесары-Наурызбайлар да ата қонысынан көшуге мәжбүр болған. Бұл жағдай дастанда былай суреттеледі:

Қонысты кәуір алған соң,
Кенекем көшкен жерінен.
Бауыры суып ол жақта,
Қарашы болған елінен (35б).

Жаулықты қоздырып, жамандыққа барғысы келмесе де, еркіндігінен айырып, жерін алып, ауылын шапқан өктемдікке шыдамаған намысты ер «мен, Кенесары Қасымов, қолға қару алып, ұлы күресті бастауға аттандым» - деп тәуекелге бел бұғанын көреміз.

Кенесары, Наурызбай,
Атағы шыққан аңқылдап.
Жауды үркітіп қашырды,
Ақ алмастай жарқылдап, - (18б.)

деген жолдар да ешқандай асыра көрсетіп, әсірелеу жоқ. Қайта күрес күндерінің нақтылы көрінісі десек болады.

Патшалық Ресей Кенесары бастаған жойқын жорықтардан қатты сескенеді. Қалайда бұл күресті түншықтыруды мақсат етеді. Бір жағынан патша әскерлері қазақ ауылдарын бұлап-талап жатса, екінші жағынан, ерікті елдік үшін күрес бастаған Кенесары-Наурызбайлардың соңынан шам алып түседі. Оларды жан-жақтан қыспаққа алады. Белгілі бір жерді мекендеп тұруға мүмкіндік бермеуге ұмтылады. Патша әскерінің кесірінен Кенесары Жетісуға бет алады. Кейбір қара басының қамын ойлаған атқа мінерлер патшаның шен-шекпенін алып, Кенесарыдан сырт айланғандары да болмай қалған жоқ. Мұндай ала ауыздықтың да ықпал-әсері аз болмайды. Осындай ащы шындықтарда дастаннан көрініс тауып отырғанын байқау қиын емес. Кенесарының аузымен айтылған төмендегі сөздер де ынтымақтың аздығына өкініш білдіреді.

Ойда қокан, қырда орыс,
Хакім болды қаласы.
Кімнен таяқ жегендей,
Біздің қазақ баласы!
Алдырып жүрген дұспанға –
Ауызының аласы.(26б.)

Кейбір сұлтандар Кененің азаттық туын көтерген күресіне қолдау көрсеткені былай тұрсын, тіпті керісінше әрекетке барған. Сондықтан Кененің:

Дін мұсылман әлеумет,
Бірге мінсе кемеге.
Үш алаштың баласы,
Тізгін берсе Кенеге! – (26б.)

деп армандауы өте орынды еді. Бұған қазақ билеушілерінің арасында бақталас, көре алмаушылық, қара басының қамынан арыға бара алмаған бейбақтардың болғанына көзіміз жетеді.

Патша үкіметі көтерілісті күшпен басып-жаншуға тырысқан, бірақ ойын орындай алмағандықтан көтерісшілерді оқшаулауға кіріседі. Осы арқылы олардың күшін әлсіретуді мақсат етеді. Сондай-ақ, екі ұлт – қазақ пен қырғызды бір-біріне айдап салуға әрекеттенеді. Белгілі тарихшы Еркебұлан Бекмаханов өзінің «Қазақ халқының Кенесары бастаған азаттық қозғалысы» атты зерттеуінде: «...

Үкімет Кенесары қозғаласын бөлектеуге қолынан келгенінше тырысып бақты. Ол үшін өздері ұнататын әдісі – қырғыздарды қазақтарға айдап салу, яғни патшалық-крепостниктік құрылыстың ұлттық саясатына тән әдісті пайдаланды» (4,396б.) – деп жазады. Сөйтіп, Ресей мен Қоқан билеушілері Кенесарының қырғыздармен бірігу мақсатына сына қағады. Екі халықтың ортасына үнемі от тастап отырады. Мұндай зұлымдық айла өз нәтижесін бергені белгілі.

Ақын дастанындағы оқиғалардың ешқайсысы ойдан шығарылмаған, қайта тарихи құжаттардағы деректермен сәйкес келіп отырады. Сонымен бірген автор Кенесары-Наурызбайды бірінғай дәріптей бермей, қзінің көзқарасын білдіріп отырады. Кейде олардың іс-әрекеттеріне сын айтып, ағаттықтарын да ашып көрсетеді. «Қарсы келген адамның, көзінің жасы көл болды. Ақылымен іс қылмай, ақырында қор болды» - деуі де шығарманың шынайлығын көрсетеді.

Нысанбай ақын дастанның басында-ақ өзінің айтпақшы ойын, көтерілістің немен бітерін сездіргендей болады. Мәселен:

Күмісті садақ, алтын оқ,
Кенекең жауға жолықты.
Ақ білегін сыбанған,
Балуанды тойға жолықты.
Алыстан тоят іздеген,
Ақ сұңқарға жолықты,
Айшылықты бір басқан,
Қас түлпарға жолықты.
Асқындаған пейілмен,
Кенекем зорға жолықты.
Нөкерімен теп-тегіс,
Бір ажалға молықты, (19б.) – дейді.

«Асқындаған пейілмен бір кеселге жолыққанын» хабардар етеді. Кенесары-Наурызбай бастаған көтерілістің тұйыққа тірелетінін білдіреді. Ақынның бұл сөздерінде ешқандай жалғандық жоқ. Ақын өз кезінің шындығынан ауытқымаған, тарихи оқиғаны нақты бейнелеген.

Жанрлық сипаты жағынан Нысанбай ақынның бұл туындысы авторлық тарихи жыр сипатына жатады. Өйткені бұл шығарма да болған оқиға негізінде туған. Орыс отарлығына қарсы күрескен Кенесары-Наурызбай бастаған батырлардың ерліктерін тілге тиек еткен. Тарихи жыр жайында академик М.Әуезов былай дейді: «бұл жырлардың бәрі де ертеде туғандары да, кейініек шығарылғандары да ашық тарихи оқиғаларға негізделген, ал басты-басты кейіпкерлер – тарихта болған адамдар. Жырлардың авторлары – көбіне сол оқиғаларды көзімен көрген тұстастары. Авторлар көзімен көрген, өздері басынан кешірген оқиғаларды уақытына қарай сап-сабымен баяндайды. Тарихи жырлардың батырлық эпостан айырмашылығы бар. Яғни тарихи жырларда эпостық баяндауға тән объективтік сарынның орнын оқиғаларды тікелей қабылдаған автордың әсері араласқан субъективтік баға басады»(5,76б.). біз сөз етіп отырған дастан да ғалымның осы пікірін райтай түседі. Сонымен бірге бұл дастанда батырлық эпосқа тән көркемдеу құралдары мен әсірелей айтуда ұшырасып отырады.

Нысанбай ақынның дастанында эпикалық сарындарға тән көтере көрсету мен лирикалық мотивтер де қадыса келіп отырады. Мәселен:

Хандарынан айырылған,
Иесіз жұртта сын бар ма?!
Кенесары, Наурызбай,
Бір көрінер күн бар ма?! – (54б.)

деп көңіл түкпіріндегі өкініш пен арманды бүгіп қалмайды. Кенесары мен Наурызбайды қимастықпен еске алады. Бірақ жазмыштың жазуы осылай болса не істемек?...

Немесе:
Наурызбай төре кеткен соң,
Бастан ауды бағымыз.
Кенесары кеткен соң,
Иесіз қалды тағымыз.
Бұлбұлдай сайрап жүр едік,
Байланды тіл мен жағымыз.
Артында қалған жетім ел,
Келіспей кетті сәніміз.
Ақырында әлеумет,
Осылай болды халіміз (55б.).

Бұл жолдардан да ақын налысы бірден аңғарылады. Көпті бастаған екі батырынан бірдей айырылу басынан бағы тайғанмен бірдей деген байлам айтады. Батырлардың қапыда өмірден өзганына күйініш білдіреді. Бодандық бұғауындағы халықтың да жан сырындай әсер қалдырады.

Дастанның басты кейіпкерлері Кенесары мен Наурызбай. Кенесары елінің ертеңіне алаңдап, бодандық бұғауын кигісі келмеген батыр. Ол – орыс отарлығына саналы түрде қарсы шыққан ерен ерлік пен ақылдың иесі. Сондықтан қалың бұқара оған сенеді, соңынан ілеседі. Батыр атасы Абылайдың ерлік дәстүрін жалғастырып, жолын қуады. «Кенекем келді біз үшін, үш алаштың қорғаны» деп сипаттайды. Енді бірде ақын Кене ханның тұсында талай озбырлықтарды ойран еткенін еске алады.

Кене ханның тұсында,
Қарт бурадай жарадық.
Жауды жасқап, жапырып,
Жауған қардай борадық.
«Абылайлап» ат қойып,
Дүспанның алдын орадық (54-55б.).

Бұл жыр жолдары Кене ханның ерлік тұлғасын айқындай түседі. Мұны да нақты тарихи оқиғаларға байланысты туған өлең қатарлары десек, артық айтқандық болмайды. Осылай болмаса Кенесары бастаған көтеріліс он жылға созылмаған болар еді.

Нысанбай ақын дастанында Наурызбай қорқып, сескенуді білмейтін қызуқанды батыр бейнесінде көрінеді. Білегіне жүрегі сай, күш-қуаты жағынан да, ақыл-айласы жағынан да кезкелген адамнан кем түспейтін жалынды жас батыр сипатында мадақталады. «Наурызбай гүл-гүл жайнады, ақ білегін сыбанып» десе, «Жолсыз әсті қылмаған, Наурызбай асыл ер еді» деп ақыл-адамгершілік пен әділдігінде аңғартып өтеді. Шығармада жас батырдың жекпе-жектері мен соғы сураттері біршама көтеріңкі суреттеледі. Сондай-ақ туынды да Наурызбайдың мінген аты мен киген киіміне, сыртқы кейіп-кескініне назар аударады.

Ор қояндай бұлтиған,
Көк дөнен ат астында,
Камзол ішік күнтиған,
Ақ орамал басында.
Сол уақытта Наурызбай,

Жиырма бес жасында (27б.) – деуі күнделікті тұрмысқа сай көрініс. Бұл арада Наурызбай «шапса қылыш кеспейтін атса мылтық өтпейтін» эпикалық батырларға ұқсамайды. Ақын Наурызбайдың өзіне тән мінез-құлқын, батылдығын үнемі іс-әрекет үстінде көрсетеді.

Дастанда Кенесары мен Наурызбайдан басқа біршама батырлардың есімдері аталады. Олар: Құрман, Байұзақ, Ағыбай, Дулат, Меңдібай, Әнәуке, Толыбай, Рүстем, Сыпатай, Бұхарбай, Бұғыбай т.б. бұлардың бәрі де Кенесары бастаған көтерілісті қолдап сенімді серік бола білген тарихи тұлғалар екені мәлім. Туынды да ел қамын ойлаған ерлердің ынтымақ-бірліктері, бір-біріне деген сыйластықтары ашық сезіледі. Мысалы:

Мәмбеттің ұлы Байұзақ,
Балқожа, Медеу ер келген.
Жауың қайда? Мен жолдас – деп,
Хан Кенеге дем берген (20б.)
Не:
Сиынады батырлар,
Аузы кетпей тілектен.
Шұбыртпалы Ағыбай,
Талайды шанышты жүректен (50б.).

Бұдан байқайтынымыз, батырлардың қай-қайсысы болса да намысты қолдар бермейтін, жігерлі жандар. Барлығында бір ғана мақсат бар. Ол – ел мен жердің бүтіндігі мен тәуелсіздігі. Дастанда халық батырларының жарқын бейнесі шынайы көрініс тауып отырады. Сонымен бірге шығармаларда, жер-су атаулары да өз қалпында берілген. Бұл да тарихи дастандарға тән ерекшеліктердің бірі. Сонымен, Нысанбай жыраудың бұл шығармасы ел қорғау мен ерлік идеясын дәріптейді. Елінің еркіндігі жолында басын қатерге тігіп, сол жолда құрбан болған батырлардың әрекеті нағыз ерлік пен данықтың өшпес өнегесі болмақ. Сондықтан дастанның танымдық та, тәрбиелік те мәні зор.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Хан Кене. - Алматы, 1993. – 448б. бұдан кейінгі үзінділер осы кітап бойынша беріледі.
2. Кенесары Қасымұлы (туғанына 200 жыл толуына арналған халықаралық ғылыми-теориялық конференция материалдары). Алматы, 2003. – 290б.
3. Мырзахметов Е. Сыр даланың сардары// Хан Кене. – Алматы, 1993.
4. Бекмаханов Е. Қазақ халқының Кенесары бастаған азаттық қозғалысы// Хан Кене. – Алматы, 1993.
5. Әуезов М. Уақыт және әдебиет. – Алматы, 1962.

Тілепов Ж.,
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық
университетінің профессоры,
филология ғылымдарының докторы

СӨЗ ӨНЕРІНІҢ ӨРЕН ЖҮЙРІГІ **(З.Қабдолов шығармашылығының негізгі ерекшеліктері)**

Өмір бойы «Әдебиет – ардың ісі» деп, сол әдебиетке елдің арындай, тек жалқының ғана емес, жалпақ жұрттың – қалың қауым халықтың ары мен намысындай қарап, сол үшін қайрат етіп өткен халық перзенті, «қазақтың Қабдоловы» атанған қайраткер қайсар жанның туғанына биыл – 85 жыл.

Зейнолла аға сан қырлы талант болатын. Ол - ақын, ол – драматург, ол - романист, ол – публицист, ол – аудармашы, ол – әдебиет сыншысы, ол – әдебиеттану ғылымының санаулы сардары, көш бастаған көсемі, ел ұйып тыңдайтын шешені. Оның 1949 жылы күллі қазақ ақындары қатысқан аламан бәйгеде топ жарып келуі қапысыз ақындығының көрсеткіші болса, 1967 жылдан бастап ұзақ уақыт бойы М. Әуезов атындағы Қазақ мемлекеттік академиялық драма театры сахнасында қойылып, Серке Қожамқұлов, Нұрмұхан Жантөрин, Ыдырыс Ноғайбаев, Мүлік Сүртібаев, Шахан Мусин, Қамал Қармысов, Зәмзәгүл Шәріпова, Есболған Жайсаңбаевтар сынды қазақ өнерінің ылғи бір жайсаңдары ойнаған «Сөнбейтін от» драмасы оның үлкен драматург екеніне кепілдік береді. Сондай-ақ, сол театрда өткен ғасырдың алпысыншы жылдарында көрермендерін көзайым еткен Назым Хикметтің «Елеусіз қалған есіл ер» пьесасының тәржімасы мен ертерек кезде

А. Пушкин, Н. Гоголь секілді қуатты сөз шеберлерін ана тілімізде жазылған шығармадай сөйлетуі оның ерекше аса зор қуатқа ие аудармашылығына дәлел. Ал, проза жанрының шебері екендігі оның ширек ғасыр өмірін арнаған «Үшқын» (әуелгі повесть түріндегі атауы «Өмір үшқыны»), «Жалын» атты романдары, яки «Біз жанбасақ» деген атпен басылып келе жатқан дилогиясы. Бұл туындылардың әр кездегі жарияланымдарына кезінде Ф. Мүсірепов, І. Омаров, М. Қаратаев, С. Қирабаев секілді әдебиеттің тамыршысы іспетті белгілі қаламгерлер әділ бағаларын берген. Шығарма қазақ, орыс тілдерінде тек Алматыда ғана емес, Мәскеуде де бірнеше рет басылып, жұмысшы тақырыбына арналған Одақтық бәйгеде жүлде алды. «Жалын» романы вьетнам тіліне аударылды.

Жұмысшы тақырыбы дегеннен шығады, бұл шығармалар кешегі қанды майдан – Ұлы Отан соғысы кезінде Кеңестік алып елдің жердегі, көктегі барлық техникасына жан беріп, Ұлы Жеңістің мүмкіндігінше Отанымызға барынша ертерек жетуіне қайрат еткен Ембі мұнайшыларының, оның «Үлкен Ембіні» өмірге келтірген жасампаз еңбеккерлерінің, яғни, З. Қабдоловтың кейіпкері Қабен тілімен айтқанда, үш ұрпақтың, яки, Сардар, Азаматтар бастаған «самородоктар» мен екінші ұрпақ – Мәскеу мен Бакуде институт бітіріп белгілі дайындықпен келген Ізбектер, үшінші ұрпақ – Қабендер, Тайман, Жанар тұрғыластардың (З. Қабдолов. Біз жанбасақ. Дилогия. Алматы: Жазушы, 1974. 424-425-беттер), еңбек жолына арналған.

Шығарманың – қазақ авторы жазған қазақ ұлтының мұнайшыларына арналған тұңғыш туынды болғандығымен қатар, тек қазақ әдебиетінде ғана емес, жалпы кеңестік әдебиеттегі жұмысшы табы туралы жазылған үлкен бітімді прозалық еңбектер қатарында ерекше аталып, бәйге алуының өзі қаламгердің қандай деңгейдегі көркем сөз шебері екендігіне берілген зор баға болатын-ды. Ал, автордың кейіпкерлері басы Лениндік сыйлықтың лауреаты Халел Өзбекқалиевтен (Ізбек Қалиев) бастап, кейін филология ғылымының докторы, профессорлық дәрежеге жеткен Тауман Амандосовқа дейінгі өмірде бар күрескер жандар-ды.

Зекеңнің шығармаларының прототиптеріне байланысты айтар болсақ, тек «Біз жанбасақ» дилогиясындағы кейіпкерлер ғана емес, «Менің Әуезовым» роман-эссесіндегі образдар галереясында да М. Әуезов араласқан, негізінен қызметтес, сондай-ақ, автордың өзі көрген-білген жандардың талайы қарсы алдыңыздан шығып, «Иә, мен сол адаммын» дегендей болып қасқайып қарсы тұра қалатын сияқты. Бірақ, солардың көбінің, яки Мұханның өзі мен Сәбең (Сәбит Мұқанов), Мәлік Ғабдуллиннен өзгесінің, қоғам қайраткері, белгілі ғалым Мұхтар Құл-Мұхаммед тап басып, анық көрсеткеніндей, «Қашанда сыпайы Зекең кейбірін әдеп сақтау үшін, енді бірін даралау, мінездеу, мүсіндеу, жинақтау, типтеу үшін, бір сөзбен айтқанда, көркем проза критерийіне жақындату үшін» (Құл-Мұхаммед М. Шебер // Бүтін бітім. Астана: Фолиант, 2012, 14-15-беттер) аты-жөндерін өзгерткен.

Кемеңгер жазушының Абай атындағы Қазақстан Республикасы Мемлекеттік сыйлығын алған «Менің Әуезовым» роман-эссесі – қырық жылға жуық өмірін арнаған шығармасы. Автор бұл туындысын Мемлекеттік сыйлық алғаннан кейін де жалғастыру үстінде болатын... Амал нешік, жүйрік ой, терең білім, көркем сөз иесі бұл еңбегін өзі ойлаған меже - деңгейге жеткізе түсу жолында жүріп өмірден өтті. Сондай-ақ, ол «кесекті ердің» сойы, алдаспан жырдың иесі Махамбет туралы туындысын да аяқтай алмай бақи дүниеге сапар шекті...

Сонымен, қалам қайраткері Зейнолла аға Қабдоловтың керемет көркем сөз шебері – жазушылығына қоса әдебиеттану ғылымы саласында өз мектебін қалыптастырған ғұлама ғалым, қоғам қайраткері екенін елдің бәрі біледі. Білгеннен кейін сан қырлы таланттың осыншалық өнерімен өзгелерден оқ бойы озықтығын әркім өзінің шама-шарқына қарай пайымдайды. Ал, Зекеңнің – Зейнолла Қабдолұлының осы саладағы қалам тартқан мәселелері – сан тарау. Соның бір саласы – қазақ әдебиеті мен ғылымының көркейіп, көріктенуіне әр тұстарда жанын сала қызмет еткендердің еңбегіне әділ бағасын беруге барлық білімі мен күш қайратын жұмсап, таным таразысына тартқан зерделі зерттеулері, толымды толғаныстары.

Әдетте, ғылымның бір саласын, соның ішінде еңбегі зор оқымыстыларды, немесе көрнекті көркем сөз шеберлерінің жарияланбаған, жарияланған еңбектерін індете іздестіріп, талмай еңбектеніп, талайлы зерттеулер берген адамдарды шығыстанушы, фарабитанушы, лермонтовтанушы, абайтанушы деген секілді зерттеген, зерделеген саласының атауларымен тізбектете атап жатады. Бұл тұрғыдан келгенде Зейнолла Қабдолұлын әлгіндей тұғырлы есімдердің танушысы ретінде ресми тұрғыдан атап жатқанын әзірге кездестірген емеспіз. Тіпті жарты ғасырға таяу уақыт өмірін арнап, елін сүйсіндірген, елеулі танымдық еңбектер жазған, «Менің Әуезовым» атты романымен Республикамыздың мемлекеттік сыйлығын алған оны көпшілік қауым Әуезовтанушы деп те атамайды. Олай болса, ол кісінің Бейімбеттанушы деп те, Махамбеттанушы деп те дабыралатылып аталмайтыны өзінен-өзі түсінікті. Бірақ соған қарамастан замандас әріптесі академик Серік Қирабаев айтқандай, оның аудиториясы өз қатарластарынан әлдеқайда ауқымды болатын. Әдебиетіміздің ілгергі-кейінгі дәуірінен хабардар әдебиетшілер қауымы мен оқырмандар әулеті Зейнолла Қабдоловты осынау ұлт әдебиетінің іргесін қалағандар мен кейінгі ересен дарын иелерінің қай-қайсысының да шығармашылық әлемін танытудағы барша еңбегіне тәнті болатын. Ал, мұның сыры неде десеңіз, ол бір ғана шығармашылық тұлғаның емес, елге ересен қызмет еткен, қазақ деген қауымның халық болып қалыптасуына, ұлт болып ұюына басын қауіп пен қатерге байлап өмір кешкендердің еңбектерін таным таразысына тарта отырып, қалың қауымға ұғындыруға аянбай тер төккен пейілді қызметіне байланысты еді. Оның әрідегі Абай, Махамбет, Ахмет Байтұрсынов, Бейімбет Майлин, берідегі Ғабит Мүсірепов, Ғабиден Мұстафин, Қасым Аманжолов, Әбу Сәрсенбаев, Қажым Жұмалиев, Хамит Ерғалиев, Әбдіжәміл Нұрпейісов, Садықбек Адамбеков, Салық Зиманов, Темірбек Қожакеев, Жабайхан Әбділдин, т.т. туралы толғаныстарын қазақ оқырманының әр буынының үлкен сүйсініспен қабылдауларының ар жағында нені айтса да, жеріне жеткізе айтатын кемел ойлы, көркем сөздің хас шебері болғандығында еді. Бірақ хас шеберге де сын көп, хас жүйрікке де сын көп.

1990 жылы шілдеде Қазақстан жазушылар Одағы Ахмет Байтұрсынов шығармашылығына арнап ғылыми конференция өткізді. Сонда «қазақ халқының рухани көсемі» (М. Әуезов) Ахаңның «Әдебиет танытқышы» туралы Зекең баяндама жасаған. Сол еңбегіне ғалым 1995 жылы қайырыла соғып, 1996 жылғы «Көзқарас» атты жинағына кіргізді (Қабдолов З. Көзқарас. Алматы: Рауан, 1996, 67-88 беттер). Мұнда автор Ахаңның 1926 жылы жарық көрген «Әдебиет танытқышын» біздің жыл санауымыздан 326 жыл бұрын өмірге келген Элладалық Аристотельдің «Поэтикасымен» салыстырады. Бірін грек әдебиеттанушының, екіншісін қазақ әдебиеттанушының өз тұсындағы мінсіз «әліпбилері» ретінде бағалайды. Қазақ топырағына Ахаң әкелген әдебиеттің тегі мен түрі туралы терминдерді біраз бажайлап, ««Әдебиет танытқыштың» ең басты бағалылығы – әдеби терминдерді қазақша қалыптастырғандығы» (Қабдолов З, Көзқарас, 72-б), қазіргі әдеби жанр мәселесінде қалыптасқан, әбден орныққан ғылыми тұжырымдардың табиғатына бойлай отырып ғалым «Қазіргі

казак өлеңінің теориясы Ахаңсыз аттап баса алмайды», - (Қабдолов З. Көзқарас, 86-бет) деп ой түйеді. «Мәселен, - дейді ғалым, - Айшықтаудың (фигураның) Арнау деген бір түрі бар. Бүкіл дүниежүзілік әдебиет теориясында Арнау деген бір-ақ түр; шауып шықса, бұған Шешендік сұрау қосылып қана аздап ажарлануы мүмкін. Ал, қазақ поэзиясында Ахаң осының үстіне үш түр (сұрай арнау, зарлай арнау, жарлай арнау) қосып, құбылтып, тотының түгіндей құлпыртып әкетеді». (Қабдолов З, Көзқарас. 70-71 беттер).

Міне, осы үш түрлі болып жіктелетін арнауларды студенттер Зекеңнің «Әдебиет теориясының негіздері» («Сөз өнері») оқулығынан оқитын. Ахаң кітабын бұрыннан білетін бірлі-жарым Москва, Ленинградтың кітапханасынан А. Байтұрсынов еңбегімен таныс әдебиетші ғалымдар ара-тұра оқта-текте ауызға алып қалатын-ды. Ол әңгімелердің кейбірін Зекеңнің өзі де естігені даусыз. Бірақ, сол терминді пайдалануда тұрған қандай кемшілік бар еді? Сол мін болып саналуы тиіс пе еді? Әйтсе де әсіре қызыл саясаттың тұсында, әсіренкі жандардың көзімен қарағанда бұл да үлкен кемшілік болып саналатын. Соны Зекең төмендегіше келтіреді: «Әдеттегі дәстүр жалғастығының заңына орай осы үш түрлі арнауды әрқайсымыз өзімізше пайымдап, қисындап, кейде тіпті қиыннан қиыстырып, біз де (Жұмалиев те, Ысмайылов та, Қабдолов та) кітаптарымызға кіргіздік. Бірақ, амал не, бұл жаңалықты тапқан Ахаң екенін кезінде ешкім айта алмай, Қажекеңе сілтеме жасауға мәжбүр болдық» (Қабдолов З. Көзқарас. 71-72 беттер). Мұнан артық ағынан жарылу мүмкін бе?

Әйтсе де, ғалым «Ахаңның әдеби қисындары» атанатын тап осы зерттеуінде А. Байтұрсынов сынды ұлттың рухани ұстазының әдебиеттану ғылымы саласындағы ұлы еңбегін жан-жақты талдау барысында ол ашқан жаңалық атаулының бәріне сүйсіне отырып, кей тұстарда таңданып, тамсанудан кілт кідіріп, басқаша толғанады. «Ал, енді бар ма, Аристотель мен Ахаңның өз мезгілі мен мекенінде «мінсіз» көрінген осы қисындары мен қағидалары әдебиет туралы ғылымның бүгінгі деңгейінен қарағанда, шынын айтсақ сын көтермейді, - деп алады да ғалым, - онда қалайша мінсіз?»- деп өз сөзіне, өз пікіріне қарсы сұрақ қояды. Және «Гәп осы арада» дей келіп, соны қазақ әдебиеттануының үш саласында жасалған еңбектерді алға тарта отырып, өз пікірін ғылыми тұжырыммен шегелей отырып дәлелдейді. «Біздің бұл пікіріміз, - дейді ол, - Ахаңды сынау үшін айтылып отырған жоқ. Ахаң өзінің әдеби қисындарын туғызып, тыңға түрен салған тұста қазақ қоғамындағы әдебиет туралы ұғым-түсініктің, жалпы эстетикалық ой-сананың дәрежесі қандай екенін аңғарту үшін айтылып отыр. Демек, Аристотельдің «Поэтикасын» қаншама әлемдік әдебиет теориясының басы дей тұрсақ та, біздің дәуіріміздегі әдеби қисындар Аристотель тұсындағы дәрежеден әлдеқайда ілгері кеткені секілді, Ахаңның әдеби қисындарын қаншама қазақ топырағындағы әдебиет теориясының басы дей тұрсақ та, біздің бүгінгі әдеби-теориялық таным-толғамдарымыз Ахаң тұсындағы деңгейден әлдеқайда биіктеп кеткенін мойындамасқа болмайды. Әйтпесе, біз қазіргі қазақ қоғамындағы көркемдік дамудың байыбына бара алмас едік». (Қабдолов З. Көзқарас. 82-бет). Бұған не айтасыз? Келісесіз. Келісіп қана қоймайсыз, бар ниетіңізбен дұрыс айтылған пікір-тұжырым екеніне риясыз көңілмен риза боласыз.

1990 жылы ұлы қаламгер Сәбит Мұқановтың өмірге келгеніне 90 жыл толды. Бұл заманында «Советтік сөзге қаламы – көрмеген әсте мұқалып» деп, өзі туралы ағынан ақтарылатын қазақ көркем сөзінің ақ дариясының елеулілігі ерекше елдік мерекесі болуға лайықты мерей тойы өтуге тиіс тұсы еді. Бірақ сол тұстағы қазақ оқырманы баяғы отызыншы-елуінші жылдардың адамдарының идеал тұтқан мемлекеттік идеяға тосырқай қарап, ұлы туындыгердің көзқарасынан, сол арқылы оның өз кезіндегі шырайлы туындыларының өн бойынан ойдай олқылықтар тапқандай болып жүрген кездері еді. Оны тек бір Зейнолла Қабдолов қана емес, үлкенді-кішілі әдебиет ұстаханасының маңында жүргендердің барлығы да көріп, барлығы да сезіп жүрді. Сондықтан бұл мәселе қалай болғанда да әркімдердің ара-тұра сөз етіп жүретін пыш-пыш әңгімесінің тақырыбы емес, ұлттық әдебиеттің, керек болса елдік келбетіміздің жүзіне шіркеу түсетіндей жай болмас үшін, сол әдебиеттің басалқы пікірін айтуға лайықты көрнекті адамдардың араласуын қажет ететін хәлге жеткен тұсы еді.

Міне, осы кезде адамзаттың жан дүниесінің барометрі сынды көркем әдебиет турасында «Әдебиет – ардың ісі» деп тебіренетін Зекең қолына қалам алды.

Еңбек «Сәбит Мұқанов – өз дәуірінің айнасы» деп аталады. Академик З. Қабдолов «Қаламгер Сәбит Мұқанов кім еді?» деген оқырман көңіліндегі сұраққа «Көзінің тірісінде Сәбиттей халқымен біте қайнасқан, халық алақанында Сәбиттей ардақталған, Сәбиттей көзі тірісінде аңызға айналған ақын-жазушы қазақта болған емес» (Қабдолов З. Көзқарас. Алматы: Рауан, 1996. 135-бет) деп жауап береді де, сол сөзін нақтылы тұжырымдармен дәлелдеуге кіріседі.

Ең алдымен қазіргідей жүздеген адам өлең өлкесінде ат жаратып, бәйге алып жүрген кезде елдің біраз жағдайда жаңа түр, жаңа пішін әкелген кімдер бар деп толғанысатын мәселесіне жауап бере кетейік дегендей болып, «Керек десеніз, өмірде революционер Сәбит Мұқанов – өнерде, өлеңде

реформатор болған ақын», - дейді де, соның дәлеліне жүретін классик қаламгердің «Мәдени бәсеке» деген өлеңін толығымен келтіре отырып, «Бұл жырында Сәбең дәстүрлі өлең ұйқасын бунақ пен шумақтың аяғынан басына шығара төңкеріп түсіріп, силлабиканы силлаботоникаға, тіпті тоникаға айналдыра жаздайды» (сонда, 128-бет), - деген пікір түйеді. Бұдан кейін өлең өлкесіндегі Сәбеңнің пішіндік өрнек тұрғысындағы жаңашылдығы осындай болса, ал мазмұн, идея турасындағы жаңалығы қандай екен деп, онсыз да көңілінде біраз сұрақ бұршік атыпжүрген кенестік дәуірдің жариялылық кезеңінде өмір сүріп жатқан «батыл пікірлі» оқырманның дегбірсізденіп отырған мәселелеріне жауап беруге асығады.

Қазан төңкерісі өмірге келген жылы он жеті жасқа шыққан С. Мұқановтың бірінші өлеңінен бастап, соңғы туындысына дейінгі барша шығармашылығы сол төңкерісті өмірге әкелген коммунистердің идеясына қызмет етті. Өзі коммунист болды. Және қатардағы көптің бірі – жай коммунист болған жоқ. Қаламгер коммунистердің көшбасшысы болды. Нені айтса да, жеріне жеткізіп айтты. Талант қуаты сол өз қатарларынан озық болған соң тап жыршысы ретіндегі оның таптық үні кім-кімнен де асқақ естілді. Ол: «Бесіктен-ақ маған тап белгі таққан, тапты шапқан – бесікте мені шаққан. Есті біліп, етекті жапқан кезде, табыма оғын атқандар – маған да атқан. Сақылдаған өмірдің аязында, тапқа мұз боп қатқан кек маған қатқан. Мені дағы, мен сенген тапты-дағы – Кісендеуден Октябрь таңы ағытқан. Сен жыласаң – көзімнен қан тамызам. Сен қуансаң – тілімнен бал тамызам. Сенің егер өзегің талып кетсе, басқадан бұрын саған нәр тамызам», - деп миллиондаған өз табының өкілдеріне өзінің кім екенін жеріне жеткізе жырлады. Бұны, әрине, жиырмасыншы ғасырдың соңғы ширегіндегі кінәмшіл оқырмандар құп алмаса да, тап пәлендей оскырынып қарсы алмайды. Олардың жиырыла қабылдайтыны Сәбеңнің басқа сөзі. Ол сөздер ақын мен оның таптастарының, яки езілгендер партиясының көшбасшыларына арналғандығы болатын.

Және ондай туындылар Сәбеңде біраз болған («Көп жасасын Сталин», «Біздің күш – ұлы Сталин», «Сталиндік татулық», «Мен кімін деп мақтанам?»). Ал осыларға әлгіндей кінәмшіл қауым қатты тыжырынады. Тыжырынып қана қоймайды, ұлы қаламгер С. Мұқанов шығармашылығына осының бәрін кінә етіп артқысы келеді.

Міне, осылардың барлығын Зекең қамырдан қыл суырғандай қалыппен айта отырып, ара –тұра ұлы Абайдың адамды заман билейтіндігін аңғартатын сөзін, сонау өткен ғасырдың алғашқы жиырма-отыз жылы ішіндегі М. Жұмабаев, А. Байтұрсынов секілді қазақ көркем ойының кемеңгерлерінің ел ерекше құрметтеген туындыларынан үзінділер келтіреді. Оны Сәбеңнің қалай қабылдағанын да айтады. Қорытындысында қаламгер: «Қазіргі жағдай басқа. Бүгінде біздің Сталин туралы ұғымымыз Мұқановтың тұжырымына қарама-қарсы! Енді қайттік? Қайтетін түгі де жоқ. Бәрі түсінікті. Егер дәл бүгінгі күні Сәбеңнің көзі тірі болса, ол да дәл бүгінгі біздің ұғымымызда болар еді. Ал кеше біз де дәл Сәбеңнің тұжырымында емес пе едік? Сәбит Мұқанов бұл ретте де – өз дәуірінің айнасы. Ал айнадағы – Сәбиттің заманы һәм замандасы» (Қабдолов З. Көзқарас. Алматы: Рауан, 1996, 132 -бет), - деп ой түйеді.

Ал осының барлығы, қысқадан қайырсақ, «ешкімнің бетіне жел боп тимеген» (Ә. Кекілбаев), «жүрегі адамды сүю үшін, жақсыны тану үшін жаралғандай жанның» (С. Қирабаев), «ел сөзін сөйлей алар кемелділігіне» (З. Ахметов) кепілдік береді.

Есембеков Т.О.

*әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
профессоры, филология ғылымдарының докторы*

Айнабекова Г.Б.

*әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық
университетінің магистрі*

ӘДЕБИ ШЫҒАРМАНЫ ФИЛОЛОГИЯЛЫҚ ТАЛДАУ ҮДЕРІСІ

Өткен ғасырда көпшілікке гуманитарлық тұрғыдан қисынды болып көрінген, ғылыми айналымда жиі талқыланды «Мәтін жоқ жерде ойлау мен зерттеуге де негіз жоқ» деген М.М.Бахтиннің белгілі пікірін [1,3056] қазіргі кезде сыни тұрғыдан бағалау жиі кездесіп отырғаны тегін емес. Әрине, ғалымның бұл көзқарасы сол кездегі филологиялық ілімдерге қатысты айтылғанын, ескерген жөн, ал қазіргі уақытта мәтін туралы көзқарастардың қазіргі кезде түбегейлі өзгерістерге ұшырай бастағаны мәлім. Демек, бүгінгі филолог-студент үшін де мәтінтанудың осындай іргелі мәселелерін қамтитын

пәндердің қажеттілігі даусыз. Сондықтан Ресей жоғарғы оқу орындарында «Мәтінді филологиялық талдау» атты жаңа міндетті пәннің мемлекеттік стандартқа енгізілуі бізге де ой салғаны дұрыс болар еді, ендеше қазірден-ақ оның мақсаты мен міндеттерін айқындауды көп болып қолға алғанымыз жөн шығар. Аталмыш пәннің әдебиеттану мен лингвистикалық зерттеулердің соңғы жетістіктерін ескеретін, оларды уақыт тезіне сай жүйелеп отыратын жаңа интегративтік курсқа айналғаны орынды болмақ. Алдымен осындай талдаулардың стратегиясы мен тактикасын айқындаудың өзіндік қиыншылықтары барын ескерген қажет сияқты. Егер бұл пәннің басты мақсаты көркем мәтінді оның негізгі категориялары мен ерекшеліктеріне сүйене отырып талқылау десек, онда басты зерттеу нысаны мазмұн мен мағына, мән мен маңыз төңірегінде топтасар еді, яғни нәтижесінде әдеби туындыны әрқилы талдаумен интерпретациялық тездерден өткізу деген ой мен ниеттің жетекші идеяға айналатыны даусыз. Осындайда П.Рикердің талдау мен талқылауды мәтіннің мағыналарын айқындайтын ойлау қызметі деген пікірін ескеру керек болар.[2,18] Демек, филологиялық талдаудың сапасы алдымен мәтіннің құрамдас бөліктерінің арасындағы мағыналық қарым-қатынас түрлерін анықтауға байланысты болады екен. Мәтін структурасын сараптаудан басталатын алғашқы жұмыстың әрі қарай бірте-бірте мазмұндық байламдарға жалғасқаны нәтижелі болмақ. Әрине осы ізденісті тұрақты кәсіби үрдіске айналдыру мақсатын әрбір ұстаз үшін тұрақты оқу бағдары ету міндеті де тұруы керек-ақ.

Ал пәннің жалпы міндеттерін былайша белгілеуге болар деп ойлаймыз:

а) әдеби туындының өзіндік ерекшеліктері мен негізгі категорияларын эстетикалық тұтас нысан құрайтын бірлік ретінде қарастыру; ә) мәтін түзудің тұтас әрі ойға орамды, оңтайлы құраудың қағидаттарын сараптау; б) авторлық ұстанымның көркем шығармадағы көріну түрлерін анықтауға үйрету; в) филологиялық талдау мен талқылаудың тиімді түрлері мен жолдарын таныстыру; г) мәтін, мәнмәтін, интермәтін арасындағы түрлі дискурстық байланыстарға назар аударып, олардың сипаты мен мағыналық қызметін саралау.

«Көркем мәтінді филологиялық талдау» пәнінің жоғарғы курс студенттеріне оқытылғаны тиімді болар, өйткені аталмыш сабақтың алғашқы курстарда оқытылған пәндерді синтездеуге әлеуеті мен пәрмені толық жетеді. Нәтижесінде филология факультетінің түлектерін әдеби шығарманы бүтін бір көркемдік әлем деп тануға жетелеуге, яғни мәтіннің әрбір құрамдас бөлігінің мағыналық қабаттарын, маңызын нақты анықтауға машықтандыруға толық мүмкіндік пайда болады.

Әдеби шығарманы филологиялық талдау мәтін, оның ішінде көркем мәтін туралы лингвистикалық және әдеби зерттеулерге сүйенеді. Осыған байланысты көркем мәтін өз алдына бүтін образдық қызметі бар семиотикалық немесе эстетикалық феномен ретінде қарастырылғаны орынды шығар. Сонымен қатар оны әдеби әлеммен, қоршаған ортамен байланысқа арналған ерекше коммуникативтік бірлік деп танытын пікірдің ескерілгені орынды. Оған қоса мәтіннің қай-қайсысы болсын өз алдына бөлек динамикалық тілдік бірліктер жүйесі деген орныққан көзқарас бар, оның астарында әр түрлі себептерге байланысты өшіп кеткен, өліп қалған мағыналарды қазіргі оқырман үшін әрқилы жолмен жандандыруға деген ұмтылыс жатыр. Мұндай көзқарас ғылымдағы субъективизмге басымдық бермейді, әрі мәтін туралы қорытынды жасауда импрессионистік пікірлерден сақтандырады.

Әдеби туындының мазмұны мен пішіні арасындағы байланыстарды филологиялық тұрғыдан талдау барысын ұршықтың қозғалысына теңейтіндер баршылық, яғни мәтіннің мазмұны мен пішінінің мұндай үнемі ілгерінді-кейінді қозғалыста болуын бақылау мен сараптау кімге болсын оңай емес, әрі оның нәтижесі жұмсалған еңбек көлеміне сай емес дейтіндер көптеп табылады. Тағы бір зерттеушілер мұны тек циклдік үдеріс деп қарауды ұсынады, оның негізінде пішінге басымдық беру жатыр. Әдеби нұсқаның пішінін талдау мазмұндық түйіндер жасауға жетелейтіні белгілі, ал олар өз кезегінде образдық жүйемен тығыз бірлікте қарастырылса, онда мәтіндегі динамикалық құбылыстарға назар аударылып, олардың мәтінтүзушілік мүмкіншіліктері мен қызметтері бағаланады. Оқушыларды мәтіндегі рухани-эстетикалық тәжірибені тануға үйретудің де жүйелі жүргізілуі филологиялық зерттеудің сапасын көтереді. Онымен бірге студенттерді өмірлік оқиғалардың әдеби мәтіннің фабуласы фабуласы мен сюжеттік кеңістігінде қалайша «өмір сүретініне» зер сала білуге үйретудің маңызы зор, бұл үдерістің студенттің өзіндік эстетикалық білігі мен тәжірибесін қалыптастыратыны түсінікті, ендеше маман дайындауда ол салаларды да өнімді қамтуға мүмкіндік туады.

Әдеби шығарманы филологиялық талдаудың әрі зерттеушілік, әрі шығармашылық сипаты бар, сондықтан әрбір оқырманның көркем шығарманы ішкі дүниесімен сезіне отырып асықпай зерделеуге ерекше мән бергені нәтижелі болмақ, талдау барысында түрлі еркін талқылауларға, әр қилы ауандағы пікірлерге де орын берілгенінің тиімділігі мол.

Талдауға тандап алынатын мәтіндерге де қойылатын талаптар бар, ал оларды жетілдіріп отыру – даму талабы. Сырттай қарағанда мазмұны үндес, пішіні ұқсас шығармаларды талдау барысында ортақ қисындық тұжырымдар жасай салуға асықпау қажеттігін айтып отырған дұрыс. Әр көркем

мәтіннің өзіндік эстетикалық әлем екені естен шықпасын. Типологиялық қасиеттерді айқындауда мүмкіндігіне қарай ұқсастықтарға ғана назар аудармай, айырмашылықтарға да көз салған орынды. Талдау үстінде мәтіндердегі жекелеген компоненттерден гөрі әдеби категорияларға көбірек мән беру маңыздырақ екені естен шықпасын.

Филологиялық талдауларда мынадай жайттарға ерекше ықтиятты болу керек. Ғылыми зерттеуші көбінесе тұтас мәтінді бөлшектеп, жіліктеп, бөліп алып қарастыруға мәжбүр болады. Мұндайда жеке мәселелердің кейбірінің жалпы сипатқа ие болып кету мысалдары жиі кездеседі. Бірақ мұндай ұстанымды ылғи алға сала беруге болмас, асылы, кез келген компоненттің басқа бөліктермен жүйелі байланыстарын мұқият қарастыру қажет. Оған қоса көркем мәтіннің оқырманға әсер ету факторларын да тұтас құбылыс ретінде зерттеуге тырысқан жөн. Демек, филологиялық талдаудың басты міндетінің бірі – әдеби мәтіндегі көркемдік-эстетикалық қызметтер жүйесін анықтау, оның әрбір компонентіне сараптама жасау.

Кейбір еңбектерде мәтіннің жеке фрагменті көбінесе өз алдына бөлек талдау нысанына айналып, бүтіннің құрамдас бөлігі ретінде (уақыт, кеңістік, фабула) өз алдына бөлек қарастырылып жатады. Осындай зерттеулерде алдымен мына мәселелерді ескеру керек деп санаймыз: әрбір компонент – бүтін құрылымның тек жеке бөлшегі ғана емес, сондықтан оның басқа элементтермен жүйелі байланысы қарастырылсын. Ғылыми талдауға алынған шығарманың зерттеуші назарында толық мәтіні болғаны жөн. Аналитикалық амал мәтінді «шашып тастап талдауға» емес, керісінше оны сегменттерге бөліп алып жүйелі қарастыруға бағытталсын, сонда талдау барлық мәтінді қарапайым түсіндіруге емес жүйелі талқылауға айналады. Әрине, талдаудың мәтіннен тысқары мәселелерге ауып кете бермегенін қадағалау да аса маңызды. Оған қоса көптеген әдеби ұғым-түсініктердің басы түйісетін мәтіннің жанды нүктелерін анықтап алу тиімді.

Көркем мәтіннің басты негіздерінің маңызды түйісу нүктесінің бірі – оның жанры деген пікірге ден қояйық, оны шығарманы тұтастырып тұрған «канон» деген орныққан көзқарас барын ұмытпау керек. Сонымен қатар жанр – оқырман үмітін айқындайтын, шығарманың пішінінің ерекшеліктерін белгілейтін ұғым дегенге ден қою қажет. Автор ниеті мен ойы да белгілі бір жанрлық түрге сәйкес қалыптасып, дамып отырады деген көзқарасты қолдау керек. Аталғандарға қоса жанрдың мәтінді талдауды реттеп отыратын қасиеті де барын еске салмақпыз.

Мәтін архитектурасына да зер салынғаны тиімді, өйткені бұл арна арқылы автор мақсатын нақты анықтауға мүмкіндік көп, әрі қаламгердің оқырман назарын өз ұстанымына қарай аударудың жолдарын қалай іздегенін бақылауға болады. Архитекtonика элементтерінің зерттеушіні көбінесе шығарманың мағыналық қабаттарын айқындауға бағыттайтыны ескерілгені дұрыс, сондықтан әдеби шығармадағы әрбір мәтінқұраушы бөліктің маңызын жіті бақылап отыру талдаудың сапасына оң әсер етеді демекпіз.

«Мәтіннің субъектілік тұрғыдан ұйымдастырылуы» деп қалыптасып кеткен ұғымның немесе оған іліктес «баяндау структурасы» деген негіздің арнайы филологиялық зерттеу нысаны болғаны көркем шығарманы толығырақ түсінуге бастау бола алады.

Әдеби туындының мекеншағын арнайы қарастыру, ондағы уақыт пен кеңістік сияқты ұғымдардың әрқилы қарым-қатынасын зерттеу де филологиялық талдау үшін өте маңызды, өйткені көркем әдебиет уақытқа тығыз байланысты, тіпті оған тікелей тәуелді өнер түрі деп есептелетіні тегін емес. Көркем шығарманың интермәтіндік байланыстарын зер сала айқындау да филологиялық мәтінтану үшін өте мәнді болып есептеледі.

Міне, жоғарыда аталған әдеби шығарманың компоненттерінің осындай «түйісу нүктелері», яғни жанды жерлері көркем мәтінді жүйелі талдауға жетелейтіні айтылып жүр, мұндай үрдіс әрі әдеби шығарманы тыңғылықты оқуға, жан-жақты қабылдауға машықтандыратыны мойындалған. Әрине, мұндағы себеп-салдарлық байланыстарды мұқият есепке алудың көркем мәтіндегі басты мотивтерді түгендеуге мүмкіндік беретіні үнемі естен шығармау керек.

Асылы, талдау барысында шығарманың бірде-бір көркем элементінің назардан тыс қалмағаны дұрыс. Олардың арасындағы құрлымдық, коммуникативтік, функционалдық, эстетикалық, дискурстық байланыстар мен қарым-қатынастарды нақты айқындаудың филологиялық талдау үшін мәні зор. Жоғарыда сөз болған жайттардың әдістемелік жалғасы болатыны түсінікті, сондықтан көркем шығарманың көп компоненттерінің «түйісу нүктелерін» негізге ала отырып талдаудың өзіндік жүйесін ұсынуға да мүмкіндік бар. Мұндай үлгінің филологиялық талдауға қатысты екендігі өзінің тақырыбында тұр, ал оның басты кезендері ретінде мынадай мәселелердің қамтылғаны дұрыс сияқты: а) көркем шығарманың жанрын айқындау; ә) мәтіннің архитектурасының сипаттамасын жасау; б) шығармадағы мотивтер жүйесін қарастыру арқылы мәтіннің мазмұнын айқындау; в) шығарманың уақыт пен кеңістікте ұйымдастырылуын саралау; г) әдеби образдар жүйесінің ұйымдастырылуын қадағалау;

д) интермәтіндік талдауды жүзеге асыру. Осындай зерттеу сатыларынан тұратын филологиялық талдау көркем мәтіннің идеялық-эстетикалық мазмұнының жинақы сипаттамасын бере алады деп есептейміз.

Прозалық мәтіндерді филологиялық тұрғыдан зерттеуде шығармаларды хронологиялық тізбекте қарастырудың да берері көп. Сонымен қатар шығармаларды қисындық тұрғыдан да жүйелеуге негіз бар. Филологиялық талдау екі немесе одан да көп әдеби туындыларды салыстыра зерттеуге, жүйелеуге де қолайлы. Оның студенттерді мәтіндік талдаудың амал-тәсілдеріне машықтандыруға да себі мол, мүмкіндігіне қарай алғашқы тәжірибе ретінде көлемі шағын әңгіме-повестерді зерттеуге ұсынған тиімді.

Түйіп айтсақ, көркем шығарманы филологиялық талдауға арналған арнайы оқу пәнінің қажеттілігін жоғары оқу орындарының тәжірибесі көрсетіп отыр. Заман талабына сай филолог-мамандар дайындауда аталмыш пәннің өз орны мен тиімділігі барлығы дау тудырмас, яғни теориялық білігі жоғары, практикалық дайындығы жеткілікті, күзиреттілігі талапқа сай мамандар дайындауға септігін тигізеді деген ойдамыз.

Резюме

Мақалада көркем шығарманы филологиялық талдаудың зәрулігі мен қажеттілігі айтылған, аталмыш жобаның мақсаты мен міндеттері айқындалған. Филологиялық талдаудың сипаты, кезеңдері, барысы, жолдары мен амалдарына назар аударылған.

В данной статье рассматривается необходимость филологического анализа художественного текста, также определяется цель и задачи данного проекта. Обращается внимание на формы, этапы, ходы и деяния филологического анализа.

The article deals with the importance and necessity of philological analysis of literary work; also aims and objectives of this project are defined. Characteristics, periods, methods and ways of philological analysis are mentioned.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Бахтин М.М. Собрание сочинений в 7-томах. – М., 1997. Т.5
2. Рикер П. Конфликт интерпретации: очерки о герменевтике. – М., 1995

Мәдібаева Қ.,

*әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
профессоры, филология ғылымдарының докторы*

3. ШАШКИННІҢ «ТЕМІРТАУ» РОМАНЫ

«ТЕМІРТАУ» романы ХХ ғасырдың 60-жылдарындағы әдеби дамудағы жаңа, беталыс бағдарлардың бағытында, саяси, рухани өмірдегі «жылымық» кезеңде жазылды.

Шығармада уақыт талабына орай өндіріс тақырыбы қозғалады. Автор ұлттық кадр, ұлттық интеллигенция өкілдерінің рухани, білім, білік деңгейін, азаматтың келбетін тұлғалауды көздейді. Романда уақыт шындығы белгілі бір деңгейде көркемдік өріс тапты. Дәмеш, Қайыр, Құрымбай, Ораз, т.б. кейіпкерлер болмысын нақтылы өмірлік тартыс, драматизм аясында ашуда Зейін Шашкин өзіндік мәнер, машығын, жазу даралығын бекіте түсті.

«Теміртау» – кезінде тәуір аталған шығарманың бірі. Қазақ романы енді-енді құлашын жазып, жаңа бағыттар аша бастаған кезең үшін шығарманың елеулі мәні, өзіндік құндылығы болды.

Оқиға өткен ғасырдың елуінші жылдарының соңына қарай қойнауы кенге бай қазақ жерінің киелі бір өңірі – Теміртау, жаңа құралып жатқан Қазақстан Магниткасы аумағында өтеді.

Жазушы ұрпақтар жалғастығы, рух сабақтастығы желісінде халықтың ғасырлар бойы көксеген азаттық аңсарын жеткізуді көздейді.

Шығармада замана дүрбелеңдері аяусыз жайпап өткен елдің енді-енді еңсесі көтеріліп жатқан қалпы сезіліп отырады.

Қиын-қыспақты өзі де бастан кешіп, айдаудан келіп жазуға құштарлықпен кіріскен, көп жайды қамтып, айтып кетуге мүдделі қаламгер «асығыс» жазады.

Жазушының «Тоқаш Бокин» романындағы қайсыбір тұлғалардың ұрпақтарын өмір ағыны «Теміртауда» тоғыстырған.

Романда оқиға өндіріс ошағындағы күнделікті еңбек ағымы, тіршілік кикілжіңдері төңірегінде шоғырланған.

Қаламгер не жайды да ширыққан шынайы қалыпта ашуды көздейді. Шығармада замананың кезең ауаны, өмір бағдары, қалпы мен салты, өткен тарихтың ендігі өмірмен астасқан асыл өзегі белгілі бір деңгейде көркемдік арқау түзген.

«Теміртау» романындағы орталық бейненің бірі – өндіріске жаңадан келген жас инженер Дәмеш. Дәмеш – зобалаң жылдары құрбан болған Сақа Сағатовтың қызы. Білімді. Бірбеткей. Адал. Әдепті жан.

Жазушы жас адамның, жас маманның қалыптасу жолын қилы оқиға, құбылыстар ауқымында табиғи, шынайы ашады.

Дәмелі образы Зейін Шашкиннің қазақ қызының замана аясындағы тұлғалық әлуетін көркемдік кеңістікке шығару үрдісіндегі өзіндік табысы болды. Дәмеш өндірісті жаңашаландыру бағытындағы ұсынысы әуелде мазаққа ұшырауы, Ораз, Қайыр арасындағы сезім иірімдеріне қатысты күйзеліс, көлденеңнен килігетін қызғаныш, іштарлық, т.б. сынды шешуші сәттерде танылады.

Романда оқиға өндіріс ошағындағы күнделікті еңбек ағымы төңірегінде шоғырланған. Еңбекке жұмылған үлкен ұжымның күнделікті өмір тынысы қауырт, қызу әрекет, шешімдермен мазмұндалған.

Автордың кезең ауанын шынайы бедерлеу шеберлігі назар аударады.

Әрине, кезеңдік көркемдік талаптардың ырқымен қиыстырылған құбылыстар «Теміртау» романын да шарпыған.

Өндірісті тәптіштей көрсету, ондағы мәселе шешіп отыратын «іскер» басшылар, ақылман партия адамдары, оқиғаны өндірісті өрістету ауқымындағы кикілжің тартысқа құру, қилы пиғылдағы кер-тартпа, зиянды пенделердің бой жасырып жүруі, т.б. таныс желілер «Теміртау» романына да құрылымдық арқау болды.

Зейін Шашкин кезеңдік қалыптың «ұлы» нобайынан ауытқымай, жазу өнерін жасандылыққа ұрындырмай қоймайтын қолайсыз қисындардан қаламгерлік азаматтық дара ұстаным, оқшау көркемдеу тәсілдерімен қиюын тауып, «шығып» кету жолын тапқан, шынайы шеберлік өріс түзген жазушыларымыздың бірі болып қалды.

«Теміртау» романында иланымды дара характерлер бар; шығарма көркемдік жүк көтерген қанық, қажетті детальдарға бай; бояулы, нақышты әсерлі, сөйлеу тілін көркемдік мақсатқа жегудің табылған орынды тәсіл, үлгілері бар; баяндауға сурет, әрекет сыйғызып отыру дағдысы ұтымды; автордың ұлы дүниенің үйлесімі естен тандырған табиғат суреттерін салу қолтаңбасы айқын...

Жазушының роман барысындағы жедел алмасып отыратын тіршілік сәттеріне адам болмысындағы маңыз, мән, мазмұнды дарытып жазу шеберлігі, өмірді камтып көрсету тәсілі назар аударады.

Баяндау жүйесіндегі көпқабаттылық, көңілдің түрлі қобалжу әуендері, оқиғалық желілердің орама жолдармен жатық орайласып кетуі, жазудағы «Зейін Шашкинге тән үшқыр ырғақ» (Б.Майтанов), сөйлеу тілін қолданудың жатық үлгілері, машық ұштаудағы өзіндік батылдық бой көтерген елеулі көркемдеу тәсілдері Зейін Шашкиннің прозалық шығармаларының көркемдік әлуетін түзді.

Өмірсүйгіштік аңсары айқын шығармалар жазған белгілі қаламгер Зейін Шашкин уақыттың адамға ұсынар аз ғана сыйын – тіршілік нұрын арзан сұмдықтан, аярлықтан арашалаудың баянды мәніне меңзейді.

Дәмештің ұзақ жылдар жаламен ұсталып кетіп, енді ғана ел ортасына оралған ағасы Асқар – «Теміртау» романындағы орталық тұлғаның бірі. Қилы тағдырлардың жиынтық образы мәнінде алынған Асқар айдауда кеткен қайран он бес жылдың қас-қағым қысқа ғұмырдағы қайта оралмас, қайырсыз өкінішін айтуы арқылы қақиған костюмді кейіпкерлері көп ресми заманға, ұждан бостандығын таптаған тарихи кезеңге, жасампаз жаңа уақытқа да сұлбасын сүйретіп ілесе кеткен, адамның өмір сүру құқына қол сұғудан қымсынбайтын саяси өктемдікке өкпе артады.

«Теміртау» романында белгілі бір кезеңдегі халық өмірінің кең тынысы сезіледі. Уақыт талабы ауқымында тақырыпқа құрылып жазылған шығармада іс үстіндегі еңбек адамдарының ұстамды қалыптары, ізгілік, адамгершілік әрекеттері, еңбектің жасампаздық қуаты, жас адамдардың жан әлеміндегі бұлқыныс, іркілістер иланымды көркемдік шешім тапқан.

Жазушының кейіпкердің рухани дүниесін қалтарыс қалдырмай барлап, шарлау машығы ұтымды.

Намысқой, жаужүрек, аңғал ширығып жүріп жалғыз «аңға» шығып кеткен Ораздың аяқ асты жол апатына ұрынып қалып, айдалада шарасыз жатып өз намысын өзі қайрауын жазушы аса өзгеше оңтайлы тәсілмен, бір ғана детальмен әсер қуатын еселеп суреттейді.

Күйзеліп жатып өз-өзін мысқылдап тұқыртуы оқушыға таныс Ораздың мінезіне сыйымды. «Бәлкім біреулері: «Ораз Құрышпаев дандайсып, бригада ісін ойсыратып алды да «коммунистік еңбектің

бригадасы» деген атаққа ие бола алмай, тауда қаңғып өліпті!» дер... Ертең қабырының басына осы сөзді жазып қойса, әділ болар?

Романда жас адамға тән, ортақ сипаттар, уақыт аясындағы белгілі бір адамгершілік ұстанымдар Дәмеш, Қайыр, Ораз, Ажар, т.б. жас адамдар бейнелерінде көркемдік кеңістік түзді.

Дәмештің бойжеткен қыздың әдеп-аясындағы ұстаным-қағидасын қадағалап отыратын «Ар» атты әжесін автор көркемдік мақсат жолындағы тың өзіндік тәсіл етіп алады. Албырт бойжеткеннің «көңіл божысын» ара-тұра тізгіндеп отыратын тыйымды әже образы – орайлы.

Жазушы Зейін Шашкин жансызға жандылық дарыта жазу тәсілін ұтымды қолданып отырады. Құрыш қайнатып, от шашып жатқан жасампаз, еңбекқор Теміртаудың дара қалпын тұтастандырудағы елеулі бір фактор – домна пеші. Автор шығарманың өн бойындағы орайлы тұстарда өзі жан дарытқан Пеш образын кіріктіріп жібереді.

Пеш көзінен: «Әй, сені ме, бәлем, келші бері, жалап күйдіріп жіберейін» дегендей асау жалын да қызыл тілін шығарып, келемеждеп кейін тартылады.

Автор қаламында қызыл жел бірде Арқаның дөңесінде қаңбақ қуып асыр салады, бірде тыншып саябыр табады.

Романда адамның ашуы, аптығуы, алдануы, аңғаруы сынды жан құбылыстары жеке тұлға болмысы ауқымында табиғи көркемдік өріске тартылып отырады.

Әр қилы әлеуметтік топтар өкілдері, әр кезең аясында қалыптасқан тұлғалар жүрген шығармадағы типтік деңгейде сомдалған кейіпкерлердің бірі – Мүсілім. Мүсілім сынды өзінен өзгеге өшпенділікпен ғана жүретін жатбауыр жандар қай ортада да, қай заманда да бар, болады. Әрі аса қауіпті. Шығарма соңындағы оның жалғыз қалу жағдайын автор белгілі бір шарттылықпен қайырған.

Романдағы әр қилы желіде адамдар арасында қылаң беріп отыратын кикілжің, кереғарлықтар кім-кімге де мәлім құбылыстар – ашу, қызғаныш, бақталастық, күншілдік, әділдік, ортақ мүдде, алдану, астамдық, т.б. табиғи құбылыстар ауқымында өрбіп отырады.

Өндіріс ошағындағы өмір көріністерін жандылығын, жалынын сақтап отырып суреттеу шеберлігі – қаламгердің жазу машығындағы өзіндік даралық қырының бірі.

«Жоқ, мұның бәрі домнаның батыр тұлғасын беретін теңеу емес. Сонау көкжиекте көрінген көк ала бұлт домнаның аспанға түскен көлеңкесі, сәулесі сияқты екен!».

Он бес жыл өмірі жат аймақтарда қалған, жаны қаяулы Асқардың туған жерге деген тойымсыз құштарлығы сыр беріп қалып отыратын тұстарға автор «әдейі» назар тігеді. Асқар Арқа желінің аялы лебін сезінеді. Дала төсінде айқыш-үйқыш шаттанып ұшқан ақтамақ, қызыл кеуде қарлығаш та Асқарды танып, машинаның алдын орап босатпайды.

Автордың жандылық дарытып кейіптеу машығы – өзіндік қолтаңба даралығын айқындай түскен оңтайлы тапқырлық.

«Мұздыбай дөңінен асқасын Теміртау заводтары мойнын созып, «кім келе жатыр?» деп таңсық еткендей».

Романда автор жаңа жазу тәсілдеріне барлау жасасып отыратыны, дәстүрлі үлгілерді тірілте дамытуға ден қойғаны көрінеді. Асқардың Айшаға ұзақ хат жазуы – автордың мақсатты түрде пайдаланған тәсілі. Осы хат арқылы жазушы ел басынан белгілі бір кезеңде өткен аласапыран өмірдің сүмдығы мен шындығынан сыр тарқатады.

Асқар – қанды қуғын, қасірет жылдар қыспағынан өткен жандардың жиынтық тұлғасы. Қасірет құрсауынан құтылған, өмірдің өзгелерден он, мың есе артық құштарлығы сынды тұлға.

«Азап-бейнет өмірдің көркем, ашық бояуын өшіре ала ма?» – дейді Асқар. Шығармада жасампаз, жарқын бояулы бейбіт өмірдің асыл арқауын баса баяндауға ден қойған автор саяси жүйенің іш алдырмас астар, қатпарлары, оның адам тағдырларындағы зардаптары жайлы айтылып бітпеген әңгімені да мақсатты түрде қосқаны көрінеді.

Жазушы романда оқиға ауқымында айналысын дамытып отырып, көрсетіп жазуды құнттайды. Әр зат, әр құбылыс суретімен, әсерімен араласады баяндауға.

«Айсыз қараңғы түнде Арқаның барқыт аспаны салбырап, төмен түскендей. Мойнын созған алып көкқұтандай домнаның ласкері аспанды тіреп жерге түсірмей тұрған сияқты».

Шығармада құрыш шайнап, от бүріккен өндіріс, Теміртау қаласының көрінісі, Қазақстан Магниткасы, Самарқанд көлі, Аспан, Арқа, Күннің шуағы, Тіршілік сәулесі, Адамның жан мейірі, жүрек нұры шарпыған жаңа бір өмір тынысы сезіледі. Жазушы жаны осыны сезінеді. Ұзақ жылғы бітпейтін бейнеттен кейінгі бейбіт күндер нұры. Осылардың Асқар жанын шарпуы – жазушы жүрегін жарып шыққан шындық.

«Теміртау» – ХХ ғасырдың 60 жылдары әдеби дамудың кезеңдік беталыс, бағдарында қалыптасып, орныға бастаған жаңашыл сипаттарда жазылған роман.

Қазіргі заман адамының тұлғалық деңгейін қалыпты өмір дағдысы, рухани-даралық әлуегі ұдайы шығармашылық өрлеу бағытын ұстанған Зейін Шашкин романдарындағы сергек, сезімді, ұтқыр диалог үлгілері, шығарманың құрылымдық жүйесі дара адам характерлерін, уақыт мінезін иланымды бейнелеп, суреттеу тәсілдерін шынайы көркемдік өріс түзуде ұтымды пайдаланды.

«Доктор Дарханов» романында біреуді біреу тұсаған уақыт мінезі, шиеленісе түскен ситуациялар аясындағы доктор Нияз Дархановтың азаматтық қалыптасу жолы баяндалады.

Шығармада адамның жеке тағдыры елеулі көркемдік мәнге ұласады.

Жазушы Сталин қайтыс болғаннан кейінгі көктемнің жайма шуақ күніне мақсатты түрде зер салады. Кешегі қолайсыз, сұрғылт, суық күндер өткен. Адамдар сәнді киініп, серуен құрып, дұрыс тамақтанып, өмір сыйынан сыбаға алып, марқайып, тіршілік рахатын сезінуге дағдылана бастаған.

Жазушы осыған көз тоқтатады.

«Доктор Дарханов» романындағы Нияз кәдімгі өмір бетпе-беттеріндегі білікті маман, арлы азамат, екпіндеп тұрмағанымен, өзін қорғай алады, күйзеліске түсіп жүрсе де, күйрек емес, Павлодардан Бурабайға «қашып кетуі» сияқты кейде пенделік «осалдықтары» болады.

Дәмешті оқушы «Теміртау» романынан біледі. Осы бір тура мінез, бай мазмұнымен есте қалған инженер қыз «Доктор Дарханов» романында өзінің өмірсүйгіш, адамсүйгіш мазмұнымен тұлғалана түседі.

Жазушының түпкі ойдың арғы астарын қысқа қайырымда ашып тастайтын байқампаз ұтқырлығы, шығарма мәтініне диалогты дендеп енгізу машығы бұл романда да бел алған.

Романда әрекет, қимыл, іс жай ғана бақыланып баяндалмайды. Әсерімен шарпып отырады. Науқас адам үшін дәрігер төгетін тердің өтеуі – өмір. Доктор Дархановтың жан серпіні қапысыз сендіреді, автор оқушысын кейіпкеріне қосып сенделтіп қояды, сергелдеңге салады.

Өкпе кінәратын емдеудің жаңа тәсілін қолдану жолында доктор Дарханов қилы тіршілік кикіл-жіңдерін бастан өткереді. Қарап жүріп күндеушілер қайда да болады. Шығармада ақ пен қараның меңгілік тартысы, тіршілік күресі ширыққан ситуациялар ауқымында шынайы қисындалады.

Шығармадағы көркемдеу тәсілдерінің озық үлгілері назар аударады.

«Ағын судай сылдыраған ойдың иіріміне түсіп малту», «Көл көзі нұр атып» сынды сөз ұқсату, заттық атрибуттарға ден қою, деталь ойнатуда, т.б. көркемдеу тәсілдерінде сауатты, мәденетті прозаның озық үлгісін қалыптастыру бағытындағы суреткерлік ұстаным бой көтереді.

Роман Зейін Шашкиннің қазақ әдебиетінің көркемдік өсу, өріс жаю бағыттарында ықпалды шығармашылық әсер туғызған қаламгерлік бітімін тұлғаландыра түскен елеулі туындысының бірі есебінде танылып, бағаланды.

Пайдаланған әдебиет:

1. Шашкин З. «Теміртау» романы. 1960 жыл.

Бисенғали З.-Ф.,

*әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
профессор, филология ғылымдарының докторы*

ҒҰМЫРНАНАЛЫҚ РОМАНДАР ТҰҢҒЫШЫ

Мырза Мұхаммед Хайдар Дулатидің «Тарих-и Рашиди» атты тарихы шығармасы - жарық көрген күннен бастап күні бүгінге дейін ғалымдар мен зиялы қауымның назарынан түспей келе жатқан белгілі туынды (1) Мұның басты сыры ескерткіштің өз заманының ғана емес, орта ғасырларға дейін сауатты қауымды қызықтырған тарихи уақиғалар мен тұлғалар туралы деректер мен өзекті мәселелерге сәулесін түсіргендігінде. Оның авторы талай тарихи жайлардың куәгері болған және өз заманына дейінгі уақиғалар мен жазылған шежіре, кітаптарды жақсы білген. Сондықтан да Орта Азия мен Шығыс Түркістан, Индия, Ауғанстан (кейбір деректері), Тибет туралы зерттеу жүргізген ғалымдардың көпшілігі, тіпті 16-18 ғасырларда өмір сүрген замандастары да тарихи уақиғалар мен қажет географиялық мәліметтерді содан алады. Шығармада тарихи тұлғалар өмір сүрген кеңістік пен заманға қатысты деректер ғана емес, оның авторының философиялық ойлары мен толғамдары, сезімдерінің көркем суреттері бар.

Шығарма көшірмелерінің тізімдері адамзат руханияты мен тарихына мәдениеті мен әдебиетіне қатысты маңызды қолжазбаларды сақтайтын арнайы мұрағат орындарында бар.(2)

«Тарих-и Рашиди» бүгінге дейін талай тілдерге: ағылшын, түрік, ұйғыр, орыс, өзбек, қазақ т.б. аударылса да зерттейтін мәселелер әлі де ұшан теңіз. Шын мәнінде жан-жақты кешенді зерттелген емес. Алайда соңғы жылдарда оған сүйенуші, сілтеме жасаушы ғалымдар көбейіп келеді. Өйткені, қазақ, түркі халықтарының көне дәуірлері мен орта ғасырлық мәдениеті, әдебиеті тарихына қатысты Монғолия мен Орта Азия мен Индия туралы зерттеулерде оның орны ала-бөтен.

Елімізде күн санап қарқын алып келе жатқан көне тарихымызды зерттеудің мемлекеттік бағдарламаларының аса бағалы табыстарының бірі де осы зерттеу материалдарымен байланысты.

«Тарих-и Рашиди»дің» Еуропа мен Ресей ғалымдарына белгілі болып әдеби айналымға түсуіне себепкер болған тұлғаның бірі хан Жәңгір (Бөкеев Жәңгір – Бөкей Ордасының ханы). «...кезінде Жәңгір Бөкеев тапқан қолжазба өзінің деректік құндылығымен Шоқан мен Вельяминов-Зерновқа кәдеге жараған. Әрине, жорамал, дегенмен көшірмесін, бәлкім, Жәңгірден алған нұсқасының өзін Қазымбек Лондонға жөнелткен десек – Росстің аудармасына да кірпіш болып қаланған. Петербург университетіндегі нұсқасы арқылы да, Росс аудармасы бойынша да – «Тарихи - Рашидидің» Ташкенттік басылымына түпдеректің бірі болған. Бұған кітапты әзірлеуші ғалымдардың Өзбек Ғылым академиясындағы, Петербург университетіндегі және ағылшын басылымындағы мәтіндердің о бастағы түпнұсқасы ортақ екенін анықтауы айқын дәлел.» (3)

Мұхаммед Хайдар Дулати «Тарих-и Рашиди»ді жазу барысында тарихи деректер мен тұлғалар туралы қажетті мәліметтердің шынайы сипатын атап көрсету үшін 65 шығармаға сілтеме жасайды екен. Бұл тарихи, деректі көркем шығарма жазу барысында бүгінгі замандастарымыз үшін де үлгі алатын жай ғой.

Шығарма екі бөлімнен тұрады. Бірінші бөлім - «бірінші дәптер» деп аталады, Шағатайлық хандардың ел басқару тарихы мен халықты билеуі жүйелі түрде баяндалады. Мұны кейде «тарихи бөлім» деп те атайды. Екінші бөлімде, шығармада «екінші дәптерде» - деп көрсеткен, Мырза Мұхаммед Хайдар Дулати бастан кешкен, естіген уақиғалар мен тарихи тұлғалардың өмірі, іс-әрекеттері суреттеледі. Мұны кейде зерттеушілер мемуарлық бөлім немесе автордың мемуары деп те айтады. Бірінші дәптер екіншісінен кейін жазылған. Бірақ бұл бөлімдердің арасында тарихи тұрғыда алшақтық болғанмен тығыз байланыс бар. Оны автордың өзі: «бұл туралы екінші дәптерде толығырақ баяндалады» - деп ескертіп отырады.

«Тарих-и Рашидидің» екінші мемуарлық бөлігі біріншісіне қарағанда төрт еседей көп. Онда суреттелетін уақиғалар мен баяндалатын тарихтар - Мұхаммед Хайдар Дулатидің бастан кешкен немесе жақсы білетін жандардан естіген хикаялар. Замандастарының өмірін біршама толықтау баяндайтын тұстары да жоқ емес. Қаламгер қабылдаулары мен толғамдарын бірде суреттей, бірде баяндай отыра ойлары мен дүниетанымын көркем жеткізеді. Бұған тұрмыстық суреттемелер мен қаламгердің авторлық өлеңдері, «жалған өмір» туралы философиялық тоғаныстары қосылады. Барлығы метафоралар мен эпитеттер, тенеулер арқылы көркем жазылған.

Мұхаммед Дулатидің көркем әдебиетке деген таланты шығармасынан көрініп тұрады.. Талай ғасырлар артында қалған уақиғалардың шебер суреттелуі оқырманды бей-жай қалдырмайды. Бірақ, шығарма уақиғаларының баяндалу, суреттелу деңгейі біркелкі емес Қаламгер кейбір уақиғаларды дәл, ширақ баяндап жазса, кейде көбірек қиялдар мен бөгде көріністерге де орын береді, мұндайда ойын да, мазмұнды да бұлдыратып алады.

«Тарих-и Рашидін» әдебиетіміз бен әдебиеттануға қатысы күні бүгінге дейін арнайы толық күйінде қарастырылған емес. Алайда еңбекті қай тілде болса да оқыған адам оның тіліндегі образды бейнелерді, түрлі деңгейдегі пернелеулерді бірден аңғарады. Шығармада тарихи тұлғалардың портреттері мен мінез-құлықтарын, іс-әрекеттерін, ойлары мен сезімдерін, суреттейтін тараулар аз емес. Оның үстіне жер-су атаулары мен елді мекендер, мемлекеттер туралы асқан шеберліктен жазылған баяндар, суреттемелер, тарихи сипаттаулар бар. Оларды қоғамдық санаға қатысы бар жандардың қызыға оқитыны айдан анық.

«Тарих-и Рашиди» көшірмелерінде өзге мәтіндердің ұшырасуы да кездеседі. Әрине әлденеше ғасырлар бұрын жазылған шығармалардың кейінгі көшірушілер тарапынан аз-кем болса да редакциялануы, сәл өзгерген тұстарының болуы кездесетін жай. Бұл әрине өкінішті, бірақ адамзат қоғамының болмысы солай. Алайда, автор мақсатын бөтен көрінетін кейінгі қоспалардан, әсіресе, идеологиялық жапсырмалардан аршып оқуға да болады.

Бүгінде Ресей ғылым академиясының Азия халықтары институтында сақталған 2 көшірмесі бар. Біздің ғалымдар көбіне осы нұсқалармен жұмыс істеген. Осы көшірмелерде төмендегідей қоспалардың кездесуін ғалымдар жазды. Мәселен, түсініксіз мәтіндерді қысқартып тастаған. Себебін: бұл

мәтін авторлық текстен бөлек, алыс дейді??? Ташкенттік көшірме өзгелеу, бірақ, оны да тап таза деп айтуға болмайтын шығар.

«Тарих-и Рашиди»дің стилі біртекті емес. Автор бір уақиғаны, құбылысты суреттеуден екіншісіне көшкенде кейде мәтін өрнегі де өзгеріп отырады Мәселен, баяндаудан суреттеуге ауысқанда. Кейде, алғашқы уақиғаға, баяндауға қайта оралады. Сол сияқты ауысулар әлденеше қайталануы да мүмкін. Ауық-ауық ұшырасып отыратын қайталаулар Мұхамед Хайдар Дулати жазу өрнегіне тән тәрізді. Қаламгер шығармасын қайталап оқымай-ақ бірден жазып шыққандай әсер қалдырады. Бұл - ескертулер қолжазба туралы айтылып жүрген, зерттеушілерге мәлім деректер.

Шығарма бейнелі әдеби тілде жазылған, лексикасы бай, араб сөздері де мол кездеседі.

«Тарих-и Рашидиді» аударушылар оның тек қана тарихи шығарма емес, әдеби туынды екенін байқаған. Сондықтан аудармада шығарма стилін, авторының бейнелі сөйлемдерін, мәтінін сақтауға тырысқан. Ондағы Мұхаммед Хайдар Дулатидің сақталған өлеңдері, өмір, тіршілік туралы фило-софиялық толғамдары, қаламгердің замандастары туралы трактаттары бұған дәлел бола алады.

Алматы қаласындағы «Санат» баспасынан шыққан соңғы басылымында ғалымдар айтын жүргендей түп нұсқадан ауытқудың себептерін атайды: алдымен, көшірмеде кейде мазмұндауға ғана ұшыраған беттердің барлығы: олар: басқа авторлардың шығармаларынан енгізілген стилі тым ауыр, әдейі әлеміш өрнектерді көп қолдана жазылған үзінділер; бұлардың М.Хайдар шығармасына қосары жоқ; аударуға да оқуға да қиындық келтіреді - деп ескертеді зерттеушілер; шығарма соңындағы Аллаға алғысын білдіретін қортынды да қысқартылған.

Зерттеушілер М.Хайдар Дулати шығармасын қазақ, түркі әдебиеттеріндегі ғұмырнамалық (ме-муарлық) шығармалардың бастауы ретінде қарастырады. (4) Оның әдебиетіміз бен өнерімізде ғана емес әлемдік әдебиет контесіндегі өзіндік орны туралы ғылыми негізді пікірлер де айтылды (Ш.Уалиханов, В.В. Вельяминов-Зернов, В. Бартольд, А.Н. Бернштам, Ә. Марғұлан, В.П. Юдин, К.А. Пищулина, М.К. Қозыбаев, М. Мырзахметұлы, И. Жеменей (5) т.б. Өйткені бұл шығарма көптеген халықтардың орта ғасырлық әдебиеті мен мәдениетіне белгілі деңгейде ықпал жасаған туынды. Сондықтан да бұл шығарманы парсы тілінен өзге тілдерге аудару, ондағы тарихи деректер мен адам өмірі, заман жайлы толғамдарды пайдалану үдей түсуде. Ағылшын, түрік, орыс, қазақ өзбек т.б. елдер ғалымдарының осы бағыттардағы аса маңызды жұмыстарында тереңдеуді қажетсініп тұрған талай құнды пікірлері бар.

Мырза Мұхамед Хайдар Дулатидің даңқты шығармасында шығыс өркениетінің аса көрнекті өкілдері Қ.Ясауи, Н.Кобра, Нәкшбанд, Атай, Жәми, Фердоуси, Сағди, Науаи т.б туралы да тың ойлар кездеседі.

Ескерткіштің әдеби сипаты туралы еңбектерде шығарманың көркем әдебиетке қатысы – көркемдік сипаты, поэтикалық ерекшеліктері туралы кейде үстіртіндеу ғана пікірлер айтылады. Өйткен бұл шығарманы жан-жақты талдау үшін оны арнайы зерттейтін мамандар қажет.

«Тарих-и Рашиди»де кездесетін өлеңдер орта ғасырлардың поэзиясынан мол мәліметтер береді. Біздің орта ғасырлардағы әдебиетіміздің тарихы мен көркемдігі, жанрлары туралы айтып, жазып жүрген материалдарымызда жүйесіздік мол, үстіртін, дерексіз пікірлер аз емес. Оның көркемдік болмысын, бейнелеу құралдары мен жанрлық жүйесін талдау барысында осы тұстағы араб, парсы, түркі халықтарының туындыларымен салыстыра тексеру жаңа нәтижелерге жеткізері сөзсіз.

«Тарихи Рашиди»дің қай қай бөлімдерін алып қарасаңыз да, әсіресе екінші бөлімінде, қазақ, түркі халықтарының тарихына қатысты мәдени, әдеби деректер жеткілікті. Рухани құбылыстардың сан алуан үлгі, түрлері, бейтаныстау жанра берілетін көркем қыстырмалар аз емес. Әдебиет пен өнер шеберлерінің өмірі мен шығармашылығы туралы сирек кездесетін мәліметтер мен талдауларға негізделетін байымдаулар бар.

Ескерткішті зерттеуші ғалымдардың ғылыми тұжырымдары бүгінгі таңда қойылатын барша жоғары талап деңгейінен табылмаса да әлемге әйгілі шығарманың негізгі мазмұны мен мақсатын, құрылысы мен кейбір ерекшеліктерін көпшілік оқырманға танытты.

Мырза Мұхаммед Хайдар Дулатидің тарихи еңбегінің мазмұны мен тақырыбын, баяндау, бейнелеу құралдарын зерттеу барысында ғалымдар кешенді, жан-жақты талдаудың қажеттілігін айту-да. Қолданылған теориялық еңбектер мен әдіснама, түрлі әдіс-тәсілдер нақты әдеби-тарихи деректерді жан-жақты салғастыра, салыстыра талдаудың нәтижелеріне негізделуі керек. «Тарих-и Рашидиді» тереңдей зерттеу үшін заман талабына сай жаңа тәсілдер мен технология қажет. Бүгінге дейінгі қол жеткізген табыстарымыз бен алдымызда тұрған мәселелер - болашақ зерттеушілерге аса пайдалы. Бұлар болашақ зерттеулерге мықты іргетас болуға әбден жарайды. Бұл нәтижелер мен теориялық тұжырымдардың құндылығын, практикалық мәнін жоққа шығаруға, ескермеуге болмайды.

Мырза Мұхаммад Хайдардың «Тарих-и Рашиди» еңбегінің құндылығын қазақ тарихына, әдебиетіне қатысты зерттеу еңбектер жазған Ш.Уәлиханов (6), С.Аспандияров, Ә.Марғұлан (7) т.б. ғалымдар айтқан. Олардың «Тарихи Рашиди»ді зерттеудегі басты еңбектері көпшілікке жақсы таныс. Сонымен қатар, көрнекті шығыстанушы ғалым Ә.Дербісәлінің М.Дулаттануда атқарған еңбегіне де тиісті баға беруге міндеттіміз. (2,259-287: 8) Сол тәрізді осы еңбектің түркі әдебиеті мен тарихына қосқан үлесі туралы жазған ғалымдар: С.Қасқабасов, Р.Бердібай, Н.Келімбетов, Б.Қожабекұлы, Т.Омарбеков, Б.Көмеков, И.Жеменей т.б. еңбектерін де жоғары бағалауымыз керек.

«Тарихи Рашиди»дегі көркем әдебиетке тән баяндау, тәсілдері мен стиль, поэтикалық бейнелеу құралдары жүйелі, жан-жақты талдауды қажетсінеді. Қазақы ұлттық танымға байланысты түсінік, ұғымдарды айқындайтын сөздердің шығу тегін, қолданылу аясын айқындау керек. Бұлардың кейде орта ғасырлық терминдермен үндестігін де атап көрсетуге болады. Олардың қолданылу ерекшелігіне ретіне орай дәйекті салыстырулар жасап, тиянақты байламдар жасауға болады. Мұндай пікірлер кейде зерттеушіге ғана мәлім субъективті байлам болуы да мүмкін. Бірақ, дерек пен дәйекке қатысы байқалатын болжамдардан үрейленудің қажеті жоқ емес пе? Бұл нәтижелердің шынайылық дәрежесі зерттеу объектісіне сай таңдалған әдіс-тәсілдер мен әдеби-тарихи деректерді түрлі бағыттарда байқап көруден туындайтыны белгілі ғой. Осы жолда тек қана, орыс, не өзге тілдегі аудармаларға ғана сүйенген нағыз дұрыс нәтижелерге жеткізеді деп ойламаймыз.

М.Хайдар Дулати шығармасын сол дәуірдегі әдебиетті, тарихты жете білетін ғалымдардың еңбектерін мейілінше толық қолданғанда ғана байсалды нәтижелерге жеткізеді. Және зерттеулерді жүйелі түрде жүргізіп отыру қажет. Атап айтқанда, Хүсейін Рәзмжу, Ахмет Татави, Асевхан Кәзвини, Ахмет Рази, Сирус Шәмиси, Шарафеддин Әли Иазди, Хафиз Таныс әл-Бұхари, М.Хайруллаев, Азамат Зия, Аюпжан Илиуп, Рахметтола Жары, Р.Гроссе, В.Ерскин, Росс, В.Таксон, А.Текин, В.Бартольд, В. Вильяминов-Зернов, Т.Сұлтанов, Әзиз Мирәхмедов, М.Қ.Үндішах т.б.

Дұрыс таңдалған теориялық, әдіснамалық әдеби-тарихи талдауларға сүйенген зерттеулердің тұжырымдары мен қорытындыларында болашақ еңбектерге тиянақты негіз болатын дерекнамалақ мәліметтердің болатыны белгілі.

Тарихи-әдеби деректер қолданылу мақсатына орай түрі ман өрнектеріне байланысты өзара кірігіп тартымды және деректі шығармаға айналуы мүмкін. Түптеп келгенде бұл құбылыс қаламгердің талантына, өнерге қатысына тәуелді болады.

«Тарих-и Рашиди» авторы Мырза Мұхамед .Хайдар Дулати - ақынжанды өнерпаз жан. Ол туралы мәліметтер жеткілікті.. Оның қаламынан туындаған тарихи-әдеби жазбаларда шығарманы жазу кезіндегі уақыт пен ортаның автор сезімдеріне әсері де бейнеленеді. Қаламгер өз ойларын ірікпей жазып, өлеңдерден үзінділер келтіріп отырады. Кейде, оған өзінің дәйектемелері мен талдауларын да қосады. Сондықтан шығармадағы әдеби тарихи деректерді бөле, даралай талдау тиісті нәтижеге жеткізбейді. Дұрысы тұтастықта қарастырған.

Тарихи деректі көзімен көрген адам қабылдауын қоса бейнелеу талай тарихи шындықты ашуы да мүмкін. Сондықтан да болашақ жұмыстарда жасалынған тұжырымдардың осындай ерекшеліктерін мұқият ескергені жөн. Бұл бағытта біраз жаңалықтардың да табылары даусыз.

«Тарих-и Рашиди» ғұмырнамалық шығарма және осы жанрдағы туындылардың түркі, қазақ әдебиетіндегі басы болып табылады. Оны Захриддин Бабырдың «Бабырнамасымен» салыстыра талдау және көркемдік дамудағы сабақтастық ретінде көрсету де үлкен жаңалық. Бұл бағытта біраз пікірлер айтылып келеді. (9)

Сөз болатын поэзия жанрлары туралы байымдауларда да жаңалық мол. Рубай жанрын нешінде қазақ, түркі әдебиетіне кірме ретінде есептеп келдік. «Тарих-и Рашиди»дегі көптеген мысалдар салыстыра талдай қарағанда бұл туралы мүлде жаңа пікірлер айтуға негіз бола алады. Оны парсы әдебиетіне түріктерден келген өлең үлгісі деп көрсетуге де болатын тәрізді. Шығарманы қазақ тіліне парсы тілінен аударған, және үлкен зерттеулер жүргізген И.Жеменей өз еңбектерінде осы пікірлерді дәлелдейді.

М.Хайдар шығармасының көркемдік қуаты Шығыс халықтарының исламдық даналық қасиеттерінен бастау алатынын да дәйекті түрде дәлелдеуде.

М.Хайдар шығармасы - күрделі теңеулер мен метафораларға, ұтымды сөз тіркестеріне толы. Оларды түске, сапаға, қасиетке және сын-сипаттық т.б мағынасына қарай топтастыруға болады. Нақты ескеркіш тіліндегі поэтикалық өрнектердің пайда болуы мен танымдық қасиеттерін жіктей топтастыра талдау жаңа нәтижелерге жеткізеді.

М. Дулатидің «Тарих-и Рашиди»ін әдеби жәдігер ретінде көрсету, талдау, дәйектеу біраздан бері сөз болып келеді. Бірақ, шығарма мәтіндерін түбегейлі, тереңдей, жан-жақты зерттеуге ұмтылу - тек қана тарихи жәдігер ретінде қарастыруға байланысты болды. Соңғы жылдарда бұл түсінік өзгерте

бастады. Жаңа көзқарас ғылыми тұрғыда жан-жақты дәйекті пікірлермен әдеби тарихи деректермен негізделуде.

Тарихи деректер мен тұрмыстық жайлардың, адамдар арасындағы түрлі қарым қатынастардың сабақтастығы бірден көзге түседі. Осы күнделікті жайлар мен адамдар тіршілігінің бейнеленуі шығармаға көркемдік сапа дарытқан. Мәселен, тараулар мен бөлімдердің бірінде басталып мақсатты түрде қолданылатын қыстырма тәрізді мәтіндер қаламгердің тиянақталған ойын ғана емес, сол уақиға мен тарихқа қатысты сезім сырларын да жеткізеді. Ал осы сырлар мен түрлі сезімдердің суреттелуі тарихи деректің қозғаушы күші, түрткісі немесе нақты тұлға әрекетінің басты себебі тәрізді. Сондықтан кейде қыстырма, еске алу тәрізді берілетін әдеби мәтін келесі тарауда жалғасып, М.Дулати ой-идеяларын жаңа сатыға, көркемдік сапаға көтереді. Мұны тараулар ман тараушалар аттарына көз жүгірту арқылы оңай көруге болады.

«Тарих-и Рашидиге» қатысты зерттеулердің бүгінгі таңдағы қол жеткізген басты нәтижелері қоғамдық – гуманитарлық ғылымдар алдында тұрған басты мәселелерді: қазақстан тарихы мен әдебиеті, өнері мен мәдениеті, философиясы мен әлеуметтануы т.б. алдында тұрған көптеген мәселелерді ғылыми негізді шешуге жәрдемдеседі. Оқулықтар мен оқу құралдарын, монографиялар мен зерттеулер жазуда бұл деректердің аса құндылығы даусыз.

Аса көрнекті қоғам және мемлекет қайраткері, әдебиетші және тарихшы, қолбасшы, заманының озық ойшылы Мырза Мұхаммед Хайдар Дулатидің «Тарих-и Рашиди» атты шығармасы ХҮІ ғасырдан бізге жеткен Монғолия мен Орта Азия және Индия халықтарының мәдениеті мен әдебиетіне, этнографиясы мен тарихи мұраларына тікелей қатысы бар сирек кездесетін ескерткіш болып табылады. Аталған шығарманы жан-жақты зерттеу - бүгінгі таңда әлем халықтары болып назар аударып жатқан игілікті істердің бірі. Солардың арасында Қазақстан тарихы мен қазақ халқының рухани, әдеби мұраларына тура қатысы бар мәдени мұраны замана талабына сай деректі, дәйекті негізде түптей зерттеу біздің ең басты міндеттерінің бірі болып табылады

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Дулати Мухаммед Хайдар. Тарих-и Рашидди. –Алматы:Санат, 1999. – 656 б.
2. Дербісәлі Ә.Жақсыдан қалған жәдігер//Мырза Мұхаммед Хайдар Дулати (Аяз) Жаһан наме.-Алматы: Білім, 2006. 3-47 бб.
3. Боранғалиұлы Т. Жәңгір хан.-Алматы: «Абзал-Ай», 2014. - 155-157 бб
4. Келімбетов Н. Ежелгі дәуір әдебиеті.-Алматы:Атамұра, 2005.321-б
5. Жеменей И. Мухаммед Хайдар Дулат.-Алматы. Зерде,2007.-360 б.
6. Уәлиханов Ш.Ш. 5 томдық шығармалар жинағы. 4-т.,14-28 бб. - Алматы,1985.
7. Марғұлан Ә. Мұхаммед Хайдар Дулати – қазақтың тұңғыш тарихшысы//Әдебиет және искусство, 1941, №4.78-87 бб.
8. Дербісәлі Ә. Мұхаммед Хайдар Дулат: Өмірбаяндық, библиографиялық анықтамалық. - Алматы, 1999. -160 б.
9. Бабыр Захир ад-дин Мухаммед.-Алматы: Ататек, 448 б.

Темирболат А.Б.,

доктор филологических наук, профессор,

Казахского национального университета имени аль-Фараби

ХУДОЖЕСТВЕННОЕ СВОЕОБРАЗИЕ РОМАНА У. ЭКО «ИМЯ РОЗЫ»

Произведения Умберто Эко известны самому широкому кругу читателей. В своих научных исследованиях, эссе, романах он поднимает наиболее актуальные проблемы современной литературы, искусства, общества. Объектом пристального внимания писателя являются вопросы бытия людей. У.Эко стремится постичь глубинные законы развития общества, психологию отдельной личности, осмыслить закономерности и особенности историко-культурного процесса. Яркий пример тому – его первый роман «Имя розы» (1980).

События, изображаемые в данном произведении, разворачиваются в начале XIV века. Основным местом действия становится монастырь ордена Святого Бенедикта.

Роман строится в форме детектива и исторического, социально-философского романа. Рассуждения о смысле и сути бытия людей, о вечных и общечеловеческих ценностях разворачиваются на фоне расследования череды преступлений, совершаемых в Аббатстве.

Реальные события произведения соединяются с религиозными и мифологическими мотивами и образами. Герои романа являются представителями различных течений и сект. Они постоянно обра-

щаются к древнейшим писаниям. Цитируют различные религиозные постулаты и учения. Ими упоминаются Священное Писание, Евангелие, Апокалипсис. Герои ссылаются на Екклесиаста. В произведении неоднократно возникает образ Иисуса Христа. Вокруг его имени ведется полемика. В сознании Адсона и обитателей аббатства возникают образы, навеянные мифами, трактатами.

Обращение к религиозным учениям обуславливается, с одной стороны, содержанием романа, местом его действия, исторической эпохой, которую описывает писатель, с другой – стремлением автора глубже раскрыть особенности сознания, мировоззрения героев, максимально правдиво воссоздать картины жизни и атмосферу того времени.

Повествование романа пронизано литературными реминисценциями. В нем упоминаются «Поэтика» Аристотеля, произведения Вергилия, Пруденция, Данте Алигьери, «Киприанов пир», «Гибернийская поэма» и другие.

Роман насыщен философскими суждениями, цитатами из трудов Боэция, Бэкона Роджера, Алана Лилльского, Вильгельма Оккамского. Герои обращаются к ним, чтобы раскрыть суть высказанных ими мыслей, обосновать собственные умозаключения.

Включение цитат, афоризмов раздвигает границы хронотопа романа. Они показывают преемственность прошлого, настоящего и будущего, единство пространства духа.

В произведении наблюдается пересечение культур Запада и Востока. В романе упоминаются арабские и христианские источники. Автором приводятся высказывания мыслителей Запада и Востока. Своеобразным символом единства данных культур становится книга, которую на протяжении всего повествования разыскивает Вильгельм Баскервильский. В ней переплетены вторая часть «Поэтики» Аристотеля, арабский и сирийский тексты, латинская переделка.

Повествование романа строится на противопоставлении. Адсон постоянно соотносит прошлое и настоящее. «В мое время, – говорит герой, – люди были красивы и рослы, а ныне они карлики, дети, и это одна из примет, что несчастный мир дряхлеет» [1, с. 7].

Сравнение прошлого и настоящего позволяет Адсону проследить изменения, происходящие в жизни общества, понять особенности эпохи, в которую он живет. Противопоставления дают возможность читателю соотнести две модели реальности.

Роман пронизан рассуждениями о вечном и преходящем, духовном и материальном. Адсон неоднократно подчеркивает, что есть ценности, не подвластные времени. Им проводится мысль о том, что душа, будучи связанной с божественным миром, вечна, а внешность человека и окружающие его предметы имеют ограниченный период существования. «...По Боэцию, – отмечает автор, – всего мимолетней наружность. Она вянет и пропадает... (Только дух, волею Господней, сияет вечно негасимом свете)» [1, с. 7].

В произведении наблюдается оппозиция мира земного и небесного. Первый характеризуется замкнутостью пространственно-временных границ, второй – бесконечностью и безграничностью. В земном мире царят, по мысли Адсона, суэта и хаос, в небесном – гармония и красота. Периодически они смыкаются. Пример тому – слова Вильгельма, обращенные к Аббату: «Пилигримом я прихожу, во имя нашего Господа, и как таковой сподобился от вас немалых почестей. Однако в то же время я являюсь и от имени земного повелителя, о чем свидетельствует вручаемая при сем грамота, и от его имени также хотел бы выразить вам благодарность за теплый прием» [1, с. 11]. Единство земного и небесного миров отражает сущность бытия, заключающуюся во взаимосвязи противоположностей. Оно раскрывает особенности пространственно-временной позиции людей. По мысли автора, человек пребывает на границе земного и небесного миров. Духовно люди обращены к Богу. Но их жизнь протекает на земле.

В романе присутствует оппозиция «верх» – «низ». Божественный мир противопоставляется дьявольскому. Адсон подробно описывает добродетели Иисуса и пороки людей. Совершаемые человеком злодеяния герои романа считают происками дьявола.

Высший и низший миры образуют сложное единство. По мысли автора, божественный мир противостоит дьявольскому, и в то же время они взаимообуславливают друг друга. Отсюда тесная связь их хронотопов, получившая воплощение на уровне видения и мечты Адсона.

В основу повествования заложена идея о многомерности и целостности мира. Наиболее полно она раскрывается в процессе рассуждений Вильгельма. Объясняя Адсону суть бытия, он постоянно подчеркивает, что множество заключается в единичном, а единичное воплощается через множество. «Как бы то ни было, – говорит Вильгельм Баскервильский, – в любом случае все, что мне известно о коне всеобщем, дается через следы, а след единичен. Тут я оказываюсь, можно сказать, в тисках между единичностью следа и собственным неведением, принимающим достаточно зыбкую форму всеобщей – универсальной – идеи. Если издали смотришь на предмет и трудно разобраться, что это,

довольствуешься определением “крупное тело”. Приблизившись, ты уже получаешь возможность сказать, что это вроде животное, хотя пока неясно, осел это или лошадь. Наконец, когда оно уже рядом, ты скажешь, что это конь, хотя и не знаешь, зовут его Гнедком или Воронком (то есть именно тот самый, единственный конь, а не любой; называть его можно как угодно). Вот это и есть полнейшее совершеннейшее знание: проницание единичного» [1, с. 12].

Соответственно хронотоп бытия характеризуется сложностью. Он представляет собой совокупность индивидуальных времен и пространств, с одной стороны, образующих единое целое, с другой – раскрывающих многогранность всеобщего времени-пространства.

Своеобразным символом сложности бытия выступает образ Сальватора. Его частный хронотоп вбирает в себя множество хронотопов. Речь и внешность данного героя по сути отражение многоликости мира. По словам Адсона, «Сальватор говорил на всех языках и ни на одном. Вернее, он составил из обломков чужих наречий свой собственный язык, использовав множество других, с которыми соприкасался во время странствий. <...> Сальватор говорил... сразу на всех языках, и на всех – без законов и правил, черпая слова откуда придется. ...Он мог именовать одну и ту же вещь сначала по-латыни, потом по-провансальски, и еще я заметил, чтобы составлять собственные фразы, он заимствовал откуда попадет готовые куски, *disjecta membra* готовых фраз, некогда услышанных им, и подбирал их применительно к случаю и к предмету, на который направлялась речь. Так, о кушаньях он умел говорить только теми словами, которыми пользовались жители краев, где он это кушанье некогда ел; выражать радость он был способен только припоминая речи радующихся людей, с которыми некогда радовался совместно. Его наречие было точно как его лицо, слагаемое множества обломков, частичек чужих лиц...» [1, с. 22].

Повествуя об основных событиях, автор подчеркивает всеобщую значимость и глубину поднятых их проблем. В его речи часто возникает образ космоса. Отсюда постоянное варьирование пространственно-временных границ. Они то сужаются до пределов частной судьбы, то раздвигаются до вселенских масштабов. Более того, на уровне образа космоса развивается авторская мысль о единстве всего сущего на земле. Согласно концепции писателя, мир многолик, но целостен. «...Краса космоса, – говорится в произведении, – является не только в единстве разнообразия, но и в разнообразии единства» [1, с. 8].

В процессе повествования проводится мысль об относительности хронотопа бытия людей. Автор неоднократно подчеркивает условность границ между прошлым, настоящим и будущим. Так, согласно точке зрения Вильгельма, то, что ожидает человечество в грядущем, уже существует в помыслах Бога. «Ты не тревожься, – говорит он Адсону, – что доселе их нет. Это не значит, что их и не будет. Я скажу тебе: Господу угодно, чтобы были они, и истинно уже существуют они в Его помысле, хотя мой друг Оккам и отрицает вероятность подобного существования идей. Но отрицает не оттого, что отгадывать помыслы Божии предосудительно, а напротив, оттого, что число отгадок неограниченно» [1, с. 9]. Отсюда вероятностный и множественный характер категории хронотопа, выстраивание героями гипотетических моделей реальности, число которых ограничивается исключительно их сознанием, воображением и жизненным опытом. Вильгельм постоянно выдвигает предположения о том, что ожидает человечество, какими будут последствия тех или иных событий. При этом он опирается на собственный опыт, знания, наблюдения, воображение. Сопоставляя явления, имевшие место в прошлом и настоящем, он делает умозаключения и выводы относительно дальнейшего хода действия. Такой подход помогает ему постигать суть вещей, вести расследование.

Повествуя о событиях, происходящих в аббатстве, Адсон подчеркивает силу и значимость слова. Оно, по мысли автора, оказывает огромное влияние на сознание человека. Слово – основа мироздания. Посредством него можно созидать и разрушать. Слово способствует созданию определенных моделей реальности. Именно поэтому свое произведение автор начинает с цитаты из Библии.

Сила слова наиболее полно раскрывается в эпизоде, в котором Адсон описывает свое видение. Оно, как утверждает повествователь, было навеяно впечатлениями, оставленными в его душе рассказами Аббата. «Тут я понял, что не об ином глаголет видение, как о происходящем в монастыре. О том самом, что с неохотой открыли уста Аббата. И как часто в последующие дни ни приходил смотреть на портал, всегда убеждался, что переживаю страсти, им предреченные» [1, с. 21].

Рассказывая о событиях в аббатстве, характеризуя поведение Вильгельма, Адсон осмысляет происходящее сквозь призму догм, которым его обучали. Говоря о поступках своего учителя, герой описывает свое отношение к ним и одновременно соотносит с постулатами учений, освоенных им в процессе образования. «Он как будто мыслил руками, что, на мой взгляд, пристало скорее механику (меня же учили, что всякий механик – *moecus*, прелюбодей, изменяющий умственной жизни, с коей чистейшим сочетался браком)» [1, с. 8].

Такое построение повествования обуславливается стремлением автора постичь суть изображаемых им явлений, найти истину, к которой стремится Вильгельм Баскервильский. Ибо именно она составляет основу развития сюжета. Обретение истины – конечная цель поисков Вильгельма и его расследования в аббатстве.

Повествование романа пронизано идеей цикличности. Автор и герои произведения неоднократно отмечают, что все в мире вращается по кругу. События повторяются. Человечество проходит через одни и те же испытания. Более того, сам роман начинается с цитаты из Библии о слове и завершается описанием работы Адсона над его рукописью.

Повествование романа характеризуется полифоничностью. По словам С.А. Игнатовой, оно «несет в себе следы множества веков и стилей. <...> ...XIV век – средневековье, которое породило изначальный текст; XVII век – барокко, которому повествование обязано некоторыми элементами эстетики, такими как избыточная описательность; XVIII век – классицизм, вдохновленный рациональной философией... XX век: возникновение и исчезновение рукописи, проблемы перевода и стилизации, описанные автором. XXI век: в произведение намечены проблемы, с которыми неизбежно столкнется переводчик при публикации книги» [3, с. 109-110].

Повествуя о жизни в аббатстве, передавая собственные мысли и суждения, раскрывая взгляды окружающих его людей, Адсон нередко проводит параллели с миром природы. Так, например, рассуждая о внешности человека, он утверждает, что она «вянет... как луговой цвет перед осенью» [1, с. 7]. Описывая Аббата, герой указывает, что по его лицу «пробежала какая-то вызывающая улыбка, но тут же угасла, как угастает ночная зарница» [1, с. 15-16].

Обращение к образу природы, с одной стороны, способствует материализации понятий, о которых идет речь, с другой – раскрывает единство хронотопов мира людей и окружающей их действительности.

Через весь роман проходит мысль о знаковой природе бытия. По мнению автора, каждое явление действительности несет в себе определенный смысл, который должен уметь постигать человек. При этом знаки, согласно концепции писателя, имеют двоякую природу. С одной стороны, они заключают в себе указание на какое-либо явление, факт, событие действительности, благодаря чему их расшифровка приводит к пониманию истины; с другой содержат ложную, мнимую информацию, постижение которой вводит людей в заблуждение. Подтверждение тому – слова Вильгельма Баскервильского. Обращаясь к Адсону, он говорит: «... Всю поездку я учу тебя различать следы, по которым читаем в мире, как в огромной книге. Сказал же Алан Лилльский:

Всей вселенной нам творенье

– будто бы изображенье,

книга или зеркало, –

и судил о неисчерпаемом обилии символов, коими Господь чрез посредство творений своих глаголет к нам о вечной жизни. Однако вселенная еще красноречивее, чем казалось Алану, и говорит не только о далеких вещах (о них всего туманней), но и о самых близких, и о них – яснее ясного» [1, с. 10]. «Но не будем забывать, что существуют знаки, притворяющиеся значащими, а на самом деле лишённые смысла, как тру-гу-ту или тра-га-та...» [1, с. 49]. Тем самым, в романе раскрывается знаковая природа категории хронотопа [5, с. 26-27]. Время-пространство бытия героев выступает носителем определенной информации о прошлом, настоящем и будущем. Посредством знаков, заключенных в действительности, во Вселенной, осуществляется связь частных хронотопов людей и хронотопа мира, ведется своеобразный диалог между человеком и космосом.

Интересна композиция романа. Произведение состоит из семи глав, каждая из которых повествует о конкретном дне из жизни героев и делится на эпизоды, связанные с богослужением. Отсюда конкретность и четкость пространственно-временных координат описываемых событий.

Главы произведения сопровождаются фразами, раскрывающими промежутки, в течение которого развивается изображаемое действие, и дающими представление об их содержании.

Такое построение позволяет, во-первых, обеспечить хронологию в изложении событий; во-вторых, акцентировать внимание читателя на наиболее значимых явлениях и моментах в жизни героев; в-третьих, создать иллюзию объективности и достоверности повествования; в-четвертых, воспроизвести «время-пространственное единство, постулированное в XVIII веке», воссоздать стиль той эпохи [3, с. 109].

Произведение включает предисловие, примечание автора и заключительные рассуждения героя. Они помогают читателю осмыслить суть происходящих явлений.

Следует отметить, что основу сюжета романа составляет судьба рукописей, одну из которых находит и утрачивает автор, другую разыскивают Вильгельм и Адсон на протяжении всего повество-

вания. Это обусловливается тем, что произведение представляет собой «повесть о книгах, а не о злощастной повседневности» [1, с. 4]. Соответственно «настоящим сюжетом» романа выступает проведённая Адсоном «реконструкция фактов, событий, текстов, подбор универсального кода, способного придать смысл и целостность разрозненным явлениям» [6]. Отсюда сложность композиции произведения и многозначность его хронотопа.

Интересен финал романа. Несмотря на кажущуюся завершенность авторского повествования, он фактически остается открытым. Ибо в финале произведения происходит слияние хронотопа Адсона с хронотопом книги. Герой будто растворяется в Слове. «...О чем говорили старые книжные обрывки, и я уже не знаю, я ли до сей поры рассказывал о них, или они рассказывали моими устами» [1, с. 241]. Тем самым автор подчеркивает, что жизнь рукописи продолжается.

Таким образом, отличительными особенностями романа У. Эко «Имя розы» являются многогранность изображения действительности, емкость художественных образов и характеров, сложность композиции и хронотопа. Философские рассуждения автора и героя органично сочетаются с занимательностью сюжета.

Список использованной литературы:

1. Эко У. Имя розы. – М., 2004 // http://www.fictionbook.ws/prose/_prose_history/umberto-eko-imya-rozi.html
2. Ерохина Л.А. Организация хронотопа как часть стратегии «образцового автора» в романах У. Эко «Имя розы» и «Маятник Фуко» // <http://www.jurnal.org/articles/2012/fill10.html>
3. Игнатова, С.А. Полифония и постмодернизм в романе У. Эко «Имя розы» // Общество. Среда. Развитие (Terra Humana). – 2012, № 3. – С. 108-112.
4. Эко У. Шесть прогулок в литературных лесах. – СПб, 2003.
5. Темирболат А.Б. Категории хронотопа и темпорального ритма в литературе. – Алматы, 2009.
6. Лотман Ю.М. Выход из лабиринта // Эко У. Имя розы. – М., 1998. – С. 650-669.

Жаксылыков А.Ж.,
доктор филологических наук, профессор,
Казахского национального университета имени Аль-Фараби

МЕТАСЕМАНТИЧЕСКИЕ ФОРМЫ В СТРУКТУРЕ ЭССЕ И ИХ ПЕРЕДАЧА В ПЕРЕВОДЕ

Метатекст – парадигматическая словесность, возникающая по исторической необходимости, для выполнения особых сверхзадач, стоящих перед коллективом, этносом, племенем. В слова или фразы с метасемантическим содержанием вкладывается особое содержание, требующее исключительной мобилизации коллективного сознания, осмысления проблем, возникающих на рубеже веков, апеллирующее к сакральным аспектам единства нации или этноса. В метатексте аккумулируются духовный опыт коллектива, сакральные аспекты, социально-психологический план, суггестия, осознание высшей цели, выводящей за пределы настоящего в будущее, подсознательные, матричные смыслы, мифопоэтическая парадигматика и т.д. Скрытый функциональный план метатекста – это обращение к большому коллективу, призыв к мобилизации всех сил для решения задач исторического, эпохального значения. Поскольку в древние эпохи подразумевалось, что в творении метатекста – священной клятвы, договора между племенами участвуют боги (Митра, Тенгри, Индра), такая фразеология неизбежно оформлялась как мегалог – диалог людей с богами, с сакральными силами коллективной судьбы.

В истории национальной устной словесности такая фразеология чаще всего носила ритуальный характер. Ритуальность – внутренний принцип метатекста. Ритуальность свидетельствует о многовековой традиции консолидации коллектива именно через обряд, апелляцию к высшим силам, заключения договора между ними и людьми, а также между членами коллектива, вступающего в данный обряд. Безусловно, такими текстами выступали клятвы (*анты*), которые заключали вожди племен перед большими битвами с оборонительными целями или, наоборот, для масштабной экспансии. «Иллиада» и «Одиссея» выступают как словесные обрамления, разросшиеся вокруг ядра метатекста – клятвы вождей, сюжет же – как инварианты нарушения этой священной клятвы или подтверждения ее. Такова внутренняя смысловая структура и великой «Махабхараты», повествующая о расколе между царями двух кланов, Пандавов и Кауравов. В истории древнетюркских народов в качестве ядровых метатекстов, разросшихся вокруг ритуала клятвы, выступают такие эпосы, как «Огуз-наме»,

«Коркут». Они наиболее ярко свидетельствуют о древних традициях ритуальной клятвы вождей с апелляцией к высшим, божественным силам. Казахский народ, сформированный реликтами древних тюркских племен, полностью унаследовал всю ритуальную, магическую словесность предков, и не только унаследовал, но и развил, создал новые жанры метатекстов.

К жанрам метатекстов в казахской изустной традиции следует отнести ряд локальных и крупных жанров, несущих на себе печать суггестии, то есть вербальной магии: *бата* (благословения), *осиет* (наставления), *жыр* (героический эпос), *алгыс* (благопожелания), *сарн* (обращение к духам), *ант* (клятва), *каргыс* (проклятие), *арбау* (заклинание), *дуга* (молитва) и др. Так или иначе несут на себе печать особой суггестии (воинской магии) такие жанры казахской песенной эпике, как *толгау* (думы), *терме* (речитатив).

Характерно, что все эти жанры носят эксплицитный характер, то есть внутренне они структурированы как тексты, которые предназначались для коллектива, исполнялись перед коллективом, кроме, быть может, *каргысов* и *арбау* – жанров шаманской этиологии, функциональность которых носила более узкий и специализированный характер. Яркий консолидирующий характер был присущ таким жанрам, как *жыр*, как правило, эпосы исполнялись перед большими коллективами (войсками) до начала битвы и цель таких песенных сессий была совершенно ясна – вдохновить воинов на сражение, вызвать у них особое состояние героического, жертвенного порыва, экстатического презрения к смерти. *Жыры* (эпосы) при таких исполнениях обрамлялись целым рядом парадигматических жанров: пословицами и поговорками, притчами, мифами, параллелизмами, афоризмами, упоминаниями, ссылками на генеалогии, *уранами* (боевыми кличами), что несомненно усиливало воздействие всего глобального метатекста на восприятие большой массы людей. Такие героические эпосы, как «Манас», «Кобланды», «Алпамыс», «Камбар батыр», «Ер Таргын», «Кероглы», «Сорок крымских батыров» и др. представляют собой вербальные конструкции, где большие метатексты – описание агиографии идеального героя, его пространственных перемещений, сцены эпических сражений, создаются сегментированием ряда парадигматических формул малой формы, но вполне канонического содержания. При этом имплицитный план такой архитектоники представляет вниманию исследователя идейную подоплеку корпуса обрядов и ритуалов, взаимодействующих парадоксальным образом. Этот план открывается, когда исследователь понимает, что каждая каноническая фольклорная форма, особенно – малая, представляет собой реликт или субстрат архаических ритуалов, более или менее развитые словесные блоки несут в себе редуцированные формы, например, воинских ритуалов. Так, например, в свете подобного прочтения, раскрывается ритуально-магическая подоплека обычая тюркских батыров древних эпох вступать в словесную перепалку с врагом перед реальным поединком. В любом тюркском эпосе мы найдем такую коллизию. Смысл такого обычая становится понятным, когда учитываешь применение особой воинской вербальной магии – *каргыса* (проклятия), чем оно успешнее – тем вероятнее победа в схватке. Воины, чье сознание было обусловлено кланово-генеалогическим, родовым мышлением, не могли не применять традиционную вербальную магию, в том числе – шаманскую, они зачастую были уверены, что имеют *арка* (сверхъестественного союзника). Сразить противника в словесном поединке – значит – обусловить победу в реальном поединке. Вера в *арка* (союзника), *Кие* (иррационального покровителя), *Ие* (святого духа) – это принципы, вытекающие из духовных институтов тенгрианства. Как известно, в степном архаическом веровании были развиты всевозможные формы магии, в том числе вербальные воинские магии. Целью воинских магических ритуалов было – вызвать особое глубоко измененное экстатическое состояние духа, когда вдохновленный коллектив (или отдельный боец) был способен идти в бой, не думая о жизни и смерти, о собственном выживании. Воинская магия древних тюрков носила развитый характер и включала в себя обширный арсенал средств, однако нас интересует вербальная сторона этого действия.

Анализ мифо-поэтических, парадигматических и формульных выражений (фразеологии) воинской магии (*жыров*, *толгау*, *терме*, *антов*, *алгысов*, *осиетов*, *бата*) показывает активность высоких апелляций к духовным инстанциям, к богу (Аллаху, Тенгри), духам (*кие*, *ие*), иногда имплицитно подразумеваемую связь с *арка* (иррациональным союзником), с духом тотема. В то время как в отрицательной вербальной магии (*каргыс*, *урыс*) встречается апелляция к духам-стихиям, бестиалиям, демонам (*пери*, *жын*). Апелляция к высоким или низким духовным инстанциям ярко раскрывает полевой характер магического континуума, то есть измененное состояние есть, по сути, взаимодействие многих и разных сил. Оно и есть синкретическое действие физических и потусторонних сил, направленное через микромир субъекта мистерии. Особенно ярко такое представление демонстрируется в шаманских мистериальных действиях. Само шаманское действие есть целенаправленная духовная корреспонденция – трансмиграция с помощью иррациональных сил, целью может быть

исцеление больного реципиента или полет в иные миры для получения знания. Тесная связь между воинской и шаманской магиями неоднократно фиксировалась учеными-антропологами¹. Связь между шаманской и воинской магиями не случайна, это не простая корреляция, дело в том, что нередко батыр считал себя шаманом и наоборот. Исследователями героического эпоса показано, что герой и батыр Манас подчас считал себя и шаманом (баксы), у него есть иррациональные союзники, которые всегда сопровождали его в виде двух тигров (*арка*). При этом надо учитывать, что шаманская и воинская магия – это не идентичные семантические планы, они совпадают, однако не во всем, особенно в зоне целеполагания. То, что их сближает, – вера в природную, генеалогическую избранность и предопределенность их миссии. Батыром или шаманом нельзя стать по своему желанию, это миссия, астрально предпосланная, предсказанная еще до рождения.

Казахская традиционная словесность, особенно риторическая, заимствовала очень многое из воинской вербальной магии, особенно ее высокий апелляционный план. Многие твердые и краткие формы вербальной воинской словесности заимствованы риторикой биев и шешенов без изменения, так как это высокие канонические образцы, именно через них осуществляется связь с духовными инстанциями. Такими формами в речах биев и шешенов выступают притчи, *бата*, *осиет*, *алгыс*, *дуга*, *уран*, сакральные и священные имена (упоминания), магические истории и др.

Новое историческое время, в котором мы живем, далеко не случайно актуализировало ораторскую риторику великих биев и шешенов, особенно Толе би, Каз даусты Казыбек бия, Айтеке бия. Эти три бия – символические духовные воплощения трех казахских жузов, в том числе и такие демиургические фигуры, как Коркыт, Асан Кайгы, стали репрезентативным планом современной риторики, особенно активно задействованной в публицистике, эссе, устных выступлениях на больших сборищах – асах и курултаях. Цель такой риторической апелляции к великим авторитетам древности далеко не случайна – она связана с намерением авторов вновь консолидировать казахский народ, мобилизовать его скрытые духовные силы на новом историческом этапе становления Независимости. Ее стратегическая цель – вновь образовать некогда разорванное и подвергшееся эрозии единое духовное тело народа, то есть его пантеон, эгрегор, тем самым мощно подвинуть вперед в измерениях прошлого, настоящего и будущего. Таким образом, на самом глубоком уровне метатекст имплицитно взаимодействует с духовным планом коллектива (этноса, племени, союза племен), развернутого по оси времен, что указывает на доминанту существования: быть в прошлом, находиться в настоящем, стремиться в будущее. Формы текстов с метасемантическим содержанием (жанры) функционируют в такой направленной структуре – стреле времени – как особые суггестии энергии, корреспондирующие в континууме особым образом. Каждый жанр малой парадигматической формы несет в себе реликт ритуала. Имманентно несомый и свернутый в латентной форме ритуал и есть послание сквозь время. А когда приходит время новой актуализации духовного тела коллектива, запрос может даже принять форму востребованной общей национальной идеи, и тогда вновь оживают мифы и легенды, начинают говорить краткие, твердые формы, а в них – оживать древний ритуал. Мы живем в такое время, когда в словесной культуре казахов вновь актуализируются практически все выжившие малые твердые парадигматические формы. *Алгысы*, *бата*, *осиеты*, притчи, магические истории звучат не только в устных выступлениях на тоях, курултаях и асах. Они подчас появляются и в текстах публицистики и эссе. *Анты* и *каргысы* пока находятся в зоне ожидания. Необычайно активен вновь возрожденный *айтыс*. Кызыл-ординская школа жырау традиции горлового и челюстного пения вновь возрождает технику устного сказывания больших эпосов, например, «Алпамыса», «Кероглы».

Целью всех этих выступлений, поэтических и песенных сессий, айтысов, фольклорных фестивалей, курултаев и асов, когда целостно используется почти весь корпус номадической этнокультуры – является имплицитно – собирание коллективного духовного тела, его оживление, восстановление пантеона и эгрегора, которые были почти разрушены в эпоху воинственной идеологической экспансии. Писатели и поэты, журналисты, историки, философы зачастую используют парадигматический фонд казахской словесности, не скрывая своей цели, декларируя восстановление всего космоса национальной культуры, возрождение традиционной этнопедагогики, создание барьера на пути космополитизма и глобализации, восстановление прежних и создание новых институтов формирования все того же генотипа, вынесшего на своих плечах тяжесть многовековой истории.

Приведем в качестве иллюстрации фрагмент из книги эссе известного общественного деятеля Асаубая Майлыбаева.

¹ Наурызбаева З. Вечное небо казахов.- Алматы, Сага, 2013, с.214-216

«Қай халықтың да, соның ішінде қазақтың да рухани көсемдік әлемі болды. Өзімізді ғана айтсақ біздің еліміздің тұтастығын көп жағдайда сол күйінде ұстап келген сол әлем. Қасиетті хандарымыз бен өсиетті билеріміз сол әлемде бас біріктіріп, ниет қосу арқылы халқының тағдырына ие болды. Рухани көсемдік әлемінде ақиқатты айтқанда алмас қылыштай жарқылдаған, азуын айға білеген, аңырап сөйлеп, адуын, айбынды мінез көрсеткен, теңселіп тұрып термелеп, тебініп теңдік сұраған, бұқараның қамы үшін бұлтақтауды білмеген, елдікті айтып толғаған, ерлікті айтып ерлеген, өсиет айтып өрлеген, кері тартқан кердеңмен келісімге келмеген, қазағым-ай дегенде ешкімге дес бермеген, ханға қарап сөйлесе қолтығына кірмеген, қараға қарап сөйлесе бірлігінді біл деген, батырға қарап сөйлесе, елінді қорғап жүр деген, алмастан өткір тілі бар, жүрегінің түгі бар арыстар да алысқа басқан. Сен соларды біл жас ұрпақ. Сен солардың рухын жас ұрпаққа жеткіз жетелі, ағайын. Тағдырыңның терең тамырын тауып, тартып көр. Тағылымына тамсан. Тақыр жерде шөп өспейді. Адам көктен салбырап түспейді. Тегіміз бар. Тегіміздің терең тамыры бар. Терең тамырымызда ұлтыңның басын тауға да ұрып, тасқа да ұрып, тарихи көшіңнің тағылымын таратып айтып кеткен тарландар бар».

Наш перевод:

У каждого народа, в том числе у казахов, есть свой духовный мир, выразителями которого были вожди, ораторы. Если говорить только о нас самих, то надо признать, что этот мир в разных обстоятельствах сохранял целостность нашего народа. Наши самые дальновидные ханы и прогрессивные биш смогли объединить этот мир, помыслы множества людей и тем самым направить в нужное русло судьбу народа. Духовная истинность мира признанных вождей проявляла себя в следующем: озвучивая правду, сверкающую, словно острие меча, они говорили протяжно и громко, с искусством и мужеством, бесстрашием льва, чьи клыки отточены самой луной; пылая душой, трепетно и неотступно требовали равенства, когда речь шла обо всем народе. Они не колебались и не юлили, волнуя слушателей, ссылались на авторитет всего народа, приводили примеры признанных героев, блистая образцами устной речи, приводили притчи и аллегории. При этом они никогда не уступали чванливым спесивцам, которые норовили сбить с толку, увести тему в сторону; когда разговор заходил об интересах всех казахов, не отступались и не шли на компромисс, говоря с ханом, перед ним угодливо не склонялись, обращаясь к простолюдникам, требовали от них помнить единство всего общества, обращаясь к батыру, требовали от него помнить о своем долге защищать народ и землю. У этих ораторов – вождей был острый, словно алмаз, язык, сердце, поросшее волосами,² эти рыцари ходили величаво, ступая степенно. Молодежь, ты должна знать их. Братья, что старшие, вы должны довести до сознания молодежи высоту их духа, убедить ее. Загляни вглубь истории, найди корни, выяви их. Восхитись моральными устоями. На голом такыре³ трава не будет расти. Человек не спускается с неба на грешную землю. У нас есть благородная родословная. У этой родословной глубокие корни. В глубине нашей истории были рыцари – вожди, которые, утверждали основы и устои жизни, вынимая душу народа словами истины и судьбы нации, вели его за собой.

Анализ этого примечательного фрагмента показывает – перед нами образец *осиета* – выступление бия или шешена (оратора) перед большим коллективом людей, когда озвучивается магистральная цель на масштабные времена. Именно с подобными речами выступали перед воинами и вождями трех жузов Толе би, Айтеке би, Казыбек би для консолидации всего народа в предстоящих битвах с джунгарами. Одновременно этот фрагмент усложнен наличием признаков и других жанров, *терме*, *дуга* (молитвы), в нем заметны апелляции к древним духовным инстанциям, имеются опорные архетипы и субстраты, которые свидетельствуют об активности коллективного подсознательного начала. Жанровый синкретизм подобного рода не случаен, это выступление человека 21 века, чье вербальное действие неизбежно носит многосторонний и многоплановый характер. Структурный анализ выявляет следующее: объект обращения – современные поколения этноса, форма обращения – ритуально-каноническая (речи абызов-жрецов, вождей), скрытые апелляции – к духам предков, могучих вождей древности, *чьи сердца поросли волосами, чей язык был острый, как алмаз*. Такая структурная и семантическая многоплановость свидетельствует о наличии функционального полилога, то есть имплицитной корреспонденции через духовное тело пантеона. Образно говоря, перед нами образец речи оратора древности, сквозь время обращающегося к нам и требующего вспомнить славное прошлое, вернуться к его нравственности, величию, бесстрашию, отринуть демонов забвения и отчужденность друг от друга.

² Сердце, поросшее волосами – традиционная метафора казахского эпоса, символизирующая предельное мужество и бесстрашие воина.

³ Такыр – иссушенная, безводная земля.

О жанровых признаках *терме* свидетельствуют особая аллитерационная ритмика, монорифма и пафос: *Рухани көсемдік әлемінде ақиқатты айтқанда алмас қылыштай жарқылдаған, азуын айға білеген, аңырап сөйлеп, адуын, айбынды мінез көрсеткен, теңселіп тұрып термелеп, тебініп теңдік сұраған, бұқараның қамы үшін бұлтақтауды білмеген, елдікті айтып толғаған, ерлікті айтып ерлеген, өсиет айтып өрлеген, кері тартқан кердеңмен келісімге келмеген, қазағым-ай дегенде ешкімге дес бермеген, ханға қарап сөйлесе қолтығына кірмеген, қараға қарап сөйлесе бірлігінді біл деген, батырға қарап сөйлесе, елінді қорғап жүр деген, алмастан өткір тілі бар, жүрегiнiң түгi бар арыстар да алысқа басқан.* (Подчеркнуто нами – А.Ж.)

О полномерной функциональности магической, ритуальной речи свидетельствует изысканная, сложная метафоричность, тем не менее не уникальная, а отработанная в мире эпоса, *толғау* и *терме*, приобретающая все критерии твердой, канонической формы. В этом динамическом метафорическом построении заметны архетипы и субстраты очень древнего происхождения. Тщательный анализ выявляет их особое содержание и скрытое назначение. *Азуын айға білеген* – буквальное значение этой формулировки – точить зубы о луну. В этом архетипе наложились друг на друга два глобальных слоя метасемантического значения. Во-первых точит о луну зубы только волк, который воя, купает оскал в лунных лучах. Как известно, волк – архаический тотем тюркских народов, главная мифологема. Вплоть до принятия ислама тюркские войска ходили в поход со штандартом, на котором была изображена оскаленная золотая волчья голова. Перевод этого метафорического фразеологизма потребовал от нас больших усилий. Необходимо было провести этимологический и структурный анализ архаизма и затем найти вариант перевода, который позволил бы передать на русском языке скрытое значение фразеологизма: *чыи клыки отточены самой луной*. Второй смысловой аспект данного выражения – луна. Как известно, до ислама тюрки поклонялись луне как ипостаси богини Умай, она есть и щеце – то есть мать (в древнем санскрите *Шеша* – великая змея, луна в фазовых переходах). Умай-щеце выступала и как богиня плодородия и одновременно – как покровительница всех искусств. Присутствие понятия *луна* в тюркской эпической метафорике (в петроглифах, рунах) далеко не случайно, ибо это скрытая апелляция к высокой духовной инстанции древности. Таким образом, в этом удивительном образе соединились два смысловых плана, они буквально по закону круга вливаются один в другой: волк воеет на луну, а луна оmyвает его оскал. Это, несомненно, великий символ.

Об особом назначении данного фрагмента говорят следующие параметры метатекста: идеализация героев эпического прошлого (*они говорили протяжно и громко, с искусством и мужеством, бесстрашием льва, чьи клыки отточены самой луной; пылая душой, трепетно и неотступно требовали равенства... они не колебались и не юлили... говоря с ханом, перед ним угодливо не склонялись*); формулирование нравственного кодекса для современников и будущих поколений; требование максимально внимать урокам предков, быть достойными их подвигов, находиться на такой же духовной высоте; обозначение пиететной дистанции по отношению к великому прошлому, символическая гиперболизация фигур пантеона, четкое обозначение задач - хранить заветы, быть бесстрашными, чтить идеалы, быть едиными в борьбе за будущее.

Таким образом дидактика подобных текстов заключается не в поучении и наставлении – а в имплицитной передаче особой суггестии, информации, которая закодирована на скрытом метаплане, и которая должна быть прочтена и понята в сложном патерне многомерного восприятия современников и будущих поколений. Именно поэтому подобные тексты должны передаваться в переводе с особым вниманием и подбором адекватных средств в принимающем языке.

Литература

1. Наурызбаева З. Вечное небо казахов.- Алматы, Сага, 2013, с.214-216
2. Жаксылыков А.Ж. Сравнительная типология образов и мотивов с религиозной содержательностью в произведениях казахской литературы. Эстетика

Кибальник С.А.,
доктор филологических наук, профессор
Санкт-Петербургского государственного университета,
ведущий научный сотрудник
Института русской литературы (Пушкинский Дом)
Российской Академии наук

ПОЭТИКА ИНТЕРТЕКСТУАЛЬНОЙ АККУЛЬТУРАЦИИ ОРИГИНАЛА⁴

Характеризуя главного героя повести, В. С. Нецаева писала: «Бальзак, говоря об отце Гранде, часто называет его просто “le maître”, “le vigneron”, “le bonhomme”, не находя нужным постоянно упоминать о его пороке. Для Достоевского образ Гранде неотделим от представления о скупости. Он всюду называет его “скрягой”, “скупым и сварливым”, прибавляя эти эпитеты, где их нет у Бальзака» [1, с. 122]. Целенаправленное подчеркивание Достоевским этой определяющей характеристики старика Гранде идет рука об руку со стилизацией этого образа под пушкинского «скупого рыцаря».

Уже на самых первых страницах повести, рассказывая о полученных г-ном Гранде наследствах: «Покойные, все трое, были так скупы, что держали **в сундуках мертвые капиталы, и втайне наслаждались своими сокровищами.**⁵ Старик Ла-Бертельер не хотел ни за что пустить в оборот своих денег, называл все обороты мотовством, расточительностью, и находил более выгоды в созерцании сокровищ своих, нежели отдавая их на проценты» (с. 419-420;⁶ ср. французский оригинал: «L'avarice de ces trois vieillards était si passionné, que depuis longtemps ils entassaient leur argent pour pouvoir le contempler secrètement. Le vieux M. De Bertellière appelait un placement une prodigalité, trouvant de plus gros interets dans l'aspect de l'or que dans les bénéfices de l'usure»⁷), – Достоевский вводит отсутствующее в оригинале слово «сундук», а также оборот «мертвые капиталы». Разумеется, последнее выражение в значении «деньги, не пущенные в оборот» у Пушкина не встречается, хотя вообще однажды, хотя и в метафорическом смысле, оно было им употреблено, причем в «Онегине»: «Ты прав, и верно нам укажешь / Трубу, личину и кинжал, / **И мыслей мертвый капитал** / Отвсюду воскресить прикажешь» [2, VI, с. 87].

Далее заходит речь о самом Гранде, и во фразе: «Словом, в Сомюре не было никого, кто бы не был твердо уверен, что у Гранде спрятан где-нибудь клад, сундучок с червонцами, **тайная радость, тайное наслаждение старика**» (с. 420; ср.: «...il n'y avait dans Saumur personne qui ne fût persuadé que monsieur Grandet n'eût un trésor particulier, une cachette pleine de louis, et ne se donnât nuitamment les ineffables jouissances que procure la vue d'une grande masse d'or» – p. 224), – Достоевский снова вводит пушкинское «словечко» «сундучок» (у Бальзака: «un trésor particulier, une cachette pleine de louis», т. е. буквально «особый клад, тайник, полный луидоров»).

У Пушкина еще в «Сцене I» «Скупого рыцаря» сказано: «А золото спокойно **в сундуках** / Лежит себе» [2, VII, с. 106], – а едва ли не первые слова Барона в «Сцене II»: «Весь день минуты ждал, когда сойду / В подвал мой тайный, к верным **сундукам**. Счастливейший день! Могу сегодня я / В шестой **сундук (в сундук еще неполный)** / Горсть золота накопленного всыпать» [2, VII, с. 110]. И слово «сундук» повторяется в этой сцене неоднократно вплоть до самого ее конца.

Передавая фразу «ne se donnât nuitamment les ineffables jouissances que procure la vue d'une grande masse d'or» («и по ночам предавался несказанным наслаждениям, которые доставлял ему вид большой груды золота»)⁸ в усеченном виде, Достоевский, однако, дважды переводит выражение «les ineffables jouissances» («несказанные наслаждения») как «**тайная радость, тайное наслаждение старика**», что, по-видимому, вызвано словом «une cachette» («**тайник**»). Тем самым он вводит другое пушкинское слово из начальной реплики Скупого рыцаря в «Сцене II»: «Весь день минуты ждал, когда сойду / В подвал мой **тайный**, к верным сундукам» [2, VII, с. 110].

⁴ Работа выполнена в рамках гранта Международного конкурса совместных научных проектов Российского гуманитарного научного фонда и Фонда «Дом наук о человеке» (Франция), проект № 12-24-08000а/м.

⁵ Здесь и далее в монографии полужирным шрифтом, за исключением особо оговоренных случаев, выделено мной. – С. К.

⁶ Ср. перевод Ю. Верховского, который отчасти просто следует за Бальзаком, отчасти, возможно, идет по проторенной дорожке: «...с давних пор они держали свои деньги в **сундуках**, чтобы тайком любоваться ими. Старик де ла Бертельер всякое помещение денег в оборот называл мотовством, находя **больше радости** в созерцании золота, нежели в доходах от ростовщичества» (*Бальзак О. де. Евгения Гранде // Бальзак О. де. Собр. соч.: В 10 т. М., 1983. Т. 2. С. 555*). Далее перевод Ю. Верховского приводится по этому изданию с указанием номера страницы в тексте.

⁷ Текст Бальзака цитируется по изданию, которым пользовался Достоевский: *Balzac H. de. Scènes de la vie de province // Balzac H. de. Etudes de moeurs au XIX siècle. Paris, 1834. Т. V. P. 223*. Далее в настоящей главе «Eugénie Grandet» О. де Бальзака цитируется по этому изданию с указанием номера страницы в тексте.

⁸ Перевод мой. – С. К.

Наконец, при описании кабинета г-на Гранде, во фразе: «Здесь, когда ночью Нанета храпела уже так, что дрожали стены, когда собака бродила по двору, а жена и дочь скряги спали крепким сном, **старик раскрывал свою кубышку, пересчитывал свое золото,⁹ глядел на него жадно, по целым часам, взвешивал его на весах, на руках своих, целовал свое сокровище с любовью, с наслаждением...**» (с. 456) – передавая прозаическое перечисление Бальзака: «Là <...> venait le vieux tonnelier choyer, caresser, couvrir, couver, circler son or» (р. 262; в пер. Верховского: «Старый бочар приходил сюда ссыпать, лелеять, перебирать, пересыпать, перекладывать свое золото» – с. 593), Достоевский снова вносит акценты, усиливающие ассоциации с пушкинским Бароном. Во всяком случае, фраза «**глядел на него жадно, по целым часам**» отдаленно напоминает пушкинское: «Зажгу свечу пред каждым сундуком, / И все их отопру, и стану сам / Среди них глядеть на блестящие **груды**» [2, VII, с. 112], выражение «**взвешивал его на весах, на руках своих**» вызывает ассоциации с пушкинским «Так я, **по горсти бедной принося** / Привычну дань мою сюда в подвал, / Вознес мой холм...» [2, VII, с. 110], а слова «целовал свое **сокровище с любовью, с наслаждением**», возможно, отчасти вызваны пушкинским «Я каждый раз, когда хочу **сундук** / Мой отпереть, **впадаю в жар и трепет**» [2, VII, с. 111].

В то же время г-н Гранде под пером Достоевского не раз стилизован под пушкинского Германна. Задумав «уничтожить банкротство» и «спасти честь своего покойного брата» (с. 490), Гранде делает это, в основном подчиняясь привычке заниматься спекуляциями: «...sa bonne volonté doit être comparée au besoin qu'éprouvent les joueurs de voir bien jouer une partie dans laquelle ils n'ont pas d'enjeu» (р. 298; пер. Верховского: «его благие намерения можно сравнить с **потребностью закоренелых игроков наблюдать ловкую игру, где у них самих нет ставки**» – с. 628). Сравнение г-на Гранде с игроками есть, следовательно, у самого Бальзака.¹⁰ Более того, французский оригинал как бы задает возможные ассоциации героя с пушкинским Германном. Ведь «Пиковая дама» открывается разговором гостей конногвардейца Нарумова после игры в карты, в ходе которого, один из них говорит, «указывая на молодого инженера»: «– А каков Германн! <...> отроду не брал он карты в руки, отроду не загнул ни одного пароли, а до пяти часов сидит с нами и **смотрит на нашу игру**» [2, VIII, с. 287].

У Бальзака речь идет о проигравшихся игроках, которые с удовольствием наблюдают чужую игру, у Пушкина — о Германне, который еще никогда не играл, но подолгу и не отрываясь занят тем же. Достоевский амплифицирует и подчеркивает мотив, звучащий у обоих писателей: «они не отходят от стола и, сложив руки, с наслаждением смотрят на игру своих победителей; и это для них счастье, и это забава!» (С. 491).¹¹

У Бальзака готовность г-на Гранде заняться делами своего покойного брата, в то время как все его собственные деньги вложены, сравнивается «с потребностью закоренелых игроков наблюдать ловкую игру, где у них самих нет ставки». Достоевский трансформирует лаконичную трезвость бальзаковского стиля в приподнятую риторику, ориентируясь при этом на пушкинскую ремарку о Германне, сделанную в главе II: «...целые ночи просиживал за карточными столами и следовал с лихорадочным трепетом за различными оборотами игры» [2, VIII, с. 235]. В отличие от Бальзака, у Достоевского речь идет не просто об игроках: «с ним было то же, что бывает с **отчаянными игроками, спустившими все до копейки**» (с. 491). Выражение «отчаянные игроки» — пушкинское и употреблено в той же «Пиковой даме» в известных словах Томского о его бабушке: «у ней было четверо сыновей, в том числе и мой отец: все четыре **отчаянные игроки**» [2, VIII, с. 229].

В дальнейшем Достоевский вновь подхватывает этот германновский мотив, описывая достаточно трезво обозначенную Бальзаком скупость Гранде, возросшую в конце жизни: «Depuis deux ans principalement, son avarice s'était accrue comme s'accroissent toutes **les passions persistantes de l'homme**» (р. 360; пер. Верховского: «За последние два года скупость его особенно возросла, как возрастают в человеке все **укоренившиеся в нем страсти**» – с. 687). Переводя эту фразу,

⁹ Этот мотив звучит в романе еще не раз, и его все время сохраняет Достоевский: «Таким-образом, отец и дочь, каждый **пересчитывали в эту ночь свое золото**: он поехал продавать свое; она бросала свое в море любви и сострадания» (с. 512).

¹⁰ См. также: «Он испытывал, как и все скряги, настоятельную потребность вести игру с людьми, законным порядком добираться до их денег» (с. 627). Во французском оригинале: «Il se rencontrait en lui, comme chez tous les avarés, un persistant besoin de jouer une partie avec les autres hommes, de leur gagner légalement leurs écus» (р. 297).

¹¹ Этот германновский мотив звучит применительно к г-ну Гранде еще не раз, даже уже перед смертью: «Потом он приказывал приносить себе золота. Тогда Евгения разсыпала перед ним на столе луидоры. Старик **смотрел на них по целым часам**, словно дитя, едва начинающее видеть, и, как у дитяти, тягостная улыбка слетала с уст его» (с. 559). Ср. у Бальзака: «Eugénie lui étalait des louis sur une table, et **il demeurait des heures entières les yeux attachés sur les louis**, comme un enfant qui, au moment où il commence à voir, contemple le même objet; et comme à un enfant, il lui échappait un sourire pénible» (р. 368–369; пер. Верховского: «Евгения раскладывала луидоры на столе, и он **целыми часами не спускал глаз с золотых монет**, подобно ребенку, который, начиная видеть, бессмысленно созерцает один и тот же предмет, и, как у ребенка, у него мелькала напряженная улыбка» – с. 680).

Достоевский прямо цитирует пушкинское выражение из «Пиковой дамы», употребленное по отношению к Германну: «...в продолжение двух последних годов, его скупость, его ужасающая страсть, достигла в нем крайнего развития, обратилась в **неподвижную идею**» (с. 550). Вспомним начало VI главы «Пиковой дамы»: «Две **неподвижные идеи** не могут вместе существовать в нравственной природе...» [2, VIII, с. 249].

Вводя вместо бальзаковского «les passions persistantes» («**укоренившиеся в нем страсти**») пушкинскую «неподвижную идею», Достоевский снова следует по направляющим, которые содержатся в самом французском оригинале. Две последующие фразы Бальзака: «Sivant une observation faite sure les avares, sur les ambitieux, sur tous les gens dont la vie a été consacrée a **une idée dominante**, son sentiment avait affectionné plus particulièrement un symbole de sa passion. La vue de l'or, la possession de l'or était devenue **sa monomanie**» (р. 360; пер. Верховского: «что подтверждается наблюдениями над скрягами, над честолюбцами, над всеми людьми, посвятившими жизнь **одной господствующей над ними мысли**; все чувства его с особенной силой устремились на **символ его страсти**. Видеть золото, владеть золотом стало его **манией**» – с. 688), – содержат сразу два словесных маркера: «**une idée dominante**» («**одной господствующей над ними мысли**») и «**sa monomanie**» («**его мания**») – которые сделали вполне допустимым использование Достоевским пушкинского образа, ставшего в сознании представителей русского лингвокультурного сообщества своего рода «прецедентным высказыванием» для обозначения «безумных идей», т.е. идей, всецело овладевших человеком.

Первый из них Достоевский перевел как «сильную страсть», а второй – как «предмет всех его желаний, всех помышлений»: «Следуя наблюдениям над характером скупцов, честолюбцев и словом, всех тех, чье сердце было опустошаемо **сильною страстию**, можно сказать утвердительно, что все способности, все чувства его сосредоточились на одном – на золоте. Блеск золота, обладание золотом, вот что стало **предметом всех его желаний, всех помышлений**» (с. 550).¹²

В другом месте, изображая перемену в отношении Евгении к своему отцу, Достоевский воспользовался известным выражением о Петре I из пушкинского «Медного всадника»: «Первый раз в жизни она испугалась своего отца, поняла в нем **властелина судьбы своей...**» (с. 463). Ср.: «О мощный **властелин судьбы!**...» [2, V, с. 147]. В соответствующем французском тексте читаем: «Pour la première fois, elle eut dans le coeur de la terreur à l'aspect de son père, vit en lui **le maître de son sort...**» (р. 305; пер. Верховского: «Впервые она испытала страх при виде отца, увидела в нем **владыку своей судьбы...**» – с. 600). Так что подобный перевод вполне допустим, но, разумеется, необязателен.

Если, по характеристике В. С. Нечаевой, переводчик значительно усиливает эмоциональную окраску речи Гранде по сравнению с текстом Бальзака («Твердый, как кремль, сомюрский купец превращается под пером Достоевского то в иступленного маньяка, то в расслабленного старичка») [1, с. 123], то этими метаморфозами писатель явно обязан воздействию разнообразных пушкинских претекстов. Установка Пушкина при создании образа Барона на многообразии проявления в человеке господствующей страсти, как известно, имела сознательный характер, однажды сформулированный им в «Table-talk»: «У Мольера Скупой скуп – и только; у Шекспира Шайлок скуп, сметлив, мстителен, чадолюбив, остроумен» [2, XIII, с. 160].

Сходные явления можно заметить, обратившись также к образам Евгении и Шарля. Так, в характеристике последнего под пером Достоевского то и дело проскальзывают выражения, вызывающие у читателя ассоциации с Евгением Онегиным. Это происходит уже при первом появлении героя на страницах романа: «Беглый взгляд Евгении успел заметить в комнате Шарля все роскошное хозяйство **бывшего денди, все мелочи его туалета**, ножички, бритвы, и все, все обделанное, оправленное в золото. Этот проблеск роскоши, эти **следы недавнего, веселого времени**, делали Шарля еще интереснее в воображении ея» (с. 483). Во французском оригинале: «Eugénie avait aperçu, par le regard furtif qu'elle jeta sur le ménage du jeune homme, ce regard des jeunes filles qui voient tout en clin d'oeuil, **les jolies bagatelles de sa toilettes**, ses ciseaux, ses rasoirs enrichis d'or. Cette échappée d'un luxe vu à travers la douleur lui rendit Charles encore plus intéressant, par contraste peut-être» (р. 290; пер. Верховского: «Евгения окинула беглым взглядом маленькое хозяйство молодого человека, тем взглядом, каким девушки мгновенно видят все окружающее, и заметила **красивые безделушки его туалета**, его ножницы, его бритвенные принадлежности, оправленные в золото. **Этот блеск роскоши**

¹² В дальнейшем Достоевский использует этот образ уже при изображении Шарля: «Торговля началась; Шарль был смел, предприимчив, деятелен. **Одна мысль, одна идея его преследовала** – явиться в Париже с миллионами и блистательнее, чем когда-нибудь» (с. 564). У Бальзака всего только сказано: «Il était dominé **par l'idée** de reparaître à Paris dans tout l'éclat d'une haute fortune, et de resaisir une position plus brillante encore que celle d'où il était tombé» – р. 374; пер. Верховского: «Им овладела **мысль** вновь появиться в Париже во всем блеске огромного богатства и вновь достичь еще более завидного положения, чем то, какого он лишился» – с. 701).

в убогой комнате, где лились слезы страдания, сделал для нее Шарля еще интереснее – может быть, по противоположности. Никогда еще столь важное событие, никогда зрелище столь драматическое не поражало воображения этих двух существ, живших до сих пор в спокойствии и в одиночестве» – с. 620). У Бальзака нет слова «денди». Появилось оно у Достоевского, очевидно, по ассоциации с пушкинским Онегиным. «Как dandy лондонский одет» [2, VI, с. 6] – известная строка IV строфы первой главы «романа в стихах» Пушкина.

Отразившееся в беглом взгляде Евгении «маленькое хозяйство» Шарля не могло не напомнить русскому читателю описание «уединенного кабинета» Евгения в XXIV строфе первой главы пушкинского романа: «Гребенки, пилочки стальные, / Прямые ножницы, кривые, / И щетки тридцати родов / И для ногтей и для зубов» [2, VI, с. 15]. И потому слово «dandy», напоминающее изображение щеголя Онегина в IV строфе: «Острижен по последней моде / Как dandy лондонский одет», — оказывается тут более чем уместным словесным маркером. Тем более что и выражение Бальзака «les jolies bagatelles de sa toilettes» («красивые безделушки его туалета») могло напомнить Достоевскому начало соседней, XXVI строфы: «В последнем вкусе туалетом / Заняв ваш любопытный взгляд...» [2, VI, с. 15].

Выражение Достоевского «**все мелочи его туалета**» не встречается у Пушкина, но также имеет отчасти пушкинский ореол. Ср., например, хрестоматийную формулу «Пиковой дамы», использованную при описании процесса раздевания старой графини: «отвратительные **тайнства ее туалета**» [2, VIII с. 240] – или выражение из «Барышни-крестьянки»: «**тайны дамского туалета**» [2, VIII, с. 120]. Слово «мелочи» в языке Пушкина также встречается достаточно часто, причем иногда в сходных сочетаниях: Чарский «вопреки **мелочам** своего **характера**, имел сердце доброе и благородное» [2, VIII, с. 266], «независимость и самоуважение одни могут нас возвысить над **мелочами жизни**» [2, XII, с. 81]. В соответствии с общей подсветкой Шарля в духе гедониста Онегина, каким он обрисован в первой главе, у Достоевского «cette eclaircie d'un luxe» («этот **блеск роскоши**») заменяют «**следы недавнего, веселого времени**».

В письме Шарля к Евгении: «...je me suis toujours souvenu, dans mes longues traversées, du petit banc de bois <...> Du petit banc du bois ou nous sommes juré de nous aimer toujours» (р. 380; пер. Верховского: «я постоянно вспоминал в долгие мои переезды **деревянную скамейку** <...> **деревянную скамейку**, на которой мы клялись вечно любить друг друга...» – с. 707), – Достоевский переводит бальзаковскую «скамейку» («du petit banc») «скамейкой» – словом, которое несет в себе прочные ассоциации с «Капитанской дочкой» и «Евгением Онегиным». Причем в последнем оно использовано Пушкиным как раз в сцене, в которой Татьяна признается няне в своей любви к Онегину: «Оставь меня: я влюблена / И между тем луна сияла / И томным светом озаряла / Татьяны бледные красы, / И распущенные волосы, / И капли слез, и на **скамейке** / Пред героиней молодой / С платком на голове седой, / **Старушку** в длинной телогрейке...» [2, VI, с. 60].

По-видимому, для упрочения пушкинских ассоциаций Достоевский вставляет рядом со «скамейкой» «маленький **садик**»: «я принадлежу еще моим клятвам; помню ваш маленький **садик**, деревянную **скамейку**...» (С. 568), которого вовсе нет во французском оригинале. Слово «садик» в русском языке начала 1840-х гг. имело прочный пушкинский след, вызывая в памяти читателя ассоциации, прежде всего, с «Русалкой»: «*Князь* <...> Тут **садик** был с забором – неужели / Разросся он кудрявой этой рощей» [2, VII, с. 205]. Ср. также в пушкинском стихотворении 1816 г. «Из письма к кн. П. А. Вяземскому»: «Блажен, кто в шуме городском / Мечтает об уединеньи, / Кто видит только в отдаленьи / Пустыню, **садик**, сельской дом» [2, I, с. 180].

Вечернее посещение Евгенией спящего Шарля в его комнате трактуется переводчиком таким образом, что вызывает ассоциации с письмом Татьяны к Онегину: «Какое **странное**, в самом деле происшествие, **неожиданное** в жизни **простой, неопытной** девушки – войти одной **ночью** в комнату молодого человека!» (С. 489). Все выделенные слова в этой фразе (в основном эпитеты) привнесены Достоевским. У Бальзака просто сказано: «Quel evenement pour cette jeune fille solitaire, d'être ainsi entrée furtivement chez un jeune homme!» (р. 85; пер. Верховского: «Какое событие для этой привыкшей к уединению девушки – тайком прокрасться к молодому человеку!» – С. 626). Такое освещение этого эпизода более чем правомерно, поскольку снова задано самим Бальзаком, у которого непосредственно до этого сказано: «Son ignorante vie avait cessé tout à coup, elle raisonna, se fit milles reproches. “Quelle idée va-t-il prendre de moi? Il croira que je l'aime”. C'était précisément ce qu'elle désirait le plus de lui que je l'aime» (р. 85; пер. Верховского: «Внезапно кончилась для нее жизнь, полная неведения, она начала рассуждать, осыпала себя упреками: “Что он обо мне подумает? Он решит, что я его люблю”. А между тем больше всего на свете она желала, чтобы Шарль подумал

именно это. Истинная любовь одарена предвидением и знает, что любовь вызывает любовь» – С. 626).

Таким образом, это посещение имеет у Бальзака характер своего рода признания в любви. Во французском оригинале здесь есть еще две фразы, окаймляющие приведенную выше («Какое событие...») и просто опущенные Достоевским: «L'amour franc a sa prescience et sait que l'amour excite l'amour <...> N'y a-t-il pas des pensées, des actions, qui, en amour, équivalent, pour certaines âmes, a des saintes fiançailles!» (р. 296; пер. Верховского: «Истинная любовь одарена предвидением и знает, что любовь вызывает любовь. <...> Не существует ли мысли и действия, в любви равные для иных душ священному обручению?» – С. 626).

Любопытно, что Достоевский все время, даже в начале повести, называет мать Евгении «старушкой», по-видимому, ретушируя ее тем самым под няню Татьяны. Между тем на первых страницах и на протяжении большей части «Евгении Гранде» ей еще нет и пятидесяти: «Все уважали ее за ее редкие христианские добродетели, за ее кротость, и жалели ее за унижение перед мужем и за жестокости, терпеливо переносимые от него бедной старушкой» (с. 433).

Характеризуя стиль перевода Достоевского, В. С. Нечаева отмечала, что «весь этот сентиментальный, местами риторический стиль служит для идеализации образов м-м Гранде и Евгении, особенно первой. Переводчик удалил иронические замечания Бальзака о набожности старушки и об общей ее тупости. Наоборот, он внес ряд церковно-славянских выражений как в ее речь, так и в описание ее смерти, от чего весь образ приобрел несколько иконописный, “житийный” характер» [1, с. 125]. Несомненно, этой же «идеализации» служит определенное ретуширование Евгении под пушкинскую Татьяну, а ее матери – под няню Татьяны.

Наконец, приведем еще один пример, когда французские диалоги персонажей – в данном случае диалог служанки Нанон с г-ном Гранде о воронах: «– C'est-e vrai, monsieur, que **ça mange les morts**? – Tu es bête, Nanon! ils mangent, comme tout le monde, ce qu'ils trouvent. Est-ce que nous **ne vivons des morts**? Qu'est ce donc que les successions?» (р. 134; «Правда ли, месье, что они едят мертвых? – Ты глупа, Нанон! Они едят, как и всякий, все, что находят. А разве мы не живем мертвыми? А что же тогда такое наследства?»¹³) – Достоевский вводит в рамки пушкинского художественного языка: «Ах, сударь, **ворон** – гадкая птица – **клюет мертвечину да всякую падаль!** – дура ты! Едят, как и мы, все, что бог пошлет; разве мы сами не **щиплем мертвечину**? А наследство-то, а наследники-то?» (С. 465). Если у Бальзака сказано буквально: «он ест мертвых», – и далее: «А мы не живем ли мертвыми?», – то Достоевский вписывает этот текст в речь Пугачева, рассказывающего в «Капитанской дочке» свою сказку Гриневу: «Оттого, батюшка, отвечал ему ворон, что ты пьешь живую кровь, а я питаюсь мертвечиной <...> **Ворон стал клевать да похваливать. Орел клюнул раз, клюнул другой, махнул крылом и сказал ворону: нет, брат ворон, чем триста лет питаться падалью <...> Но жить убийством и разбоем значит по мне клевать мертвечину**» [2, VIII, с. 353]. В уста бальзаковской служанки Достоевский вкладывает буквально воспроизведенную гриневскую формулу «**клевать мертвечину**», а также слегка переиначивает его выражение «питаться падалью» (в «клевать мертвечину да всякую падаль»).

Все выше сказанное позволяет решительно оспорить суждение Л. П. Гроссмана о том, что перевод Достоевского «имеет то преимущество, что он написан русским языком бальзаковской эпохи, мы сказали бы в гоголевской манере, уже отмеченной, впрочем, слагающимся стилем петербургского натурализма и “физиологии” сороковых годов» [3, с. 85]. На основании выборочного анализа стиля Достоевского в сопоставлении с пушкинским стилем и интертекстуальных связей перевода «Евгении Гранде» с пушкинскими произведениями можно заключить, что в действительности Достоевский вписывал свой перевод не только, а может быть и не столько в гоголевскую, сколько в пушкинскую языковую и литературную традицию.

Об этом же в основном свидетельствуют и выводы сопоставительного анализа Нечаевой: «слог его часто принимает характер патетической декламации, изливающейся в длинных периодах. Однако какой бы из них мы ни сравнили с переводом Достоевского, мы обнаружили бы его еще большее расширение, усложнение в русском переводе. В повествовании об Евгении, ее любви переводчик в изобилии привлекает повторения всякого рода, синонимы, тавтологии. Здесь для определения различных душевных движений он подбирает по три новых эпитета и, не удовлетворяясь ими, пользуется выражениями “какой-то”, “неизъяснимый” <...> в переводе периоды не только расширяются в объеме, но чрезвычайно усиливается их патетический тон, усложняется риторика, вводятся обороты “высокого стиля”, славянизмы» [1, с. 124-125].

¹³ Перевод мой. — С. К.

Приведенные наблюдения позволяют проследить, как Достоевский вырабатывает свой собственный романтический стиль, опираясь на отмеченные «истинным романтизмом» образы Пушкина. Особую роль при этом играет отмеченная выше преимущественная ориентация Достоевского на «Пиковую даму». Эта ориентация, безусловно, проявляется также и в стиле. Переводя посвященный изображению в основном деловой среды текст Бальзака, писатель практически и не имел большого выбора, на что ему опереться из русской литературы, и «Пиковая дама», «Скупой рыцарь» и «Евгений Онегин» стояли тут вне всякой конкуренции.

Отчасти Достоевский перелагает Бальзака именно тем, по определению В. В. Виноградова, «средним “светским” стилем», «насыщенным эмоциональностью», отличающимся «повествовательным динамизмом» и «полной напряженностью психологизма» [4, с. 236, 220, 229, 220]. Однако же при этом он озабочено не стремится к характерному для «Пиковой дамы» «резкому уменьшению количества эпитетов», использованию «приема недоговоренности» и связанным с ним «своеобразным принципам синтаксического построения» [4, с. 227, 234], т.е. к пушкинской «нагой простоте» [1, XI, с. 11], чуждой складывающемуся его собственному писательскому стилю.

Анализ того, как в переводе «Евгении Гранде» складывается индивидуальный стиль Достоевского, должен стать предметом отдельного монографического исследования. Между тем о многочисленных автореминисценциях, отсылающих к этому переводу в последующем творчестве писателя, – на примере изображения провинции, занимающего центральное место в повести «Дядюшкин сон» и романе «Село Степанчиково и его обитатели», – речь пойдет в следующем разделе.

Список использованной литературы:

1. Нечаева В.С. Ранний Достоевский (1821-1849). – М.: Наука, 1979.
2. Пушкин А.С. Полное собрание сочинений: В 16 т. – Л.: Изд-во АН СССР, 1937-1949.
3. Гроссман Л.П. Бальзак в переводе Достоевского // Бальзак О. де. Евгения Гранде / Пер. Ф.М. Достоевского. Ред. и коммент. Л.П. Гроссмана. – М., 1935.
4. Виноградов В.В. Стиль «Пиковой дамы» // Виноградов В.В. Избранные труды: О языке художественной прозы. – М.: Наука, 1980.

*Ахмет К.,
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық
университетінің доценті, филология
ғылымдарының докторы*

XX Ғ.Б. ҚАЗ ӘДЕБИЕТІ ТАРИХЫНЫҢ ЗЕРТТЕЛУІ (С. МҰҚАНОВ Ғ. ҚАРАШҰЛЫ ТУРАЛЫ)

Қазақ әдебиет тарихында бағы жанбай жүрген ақынның бірі – Ғұмар Қарашұлы. Ең алғаш Сәбит Мұқановтың осы зерттеуіне іліккенмен мектеп оқулықтарына бірде қосылып, көбіне қосылмай, әдебиет тарихынан өзіне тиісті орын ала алмай, “ұмытылып” қала беретін, не алашшыл, не советшіл емес дарындардың бірі осы – Ғұмар.

Дәуірлердің өлі арасындағы саяси-әлеуметтік жағдайларға байланысты және оның діни-әдеби көзқарасының сырына жете бермегендіктен елеусіз қала бергенін көреміз. Көзі тірісінде болсын, трагедиялық қазаға ұшырағаннан кейін болсын, Ғұмардың әдеби мұрасына шындап көңіл аударғандардың мүлдем аз болғаны да зерттеу ісіне кедергі жасай берді. Осы еңбекті жазар кезде Сәбит Мұқанов Ғұмарды білемін-ау деген Халел Есенбайұлымен кездесіп, әңгімелесе де сусыны қанбаған сияқты. “Ғұмардың өмір тарихын біз жазып отырған ақындарымыздың ішіндегі ең аз мәліметтісі деп санаймыз” дегенінен анық аңғарамыз. Сондықтан да Ғұмар Қарашұлының шығармашылығы осы еңбекте тұңғыш рет баяндалып, әйтеуір Сәбит Мұқановтың бейнетқорлығы және эстетикалық танымы арқасында қазақтың Ғұмардай дарыны болған екен деген деңгейге жетіп, кейінгі уақытта бірлі-жарымды әңгімелердің өзегі болды. Сондықтан Ғұмардың осы дәуірге дейін сыздықтап келе жатқан рухани өмірі осы “Тарихқа” кіргендігінің арқасы деуіміз керек.

Сәбит Мұқанов Ғұмар өмірінің ел жадында жүрген белестерін атаумен шектеліп, артында қалған әдеби мұрасы жөнінде, ең алғаш шыққан “Қарлығаш” өлеңдер жинағы, одан кейінгі “Өрнек”, “Бала тұлпар”, “Аға тұлпар”, “Тумыш”, идеялық жағынан кілтпаны бар “Тұрымтай” жинақтарын бас-

басына әңгімелеп, көп жағдайда шыққан жылдарын дәлме-дәл көрсетуге бара бермей, шамалап көрсетеді. Ғұмардың қазақ әдебиетінің ежелгі дәуірін зерттеуге күні бүгінге дейін демесін болып келе жатқан “Шайыр”, “Көкселдір” деген халық әдебиет жинағын бастырды” (1,165) деп атап көрсетті Сәбен.

Сәбит Мұқановтың бейнетқорлығын аңғартатын жайлар да аз емес. Мәселен, “Қарлығаш” пен “Тумышы” табылмады. Оның алғаш жазғанының түрі соларда еді. Біздің қолымызда оның бастапқы жазбасынан бар материал Омардың өз қолынан өткен “Шайыр” дейтін көркем әдебиет жинағында басылған өлеңдері мен Төлеген ұлы Ибрайым деген Омармен елдес бір мұғалімнің жіберген өлеңдері” (1,166) деген хабарламаның айтары мол. Осындай болмашы дүниеге сүйеніп екі жарым баспатабақ зерттеу жұмысын жазып шыққаны, әрине, қайран қалдырады.

Монографиялық портретті тағы да “Қарлығаш”, “Қырғи”, “Тумыш” дейтін шығармалары (кітаптары) қанша іздегенімізбен қолға түспеді. Оларды түсіргенде Омар туралы берген материалымыз толығырақ болар еді. Әйткенмен негізгі сарыны біз көрсеткен шығармалар. Сондықтан шамалы түрде Ғұмарды тануға осылар да жарайды-ау дейміз. Толықтыруды алдағы өмір тағы да көрсетеді” (1,207) деп жарқын келешекке зор үміт артқанымен Ғұмар Қарашұлының таңдамалы шығармалары тек егемендік жылдарында ғана жарық көргені өкінішті.

1953 жылы қазақ әдебиетінің халықтығы жөнінде республикалық жиын болып, қазақ батырларынан кедейден шығып, кембағалдарды асыраған “Қамбар батыр” ғана халықтық деп табылып, өңге батырларымыз күресінге ығыстырылып жатқанда біраз ақындар солардың соңынан ілесіп кеткен-ді. Соның бірі осы Ғұмар болатын. Сондағы негізгі дәлелдері – “Тумышта “Қарлығаш” болып кедей-кепшікке су тасымақ болғандар “Бала және аға тұлпарларға” мініп қазақ сахарасында сайрандамақ болғандар февральда “Қырғиға” кездесіп, Октябрь тұсында “Тұрымтайға” жем болады. Байқайсыздар ма, Ғұмар Қарашұлы Октябрь революциясын Тұрымтайға теңеп, біздің бүгінгі жарқын өмірімізді мансұқтап отырғанын” деген саяси зияны мол желпілдеме сөздерді айтқандар болған. Сәбит Мұқанов Ғұмардың шығармашылық деңгейін едәуір тәуір бағалағанмен, кейінгі ойларға өзек болар тапшылдық пікірді әр тарауда аңғартып отырғанын айтпай кете алмаймыз. Бұл тенденция бар портреттерге тән құбылыс, одан ешкім сау қалған жоқ. Алайда, Ғұмардың “XX ғасырдағы қазақ әдебиеті” зерттеуіне ілігуінің өзі айрықша мәнді көрініс екенін бағалай білу керек. Осы кітапта әңгіме болмай қалғандардың, оның ішінде Шәңгерей Бөкеев, Нұржан Наушабаев, Шәкәрім Құдайбердиевтердің шығармашылық тағдырына ойлана көз салсаңыздар, онда С.Мұқановтың қаламы қалай бұлаңдағанымен көреміз.

Е.Ысмайылов 1941 жылғы 9 сынып оқулығында және СССР жоғарғы кеңесі президиумының төрағасы К.Е.Ворошиловқа семей түрмесінен 1952 жылы жазған өтініш хатында қате көзқарасының себептерін былай ашады. Мұны түсіндірме деуден көрі ғылыми зерттеу еңбегі деседі болғандай.

“Омар Карашев” (1876-1921) видный поэт со сложной противоречивой творческой деятельностью. Получив в молодости образование в духовной школе, Карашев до 1905 года работает имамом (духовным наставником); под влиянием первой русской революции (1905г.) он становится на путь просветительства, допуская даже русского учителя в медресе (в школу) при мечетидля обучения казахских детей, за что он лишается звания духовного сана (имама). После этого периода (до 1914 года) он активно выступает со своими проиведениями, беспощадно борясь с темнотой невежеством народной массы, призывая их к овладению русской культуры, также критикуя несправедливость царской администрации, волостных правителей и представителей эксплуататорских классов, с другой стороны восхваляет стары феодальный аул. В 1917 году становится на путь буржуазного национализма, алашордынец; в 1918 году переходит на сторону социалистической революции, в 1919 году вступает в ряды коммунистической партии, активный советский работник. В 1921 году умирает от рук белых бандитов, будучи ответственным работником в качестве уполномоченным по хлебозаготовке. Для подтверждения этих фактов имеются все данные его творчестве. Исходя из ленинского положения о противоречии Л.Толстого, также исходя из научного опыта русских советских литераторов о творчестве А.Блока, В.Брюсова и других писателей с большим идейными противоречиями я написал раздел учебника Карашеве, пытаюсь показать сильные и слабые стороны его творчества. Однако, повторяю раздел учебника о Карашеве написан мною неудачно, ошибочно. Кроме того будучи автором учебника по казахской литературе я при разборе проиведений Карашева больше всего придерживался в рамках программы и списка произведений поэта, утвержденных министерством просвещения КазССР (изд. 1939г.) а также принимал во внимание оценки, данные Карашеву, как классику, просветителю казахской литературы революции II съезда писателей Казахстана (см. жур. «Литература и искусство» № 7, 1937г.) и в истории КазССР (изд. 1943г.). Для выяснении истины о Карашеве о моей ошибке прошу ознакомиться: главой учебника по казахской литературе (изд. 1943,

1946 гг.) и рукописно-краткой биографической справкой и с приложением из его произведений на русском языке под названием «Омар Карашев» (33 стр.), который хранится в моем личном деле. “МБДК КазСРР” дегені қателігін мойындау емес, қайта осындай ақын-жазушыларды әдебиет тарихында зерттей түсу, елге таныта беру қажеттігін аңғартқан еді. Осындай идеологиялық қияңқылықтарды Сәбит Мұқанов 20 жылдардың аяқ түсында анық көріп, білгеннен кейін социологиялық тапшылдық сөздерден тартынбай негізгі идеясын әдебиет тарихында кімдердің болғанын көрсету пиғылына дәлел еткенін аңғарамыз.

Тиливалди-Хамраев А.
доктор филологических наук,
главный научный сотрудник
Института литературы и
искусства им.М.О.Ауэзова МОН РК

НОВЫЙ ВЗГЛЯД НА ИСТОРИЮ КАЗАХСТАНА

Современная историческая наука Казахстана стремится применить такие подходы, помогающие всесторонне осветить те стороны исторического процесса, которые прежде оставались в тени. Для такого анализа ученые прибегают к нетипичному методу исследования, экспериментируют с масштабом исследования. Таков концептуальный подход в учебнике «История Казахстана», известного ученого, доктора исторических наук, отличника образования Республики Казахстан, награжденного почетной грамотой Республики Казахстан, медалью «20-летие Независимости Республики Казахстан», золотой медалью «Бірлік» Ассамблеи Народа Казахстана, профессора, Г.В. Кана.

Данный учебник по истории Казахстана, который выдержал несколько зданий подряд, был рекомендован в качестве базового Министерством образования и науки Республики Казахстан КИСИ при Президенте РК, научно – экспертным советом АНК и историческом факультетом МГУ им. Ломоносова. Следует отметить, широкий круг научных и общественных интересов ученого: формирование собственной научной школы по проблемам межэтнических отношений в Казахстане, активное участие в работе государственных комиссий Республики Казахстан: (подготовка Года народного единства и национальной истории-1998 г.) участие в подготовке различных общественно-политических документов правительства (один из авторов «Доктрины национального единства Казахстана»). Изучение национальной истории на основе единой фундаментальной государственной программы «Народ в потоке истории» - было и остается одной из актуальнейших проблем разработки современной научной методологии по истории Казахстана. Учебник «История Казахстана» для вузов Кана Г.В. является особо значимым и личным вкладом в расширение горизонтов национальной истории казахского народа и формировании нового исторического мировоззрения нации.

В научном переложении история Казахстана с древнейших времен до современности, в этом незримом противостоянии смыслов и ценностей, предстает основным способом сохранения исторической памяти и самосохранения нации, что невозможно без опоры на историческое прошлое. Концептуальное решение узловых вопросов национальной истории во взаимосвязи с мировыми научными тенденциями и направлениями в аспекте сравнительной инвариантной мировоззренческой системы становится доступна мировой науке благодаря основополагающей науке – науке об истории нации и государства. На стратегическом этапе состоявшегося государства, Кан Г.В. сумел всесторонне осмыслить историю Казахстана с высоты современной науки и создать целостную национальную историческую картину Казахстана. Несомненно, в учебно-воспитательном процессе высших учебных заведений чрезвычайно важную роль играет целенаправленное изучение отечественной истории, и она, как основополагающая мировоззренческая дисциплина, не только дает знания о прошлом страны, но и формирует гражданственность, уверенность в будущем.

Историки, критически переосмыслившие структуру учебника Кана Г.В «История Казахстана», солидарны в том, что он содержит богатейший материал по истории Казахстана с древнейших времен до наших дней, учитывает и обобщает последние достижения исторической науки, а также истории Казахстана как учебной дисциплины. Нужно отметить, что автор, сопоставляя различные подходы, существующие в освещении того или иного события, приводит наиболее аргументированные, общепринятые положения. В целом, книга зиждется на 4 основных принципах:

- опора на классические научные стандарты, что признано МОН РК, КИСИ при Президенте РК, АНК, МГУ имени М.Ломоносова;
- опора на достижения последних лет и общепринятые точки зрения, что дает возможность автору избегать противоречий в интерпретации значимых исторических фактов;
- опора на принцип «практическое и наглядное исследование», все снятые фотоматериалы, анализ местности, ландшафта, предоставили возможность по-новому взглянуть на исторические события;
- опора на интерактивность, нарративность материала /фольклор, сведения о биографии/ позволяет обойти острые вопросы, дискуссии и т.д.

Беспрецедентный путь Казахстана после приобретения независимости требует переоценки отношения к ее истории, переосмысления происходивших на протяжении веков событий, существенного углубления понимания ее движущих сил и энергий. По мнению, Кана Г.В., в случае успешного результата исследований и анализа событий это поможет углубить понимание исторических процессов и выявить имплицитные вызовы, а также определить пути для противостояния с ними вообще. Общеизвестно, что способность предвидеть возникновение социальных и природных катастроф превращает историческую науку в разряд великих наук, который свою очередь может способствовать созданию уникальной цивилизации и культуры, решать чрезвычайно сложные задачи современного общества, преодолевать социальные коллизии и природные катаклизмы, общественную пассивность. Такой исторической науке легче будет разгадывать тайны инерции исторического процесса и выигрывать там где она часто проигрывала. В эпоху глобализации проигрыш исторической науки означает не только разрушение национальной системы бытия отдельного народа, но и всей цивилизации. Именно содержательная структура учебника Кана Г.В. объясняет причины усложнения общественно-политических и культурно-религиозных отношений, рост масштабов которых и скорость их изменений может порождать опасность и сломать сложившиеся формы жизни, беспощадно истреблять людей и природу. Учебник по истории Казахстана Кана Г.В. предназначен для понимания природы историко-культурных и социальных изменений, раскрытия глубины усложнившихся общественных коллизий, что, в конечном счете, должно стать предпосылкой контроля общества над стихийными явлениями бытия.

Другой особенностью учебника является его воспитательная функция. В книге справедливо отмечено, что в таком поликультурном этническом обществе как наша, казахстанская история играет неоценимую консолидирующую и общественно-политическую роль. Несмотря на очевидную актуальность исторической науки, в настоящее время ощущается нехватка всесторонних и глубоких исследований по истории Казахстана. В стране осуществляется глобальная реформа образования и переход на совершенно иную кредитную систему обучения (программа "Народ в потоке истории"), предполагающую разнообразие учебников и учебных источников. Поэтому книга Кан Г.В., бесспорно, является своевременной и полезной.

Учебник профессора Кан Г.В. выгодно отличается от других подобных изданий тем, что оптимально сочетает фундаментальную и прикладную стороны исторической науки. Эти ценности сформулированы на основе обобщений истории Казахстана с древнейших времен до наших дней и выступают целостной формой ее саморазвития, самокритики, самосовершенствования человека и общества. Книга Кана Г. В. - это начало выработки новых ценностей истории, необходимый инструмент ее самосовершенствования, формирования общественной путей избегания хаоса, дезорганизации и распада. Любое познание истории, по конечному выводу автора, включает не только механистическое описание предметной семантики исторического процесса, а объяснение его причин и условий, а также понимание того, на каком уровне само общество осознает смысл собственных действий и устремлений. Это соответственно предполагает для человека и общества актуальность их изучения, накопление опыта для корректировке этих изменений и контроля. Данный процесс может анализироваться с точки зрения уровня сообщества и роли личности в целом, потому что исторический процесс неизбежно включает в себя духовную эволюцию и практическую рефлексию на общественные события. Отказ от решения социальных и этнокультурных противоречий может постепенно стимулировать углубление рефлексии. Внимательное изучение учебника доказывает, что в истории сохранились лишь те культуры, те ее формы и ценности, которые нацеливают личность на воспроизводство, сохранение, интеграцию. Если общество создает условия для сохранения через деятельность человека исторически сложившихся социально-культурных отношений, то оно обеспечивает также основу для своего существования.

Автору удалось в своем учебнике в достаточно объеме отразить современные достижения исторической науки. Его большой педагогический опыт, знание методологических подходов позволили

сделать содержание учебника всеохватывающим, доступным, легко читаемым, занимательным и одновременно отвечающим насущным требованиям общества. Книга удивительным образом рассказывает об историческом опыте Казахстана, особенности казахского народа, становящегося ярким примером созидания и всеобъемлющего успеха.

Во вводной части Кан дает методологическое обоснование исследуемого материала. Он в частности пишет: "История Казахстана имеет свой логический стержень, который проходит через все эпохи, этапы и периоды, начиная с древних времен до наших дней. Он воедино связывает все разнообразие событий и явлений в пространстве и во времени, именуемым отечественная история. Что же является этим стержнем? Это этногенез государствообразующей нации - казахов и совместная история всех народов Казахстана. Вокруг этой оси отбираются, группируются и обобщаются факты, события, документы. В противном случае история будет состоять из простой суммы отдельных эпизодов, может быть, любопытных и забавных, но вне этой логической связи бессмысленных и бесполезных". Действительно, анализ истории Казахстана как государствообразующей нации, где отражается в полном объеме история всех народов, населяющих Казахстан, требует не только понимание механизмов общественных отношений, но и путей дальнейшей их гармонизации, так как она является истинным богатством народа республики.

Профессор Кан Г.В. имеет более ста научных исследований, в том числе отдельные монографии, опубликованные как в Казахстане, так и за рубежом. Ведущие отечественные ученые-историки, в частности, доктора исторических наук, профессора М.К.Койгелдиев, Т.О.Омарбеков, А.Г. Сармурзин и многие другие, которые, прежде всего, ценили Кана Г.В. как ученого-историка, высококвалифицированного специалиста в области исторической науки и автора актуальных научных трудов и исследований, отметили качественно-количественные методы в историографии массовых статистических данных по социально-политической истории, методы изучения динамики и структур исторических явлений и процессов, многомерного анализа, основные принципы моделирование автором, в изучении сложных общественно-политической истории, типологии исторических парадигмов и явлений и т.д..

Книга отпечатана на твердом переплете, прекрасно оформлена, полиграфия учебника, как отметили участники презентации, безупречна. Учебник является бесценным вкладом в развитие исторической науки и социологии нашей республики.

Использованная литература

1. Койгелдиев М.К., Омарбеков Т.О., Сармурзин А.Г. Рецензия на учебник для вузов Г.В. Кана «История Казахстана»// almatykitap.kz/press/2/47.jsp
2. Алтаев А.Ш. Рецензия на учебник для вузов Г.В. Кана «История Казахстана»// Информационно-аналитический журнал «Саясат», ноябрь, 2005. № 11.

Резюме

Тарихшы Г.В. Кандың жоғары оқу орындарына арналған «Қазақстан тарихы» атты еңбегінде түрлі методикалық тәсілдерді қолдану бойынша ерекшеленеді. Ғалым қазақ тарихын арнайы моделдік кубылыста зерттеген.

Үмбетәев М.

*Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Қазақ әдебиетінің тарихы және теориясы
кафедрасының доценті*

МҰХТАР ӘУЕЗОВТІҢ ХАЛЫҚ ӘДЕБИЕТІН САРАЛАУ САБАҚТАРЫ

Қазақ халық әдебиеті мұраларының әу бастағы туу заманалары мен көтеріп тұрған әлеуметтік зор салмақ-жүгі жайлы зерттеулерін Мұхтар Омарханұлы Әуезов соно-оу 1920 жылдардан бастаған. Даңқты ғұлама-ғалым, майталман дәріскер-профессор Мұхтар Әуезовтің бүкіл ғұмырының оқу, іздену, толғанумен өткендігі әмбеге аян. Сан-салалы, әр тарапты әдеби-қоғамдық жұмыстарының арасындағы ең алдымен назар аударатыны оның халық әдебиеті турасындағы зерттеулері болды. Әсіресе, Мұхтар Омарханұлы қазақ халық ауыз әдебиеті үлгілерін жинап, жүйелеу ісінің аса байыпты

майталманы, жанашыр ұстазы ретінде танылды. Қадау-қадау мән-мағынасы ескірімес, ғибратты ойлар айтты. Бқылым, арғы замандарда өмір сүріп, дүниеден баяғыда көшіп кеткен жыру-жыршыларымыз, ертекші-аңызшыларымыз, азуын айға білеген айтыскер ақындарымыз бен от көмей шешен-билеріміз бүгінгі көркем жазба әдебиетіміз үшін, ақын-жазушыларымыз үшін «...көркемөнердің баға жетпес меруерт-маржандарын қалдырды»(1, 205) деген еді ұлы қаламгеріміз. Сөзіне ісі сай ол қазақ ауыз әдебиетінің барлық жанрлары бойынша аса бағалы зерттеулер жүргізді, алуан түрлі ғылыми мақалалар, монографиялық еңбектер жариялады, орта және жоғары оқу орындарына арналған оқулықтар жазды. Мысалы, халық ақындары поэзиясының келелі мәселелері «Әдебиет тарихы»(1927), «Әр жылдар ойлары»(1959), «Уақыт және әдебиет»(1962) дейтін кітаптарында жан-жақты сөз етілсе, 1960 жылы Ұлттық Ғылым академиямыз шығарған «Қазақ әдебиетінің тарихы» атты көп томдықтың бірінші кітабының әрі авторы, әрі жалпы редакциясын басқарды. Мұнан басқа да көптеген қоғамдық жұмыстарына қоса, көңілі көреген оқымысты өмірінің соңына дейін қазіргі Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінде қазақ ауыз әдебиеті пәнінен дәріс оқыды, «Абайтану» курсының негізін қалады.

Қазақ халық әдебиеті мұраларын мазмұн-мағынасына орай жіктеп, топтастыру ісін арнайы ғылыми жолға қойды. Нәтижесінде, өзі жинаған материалдарының негізінде 1927 жылы «Әдебиет тарихы» оқулығы Қазақстанның сол кездегі астанасы Қызылорда қаласында басылып шықты. Бірақ та империялық-большевиктік идеологияның кесірінен бұл кітап көп уақыт бойы қалың оқырман қауым назарынан тысқары қалды. Тек Қазақ елі тәуелсіздікке қол жеткізгеннен кейін ғана 1991 жылы «Ана тілі» баспасы Мұқаңның аталған еңбегін жұртшылыққа қайта ұсынды. Зерттеушінің «Әдебиет тарихы» кітабы, ақиқатында, ұлттық фольклордың зәру проблемаларын қозғаған, тыңнан түрен тартқандай тұңғыш, түрпат-түрі басқаша монография еді. Бұрындарғы тәжірибеде, көбінесе, халық әдебиеті үлгілерін жинау-жариялау жағы ғана басым болатын. Біздіңше, халықтың ауызша сақталған әдеби шығармашылықтарын жоғары деңгейдегі ғылым объектісіне айналдыра отырып қарастыру, ұлтжандылық сезім-күйменен байыптау Мұхтар Омарханұлының тура осы еңбегінен басталады. Өйткені, білімпаздың аталған еңбегі бастан-аяқ, тұтастай қазақ ауыз әдебиеті шығармаларының мән-маңызын ашуға бағытталған. Даралығы сонда, бұған дейін өзінің алдында үлгі аларлық белгілі бір көмескі болса да сүрлеу-соқпақтың болмағандықтан, автор бұл жұмысынан «көңілдегідей толықтықты іздеуге болмайтындығын» алдын ала ескертеді: «Сондықтан бұл кітап «Қазақ әдебиеті» деген толық атты аламын деп дәмеленбейді. Қазақ әдебиетіне көз салып жүрген адамдардың алдында ескілік-нобай суретін қалқитып беруге жараса, өз міндетін атқарғаны деп білеміз», -дейді жазушы (2, 9). Мінеки, осынау мақсатқа сәйкес кітап мынандай бөлімдерден тұрады: 1. Сыршылдық салт өлеңдері; 2. Батырлар әңгімесі; 3. Ел поэмалары; 4. Тарихи өлеңдер; 5. Ертегі; 6. Айтыс өлеңдер; 7. Зар заман ақындары.

Біздіңше, қазақ ауыз әдебиетін осылайша топтап талдаудың өзі сол кездің көзімен қарағанда елеулі жетістік болып табылады. Жаратылысында зиялы Мұқаң данышпандарға ғана хас сыпайы, кішілік мінез танытып, тындырған ісін асқақтатпай, тек өзімен тұтастар мен кейінгілерге әдебиетті зерттеудің «нобай-суретін» үлгі-жобасын ұсынғандығына назарымызды аударады. Дегенмен, ауыз әдебиетін саралаған алғашқы еңбек еді десек те, М.Әуезовтің мұндағы мәселе қойысы, өткір тұжырымдары – жаңашыл, соны ойларға өте бай.

1920 жылдар ішінде небәрі жиырма бес жастардағы, әлі отызға да келе қоймаған жас Мұхтардың қазақ әдебиеттану жұмыстарының балаң шағында-ақ, аса байсалды, ұсынықты пікірлер айтып, өркеш-өркеш ғылыми байламдар жасауы кім-кімді де қатты қайран қалдырады, таңдай қақтырады. Мысалы, сол жиырмасыншы жылдардың өзінде-ақ Мұқаң «Сыршыл салт өлеңдерін»: -Жалпақ елдің салтымен байланысқан шер өлеңдері; Дін салты мен ұғымынан туатын өлеңдер; Қыз ұзату үстіндегі салт өлеңдері,-деп үшке ажыратады да, олардың әрқайсысына тиянақты анықтама береді. Ал «Батырлар әңгімесі», «Ел поэмалары» дейтін бөлімдерінде «Едіге», «Қобыланды», «Ер Тарғын», «Ер Сайын», «Шора батыр», «Қамбар батыр», «Алпамыс батыр», «Қозы Көрпеш – Баян», «Қыз Жібек» жырларына талдау жасаған.

Талдау барысында бір қызық, оңтайлы әдіс тауып, әуелі әр жырдың «қысқаша әңгімесін»-оқиғалық желісін, мазмұнын/ баяндайды да, сосын әр жырдың «қысқаша мәнісін»/тарихқа, шындыққа қатысын, образдар жүйесін, т.б./ ұқтырады. Сондай-ақ, «Тарихи өлеңдер», «Ертегі», «Айтыс өлеңдер», «Зар заман ақындары» бөлімдерінен де М.Әуезовтің өзіне тән зерттеушілік машығы айқын аңғарылады. Қазақ фольклорын ғылыми бағытта бажайлаудың елең-алаңы дерлік сол бір қиынқыстау 1920-1930 жылдар інінде М.Әуезовтің өзге де толып жатқан творчестволық шаруаларын қоя тұрып, халық ауыз әдебиетіне беріле ден қоюы оның болашақты болжаған көрегендігін әйгілейді. Сайып келгенде, жалпы жұртшылыққа, соның ішінде өнер адамдарына қазақ ауыз әдебиетін терең

оқып, түйсінудің шарт екендігін фольклорист-ғалым былайша тұжырады: «Рас, өткен күннің әдебиеті біздің сүюімізді тілемейді. Сүюімізбен семірмейді де түрленбейді. Жек көруімізбен жоғалып та кетпейді. Ескі әдебиеттің түрлерін білу, бетін ұғу, ағымына түсіну – біздің өзіміз үшін керек. Бүгінгі әдебиетке белгілі жол салып, дұрыс бағыт береміз дегенде, жалпы қазақ әдебиетінің өткен күнін, бүгінгі қалпын һәм келешегін де түгел түсіну керек. Сонда ғана әрбір жазушы хақиқатқа жақын сөйлеуі де мүмкін(2, 227). Мұқаң бұл данышпандық пікірін, керек десеңіз талабын «қазақ әдебиетіне көз салып жүрген адамдарға»/ақын-жазушыларға/ әдейілеп, арнайы айтып отыр. Әрбір қазақ жазушысы сонда ғана хақиқатқа жақын ойлауға, сөйлеуге, жазуға үйренеді. Бұл – бір.

Екіншіден, ұлттық фольклорымыздың 1930-1960 жылдар аралығындағы жиналу және зерттелу барысына да М.Әуезов қосқан олжа өте зор. Оның айрықша толыққанды, мән-маңызы терең фольклортану саласындағы еңсесі биік еңбектері де осы кезеңдердің үлесіне тиеді. Бұл ретте дана оқымыстының 1939-1940 жылдарда жазылған «Қазақ халқының эпосы мен фольклоры» деп аталатын зерттеуінің орны ерекше. Ілгерідегі айтқан ойларын кеңейте келіп, автор бұл жұмысында қазақ фольклорын топтап зерттеудің мынындай тәсілдерін ұсынады:

1. Халық поэзиясының шағын түрлері: үйлену-салт жырлары/«жар-жар», «бет ашар», «сыңсу»/; мұң-шер өлеңдері/«жоқтау», «қоштасу», «естірту»/.

2. Ертегі, аңыздар, мақал-мәтелдер, жұмбақтар, ертегілер - /«хиял-ғажайып ертегілер», «хайуанат жайындағы ертегілер», «салт ертегілер», «балаларға арналған ертегілер», «аңыз ертегілер», «күй аңызы»/.

3. Батырлар жыры/«Қобланды», «Ер Тарғын», «Ер Сайын»/.

4. Ғашықтық жырлары/«Қозы Көрпеш – Баян сұлу», «Қыз Жібек», «Айман – Шолпан»/.

5. Тарихи жырлар.

6. Айтыс өлеңдері(1, 207).

Академик М.Әуезовтің қазақ фольклорына жасаған осы классификациясын кейінгі жылдардағы үлкенді-кішілі зерттеушілер, негізінен, өздерінің ғылыми ізденістерінде басшылыққа алып келеді. Аталған ауыз әдебиеті шығармаларын жеке-жеке даралап, түбегейлі талдау арқылы Мұқаң олардың идеялық мән-маңызын халықтың заманалық тілек-мүддесіне сай шешіп, бағалап байыптаудың бірегей шынайы әдіснамасын, іргелі ізін салып берді. Үлкен болсын, кіші болсын белгілі бір рутайпа, ұлт-ұлыстың, халықтың көп бе, аз ба бастан кешкен тарихынан, өмір-тіршілігінен сырт тұратын өнер туындысының болмайтындығына көзімізді жеткізді. Оның жарқын айғағы – М.Әуезовтің туысқан қырғыз елінің атақты «Манас» эпосы туралы жазған еңбектері. Қазақ-қырғыз тарихында «Манас» эпосына ә дегенде ыстық ыждаһатпен назар салған өте көрнекті үш ғұлама ғалым бар. Олардың бірі – Шоқан Шыңғысұлы Уәлиханов, бірі – Мұхтар Омарханұлы Әуезов, бірі – Әлкей Хақанұлы Марғұлан.

Түркі тұқымдас елдер ауыз әдебиеті ішінде өзінің көлемі, оқиғасының қамтитын аудан-аумағы жағынан бірінші орынды қырғыздың «Манас» дастаны иеленеді. Тіпті, мұны айтасыз, арысы дүниежүзілік фольклорда бұл жырға жақын келіп, иықтаса алар шығарма жоқ! Сан ғасырлар көшінде ауызша сақталып, атадан-балаға мирас етіліп келген қырғыздың энциклопедиялық маңызы өлшеусіз «Манас» жырының бір көлемді бөлігін ХІХ ғасырдың орта шенінде/1856/ қазақтың ұлы саяхатшы-білімпазы Шоқан Уәлиханов қағазға түсірді, содан барып, «Манас» айдай әлемге жайылды. Дастанның сол Шоқан жазып қалдырған «Көкөтайдың асы» нұсқасы ұзақ уақыттар бойы еш жерден таптырмай оқырмандарды, ғылыми ортаны едәуір толғандырған еді. Бұл бейнетті, мәртебелі істі еңбекқор зиялымыз Әлкей Марғұлан жарқырата орындап шықты. 1971 жылы әдебиетші-этнограф Ә.Марғұлан «Шоқан және «Манас» атты кітабында өзінің Омбы шаһарының мұрағатынан тапқан Шоқанның араб қарпімен жазылған қолжазбасын жариялап, Шоқантану, Манастану ғылымдарының көкжиегін кеңейте түсті.

«Манас» эпосының идеялық-көркемдік мәнін, халықтар мәдениеті сапындағы орнын тексерген жұмыстар санының өзі осы күні бірқыдырау жерге барды. Кандидаттық, докторлық диссертациялар қорғалып, қазақ-қырғыз фольклоршыларының тың тұрпатты манастанушылар легі өсіп шықты. Ауыз әдебиеті мұраларын халықтық көзқарас үдесінен екшеп қабылдаудың ұлағатты мектебі қалыптасты. Ондай жоғары елдік мұраттарды ту қылып көтерген мектептің негіздеушісі, тұңғыш тәлімгер ұстазы Мұхтар Омарханұлы Әуезов болды. Зайыбы Валентина Николаевна Әуезованың естеліктеріне қарағанда, Мұқаң Жетісуға 1927 жылы келген(3, 378). Сол шақтан бастап ол Алатау өңіріндегі қазақ-қырғыз арасында айтылатын ауыз әдебиеті үлгілеріне үзбей көңіл бөліп, зерттеу жұмыстарымен қызу шұғылданған. Туысқан халықтар әдебиеті тарихында М.Әуезов алғаш рет «Манас» жырын егежей-тегежейлі зерттеп, құнды-құнды жаналықтар ашты. «Қырғыздың батырлық эпосы «Манас» атты монографиялық еңбегінде/1936-1959/ манасшылар дәстүрі, олардың орындаушылық шеберліктері,

жырдың оқиғалық желісі, құрылысы, батырлық жорықтар, алуан түрлі мазмұндық тақырыптары, дастанның тарихқа қатысы, образдар жүйесі және поэтикалық қырлары туралы ешқашан әдеби-тарихи маңызы ескірмейтін ойлар қорытты.

Үшіншіден, адамгершілік ұстындары шайқалған қызыл-коммунистердің нәсілшіл-шовинистік билік дәуірінде орыстан өзге ұлттардың мәдениетіне, өткен тарихы мен әдебиетіне шектен тыс қиянат, қысым жасалғандығы белгілі. Қазақ-қырғыз елдерінің бостандық сүйгіш мінезін, азаттық жолындағы батырлық күрестерін дәріптейтін, ізгілікке толы әдет-ғұрып, салттарын сипаттайтын ең мағыналы, ең көркем жырларына әдейі жала жабылды. Ата-баба жолынан адастырып, тілінен, ділінен бездіруге барынша күш салынды. Бүкіл орыстық-мемлекеттік машина ұлттарды есінен тандырып, мәңгірттендіру бағытында барпәрменімен жұмыс істеді. Соның кесепат-кесірінен кезінде қазақтың «Алпамыс», «Қобыланды», «Қозы Көрпеш – Баян сұлу», «Қыз Жібек», т.б. жырлары және ақылды, ұлтжанды азаматтары адам айтқысыз зәбір-қорлық көрді, зардап шекті. Мәселен, 1950 жылдары қырғыздың «Манас» эпосының да тағдыры талқыға түсіп, басына

қара бұлт үйірілді. Жырдың әлеуметтік сипаты, идеялық мәні, халықтық қадір-қасиеті туралы әрқилы қияс-қыңыр пікірлер өрбіп, дау-дамай өршіді. Қырғыздың ертедегі дуалы ауыз Келдібек, Балық, Найманбай, Тыныбек, Ақылбек, Диқанбай сынды жомықшылары және берідегі аты шулы Сағымбай Оразбақов, Саяқбай Қаралаев сияқты манасшыларының «Манас» жыры арқылы отаншылдыққа, тәуелсіздікке үндеген ойларының, ұлттық таным-түсінікке бай пәлсапалық тұжырымдарының бағасы кемітіліп, жоққа шығарыла бастады. Осындай қатерлі сәтте М.Әуезов тек қырғыздарға ғана емес, күллі түркі халықтарына да қымбат, телегей-теңіз «Манас» жырын 1952 жылы 8 шілдеде Фрунзе/қазіргі Бішкек/ қаласында өткен ғылыми конференцияда жан сала қорғап қалды. Сондағы «Манас» эпосының халықтық нұсқасын жасау керек» деген тақырыптағы сөзінде Мұқаң арғы-бергі түркілік көне тарихты тереңнен қопара қозғап, бұлтартпайтын нақты мысалдар аясында «Манас» дастанының халықтық болмыс-табиғатын жан-жақты дәлелдеп берді.

Қорыта келгенде, міне, нақ осындай-осындай тағлымды, зор еңбектері арқылы Мұхтар Омарханұлы Әуезов қазақ-қырғыз халық әдебиеті мұраларын шынайы бағалап, танудың өзінше бір соны соқпақ-сабақтарын, әдіс-тәсілдерін жасап көрсетті.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Әуезов М. Шығармалар. Он екі томдық. 11-том. – Алматы: Жазушы, 1969. -480 бет.
2. Әуезов М. Әдебиет тарихы: Жоғары оқу орындарының студенттеріне арналған. – Алматы: Ана тілі, 1991. -240 бет.
3. Біздің Мұхтар (М.О.Әуезов туралы естеліктер). – Алматы: Жазушы, 1976. – 432 бет.

Әбдіқұлова Р.,

*әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
доценті, филология ғылымдарының кандидаты*

МОТИВ ТЕОРИЯСЫНЫҢ ДАМУЫ

Мотив (moveo) – латын етістігі, «қозғаймын» деген ұғым береді. Мотив термині тек әдебиеттануда ғана емес, тілтану, заң, психология және басқа ғылым салаларында қолданылады. Әдебиеттануға «мотив» ұғымы музыкадан келді деген пайымдар кездеседі. Әдебиеттануда мотив мәселесін зерттеу ерекше маңызды болып табылады. Өйткені, мотивтік тұрғыдан талдау көркем мәтінді жаңаша қырынан пайымдауға, атап айтқанда, оны нақты автордың мәтіндер жүйесіне, сол кезеңдегі әдеби дәуірге тән элемент сипатында қарастыруға мүмкіндік береді.

Алайда, мотивтің әдебиеттану термині ретіндегі мән-маңызын айқындау оңай емес. Ғұлама А. Байтұрсынов мотив терминін арнайы қолданбағанмен, ауыз әдебиетіндегі мазмұны, мағынасы, қызметі жағынан мотивке жақын мәндегі ұғымдарды қарастырады: «Сарындама (сарын сөз) саласы. Сарындама үш тарау: 1. Салт сөзі. 2. Ғұрып сөзі. 3. Қалып сөзі» /1,422 / Қазақ әдебиеттануында мотивті әдебиет пен фольклорға қатысты жүйелеу үрдісі қалыптасып келеді. Мәселен, С. Қасқабасов, Ш. Сәтпаева, Ш.Ыбыраев, А. Жақсылықов, Е. В. Корнеева, Н. И. Колодина, Ж. Сыдықова сияқты тағы басқа көптеген ғалымдардың еңбектерін атауға болады. Дегенмен, қазіргі қазақ прозасын, әсіресе поэзияны мотивтік тұрғыда талдау енді ғана қолға алына бастады десек те болады.

Зерттеушілер мотив туралы сөз қозғағанда, тарихи поэтиканың негізін салушы А.Н. Веселовскийдің әйгілі «Историческая поэтика» еңбегіндегі мотив жайлы алғашқы пайымдауларын дәйім алға тартады. Әдебиет теоретигі В.Е. Хализев: «Так, А.Н. Веселовский в своей незавершенной «Поэтике сюжетов» говорил о мотиве как о простейшей, неделимой единице повествования, как о повторяющейся схематической формуле, лежащей в основу сюжетов (первоначально – мифа и сказки)» /2,280/, - деп жазады. А. Н. Веселовскийдің бұндай мотивтерге сұлу қызды әлдекімнің алып қашуы, оны күшпен немесе тапқырлықпен тауып алу, күнді әлдекімнің ұрлауы т.с.с. мысал етіп келтіргені белгілі. Осындай мотивтердің әралуан тайпалар ортасында өздігінен туатынын айта келіп, олардың біркелкілігін немесе олардың ұқсастығын алмасумен түсіндіруге болмайтындығын, керісінше олардың тұрмыс-тіршілік шарттары мен оларда қалыптасқан психикалық үдерістердің біртектілігімен түсіндіру керектігін ескертеді. Сондай-ақ, ғалым мотивтің мынадай қарапайым формуласын көрсетеді: « a+b: жауыз кемпірдің сұлу қызды жеккөруі – оған өмірге қауіпті тапсырма беруі» . Осы формуланың әр бөлігінің түрін өзгертуге, әсіресе b-ның өсуге қабілетті екенін дәлелмен көрсетеді. А.Н. Веселовскийдің тұжырымдауынша, мотив өсіп, ұлғайып, сюжетке айналады, сюжет мотивтер жиынтығы болып табылады./3, 301/. Бұл айтылғандардан ғалымның мотивті сюжетпен тығыз байланыста қарастырғанын түсінуге болады. Мотив те, сюжет те тарих айналымына енеді: бұл ұлғайып отыратын идеялық мазмұнды беру формалары. Осы талапқа жауап бере отырып, сюжеттер вариацияланады: сюжетке бірнеше мотивтер кірігеді, немесе сюжеттер бір-бірімен тоғысады./3, 305/. Мотивтер, Веселовскийше, тарихи тұрақты және шексіз қайталанып отырады./3,281/ Түптеп келгенде, мотив сюжетпен тығыз байланысты, сюжет мотивтер жиынтығы болып табылады. В. Я. Пропп та мотивті сюжеттік сарындармен байланыста қарастырады

Әлем әдебиеттануында мотивтің мәні қаншалықты кең болса, ол жөнінде қалыптасқан теориялық тұжырымдар да соншалық қайшылықты деуге болады. А.Н. Веселовский тұжырымдарына О.М. Фрейденберг, В. Томашевский, В.Я. Пропп сияқты ғалымдардың сын көзбен қарағанына көз жеткізуге болады. /3,400-401/

Көрнекті орыс ғалымы М. Бахтин «Эстетика словесного творчества» (1986) деген еңбегінде сюжет пен мотивтерді көркемдік сипатта байланыстырып, маскарадтық мотивтер табиғатын ашып береді./4/ Маскарадтық мотивтер өзін-өзі таныту әлеміне құрылады.

Шетелдік ғалымдар Р.Уэллек, О. Уоррен «Теория литературы» еңбегінде : «Мотив – қайталанып отыратын сөз, сөз тіркесі, оқиға, зат және идея. Көбінесе, мотив термині әдеби шығармаларда қайталанып кездесіп отыратын оқиғаларды білдіру үшін қолданылады. Мысалы, кедейдің кенеттен байып кетуі»(5,230). Ал, «Аналитика художественного» (2001) деген еңбегінде мотивті шығарма фабуласының элементі ретінде қарастырады, фабуланы барлық мотивтер жиынтығы деп пайымдайды. Белгілі орыс ғалымдары В. И. Тюпа мен Е. К. Ромодановская: «Мотив - это прежде всего повтор. Но повтор не лексический, а функционально-семантический», -деп жазады./6,15/ Б. В. Томашевский, Р.Уэллек, О. Уоррен мотив пен лейтмотивтің («лейтмотив» неміс термині – жетекші мотив деген мағынаны білдіреді) тығыз байланыстылығын ескертеді. Лейтмотив деп бір шығарма ішіндегі қайталауды айтуға болады. Ол мәтіннің қандайда бір компонентін күшейтуге қызмет етеді.

Мотив терминіне әйгілі орыс ғалымы Б. М. Гаспаров: «В роли мотива может выступать любой феномен, любое смысловое "пятно" – событие, черта характера, элемент ландшафта, любой предмет, произнесенное слово, краска, звук и т. д.; единственное, что определяет мотив – это его репродукция в тексте», - деп кеңінен анықтама береді /7, 30/. Ғалым мотивтің мәтін өріліміндегі «қозғалмалы компонент» екенін және оның тек басқа компоненттермен тоғысу үдерісінде өмір сүретінін, оның ерекшеліктері әр жолы қайтадан өсіп отыратынын, өзін-өзі талдау үдерісінде және әрбір жаңа кадам сайын, жалпы мағыналық өрілімнің әрбір өзгерісі сайын түрленетінін айрықша айтады./7,301/

Жалпы, мотивтің ең басты сипаты оның бір немесе бірнеше шығармада, жеке шығармашылықта қайталанып отыратындығы. Зерттеуші Н. Е. Меднис: «Мотив, при его огромной эстетической и семантической значимости в художественном тексте, не имеет собственной очерченной телесной оболочки. Он являет собой нечто вроде души, которая в конкретном тексте может обретать сюжетное, временное, пространственное или какое-то иное воплощение, не замыкая себя при этом в жестко обозначенных границах», -деп атап көрсетеді./8,79/ Анығында, ғалым мотивке сюжетке қатысты анықтама береді. Қорыта келгенде, мотив сюжет құраудың негізі, композиция түзуде белсенді қызмет атқарады, мотив оқиға барысымен, кейіпкер әрекеттерімен, сезім құбылыстарымен, салт нұсқаларымен тығыз байланысты.

Егер мотивті көбіне прозалық шығармаларға қатысты сөз еткен зерттеушілер пікіріне сүйенер болсақ, сюжет элементі немесе нақты бір танымал дәстүрлі сюжет сипатында түсінуге болады. Зерттеушілердің пайымдауынша, мотив зат немесе дерексіз құбылысты білдіретін көбінесе

архетиптік, мәдени танымға және авторлық семаға ие символикалық мәні бар жеке сөз болуы да мүмкін.

Мотивке анықтама беруде көбінесе прозалық шығармаларға қатысты тұжырымдарды қарастырығанымыз рас. Өйткені, поэзияға қатысты зерттеулер орыс әдебиетінде болмаса, қазақ әдебиеттануында жоқтың қасы деуге болады. Дегенмен, көркем шығарманы мотивтік тұрғыда талдауға байланысты тұжырымдардың әрқилылығы байқалады. Бұл мотив теориясының қалыптасып болмағандығын, мотивке нақты анықтама берудің қиындығын көрсетеді.

Мәселен, поэзиядағы жалғыздық мотиві орыс әдебиетінде А. С. Пушкин, М. Ю. Лермонтов пен М. И. Цветаева лирикаларына қатысты зерттелгені белгілі. Жалғыздық мотиві Абайдан бергі ақындардың бәрінде де ұшырасатынына күмән туғызуға болмайды. Бірақ, олардың мотивтік талдау тұрғысынан зерттелмегені белгілі. Мысалы, әралуан ақындардың шығармашылық жүйесінің түйісу тұстарын мотивтік талдау арқылы айқындау зерттеушілердің қызығушылығын туғызуға тиіс. Біздіңше, жалғыздық мотиві қазақ лирикасына қатысты арнайы сөз болған емес. Егер бұл мәселені қазақтың біртуар ақыны Мұқағали Мақатаев лирикасы төңірегінде қарастырар болсақ, Мұқағали лирикасының философиялық мазмұнынан адамның жатсырауы мен жалғыздығы мәселесі, өмірдің мәні, жақсылық пен жауыздықтың мәңгілік күресі, үндестік пен үйлесімсіздік мәселелері көрініс берері анық.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Байтұрсынов А. «Ақ жол»: Өлеңдер мен тәржімелер, публ. Мақалалар және әдеби зерттеу /Құраст. Р. Нұрғалиев. – Алматы: Жалын, 1991. – 464 бет.)
2. Хализев В.Е. Теория литературы: Учебник/ В.Е. Хализев.– 4-е изд., испр.и доп.– М.: Высш. шк., 2005 – 405 с.
3. Веселовский А.Н. Историческая поэтика/Вступ.ст. И.К. Горского; Сост., коммент. В.В. Мочаловой. – М.: Высш. шк., 1989. – 406 с. – (Классика литературной науки)
4. Бахтин М. М. Эстетика словесного творчества. 2-е изд. - М.: Искусство, 1986. - 445 с.
5. Р.Уэллек, О. Уоррен. Теория литературы. – М.: Прогресс, 1978. – 325с.
6. Тюпа В. И., Ромодановская Е. К. Словарь мотивов как научная проблема // Материалы к "Словарю сюжетов и мотивов русской литературы": От сюжета к мотиву. Под ред. В. И. Тюпы. Новосибирск: Институт филологии СО РАН, 1996. - С. 3-15.
7. Гаспаров Б. М. Язык, память, образ. Лингвистика языкового существования. Текст. / Б. М. Гаспаров — М.: Новое литературное обозрение, 1996.-352с.
8. Меднис Н. Е. Мотив воды в романе Ф. М. Достоевского "Преступление и наказание" // Роль традиции в литературной жизни эпохи. Сюжеты и мотивы. Новосибирск, 1995. - С.79-88.

Асқаров Н.,

Филология ғылымдарының кандидаты

ҰЛТТЫҚ БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Кез-келген елдің алдағы он бес жиырма жылдан кейінгі болашағын қазіргі білім жүйесі мен ғылымының жай-күйіне, отбасы мен тәрбиенің барысына қарап болжауға болады. Яғни, Қазақстанның болашағы әрбір отбасында, мектеп партасында, жоғары оқу орындарының қабырғасында қаланып жатыр.

Сөз жоқ, білім мен ғылым – болашаққа салынған инвестиция ғана емес, ел болашағын баянды ететін де басты фактор. Ол өз жемісін сол мезетінде емес, біршама уақыт өткен соң ғана береді. Сондықтан да ертеңін ойлайтын, болашағын баянды етуді көздейтін ел білім беру мен ғылымын дамыту саласына ерекше мән береді, оны тиімді ұйымдастыруға баса назар аударады. Осы жағынан алғанда еліміздің білім саласында оң өзгерістер мен ілгеріге бастар қадамдар бар екені рас. Бұл маңызды іске мемлекетпен бірге жеке сектордың да, үкіметтік емес ұйымдардың да ат салысқаны абзал. Елінің келешегіне бей-жай қарамайтын әрбір саналы азаматты өскелең ұрпақтың білімі мен тәрбиесі, елдің интеллектуалдық өресінің өсуі, сол арқылы дамыған елдермен бой да, ой да жарыстыру секілді жайттер толғандырмай қоймаса керек. Сондықтан еліміздің әрбір азаматы мұндай жауапты істен сырт қалмай, Елбасының «интеллектуалдық ұлт» жобасын іске асыруға ат салысу, еліміздің интеллектуалдық күштерінің қуатын ортақ іске бағыттауға жұмылғандары жөн болар еді.

Осы орайда елімізде ұлттық мектеп моделі қандай болуы керек, ондағы отбасының рөлі, жалпы білім берудегі мақсат неден тұруға тиіс? деген сауалдар туындайды. Сөз жоқ, бұл салада ойласатын,

көп болып кеңесетін және шешімін бірге қарастыратын мәселелер жеткілікті. Соңғы жылдарда қоғамда отбасы институтына теріс әсер етуші ықпалдардың артуы, шет елдерден түрлі ағымдар мен ой-пікірлердің, мәдени-ақпараттық өнімдердің талғаусыз тасқындай енуі, соның салдарынан отбасында, өскелең ұрпақ арасында ұлттық салт-дәстүр мен адамшылық қалыпқа симайтын жағымсыз іс-әрекеттердің бой көрсетуі жасырын емес. Статистикалық мәліметтерге қарағанда, соңғы жылдары елімізде ажырасудың саны күрт артқан. Жасөспірімдер арасында өз-өзіне қолжұмсаушылықтың көбеюі де дабыл қағарлық жағдайға жеткен. Сол секілді ата-анасының ажырасуы себепті «тірі жетімдердің» пайда болуы, әлеуметтік жағдайларға орай «кәрі қыздар» мен «сүр бойдақтардың» артуы, қазақ қыздарының шетелдіктерге күйеуге шығуы секілді жайттердің етек алуы да алаңдатарлық жағдайлар қатарында. Бұл заңғар жазушы Мұхтар Әуезов айтқандай, «ел боламыз десек, бесігімізді түзейтін» межеге жеткенімізді көрсетеді.

Әрине, мұның барлығы – салдардар. Мұндай сорақылықтардың орын алуына белгілі бір жағдайда «отбасын жоспарлау», «гендерлік саясат», «адам құқығы», «жыныстық тәрбие», «есірткісіз қоғам» секілді ұрандарды перде ету арқылы отбасының өзегін іріту, оқушылар мен студенттерді жастай жыныстық қатынасқа түсуге ынталандыру саясатының жоғары деңгейде, жүйелі түрде насихатталуының етек алуы, телеарналар арқылы зұлымдықты, арсыздықты бейнелейтін кино өнімдерінің жаппай көрсетілуі, пайда табуға ғана негізделген нарықтық құндылықтардың алға шығуы, мектепте әйел мұғалімдердің көбейіп кетуіне байланысты ұл балалардың жасқаншақ, ынжық болып өсуі, жалғызбасты аналардың көбеюі, әйелдердің жаппай жұмыс істеп, балалардың ата-ана тәрбиесінен тыс қалуы, әжелер институтының жұмыс істемеуі секілді көптеген себептердің әсері тиіп жатқанын байқамау мүмкін емес. Осыдан барып, бала бойында отаншылдық сезімнің әлсіреуі, өз елінен, ұлтынан жеру, ана тілі мен ұлттық мәдениетін қорсыну, қоғамды жатсыну құбылыстарының орын алуы таң қаларлық құбылыс емес.

Отбасымен балабақша, мектеп, жоғары оқу орны, әскер, бұқаралық ақпарат құралдары, мәдениет ошақтары, қоғамдық ұйымдар, спорт, т.б. әлеуметтік институттар тікелей байланысты болғанына қарамастан, отбасы үнемі аталған салаларға бағынышты күйде қалуда. Енді осы бағыттағы көзқарасымызды өзгертуге, ұлттың дәстүрлі құндылықтары мен дүниетанымына, адамгершілік қағидаларға теріс әсер ететін ықпалдарға қарсы иммунитетін қалыптастыратын шараларды бірлесе қолға алғанымыз игі.

Бұл ретте, отбасы мен орта білім беру жүйесінің алатын орны ерекше. Өйткені баланың басты ұстазы – ата-анасы. Өмірдің, қоғамның, мемлекеттің өзегі – отбасы. Адам отбасында туып, өседі, Отан аясында қалыптасып, дамиды. Ал, оның жетілуіне, дүниетанымы мен көзқарасының қалыптасуына әсер етуші орта – мектеп. Сондықтан мектеп жай ғана білім беруші емес, адам, тұлға тәрбиелеуші рухани-парасатты ордаға айналуы қажет. Ал мектептің жаны – мұғалім. Баланың қандай болмағы, тегінен, ұшқан ұясында көргенінен бөлек, мұғалімнің де ақыл-ойы мен парасатына тікелей тәуелді екені хақ. Ендеше, бұдан былайғы кезеңде ұрпақ тәрбиесіндегі басты үш таған – мұғалім, оқушы және ата-ана бірлігіне ерекше көңіл бөлетін кез жетті.

Тегінде адам баласының ең үлкен дұшпаны – надандық. Надан адам еліктегіш келеді, біржақты, сыңарезу болады, мәселенің байыбына бармайды, фанатизмге душар болады, өзгенің пікіріне, ұстанымына төзімсіз болады, көрінген адамның да, ағымның да жетегінде кетеді. Мұны түзейтін ақ-адал тәрбие мен шыншыл білім.

Жалпы білім үш құрамдас бөліктен тұрады: білу, игеру және даналыққа қол жеткізу. Бізде білу көп, игеру жағы шамалы, ал даналыққа жеткендер ілуде біреу ғана. Мұның барлығы да білім беру саясатын қайта қарауды қажет етеді. Ал білім жүйесі мемлекеттік саясатқа, мемлекеттің алдына қойып отырған мақсатына тікелей тәуелді. Олай болса, елдің интеллектуалдық кеңістігінде еңбек етіп, тер төгіп жүрген ұстаздар, ғалымдар, шығармашылық жандар қауымы еліміздің ХХІ ғасырға сай ұлттық мектеп моделін бірлесе ойластырып ұсынса деген ойымыз бар.

Осы орайда қазақтың белгілі ғалымы, ежелгі әдебиеттің ірі маманы, білгір ұстаз Алма Қыраубайқызының елімізде тұңғыш рет ұлттық мектеп үлгісін ұсынып қана қоймай, аталған мектепті Алматы облысының Қарасай ауданындағы Жандосов ауылында ашқанына назар аударған орынды. Мектеп «Гуманитарлық Қазақ мәдениеті мектебі» деп аталып, 1993-96 жылдары сынақтан өткізілді. Алайда ел еңсесін әлі де тіктей қоймаған қиын кезеңге тап келіп, қаржылық қиындықтарға байланысты мектеп аяғынан тік тұрып кете алмады. Дегенмен аз ғана уақыт ішінде өз жемісін беріп, зор нәтижеге қол жеткізуге болатынын дәлелдеп берді. Алма Қыраубайқызының уақытынан ерте туған осынау оңды бастамасын заманға сай жетілдіріп, қайтадан жаңғыртса, ұлттық төл мектеп үлгісі болуға сұранып-ақ тұр.

Біздіңше, еліміздегі білім беру жүйесінің мақсаты – сауатты, білімді, біліктілігі жоғары маман дайындаудан ғана тұрмауы керек. Ол, ең алдымен, өзінше ойлай алатын, өзіндік көзқарасы бар, дербес шешім қабылдай алатын, ұлтын сүйетін, ана тілі мен ата дәстүрін ардақтайтын, елінің тағдырына бей-жай қарамайтын, ақ пен қараны, обал мен сауапты айыра алатын, парасатты, ой ауданы кең, дара тұлғаларды қалыптастыруы керек. Білім беру саласындағы тәрбие амалдары мен білім мазмұны осы мақсатқа сай ұйымдастырылып, жүйеленуге тиіс деген ойдамыз.

Жақсы маманды шетелден жалдап алуға болады, ал еліне жаны ашитын, еліне болсын деген азаматтарды қайдан аламыз? Оны өзіміз тәрбиелеуіміз қажет. Мұндай маңызды да игілікті істі жалғыз мектепке, білім ошақтарына итеріп тастап қарап отыруға болмайды. Бұған шама-шарқымыз келгенше барлығымыз үлесімізді қосуға тиіспіз.

*Сәкен С.И.,
филология ғылымдарының кандидаты,
Қазақ Мемлекеттік Қыздар
педагогикалық университетінің профессоры м.а.*

«АҢШЫБАЙ ЖӘНЕ ОНЫҢ ҰРПАҚТАРЫ» ЦИКЛЫ ЖӘНЕ ЕДІГЕНІҢ ШЫҚҚАН ТЕГІ

1942 жылдан бастап, 1947 жылға дейін Мұрын жырау Сенгірбекұлының айтуынан баға жетпес рухани асыл қазына болып табылатын “Қырымның қырық батыры” атты 35 жырдан тұратын топтама жазылып алынғаны белгілі. Бұл туындылар да қазақ эпосының елеулі бөлігін құрайтын Ноғайлы жырлары циклына жатады.

“Қырымның қырық батыры” эпопеясы үлкен үш бөліктен тұрады. Оның алғашқы екеуі – “Аңшыбай батыр және оның ұрпақтары”, “Қарадөң батыр және оның ұрпақтары” атты шежірелік циклды құрайды да, үшіншісі жеке батырлар туралы жырлардан тұрады.

“Аңшыбай батыр және оның ұрпақтары” құрайтын “Аңшыбай батыр”, “Парпария”, “Құттықия”, “Едіге”, “Нұрадын”, “Мұса хан”, “Орақ, Мамай”, “Қарасай, Қазі” жырлары Ноғай Ордасының негізін салған әйгілі тарихи тұлға – Едіге бидің ата-бабаларының, өзінің және ұрпақтарының көркем шежіресі болып табылады.

Бұндағы Аңшыбай Едігенің арғы атасы ретінде көрінеді. Едігенің ата тегі туралы бұндай версия Мұрын репертуарындағы жырлар мен “Қарасай, Қазі” жырының Маңғыстау облысынан табылған бір нұсқасында ғана кездеседі.

Мұрын жырау Аңшыбайдан Баба түкті шашты Әзіз, одан Парпария, одан Құттықия, одан Едіге туғаны жөнінде жырлайды.

Ал, Ш.Уәлиханов жазып алған “Ер Едіге” жырында бас қаһарманның арғы атасы Баба Омар әулие, өз әкесі Баба түкті шашты Әзіз әулие екені айтылған.

Көптеген аңыздар мен ертегілерде Едігенің арғы атасы туралы сөз болмай, бас кейіпкердің атасы немесе тікелей өзінің әкесі ретінде Баба түкті шашты Әзіз аталады.

“Қырымның қырық батыры” эпопеясындағы алғашқы үш жырдың бас қаһармандары – Аңшыбай, Парпария және Құттықия - үшеуінің нақты өмірде болғандығы немесе болмағандығын тап басып дәлелдеуге мүмкіндік беретін дереккөздері жеткіліксіз.

Сондықтан олар туралы әр қилы болжамдар жасалып келеді.

Мысалы: Қадырғали би Қосымбекұлы шежіресінің “Едіге би” дастаны” атты тарауында Едіге бидің шыққан тегі: ”Шежіреде әуел бабасы Абу-Бакир... Оның төрт ұлы бар еді. Екеуінен кіші ұлының аты Махмуд аталығ еді. Шамда патша еді. Оның ұлы сұлтан Катиб аталығ еді. Ол һәм Шамда патша болды. Оның ұлы сұлтан һармаз еді. Ол Мысрда патша болды. Оның ұлы сұлтан Халид еді. Ол Сарсарда патша болды. Оның ұлы сұлтан Уалид еді. Ол һәм Сарсарда патша болы. Оның ұлы – сұлтан Қыдыр. Ол һәм Сарсарда патша болды. Оның ұлы сұлтан Мулуд еді. Ол һәм Сарсарда патша болды. Оның ұлы Абу Альфеис еді. Ол Антакияда патша болды. Оның ұлы сұлтан Салим еді. Ол һәм Антакияда патша болды. Оның ұлы сұлтан Садық еді. Ол һәм Антакияда патша болды. Оның ұлы сұлтан Абулхақ еді. Ол Мадаинда патша болды. Оның ұлы сұлтан Ғушман еді. Ол һәм Мадаинда патша болды. Оның ұлы Жалаладдин еді. Ол Қастинатиде патша болды. Оның екі ұлы бар еді. Бірінің аты – Адһам және бірінің аты Баба Туклас еді. Баба Туклас Қабада патша болды. Баба Тукластың ұлы Терме аталығ еді.

... Бұл Терме Еділ-Жайықта қайтыс болды. Оның ұлы Қаричи аталығ еді. Еділ-Жайықта қайтты. Оның ұлы – Ислам-Қия. Ол һәм Еділ-Жайықта қайтты. Оның ұлы - Қадыр-Қия. Ол-дағы Еділ-Жайықта қайтты. Оның ұлы - Құтлу-Қия. Ол Құмкентте қайтты. Оның ұлы – Едіге би...

Құтлу-Қияны Орус хан шаһид еткен”, - деп таратылады (1, 254-255).

Тарихшы әрі заңгер ғалым Мұхтар Құл-Мұхамед Қадырғали бидің осы жазғанын “Едіге бидің ата-тегі туралы ең толық әрі дәлме-дәл” дерек ретінде қабылдағаны белгілі.

Дегенмен, бұндай үзілді-кесілді тұжырым жасау үшін бұлтартпастай дәлелдер келтіру қажеттігі өзінен өзі түсінікті.

Осындай мақсатты көздеп, көне тарихнама үлгілеріне үңілгенде, оларда бұл мәселе жөнінде бірізділік жоқтығына куә боламыз.

Едігенің өмірбаянына егжей-тегжейлі тоқталған Ибн Арабшах Едіге туралы: “Оның руы - Қоңырат”, -деп жазған (2, 54).

Шежірелер мен зерттеушілердің басым көпшілігінде, мысалы: ноғай шежірелерінде (3), орта ғасырлардағы шығыс хроникаларында (4) және “Едіге” жырының татар нұсқасында, “Едігенің шыққан тегі - Маңғыт руы”, - деген ойға ден қойылады.

Шоқан Уәлихановтың: “Это – Идиге, тот самый Идиге, Эдеку и Идигей, о котором говорится в ярлыке Токтамыша, тот самый бек-mangab и темник, который разил Витовта при Ворскле и управлял ордой безотчетно при четырех ханах”, -деп (5, 201) Едіге жөніндегі әр алуан дереккөздерін, оның ішінде жоғарыда көрсетілген еңбектерді де қарастыру нәтижесінде жазғаны даусыз.

Бірақ бұл тұжырымын жан-жақты дәлелдеуге ұлы ғалымға ғұмырының тым қысқалығы кедергі келтіргенін оның бір еңбегінде Ноғайлы тарихына қатысты ой қозғай отырып, Ноғайлы тарихына алдағы уақытта егжей-тегжейлі тоқталуға уәде бергенімен, өкінішке орай, ондай еңбек бізге жетпегенінен аңғарамыз.

Ноғай Ордасы жөнінде салиқалы да күрделі зерттеу жүргізген В.В.Трепавлов та Едігенің шыққан тегі жөніндегі әр алуан дереккөздеріне шолу жасау барысында: “Помимо легендарных построений, нет никаких данных для причисления Эдиге к аристократическому сословию. Отсутствие же рядом с его именем каких бы то ни было династических титулов во всех источниках, пожалуй, может свидетельствовать о его незнатном происхождении”, -деген қорытынды жасайды (6, 64).

Едігенің қайдан шыққаны туралы пікір қайшылықтары академик В.В.Бартольдтің “Отец Едигея” деген арнайы зерттеу жазуына себеп болды.

Ол еңбегінде В.В.Бартольд: “По словам Мелиоранского, во многих версиях сказания, особенно ногайских, отец Едигея носит имя “Кутлу-Кия”. Это же самое имя приводит историк Абул Гази. По Абулгази, Кутлук Кая (Известно, что Кутлу и Кутлук – диалектические разновидности одного и того же слова) происходил из племени ак-мангыт (белых мангытов); кроме сына Едигея ..., у него была дочь, вышедшая за хана Тимур бека (этот хан в более ранних источниках большею частью называется Тимур-Меликом), от этого брака родился хан Тимур-Кутлук. Едигей сделался нукером другого царевича, Токтамыша, когда Токтамыш ... бежал в Туркестан к эмиру Тимуру (Тамерлану), за ним через некоторое время последовал и Едигей.

Рассказ Абулгази об этом событии находится в полном согласии с рассказом более раннего источника – официальной истории Тимура “Зафар-наме”, последняя редакция, которая принадлежит Шереф ад-Дини Али Иезди и была составлена в 1425 г. Там же сказано, что Едигей был из мангытов, но нет упоминания о белых мангытах”, - деп жазады да (7, 298), “Зафар-намеде” Едігенің әкесінің аты, Едігенің қарындасы ханның зайыбы болғаны туралы -айтылмайтынына тоқталып: “Если имя отца Едигея заимствовано Абулгази из некоторых версий эпического сказания, то имен Тимур-Мелика и Тимур-Кутлука эпос, по-видимому, не знает”, -деген түйін жасайды (7, 298).

Бартольдтің осы мақаласын одан ары қарай оқи отырып: “Другое имя отца Едигея названо анонимным историком, писавшим под псевдонимом Рье (Rieu), в 815 и 816 г.г. мусулманской эры, т.е. между 1412 и 1414 г.г. (Rieu, Pers, MSS, vol, III, p. 1062 sq), еще при жизни Едигея. Этот автор писал для одного из внуков Тимура, Искендера, правившего в то время в Фарси, ... для обозначения его мною был предложен термин “аноним Искендера”... Автор называет Едигея сыном Балтычака... В рассказе о победе Токтамыша над Темир-Меликом ..., в 1378 г. приводятся подробности о Балтычаке, ясно показывающие, что, если не сам Едигей, то его отец в то время успел сделаться легендарным богатырем”, -деген мәліметті кездестіреміз (7, 798-799). Ғалымның бұл ой қорытындысы өз алдына қол-аяғы бұғаулы күйде келген, бұрын Темір Мәлік ханның қарамағында әмірлердің әмірі лауазымы бойынша қызмет атқарған Балтышақтың адалдығы мен қаһармандық даңқына қанық Токтамыс хан егер ол (Балтышақ - С.С.) Токтамысты бұрынғы билеушісі – Темір Мәлік ханды мойындағандай мойындаса, өз хандығының билігін соған (Балтышаққа – С.С.) сеніп тапсыратынын айтқанда, Балты-

шақтың: “Егер менің қолдарым мен аяқтарым байлаулы болмаса, мен саған жауап берер едім, сенің менің ханымның орнында отырғаныңды көрген көзім шықсын. Егер сенің қолыңда билік болса, мені де өлім жазасына бұйыр”, - деп, өз еркімен өмірден бас тартқанын баяндаған Ескендір аноним келтірген мағлұматқа байланысты жасалған.

Балтышақтың ерлігі оның замандастарын ерекше тамсандырғанын В.В.Бартольд ол туралы аңыздың Гератта өмір сүрген Хафизиді Абрудың 1423 жылы басталған, оның 1430 жылы қайтыс болуына байланысты үзіліп қалған дүние жүзі тарихы туралы еңбегінде келтірілуін, Абд ар-Раззактың 1475 жылы жазылып біткен еңбегінде пайдаланылуын еске түсіру арқылы аңғартып, аңыз кейіпкерінің аты Абд ар-Раззактың еңбегінде “Балырмак”, ал, енді бірқатар өзге тарихшылар жазбаларында “Балырмак” деп берілгенін ескертеді (7, 799).

Осы еңбегінде В.В.Бартольд Балтышақтың Орыс хан ұлы Темір Мәлік ханның әрі қайын атасы, әрі беглербегі (әмірлерінің әмірі) болғанына ден қояды.

В.В.Бартольд Тоқтамыстың Ягайлоға жіберген жарлығында бірқатар ханзадалар мен бектердің есімдері атала келіп, солардың тізімінен соң “Едіге есімді адам” (“человека по имени Эдугу”) деген сөздер келетініне де көңіл бөліп, бұл үзіндіні: “Едигей изображен даже не вельможей, а только посланцем царевичей и вельмож, хотя обстановка в которой он находился в войске Тимура, напоминала обстановку вельможи, теперь уже не он был нукером, но у него были нукеры”, -деп пайымдайды (7, 802).

Тек Шыңғыс ұрпақтары ғана билік құруға тиіс, ақсүйектерге ғана бас иген қоғамда Едіге және оның ұрпақтарының ықпалы жүру себебін В.В.Трепавлов: “Однако среди казахов Эдиге слыли “белой костью” (ак суяк), т.е. аристократией...”

Происхождение рода от святого проповедника Ходжа-Ахмед Баба-Туклеса послужило обоснованием власти мангытско-ногайских биев... Традиция приписывает формулировку этой легитимности Нур ад-дину”, -деп түсіндіреді (6, 86).

Г.Ананьев келтірген қара ноғай аңызында Нұрадын Тоқтамысты өлтірген кезде бұрын Тоқтамыстың қарамағында болғандар оның Шыңғыс әулетіне жатпайтынына көңіл бөле бастағанда, Нұрадынның оларға: “Мен туған күнімнен бастап бір құдайға сендім және сыйындым, көптеген қасиетті кітаптар оқыдым. Менің Шыңғыс әулетінен шықпағаным мені ешқандай да төменшіктетпейді, өйткені мен түріктің даңқты батыры Қожаахмет Баба түктінің тұқымынанмын”, -деп жауап бергені баяндалады (8, 12).

Қадырғали Жалайыр: “Едіге бидің көзі тірісінде Нұрадын мырза іш ауруы тиіп, отыз жеті жасында қайтыс болды”, -деп жазған (1, 255).

Демек, Едігенің Баба түкті шашты Әзізден тарағандығы туралы аңыз аталмыш би өмір сүрген кездің өзінде-ақ жұртшылыққа тараған.

Соған орай С.Қасқабасов: “Жалпы, “Қырымның қырық батыры” тарихи тұтастану барысында өмірде болған адамдармен қатар жырға шежірелік сипат беру мақсатымен өмірде болмаған кісілерді де сюжетке енгізген. Эпопеядағы Едігеге дейінгі батырлар тарихта белгісіз, тек Құттықия туралы болжамдар бар”, -деген тұжырым жасаған (9, 495). Біз де осы пікірге қосыламыз.

“Аңшыбай батыр” жырындағы таңданарлық құбылыстың бірі балалар ауылдан қуып жіберген бас кейіпкердің кейіннен бүкіл елін жаудан жалғыз өзі қорғауы болып табылады.

Бір қызығы: кейіпкердің билік басына келгенше біраз жыл елден кетуге мәжбүр болып, су жағасындағы елсіз жерде жалғыз өзі аң атып күн көру оқиғасы “Монғолдың құпия шежіресінде”, Г.Н.Потанин қазақтардан жазып алған Шыңғыс хан туралы екі аңызда да, Қазанғап ақын жырлаған “Еңсегей бойлы Ер Есім” жырында да кездеседі.

“Құпия шежіреде” бұл жайт Шыңғыстың он екінші атасы Бодонжар бастан кешкен оқиға ретінде баяндалады. Ал, қазақ аңыз - жырларында тікелей Шыңғыстың өзіне таңылған бұл сюжеттің түп тамыры алғашқы қауымдық құрылыс заманында кәметтік жасқа жеткен жасөспірім бозбалалардың басты міндеті болып табылған инициация ғұрпында жатса керек. Этнография ғылымының деректеріне қарағанда, жоғарғы құпия қоғамға өту үшін қажетті сынақтардан ойдағыдай өткен жас жігіттер бірден елге оралмай, елден аулақта, орман ішіндегі үйде оңаша өмір сүріп, аңшылықпен күн көруге тиіс болған, оларға тіпті қарақшылықпен айналысуға да рұқсат берілген көрінеді. Жасөспірім талапкер өзінің жоғарғы қауым құрамында болуға қабілеттілігін осындай жағдайда ешкімнің көмегініңсіз, тек өз ақыл-қайратына арқа сүйей отырып дәлелдеуге тиіс болатын.

Едігенің Шыңғыс хан құрған алып империя орналасқан жерде өмір сүргенін ескерсек, баяндалған сюжеттің “Қырымның қырық батыры” циклына қайдан ауысқанын аңғару қиын емес.

Осындай бір-біріне қайшы келетін дереккөздері мен зерттеулерді қарастыру барысында бізге академик В.В.Бартольдтің ғылыми қорытындылары мен келтірген дәлелдері неғұрлым шындыққа жақын тұрған секілді көрінді.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Қадырғали би Қосымбекұлы. Жылнамалар жинағы. Алматы: «Қазақ университеті», 1991.
2. Шахаб ад-Дин Ахмад ибн Мухаммад ибн Арабшах. Аджайб ад-мақдур фи ахбар Тимур. Каир, 1305/ 1887-88.
3. СИМ Мәскеу қалалық мұрағатының қолжазба жинағы (РГАДА, 181-қор, 1-тізім), 52-парақ; Родословная книга Великого Российского государства великих князей... // ВМОИДР, 1851. кн. 10, стр. 130.
4. Шараф ад-дин Йазди. Зафар-наме. Ташкент, 1972. Стр. 335; Кононов А.Н. Родословная туркмен: Сочинения Абу-л Гази хана хивинского. М. – Л., 1958. Стр. 44.
5. Уәлиханов Ш.Ш. Шығармаларының бес томдық жинағы. 1-том. Алматы: «Ғылым», 1961.
6. Трелавлов В.В. История Ногайской Орды. М.: Издательская фирма “Восточная литература” РАН, 2002.
7. Бартольд В.В. Сочинения. Т.2. Ч.1. М., 1963.
8. Ананьев Г. Караногайские исторические предания // Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа. Вып. 27. Тифлис, 1900.
9. Қасқабасов С. Қазақ фольклорындағы тұтастану құбылысы // кітапта: Қасқабасов С. Жаназық. Астана: «Аударма», 1999.

*Дәрібайұлы С.,
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
доценті, филология ғылымдарының кандидаты*

АҚЫН-ЖЫРАУЛАР ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ ҚИЯМЕТ КҮНІ ТУРАЛЫ ТҰЖЫРЫМДАР

Алланың сүйген құлының қатарынан көрінуді армандаған мұсылман – уа-л йаумил ахири-фәнидің ең ақырғы күні болатынына сенеді. Қасиетті Кітапта ақырет күні туралы көптеген аяттарда баяндалады және оған байланысты **Қиямет** атты сүре де түскен. Ақын-жыраулардың толғауларында бұл күн **қиямет күні, таразы күні, ақырет күні, ақырзаман, сират күні, Арасат күні** деп айтылады. Сол секілді ақырғы күннің қалай болатыны мен оның мезгілінің жақындау белгілерін Құран аяттарына сүйене отырып тәпсірлейді. «Ақырет күні - адамдар қабірлерінен тұрып, мына фәни дүниеде істеген амалдары үшін Аллаһ Тағалаға жауап беретін күн. Ол күні Аллаһ Тағаланың жарылқауына лайық болғандар жәннатқа барып, Аллаһ Тағаланың азабына лайық болғандар тозаққа душар болады».

Қасиетті Кітаптың **Қиямет** сүресінде бұл күн туралы: *«Адам баласы, біз сүйектерді жинай алмайды деп ойлай ма? (3). Әрине, оны саусақтарының ұшына дейін қайта жасай аламыз (4). Бірақ адам баласы күнәні жалғастыра бергісі келеді. (5) «Қиямет күні қашан болады?» – деп сұрайды (6). Қашан көз шағылысқан (7), Ай тұтылған (8), Күн мен Ай бір араға келтірілген кезде (9). Адамдар сол күн : «Қашар жер қайда?»,- дейді.(10). Жоқ, әсте пана жоқ.(11). Ол күнгі тұрақ - Раббыңның алды. (12).* деп баяндалған. Сол секілді Нәбә сүреснің 17-28 аяттарында да осы күні адамзат баласының Жаратушының алдында өз істеріне есепке шақырылатыны жөнінде : *«Расында билік күні , белгілі болған бір мерзім. Сұр үрілген күні, топ-топ келесіңдер. Көктер сетінеп есіктер пайда болады. Таулар жүргізіліп, сағым болады. Әлбетте тозақ күтіп тұрады. Олар онда салқындамайды да сусын татпайды. Азындардың барар жері. Олар онда гасырларша тұрады. Олар онда салқындамайды да сусын татпайды. Бірақ қайнап тұрған су және ірің ішеді. Қылмыстарына сай бір жаза. Өйткені олар, есепке тартылуды ойламаған еді. Аяттарымызды мүлде жасынға шығарған еді»* делінген болатын.

Шортанбай Қанайұлы да қиямет күнін адамзат баласының Алла алдында жауапқа тартылар уақыт ретінде:

Дүние деген осы ғой,
Жалғыз маған ерді ме
Не деп жауап береміз
Қияметтің күнінде? –

деп көкірегінде иман нұры бар барша жұртқа сауал қояды. Ақын:
Сөзім қалсын артымда,

Бір күн болар қиямет.
Дұға қылып, қол жайғай
Мұны естіген әлеумет,-

деп ақырғы күннің Алла Тағаланың қалаған уақыты болатынын нақтылай түссе, енді бірде:

Сауысқан, ала қарға-күстың құлы,
Басталар ақырзаман жылқы жылы,-

деп қиямет күнінің болатын мезгіліне болжам жасайды. Әрине, ақынның ақырет күнінің уақытын болжауы діни тұрғыдан қайшы. Дін ғұламалары қиямет күнінің жақындауы мен өткен белгілерін Құран аяттарына немесе Мұхаммед (ғ.с) хадистеріне сүйене отырып баяндағанымен, оның нақты мерзімі Аллаға ғана аян. Дегенмен ақынның бұл тұжырымын қателік деп айту қисынсыз, себебі орыс отаршылдығы арқылы келген әлеуметтік қайшылықтарды, ұлттық құндылықтарды мансұқ еткен озбыр саясатты ақырзаман белігісі ретінде бағамдау зар заман ақындарының шығармашылығына тән. Бұл жөнінде ғалым Б.Омарұлы: «Зар заман поэзиясындағы ақырзамандық сарын екі түрлі ыңғайда байқалады. Соның бірі - «заманақыр таянды, қауіп қатер жақындады» деп топшылау, екіншісі – «зауал келді, нәубет басқа түсті, демек ақырзаман дегеніміз осы» деген түйін. Алғашқысы болжал өлеңдермен сабақтас, соңғысы - айналасындағы құбылыстардан жеріген ақындық көңіл күйдің көрінісі» деген пікір білдіреді. Біз де ғалым пікірін қуаттай отырып, ақын-жыраулардың шаригаттың шырқы бұзылған уақыттағы ұрпақ болашағына деген алаңдаушылығының бекер болмағанын бағамдаймыз.

Қазақ әдебиетінің тарихында «кітаби ақындар» деген атпен танылған сөз зергерлерінің шығармаларында қиямет күніне қатысты тұжырымдар нақты Құран аяттары арқылы тәпсірленген. Олардың туындыларында эмоциялық көңіл күйден гөрі, қиямет күнінің қандай сипатта болатыны басымырақ сараланған. Құрандағы: *«Қиямет уақиғасы болған кезде, (1). Оның болуын өтірік деуші болмас.(2). (Ол) төмендетеді, жоғарылатады.(3). Сол уақытта жер тұтас сілкіндіріледі.(4). Таулар мүлде үгітіледі.(5); Ұшқан тозаңдай болады.(6)»* (Уақиға сүресі); *«Әй, адам баласы! Раббыларыңнан қорқыңдар. Расында қияметтің сілкінісі үлкен нәрсе. (1); Ол күні, әр емізушінің емізгенін ұмытқанын және әрбір буаз жәндіктің іш тастағанын көресің. Адамдарды мас түрде көресің. Негізінде олар мас емес. Бірақ Алланың азабы қатты. (2) (Хаж сүресі)* деген аяттарды тәпсірлеген ақын-шайырлар ақырет күніне азапқа душар етпейтін амалдармен баруға үндейді. Пікіріміз дәлелді болу үшін Қарасақал Ерімбет пен Шораяқтың Омарынан жеткен жыр жолдарына назар аударайық:

Жел тұрып жұма күні Құбыладан,
Бір дауыл соғады бетке жан қаратпай!
Суырып сұрапылың тартқанында,
Тас бүршак, домаланады, тау қаңбақтай!
Теп – тегіс дүниенің болар жүзі,
Төселген там секілді, бейне тақтай
Жұмыртқа Мағрұптан көрінеді,
Қарасаң, жерде отырып Мәшрүпте-ай.
Адамзат көріп сондай түрлі аламат,
Күн кешер өлмеген құл жылап-сықтай.
Күн келіп Көктің бергі қабатына,
Болады жер қызуы жанған шоқтай...
Айрылады ұл атадан, қыз анадан,
Туысқан бір-бірінге жақын-жаттай.
Фиссияны тірлікте етушінің,
Өзгереді формалары хайуанатқа-ай.

Қарасақал Ерімбет

Арасы екі дүниенің бір-ақ қадам.
Сан ұрмай қапыл пәнда, қамынды ет.
Арасат майданында бір үлкен той,
Қайнатқан жүрегінді запыран-дерт.
Пішайман сонда ішке түссе керек,
Жаһаннан жаныңды алад лаулаған өрт.

Таразы Машһар күні құрылады,
Тартады кімдер қайғы, кімдер қасірет.

Шораяқтың Омары

Жоғарыдағы жыр шумақтарында Ерімбет Көлдейбекұлы мен Шораяқтың Омары қиямет күнінің нақты белгілеріне және жұма күні болатынына тоқталады. Бұл да Құранмен дәлелденген шындық.

Мәшһүр Жүсіп пен дамолла Тұрмағамбеттен мұра болған жыр жолдарында қияметтің қыл көпіріндегі пенденің жай күйі, адамзаттың ахуалы қандай болмақ деген сауалға жауап беріледі:

Ол күні пайда берме аһыл, ғаялың,
Жинаған мехнат етіп дүние малың.
Құлшылық, ғибадаттан пайда болар,
Егер де кәміл болса дін иманың.

Мәшһүр Жүсіп

Өлшейтін еткен ісінді,
Таңдағы күн Тәңірінің,
Таразы сынды тасы бар.
Еткенін егін сияқты,
Орнына барар тасылар,-

Тұрмағамбет Ізтілеуов

Қиямет күні адамзат баласы тірліктегі істері үшін сұралады. Аллаға әр ісі аян пенденің жауап бергеннен кейінгі сәті сират көпірі арқылы бейнеленген. Осы көпірден құламай өтуі, таразыда сауапты істерінің салмақты болуы оның пәни дүниедегі амалдарына байланысты. Бұл жерден пенденің мәңгілік мекені белгіленеді. Яғни, «Сират көпірі – тозақтың үстіндегі жол. Есеп бітіп, амалдар таразыға салынғаннан соң барлық адам сираттан өту сынағына салынады». Жарық дүниеде жинаған сауапты істері мен күнәлерінің таразыға тартылар сәтін Қашаған ақын да:

Басқа түссе – амал жоқ,
Көтерер жүкті адамға-ай.
Бақилық жолға барғанда
Жақсы мен жаман теңелер-
Сираттың жолы қадамды- ай,-

деген жыр жолдарымен сипаттайды. XIX ғасырда өзіндік өлең өрнегімен танылған Түбек ақынның Бұғыбаймен қоштаса отырып:

Қияметте Бұғыбай жолығайық
Жолдас болсын иманың, жат саламат,-

деуі де сынақ күні өлілердің тіріліп, Алла алдындағы үлкен сынаққа барарын меңзеп тұр. Пенденің жалған дүниеде істеген ісі мен ниеті таразыға тартылатын сәтті Құранның көптеген аяттары түсіндіреді. Мысалы, *Фуссиләт* сүресінің 19-22 аяттарында *«Сол күні Алланың дұшпандары тозаққа айдалуға жиналып, сонда олар алды-артын тосады. Ақыр олар оған барған кезде оларға құлақтары, көздері және терілері олардың не істегендеріне айғақ болады. Олар терілеріне: «Не үшін бізге куә болдыңдар?»-дейді. (Терілері): «Бізді әр нәрсені сөйлеткен Алла сөйлетті; сендерді алғаш рет жаратқан және Сол жаққа қайтарыласыңдар» деп жауап береді. Сендер өздеріңе құлақтарың, көздерің және терілерің айғақ болады деп жасырынбаушы едіңдер. Тіпті Алла істегендеріңнің көбін білмейді деп ойлаушы едіңдер»* делінген.

Қиямет күнінің жақындауының үлкен және кіші белгілері қасиетті Құран мен Алланың сүйген құлы Мұхаммед (ғ.с.) пайғамбарымыздың хадистерінде баяндалған. Оның белгілері адамзат баласының ар-иманнан алыстаған шағынан бастау алатындығы туралы тұжырымдар зар заман ақындарының шығармаларында арнайы тақырып деңгейіне көтерілгенін жоғарыда айтқан болатынбыз. Мысалы, Ыбырай Алтынсарин кішінің үлкеннің, баланың ананың бетінен алар жағдайына шошына қарайды:

Бала, бала, бала деп,
Түнде шошып оянған,
Түн ұйқысын төрт бөліп,
Түнде бесік таянған,
Аялы қолда талпынтқан,
Суық болса жөргектеп,
Қорғасын оқтай балқытқан,

Айналасына ас қойып,
Айдынды көлдей шалқытқан,
Қолын қатты тигізбей,
Кірлі көйлек кигізбей,
Иісін жұпар аңқытқан,
Сондай сорлы анаға
Қыз қышқырса керек-ті.

Пенде үшін қияметтің алғашқы белгісі ақырғы демі таусылып, қабірге түскен уақытынан басталады. Әзірейіл періште Алла әмірімен адам жанын алғаннан кейінгі хал-ахуал - пенде басындағы қияметтің алғашқы белгісі. Яғни, өлім - адамнан жанның шығуы ғана емес, тіршіліктегі амал-әрекетіңнің таразыға салынар сәтінің алғашқы баспалдағы. Қабір азабына түсіретін де, қабірді нұрландыратын да пенденің өлімге дейінгі амал-әрекеті.

Өлім - өмірдің соңы емес. Оны ақын - жыраулар да жоққа шығармайды. Тіршілік иесінің тағдыры оны сыйлаған Жаратушының ғана құзырында. Бейопа дүниеде бірінен бірі ақыл-парасатымен ғана емес, байлығымен, мансап - дәрежесімен ерекшеленетін пенделердің теңелер тұсы да өліммен бірге келеді. Жаратушы сыйлаған нығметтерден ғибрат алып, тәубеге келе алмаған көп пендені бір сәт сабасына түсіретін сәт те - өлім.

Орақ тілді Орынбай ақын адамзат баласының теңелер тұсы тағдыр мойынға түсіп, өлім кеген күні-ақ басталатынын аңғартады. Ақын арғы әлемнің есігін ашқан пенделер үшін жалған дүниедегі мансапбы мен байлығы емес, жасаған сауапты ісі мен иманы ғана жолдас боларын меңзейді.

Өлген соң, бай мен жарлы мал демейді,
Мынаны бер, мынаны ал демейді.
Басына бай кісі өлсе, жастық тастап,
Астына қалың көрпе сал демейді.

Жарлыны, көне, байдан кем көргені,
Бетіне бірдей қылып өң бергені.
Кигізіп төрт қарыс бөз, кесек жастап,
Құдайдың осы емес пе тең көргені,-

деген жыр жолдарында жоғарыда айтылған ойлармен бірге ақынның әлеуметтік теңсіздікке деген ішкі наразылығы, ащы мысқылы да көрініс тапқан.

XIX ғасырдағы қазақ поэзиясының көрнекті өкілдерінің бірі Құлтума Сармұратұлы да қияметке дейінгі адамзат баласының бақилық мекені топырақ екенін мысалға ала отырып, Алла қалаған күні ғаламның бәрі өзгереріне терең мән беруге шақырады:

Болса да өзге өтірік, өлім рас,
Бұрынғы өткендерден қалған мирас.
Ғаламның он сегіз мың бәрі өзгеріп,
Бұл дүние болар бір күн жоқ жым-жылас.

Қолынан жақыныңның келгені сол –
Жер қазып көміп тастар көсілдіріп.
Бай бармас жанға тыныш жорғасымен,
Жан бармас жалғандағы жолдасымен.
Біреуге біреу қамқор қылмақ түгіл,
Болады әркім әлек өз басымен.

Сыр бойында дүр Оңғар атанып, ел ықыласына бөленген ақынның артында қалған кесек сөздері де иманды ұрпақ туралы баяндайды. Жырау өсиет термелерінде әрбір істің басы мен соңы боларын, адам баласының дүние қызығына алданбай, «ақырет күніне нені алып барам?» деген сауалды жүрек түкпірінен шығармау керектігін әр сәт жамағат назарына ұсынып отырады. Дүние - жалған, иман - азық. Жырау төмендегі толғауында осыны меңзейді:

Алқалап келген әлеумет,
Сөзіме болса әуесің
Баһарда дарақ гүлдесе

Бұтаққа шашар мәуесін.
Жасанған жауға кездесе,
Батырлар тартар жебесін.
Жаратқан өзі жар болса
Жарадан сақтар денесін.
Егеулі болат, көк темір,
Сауыттың сөгер көбесін.
Ажалға етер амал жоқ,
Таусылса демің өлесін.

Қазақ поэзиясында өзіндік қолтаңбасымен ерекшеленген Шәңгерей Бөкеев пәни дүние адам баласының бес күндік қонақ болар мекені ғана екенін ескерте отырып, ақырет күні адамға жинаған малы емес, иманы азық боларына философиялық тұжырым жасайды:

Қиямет, мақшар таң туса,
Өзім қайта «мен» болып,
Мен болармын қайтадан.
Қайтадан жаным – қайта адам.
«Бұл сөзің қалай?» десеңіз,
Әуелінде бар болып,
Ақырында жоқ болмақ –
Шарифатқа қилап заң.
«Мизан», «сират» құрулы,
Өзіңе аян, бір Алла,
Ілгері басар әр қадам.

Өткінші дүниеде мәңгілік ешнәрсе жоқ. Мәңгілік - бір Алла ғана. Пенденің пәнидегі амал-тірлігіне Алла ғана төреші. Өмірдің соңы өлім екені аян болса, осы басы мен соңы бар тіршілікте Аллаға жақындатар амал – сабыр. Алладан медет тілеп, елдің сөзін сөйлер ерлерге тәтті тірліктің кермек дәмі боларын баян еткен Наурызбек жырау «Ал, жігіттер, құлақ сал» толғауында осы жағдайды төмендегіше төгілтеді:

Құбылып тұрған күнде өлер
Түнеріп тұрған түн де өлер
Ағып та жатқан су да өлер.
Ұшып та жүрген қу да өлер.
Қысырдың қызыл тайындай
Қылымсып өскен қыз да өлер
Тыңдауы дұрыс болмаған
Айтылған алтын сөз де өлер.
Күн өлгеннің белгісі
Қызарып күннің батқаны
Түн өлгеннің белгісі
Сарғайып таңның атқаны...

Жоғарыдағы мысалдарды түйіндей келе қазақ әдебиетінің тарихында «молда ақындар», «кітаби ақындар» деп аталған сөз зергерлерінің қиямет күні туралы тұжырымдары нақты Құран аяттарынан негізделгенін аңғарамыз. Сөз зергерлері адамзат баласының қиямет күнінен кейінгі мәңгілік мекені болар жұмақ пен тозақ туралы да мол мәліметтер береді. Ақын-жыраулар әсіресе ақырет азабынан ада болған пенделерге жұмақ есіктерінің айқара ашылатынын да ерекше шабытпен баян еткен.

ЖЫР ДҮЛДІЛІ

Ли Байдың аты аталса, «жыр дүлділі», «шарап жыры», «романтик», «айбын-ды» анықтауыштарының оқырмандар ойына оралары айдан анық. Ал нағыз Ли Бай біздің межемізден қаншалықты қашықта? Дәстүрлі баяндауларда Ли Бай ашық, жайдары, реал ортадан аттап өтіп, еркін самғаған ақын. Төрелер мен тоғышарлардың қақпақылы мен келекесі оның бейнесіне көлеңке түсіре алған жоқ, қайта жыр дүлдүлінің таңғажайып өміріне онан әрмен тылсымдық реңк берді.

Ли Байдың туған жері туралы зерттеулер жүргізген қаламгерлердің түспалдары ежелден бір жерге тоғысып, нақты тиянақ таппаған еді. Солардың ішінде өкілдік сипаттысы екеу. Оның бірі – Сычуан өлкесіндегі Жяңю қаласы, енді бірі – Орта Азиядағы Суяп қаласы. Қазір қаламгерлер түгел дерлік Ли Байдың туған жері Суяп қаласы, бұл қала қазір Қытай шекарасының ішінде емес, Қырғызстан Республикасының астанасы – Бішкектің шығысындағы Тоқмақ қаласының маңында, қазір сол жерде Суяп қаласының көне жұрты бар деген ортақ тоқтамға келді.

Ли Бай 701 жылы осы Суяп қаласында түрік отбасында дүниеге келеді. Әкесі мен шешесі ұлына Тайбай деп, ал Тайбайдан кейін туылған қызына Толғанай деп ат қояды.

Тайбайдың түрікше ат екендігі әркімге аян. Ежелгі түріктерде баласы есейіп, ержеткенде «малды, бай болсын» деп тілеу тілеп, малдың жас тұқымын атайтын атауының соңына «бай» қосымшасын қосып ат қою дәстүрі болған. Ал балаға ат қоюдағы осы салт қазақтарда қазірге дейін сақталған, айтар болсақ, ұл балаларға Тайбай, Құнанбай, Дөненбай, Ботабай, Тайлақбай, Қозыбай, ал қыз балаларға Толғанай, Айтолқын, Әйгерім, Айсұлу, Күншуақ, Күнсұлу, Шолпан деп аспан шырақтарына балап ат қою жиі кездеседі. Бәлкім, сол кездегі қазақтардың наным-сенім һәм эстетикалық талғамына қатысты болса керек.

Суяп қаласы тарихта Батыс түрік қағанатының (603-704 жылдар) астанасы және қағанның қысқы ордасы болғанын тарихтан білеміз. Кейіннен Батыс түрік қағанаты құлап, түркеш қағанаты құрылғанда (704-756 жылдар) қағанаттың батыс астанасы болған.

706 жылы шілде айында Тайбайдың әке-шешесі бала-шағасын ертіп, Суяп қаласынан аттанып, Жяухы қалашығына келіп сауда жасайды. Шілденің шыжыған ыстығына шыдамаған Тайбайдың үй іші ауа райы салқындау тәңір таудың (Тянь-Шаньның) терістігіндегі Лұнтай қалашығына келіп, бір мезгіл аялдап, сауда-саттық ісімен айналысады. Кейбір зерттеушілер қазіргі Үрімжі қаласының түстігіндегі Ұланбай көлінің маңындағы көне тамдар қирандысын осы Лұнтай қалашығының көне орны (жұрты) деп атап жүр.

Ал хан патшалығы дәуіріндегі жазбаларда сипаталатын Лұнтай қалашығы тәңір таудың түстігіндегі қазіргі Бүгүр ауданы деседі.

Салқын түсе Тайбайдың үй іші шығысты бетке алып, Тянь-Шаньды бойлап, Гансу өңіріне өтіп, Лүңши (қазіргі Тянь Шүй қаласының маңы) қаласына келіп аялдайды. Тайбайдың әкесі жол-жөнекей сауда жасап, пұл табуды да ұмытпайды. Белгілі бір мезгілден кейін Тайбайдың әкесі жанұясын, бала-шағасын бастап Лүң-шиден Сычуан өлкесінің Чаң Миң (қазіргі Жяң Иү) ауданындағы Чиңлян ауылына келіп қоныстанады.

Тайбайдың үй іші Таң патшалығының территориясына кіріп қоныстанған кезде, Тайбай бес жаста болатын, яғни түрікше тілі толық шығып болған кез.

Тайбайлар келіп қоныстанған елдің тілі де, ділі де бөлек жат ел еді. Таң империясының мемлекет тілі – хан (қытай) тілі. Патшалықтың қолданған жазуы – хан ұлтының ұзақ тарих бойында қалыптасқан жазуы. Осыны байқаған әкесі алдымен Тайбайды және кейіннен жасы толған кезде қызы Толғанайды хан тілі мен жазуын үйрену үшін мектепке береді.

Тайбайдың өзіне жүгінсек: «Бес жасымда қытай жазуының «әліпбиін» үйреніп, жаттадым, он жасымда данышпан, ғұлама ғалым, абыздардың аттарын естідім, он бес жасымда таңғажайып кітаптарды көре бастадым», – дейді.

Он жасында Қытай тарихында өткен ғұлама ғалымдар, данышпан-даналардың атын ести бастайды. Он бес жасында Күңзы өкілдік еткен тағлымшылдардың классикалық шығармаларын, ерте заманғы қытай әдебиет тарихын, басқа да данышпан даналардың кітаптарын оқып көргендігін үйрене бастағандығын ауызға алады.

Тайбай он бес жасқа толғанда, әкесі оны сайыс шеберін жалдап, Хан ұлтының сайыс өнері қылышкерлік пен жұдырықкерлікті үйретеді. Үйрене келе, өнері үстем сайыскер болады. Тайбай жігіт жасына жетіп, жалғыз өзі жат жұртты аралаған кезде, тап берген ұры-қары, бұлаңшыларды ұрып жығып, жер қаптырған кездері де болған. Бұдан сырт, Тайбай құралайды көзден ататын мерген болған. Бәлкім бұл өнерді әкесі үйреткен болса керек. Өйткені көшпенділер балаларды кішкентайынан садақпен тышқан, құс атуға жаттықтыратын. Бұл бәлкім сол бір жаугершілік заманның қажетінен әдетке айналған болса керек. Осылайша Тайбай қаламды да, қаруды да қатар игереді.

Тайбайдың үй іші бай, мәдениетті отбасы болып есептеледі. Тайбай да ержете келе әкесінің сауда істеріне араласа бастайды. Аңсау мен сағыныштың аңсары болар, Тайбай туған жерін көріп қайтуға бекінеді. Әке-шешесі қолдап, жібек, торғын-торқа сияқты әртүрлі колөнер бұйымдарын дайындайды. Тайбай сауда жасау сылтауымен қасына нағашы ағасы Лижүң мен малайы Дансаны ертіп, 719 жылы көктемде қылышын тағынып, садағын асынып, Чинлянь ауылынан Батыс терістікті бетке алып, жолға шығады. Тәңір тауға жетеді. Тайбай Тәңір таудың Орта Азиядағы бір сілемінің бөктеріндегі Суяп қаласында дүниеге келгенін жоғарыда айттық. Тәңір тау ата-бабасының жаз жайлауы, қыс қыстауы, жер жаннаты, кіндік қаны тамған жері, сол үшін оның жүрегіне Тәңір тауға деген махаббат осы бір балғын шағында-ақ терең ұялаған. Осы сапарында Тайбай тәңір тау өңірін, ел ішін бір жаз аралайды. Тәңір таудың жазғы табиғаты, көркем көрінісі туған жеріне деген құштарлығын оятады. Тәңір таудан көтерілген жарық ай ақынның сезім әлемін тебіrentіп, туған жерге деген сүйспеншілік отын онан әрі маздата түседі. Шабыты шарық ұрып, тәңір тауға арнап өлең жазады.

Күзде тәңір таудың Терістік етегіндегі Лүнтай қалашығына (қазіргі Ұланбайдағы көнеқорған қирандысы осы Лүнтай қалашығы деседі) келіп аялдайды. Лүнтайда қысқада кегі, ұзында өші бар адамдарға (бәлкім Тайбайдың әкесіне өш біреулер болса керек) кез болып, қылыш суырысады. Қапелімде қарсылас жақтың улы қылышының жүзі Тайбайдың денесіне тиеді. Серіктері оны Тинжоу қаласына жеткізеді. Дәрігер Жән Дайжаудың ем-домының арқасында ол аман қалады.

Тайбай «Тинжоу («Бейгің-беспалық» деп те аталады. Көне жұрты Жемсары ауданының маңында) қаласында тұрғанда көрген-білгендерім» атты естелігінде: «Тинжоудың тарихы ұзақ, жері құнарлы, суы мол, шөбі шүйгін, өте ертеде кәсілердің мемлекет орталығы болып, Кимман қаласы деп аталған. Батыс түрік қағанаты дәуірінде Фүту қаласы деп аталған қорғанның биіктігі үш-төрт саржан шамасында, айналасы бес шақырымнан асады. Қорғанның іші-сыртында бірнеше он мың тұрғын бар, қорғанның ішінде Таң патшалығының әкімдік мекемесі орналасқан, мыңнан астам шерік тұрады. Қорғанның Батысында үлкен будда ғибадатханасы бар, құрылысы әсем, бірнеше жүз будда сағмаларының шуылдап сиынып отырғанын көресің» деп жазады.

Тайбай Тинжоуда әкесінің саудагер досы Уаң Иүнауаймен кездеседі. Уаң Иүнауай қуана қарсы алады. Тайбайды қорғанның түстігіндегі Даужау ғибадатханасына апарды. Даужау – Қытайдағы діни ағымдардың бірі. Тайбай даужау дінінің мүриті. Ғибадатханаға барып, мінәжат қылуы табиғи заңдылық.

Уаң Иүнауай ғибадатханада дарбыз, қауын, жүзім және басқа тағамдарды әкеп, Тайбаймен бірге күзгі қыркүйек айындағы балкүлше мерекесін тойлайды. Тайбай көпшіліктің көңілін көтеру үшін «бекініс және асқар таудағы ай» атты мына өлеңін жазады:

*«Тәңір таудан жарқырап шығып, толған ай,
Бұлт теңізі арасынан жүзер баяу тоқтамай.
Қуалай соққан қоңыр жел,
Иүймынгуанды өтпесін желіп бір қалай».*

Кейбір қаламгерлер: «Ли Байдың ұлына Айнүр деп ат қоюы, тәңір таудағы айға болған терең махаббатын әйгілейді», – дейді.

Түнде қонақасынан жатар орынға келген ақынның көңілі алабұртып, көпке дейін ұйықтай алмайды. Мереке-мейрамдарда ел-жұрт еске түсіп, туған жерге деген сағыныш, өшпес махаббаттың оты тұтанары сөзсіз. Сол түні шабыты шалқыған ақын «жым-жырт түндегі сағыныш» атты мына өлеңін жазады.

*Төсекке түскен ай нұры,
Бозқырау құсап көрінді,
Көтердім басты, ай көрдім,
Еңкейген едім, сағындым туған жерімді.*

Бір күні ат арбаға отырып, қорған ішін шолып көруге келеді. Алдымен қорғанның сыртындағы ат арбалар тұратын жерге тоқтайды. Үлкенді-кішілі адамдар арбадан түсіп, қорғанға кірер қақпаға қарай бет алады. Ақын үлкендерге еріп базар аралайды, жібек және басқа да тұтыну бұйымдарын саудалайды. Қорған ішіне кірісімен, Батыс өңір шарабының иісі бүрк ете қалады. Содан базар аралап

келе жатып, шарап дүкенінде бір адамның құлудың (қабак) аузын ашып, шарап ішіп отырғанын көріп, дүкенге кіреді де, құлуды құшақтап ала қашады. Ішінде бес килограмнан астам шарап бар құлуды көтере алмай жығылады, құлу жарылады. Шарап иісі көшені алады... Бұл ақынның өзі жазып қалдырған естелігі. Тарихи деректерге қарағанда, Тиңжоу тұрғындары Батыс түріктің он оқ тайпасының бірі Чүйу тайпасы деседі. Күзгі мезгіл, қыркүйек айы суық түсе бастайды, Тиңжоуға келгеніне 15 күн болғанда, ақын Сычуанға қарай жолға шығады. («Шинжяң орталық газетінен» алынды, 2009 жыл, 28 ақпан.)

Тайбайдың әкесіне келсек, не себептен Сычуан өлкесінің бір шеткері таулы қыстағына келіп қоныстанып, ірге тауып қалды? Неліктен түрікше аты-жөнін жасырған?

«Қытай әдебиетшілер тарихы» атты кітапта Ли Байды таныстырғанда: «Ли Байдың әкесінің атын анықтау өте қиын, қандай адам екендігі де анық емес. Кейбіреулер әкім екен десе, енді біреулер саудагер, кейбіреулер батыр, тағы біреулер жасырынып жүрген біреу екен деседі. Біздің білетініміз жергілікті адамдардың оны «Ли қонақ» деп атағандығы ғана» деп жазады. Мұндағы «Ли» Таң патшаларының фамилиясы. Жасырынып жүргендіктен, елдің көзін көлегейлеп, фамилиямыз «Ли» дей салуы да мүмкін.

Чанжяң дариясы өңіріндегі Шуаншижи қатарлы аймақтардың орда тағайындаған бақылаушысы Фан Чунжының әкесі Фан Лунның жазып кеткен өлеңдер жинағын ақтарып отырып, әкесінің Шунияң қаласында Ли Баймен бірге шарап ішкені жайлы жазған өлеңіне көзі түседі. Фан Чунжының әкесімен дос болған осы бір поэзия алыбының аруағы разы болардай бірер іс істеуді парыз санап, Ли Байдың ұрпақтарын іздейді. Төрт жыл іздеп Анхуйдың Дантү ауданынан Ли Байдың екі немере қызын тауып, әңгімелеседі. Олар: «Әкеміз Айнүр шала сауатты дикан болған, 792 жылы дүниеден озды. Екеуіміз де кедей диканға тұрмысқа шықтық, жібек құртын өсіріп күн көреміз, жалғыз ағамыз бар еді, он екі жыл болды, үйден шығып кеткен, содан қайтып оралмады. Қайда кеткенін, қай жерде жүргенін білмейміз», – дейді.

Әпеке-сіңілі екеуінің тұрмыс жағдайының нашарлығын естіген Фан Чунжың қатты ашынады. Ол Ли Байдың қабіріне жаңадан құлыптас орнатпақшы болып, екі немере қызына атасының ата тегіне қатысты жазба дерек беруін талап етеді. Екеуі әкесі жазып кеткен бірнеше бет қағазды береді. Фан Чунжың екеуінен қандай талаптары барлығын сұрайды. Екеуі: «Атамыз көзі тірісінде «мені өлгенде Чиңсан тауына қойындар» деген екен, оған әкеміздің жағдайы келмепті, сіз атамның қабірін Чиңсан тауына көшіруге көмектессеңіз» – дейді.

817 жылы қаңтарда Фан Чунжың екі немере қызының талабы бойынша Дантү ауданындағы Лунсан тауындағы Ли Байдың қабірін Чиңсан тауының етегіне көшіреді. Жаңадан құлыптас орнатады әрі оларды алман-салық, ақысыз еңбек істеуден азат етіп, тұрмыс жағдайын жақсартуға көмектеседі.

Фан Чунжың Ли Байға орнатқан жаңа құлыптасқа жазған арнау сөзінде: «Ли Байдың әкесі өзіне жаулақандардың кек алуынан бас сауғалап Сычуанға келіп жасырынған. Сойқан шығудан жасқанып, Мянжоу аймағының Чаңлүң ауданындағы Чиңлян ауылына келіп бас сауғалайды. Мәнсап талап етпеген, жасырынып жүргендіктен, өзінің аты-жөні де жария етпеген. Тек жергілікті тұрғындардың оны «қонақ» деп атағанын ғана білеміз, өйткені олар үшін ол шынымен қонақ еді» – дейді. Бұдан Ли Байдың әкесі есімін айтпағандығы және ақын да әкесінің атын айтпай кеткендігін көруге болады.

Ли Бай: «Қытай тарихында өткен Лян Уаңы Ли Хаудың тоғызыншы ұрпағымын әрі Таң патшалығының патшаларымен тегіміз бір туыспыз» – дейді. Өйткені Таң патшалығын құрған Ли Юан Лян Уаң Ли Хаудың (351-417) жетінші ұрпағымын дейді, сонда Ли Шымын сегізінші ұрпағы, ал Ли Лунжи он бірінші ұрпағы болады. Бұлай болғанда Ли Лунжи Ли Байға немере болып келеді.

Бірақ Ли Бай Ли Хаудан өзіне дейінгі тоғыз ұрпақтың атын атап, түсін түстеп әрі патша әулеттерімен заңдық туыстық байланысы бар шежірелік деректі материал бере алмағандықтан, патша әулеттерінің шежіресіне кіре алмайды. Расында, «жаңа таң кітабы, патша әулеттері шежіресі» атты кітапқа Ли Байдың есімі енгізілмеді, бұдан Ли Байдың тегі хан (қытай) ұлты дегенге күмән туады. Содан кейбір Ли Байтанушылар оны індетте зерттеп, Ли Байдың тегі туралы басқаша көзқараспайымды алға тартады.

Тайбайдың әке-шешесі қызы Толғанайды да хан (қытай) тіліндегі мектепке оқуға береді. Өсіп-ержете келе Толғанай білімді, ақылды, іскерлігімен ел құрметіне бөленеді. Содан болар, қазірде Чиңлян қалашығының бір қыстағының аты Толғанайдың хан тіліндегі атымен «Чиңлян қалашығы Иүеюан қыстағы» деп аталады.

Толғанай ағасының өлеңдерін жинап баспадан шығарады, бұл қыстақта қазірде ақын мұралары сақтаулы.

Толғанайға хан тілінде Иүеюан деп ат қойған Ли Бай секілді. Өйткені Ли Бай «айды» өзіне, қарындасына, табынатын әулие-әнбиеге, онан соң хас сұлуларға қарата қолданған. Осы қыстақта Толғанайға орнатылған ескерткіш қазір де бар, қабірі де осы қыстақта.

1962 жылы тамыз айындағы «Гуаңмиң рыбау» газетінде жарияланған бір деректе: «Чаңмиң ауданы сол дәуірде тұз, темір өндірілетін елге әйгілі аудан болып, Ли Бай әкесімен бірге тұз, темір саудасымен шұғылданады. Кейіннен Ли Бай сауда тижараты себебінен ұзақ мезгіл күміс, мыс өндірілетін Анхүй өлкесінің Чюпу деген жерінде тұрады. Ли Бай мыс, темір сауда тижаратымен айналысу барысында мыс, темір қорыту технологиясын да жете игереді. Ли Байдың бұл өнері өлеңдерінде көрініс тапқан. Бұл оның сауда тижараты өмірінің өлеңдеріндегі аңысы» деп жазады.

Таң дәуірінде оқыған зиялылардың өздерінің қоғамдағы орнын көтеруде ең маңызды санайтындарының бірі – жар таңдай білу. Егер таңдаған жарың қара-көктің тұқымы, текті атаның ұрпағы болса, онда саяси тұрғыдағы болашағыңа жол ашылары хақ. Екіншісі – мансап.

Мансап алу үшін орда сынақтарына қатынасу, сыннан өту керек. Емтиханнан өткендерді орда әкімияты әр дәрежелі мансапқа тағайындайды. Бұдан өзге бай, феодал, ақсүйектер орда емтиханнан өткендерден қызына күйеу таңдайды. Бағың жанса, қалың малсыз қайын жұрт, үлде мен бұлдеге оранған ару өзі-ақ әзір болады.

Орда әкімиятының заң-түзімінде саудагердің баласы орда емтиханына қатынасуға тиым салынған. Мүбәдә, ерекше талантты, дарынды болса, басқалар тарапынан мансапқа ұсынылса болады деген белгілемесі де бар.

Ли Бай ауқатты саудагердің баласы, керек десеңіз, өзі де саудагер. Ақын талантын дүйім жұрт мойындайды. Бірақ ешкім ордаға мансап беруге ұсынбайды. Ауылдан үміт үзген ақын қырда қаңбақтың далдасында тасаланып, күнделікті күйкі тірліктің күйттеуінен шыға алмай, байлыққа мастанып, жастықты жастанып күн өткізгенше, ел аралап, жұрт танып, өз талант-дарынымды әлемге әйгілеп, қабілет-қарымымды көпке танытайын деген ойға келеді.

Осы ойдың жетегімен ақын қылышын асынып, Сычуанды кесіп өтіп, Чүңчиңге келіп, 724 жылы кемеге отырып, Чаңжяң дариясының ағыны бойынша Шығысқа сапар шегеді. Жол бойы Чаңжяң дариясының орта, төменгі аңғарындағы өлке мен қалаларды аралайды. Түстіктегі Қытай мәдениетін, тұрмыс-тіршілігін, салт-дәстүрін, әдет-ғұрпын етене үйренеді, тарихи, әдеби шығармаларды оқиды, таным-түсінігі кеңейеді.

Келесі жылы ақын Нанжин қаласына келеді. Бір күні кеште қаланың түстігіндегі «Айнамкөлде» қайықпен серуендеп жүріп, қайықта жалаң аяқтарын суға малып, бір-біріне сыбырлап, күле сөйлеп, қыдырып жүрген көңілді бойжеткендерді байқайды. Қыздардың шағаладай аппақ аяқтары ақынның сезімін селт еткізеді. Бітімі бөлек, алып денелі (Ли Байдың бойы екі метрден астам деседі), өңі өзгеше, сұлу жігіттің жат жұрттық екенін байқаған қыздар ескекті жеделдете есіп, ақынның қайығын соға жаздап, суды шашырата, қас атып, көз қысып, сықылықтай күлісіп, жанынан өте шығады. Қыздардың қылығына елтіген ақын: «Ескегіңді берші маған, мен есейін сен еспе», – деп қыздарға тұра ұмтылады. Көл сыры өздеріне мәлім қыздар ақынға жеткізбей, жалғаннан үялғансып, сықылықтай күлісіп, қалың қоғаның арасына кіріп жасырынады. Ақын таба алмай қалады. Тек «су үстінде сыңғырлаған қыз күлкісі» ғана еміс-еміс естіледі.

Шіркін, жарық айлы түнде аяғы аппақ қыздармен бірге болу неткен бақыт десеңізші! Расында да, түстіктің айы да аппақ, суы да аппақ. Ал бұған таңырқап, таңдай қаққан ақын сезімін қыздардың аппақ аяғы жаулап алады. Міне, осылайша ақын Нанжин қыздарының жетегінде кете барады.

Кейін келе, ақын түстіктің аяғы аппақ шағаладай бір қызына үйленеді.

726 жылы Тайбай ақын Хуби өлкесінің Анлу деген жеріне келеді. 727 жылы екі досы Ху Зяң мен Ма Жыңгүңның таныстыруы арқылы Таң Гаузүң патша Лижы дәуірінде (650-684) орда әкімиятының құқықты әкімшілік органының доғал төбесінен қарайтын төбесасы болған Шүй Иүишының немересі Шүй бикешке үйленеді. Тайбайдың Шүй бикешке үйленуі Таң дәуіріндегі зиялылардың жар таңдау көзқарасына үйлеседі: «Бірақ Ли Бай үйленгеннен кейін, Шүй бикешті үйіне алып кетпей, қайын жұртына күшік күйеу болып кіреді. Бұл сол дәуірде ұят қылық саналып, жалпы зиялылар қауымы оның үйіне аяқ баспайтын. Бірақ Ли Бай осылай істеді. Бұл оның батыс өңірдегі түрік мәдениетінің ықпалына ұшырағандығынан болуы мүмкін. Бәлкім жат ұлттың мәдениет көзқарасы бойынша жігіттің қыздың үйіне күшік күйеу болып кіруі көңілге қонымсыз жайт болып саналмаса керек. Ли Байдың бұнысы жат ұлт мәдениетін терең қабылдағандығынан болса керек».

Бұл біз үзінді келтіріп отырған мақаланың авторы жасаған талдау. Ли Бай түрік елінен бес жасында кетті. Бес жастағы баланың түрік мәдениетін толық қабылдай қоюы қиын. Ли Бай бес жасынан бастап қытай тіліндегі мектепте оқыды, есейе келе қытай ұлтының тарихы, әдебиеті мен бай мәдениет мұраларын, ұлттық дәстүрлерін игерді. «Күшік күйеу» болу қытай ұлтының ұлттық

дәстүрінде жат қылық деп саналатындықтан, зиялылардың мұрындарын шүйіре қарайтынын біледі. Бірақ Ли Бай-түрік, түрік халқының салт дәстүрінде «күшік күйеу» болу соншалықты айып саналмайды, бұны Ли Бай жақсы біледі.

Ли Бай Шүй бикешпен тату-тәтті ғұмыр кешеді. Шүй бикеш бір ұл, бір қыз туады. Ли Бай ұлына Айнұр, қызына Күншуақ деп ат қояды. Тарихи дерек көздері бойынша Шүй оқыған, білімді, ақылды, сұлу бикеш болған екен. Күйеуі Ли Байды қатты құрметтеген деседі. Тек өкініштісі, Шүй бикеш 740 жылы аурудан қайтыс болады.

Зерттеушілер Ли Байдың кезбе тірлікті көбірек бастан кешіргенін айтады. Кезіп жүріп жерлік әкімдерді, қызмет бабымен астанадан келген мансап иелерін қонаққа шақырып, қалталарын томпайтып, өзіне мансап беруді, ордаға ұсыну талап-тілегін айтады. Бәрі де разы көңілмен уәде беріп кетеді. Бірақ ешкімнен хабар келмейді. Үміті үзілген ақын түстікті бетке алып, жолға шығады. Жыжаң өлкесінде тұратын, сайыскерлік өнердің шебері, патшаның құрметті адамы У Жүнге сәлем бере барады. Ли Бай өлең оқиды, У Жүн ақынның дарынына қол соғады.

742 жылы патша Ли Лүңжы У Жүнды өнер көрсетуге ордаға шақыртады. У Жүн Ли Байды ертіп, Чаң-Анға келеді. У Жүн ақынды ордаға алып кірмей, патша-лық кітапхананың бастығы, патша мұрагері меңгермесінің меңгерушісі, үшінші дәрежелі ірі мансап иесі Хы Жыжаңға таныстырмақ болады. Сол үшін У Жүнхы Жыжанды Чаң-Ан қаласындағы бір шарапханаға шақырады: «Әлхиса, Хы Жы-жаң Чаң-Ан қаласындағы бір шарапханада Ли Баймен кездеседі. Ли Бай алып денелі, келбетті, аққұба өнді адам болғандықтан, кейбіреулер шарапқа қызып, теңселіп келе жатқан оны бейне бір аппақ меруерт тау құлап келе жатқан секілді көрінетін деп бейнелейді. Мұндай дене бітім қытайларда сирек кездеседі, оған қоса оның кескін-келбеті шетелдіктерге көбірек ұқсайтын, тіпті кейбір шетел тілдерін де жақсы біледі. Ли Байдың кескін-келбеті туралы әйгілі «Сычуанның жолы қиын» атты ұзақ өлеңі болды. Сол дәуірдегі адамзаттың беймәлім әлемінен именуін меңзеген өлеңдегі айрықша бейнелеуден зәресі ұшып, есі шыққан Жы Жыжаң өлеңді соңына дейін оқып шығуға батылы жетпейді. Оның үстіне Ли Байдың елден ерек түр-тұлғасы періштедей елестейді. Астана мансаптыларының шет өлке-аймақтардан келгендерді қонаққа шақырып, қонақағасы беруге тиым салынған, бұл дәстүр қазірге дейін сақталған. Сол себепті Хы Жыжаң құр қол келген болатын. Бірақ қайран қаларлығы, Хы Жыжаң өзін толық меңгере алмай, мәнсап (шен) дәрежесін білдіретін «алтын тасбақаны» данға (кепілге) қойып, шарап, тағам алып, Ли Байға қонағасы береді. Бұл әрекет бейне бір офицердің иығындағы шенін жұлып алып, данға қойғаны секілді тәртіп-түзімге қайшы өте қатерлі тәуекелшілдік еді».

Көзі ашық, көкірегі ояу Хы Жыжаң жасы сексеннен асқан, ордаға ұзақ жыл қызмет еткен, жоғары дәрежелі мәнсабы бар, ақынжанды адам болған. Патша Ли Лүң-жидың сенімді серіктерінің бірі.

Ли Бай тәрізді өнді, ер тұлғалы адамдар түріктерде көптеп кездеседі. Ақынның кескін-келбеті шетелдіктерге ұқсауынан, шетел тілінде сөйлей білуінен-ақ, Ли Байды – түрік, ол білетін тіл өзінің ана тілі – түрік тілі деуге әбден негіз бар.

Хы Жыжаң Ли Байды патша Ли Лүңжиге таныстырады. Патша Ли Байды әдеби хатшылық қызметке тағайындайды. Хатшы – патшаның бұйрық-жарлықтарын жазуға көмектесетін жай қызметкер. Патша ақынды қатты қадірлейді. Ли Лүң-жи тоқалы Яң Гүйфимен саяхатқа шыққанда, әркез Ли Байды ертіп алады. Ол көптеген арнау өлеңдер жазады. Ақынның талантына екеуі де тәнті болады. Ли Байдың әр өлеңі оларға сырлы сезім сыйлап, ләззатқа бөлейді. Сол себепті, ақын ол екеуіне де аяулы, сыйлы болған. Бір күні Ли Бай ордадан шығып, Чаң-Ан қаласындағы бір шарапханаға барып шарап ішеді. Дәл осы кезде Әтірағаш саяжайында патша Ли Лүңжи мен Яң Гүйфи ханымының туылған күнін өткізу ұйымдастырылады. Ли Бай жоқ. Патша Ли Лүңжи дереу әнші Ли Гүйнанға Ли Байды тауып әкелуге бұйырады. Ли Гүйнан бірнеше жасақты ертіп, ақын барады-ау деген шарапханаларды сүзіп шығады, бірақ оның қарасы көріне қоймайды. Содан тағы біраз жүргенде, бір шарапханадан Ли Байдың өлең оқыған дауысын естиді. Ли Гүйнан Ли Байды қолтығынан демеп, атқа мінгізіп, саяжайға әкеледі. Мұны көрген Ли Лүңжи патша самалдыққа текемет салғызып, Ли Байды сонда жатқызып, демін алдыруға бұйырады. Белгілі мезгілден соң, патша қасындағы канизәкке су бүріккізеді. Ли Бай есін жияды, қасында отырған патша мен Яң Гүйфиды көріп шошып кетеді. Тізерлеп отыра қап, кешірім сұрайды. Айыптау былай тұрсын, патша мастықтан айықтыратын дәрі-дәрмек салынған балықтың сорпасын алғызады. Сорпаның ыстық екенін көрген патша бал қасықпен араластырып, аздап суыған соң, Ли Байға ұсынады. Оны ішкеннен кейін Ли Бай сергіп сала береді.

Әтірағаш саяжайындағы алуан түсті гүлдерге көзі түседі. Патша Ли Лүңжи «бүгін Яң Гүйфидың туған күні, дәл мұдан гүлінің ашылған кезі, арнаған өлеңді айтшы, естіп ләззатқа бөленейік», – дейді.

Ақын Азияның аруы атанған бұл ханымға әйгілі «Тыныш әуен» атты үш шумақ арнау өлең жазып, әнші Ли Гүйнанға береді. Ли Гүйнан өлеңді патшаға көрсетеді. Патша өлеңді оқып: «Тамаша. Өте тамаша. Яң Гүйфиге арнап Ли Байдан басқа ешкім мұндай өлең жаза алмайды, керемет», – деп, өлеңді Яң Гүйфидің өзіне береді. Ол өлеңді оқып шығып, қатты риза болады. Яң Гүйфи Ли Гүйнанға өлеңге ән шығаруды және әнші қыздар мен музыканттарды әкелуді бұйырады. Ли Гүйнан бастап, қыздар қостап ән салады, музыканттар сүйемелдейді. Яң Гүйфи бұрала биге басады. Патша сыбызғы тартады. Әредікте, қатты разы болған Яң Гүйфи алтын тостағанға батыс өңірде ашытылған жүзім шарабын құйып ұсынады. Ли Бай қос қолымен алып, рахаттана жұтады.

744 жылы Ли Бай Чаң-Аннан кетеді. Себебін әркім әртүрлі түсіндіреді. Біреулер патша Ли Лүңжидың күйеу баласы, патшалық үкіметтің хатшылар мекемесінің меңгерушісі Жаң Жидың қызғанышы, көре алмаушылығы, қақпайлауы ақынды орданы тастап шығуға мәжбүрледі деседі.

Патша Ли Лүңжи мен Ли Бай бірін-бірі қадір тұтқан. Содан болар, ақын Чаң-Аннан кетерде торғын көрпе, алтын балдақты белбеу және басқа да заттық бұйымдарды тарту етеді әрі ауылына жеткізіп салуға арнаулы көшірімен ат-арба береді. Ли Бай патшаға бас иіп, алғыс айтады.

Ли Бай жол-жөнекей Хынан өлкесінің Лояң қаласында жас ақын Дуфумен кездеседі. Кейбіреулер екі алыптың кездесуін әлем кеңістігінде күннің аймен кезіккеніне теңейді. Қос жыр дүлдүлі содан бастап дос боп кетеді. Екеуі бір жылдай бірге болады. Хынан мен Сандүңның көркем жерлерін аралайды, бірігіп өлең жазады.

745 жылы екі алып бірін-бірі қимай айырылысады. Қытай әдебиеті тарихында Ли Бай романтик ақын, Дуфу реалист ақын саналады. Екеуі сол айырылысқаннан бір-біріне қайтып кезіге алмайды. Бірақ бірін-бірі сағына еске алысып, арнау өлеңдер жазысып тұрғандығы мәлім.

Тарихи деректерге қарағанда, Ли Бай 741 жылы Лю бикешке шаңырақ көтереді. 746 жылы балаларын орналастырған Сандүңның Дүңлу деген жерінде бір қызбен бас қосады. Бұл жұбайынан бір ұл сүйеді. Ақын ұлының атын Бөрі қояды. 749 жылы ол Зайшяң Зүң Чүкінің немересі Зүң бикешпен (Хынанның Кайфың қаласында) отбасын құрады. Ақын күшік күйеу болып Зүң бикештің үйіне кіреді. Ол Чаң-Аннан аттанарда патша Ли Лүңжи заттай, ақшалай мол тартумен жолға салған, оған қоса Зүң бикеште ауқатты отбасынан шыққан. Сол себепті, балаларының да тұрмыс жағдайы жақсарды.

755 жылы Таң империясының шығыс-терістік шекарасында шекара қорғаныс сардары Әнраушанның көтерілісі бүрк ете қалды. Әнраушанның өз аты – Раушан, әкесінің аты мен тегі белгісіз, шешесі – түрік, аты Асиды, құшынаш, бүбілгі бар адам деседі. Өгей әкесі – Әнянян, тегі түрік, шекара сардары болған, Әнянянны басқы буынын фамилия орнында қолданған. Әнраушанның қосынына келіп қосылған тағы бір шекара сардары – тегі түрік, Сысугай (сысымн). Тарихта бұл көтеріліс «Әнраушан-сысымын (сысугай) бүлігі» деп аталады.

Ли Бай Чаң-Анда жүрген кезінде Әнраушан оны «арақкеш» деп балағаттап, арына тиеді. Ақын да есесін жібермей, Әнраушанды сылқита сыбап салады. Содан екеуі бір-біріне жау боп кетеді.

Қауіп-қатерден сақтану үшін, осы жылы Ли Бай әйелін ертіп, Жянши өлкесінің табиғаты әсем Лусан тауына келіп қоныстанады.

756 жылы патша Ли Лүңжи Чаң-Анды тастап, Сычуанға барып паналайды. Барлық ұлдарына әскери қосын дайындап, бүлікшілерге қарсы соғысқа аттануға бұйрық береді. Жянши өлкесіндегі Ли Лин Уаң (сұлтан) әскер жиып, сол бүлікшілерге қарсы соғысқа аттанып бара жатып Лусанға аялдайды. Ли Байдың осында екендігін естіген Ли Лин Уаң: «Ақынды шақырыңдар. Ол өлеңмен бүкіл елді аттанысқа көтереді, әскерлерге жігер, күш береді» – дейді. Ақын қосынға кіреді. Ақын «Ли Лин Уаңның шығысқа жорық марышы» атты өлең жазады. Өкінерлігі, тақ таласы мен бақ таласы салдарынан ағасы Ли Хың әскер жіберіп, Ли Линнің қосынын талқандайды. Ли Линді өлтіреді. Ли Бай өлім жазасына кесіліп, абақтыға қамалады. Зүң бикеш текті атаның ұрпағы болғандықтан ел ішінде абырой-беделі бар, жан-жаққа шапқылап жүріп, Ли Байды өлімнен құтқарып қалады. Бірақ Гүйжоу өлкесіне жер аударады, балдызы шығарып салады. Қайсы бір мықтының құлағына жетіп қорғап қалды, ол жағы белгісіз, әйтеуір орта жолда кешірім жасалып, бостандық беріліп, ақын үйіне қайтады.

Бір дәуірдің мақтанышы, тума талант «жыр періштесі», дүлдүл ақын Ли Бай 762 жылы Анхүйдің Дантү деген жерінде аурудан қайтыс болады.

Ли Бай 15 жасынан бастап өлең жаза бастаған. Жырларының көбі жоғалып кеткен. Ақынның біздің дәуірімізге келіп жеткен өлеңдері 900 шумақтан, ал прозалық шығармалары алпыстан астам.

Ғалым, жазушы Жяң Рүнның «Бөрі төтемі» атты кітабындағы Ли Байдың түрік екендігін дәлелдейтін деректі талдауына көз жіберейік.

Кітаптағы кейіпкер Чын Жын деген автордың өзі. Чын Жын кенет Ли Бай-дың:

*Тәңір таудан жарқырап шыққан толған ай,
Бұлт теңіз арасынан жүзер баяу тоқтамай.
Қуалай соққан қоңыр жел,
Иұмынгуанды өтпес желтіп бір қалай, –*
деген өлең шумағын тебірене дауыстап, жатқа айтты.

Чын Жын бастауыш мектепте оқып жүрген кезінен бастап Ли Бай өлеңдерін сүйсіне оқитын. Осы бір батыс өңірде туған әрі батыс өңірдегі түрік тілді халықтардың салт-санасы бойына терең сіңген романтик ақынның жүрегіне еркіндікке ұмтылған бөрілердікіндей қайтпас-қайсар, ештеңеден тайсалмайтын өжет рух ұялаған еді. Қаймағы бұзылмаған байырғы жайлаудың айлы кешінде Ли Бай өлеңдерін айтқандағы сезім, Пекиндегі сабақханаларда оқыған кездегі әсерге мүлде ұқсамайды. Чын Жынның ішкі әлемінде бейне Ли Бай сияқты өжет, өршіл рух пайда болды. Оған қоса өзін ұзақтан бері мазалап жүрген мынадай бір мәселе есіне түсті: Қытайдағы ақындар қауымы түп-түгел Ли Байды қадірлеп, қастер тұтса да, одан үйренуге дәріптемейтін. Ли Бай тақаппар, талантына сенгендіктен ешкімді көзге ілмейтін. Сондықтан оның өлеңдерін ешкім үйрене алмайды деп ойлайтын.

Чын Жын сондай бір ой тұжырымдайды. Ли Байдың асқақ, айбынды өлең жолдарын үйренудің қиындығы, оған көк бөріге табынатын түрік халықтарының салт-санасы мен мінезінің терең сіңгендігінен әрі сол бөрілер үйірі еркін жортатын дарқан даладай кең көңіл көкіректің болғандығынан. Ли Бай өлеңдеріндегі айбынды, асқақ сезім көз жеткісіз көк аспанға шапшып, сол асқақтағаннан қытай классикалық поэзиясының құзар шыңына шыққан еді. «Үшты самұрық құйынымен бірге алысқа, самғады ары тоқсан мың шақырым ғарышқа», «Көрмедің бе, Хуанхы суы көктен түсіп ешкімге бой бермесін, жүйткі ағып, мұхитқа құйып, қайта айналып келмесін», «мен өзім Чу елінің тентегімін білемін, бейіс құсынша әндетіп, Күнфузыға күлемін».

Қай қытай ғұламасының бір сөйлем сөзі он мың шақырымдық ғарышқа ұша алған, жазған бір әріпі тоғыз қабат аспанға шыға алған, қай қытай ғұламасы лепіріп әулие Күнфузіні келеке қылған? Қай қытай ғұламасына патша ағзам өз қолымен тағам ұсынған? Қай қытай ғұламасы Таң патшасының көзінше Яң Гүйфиге сия езгізіп, Зайшыяң Гаулишыге етігін шешкізген? Астапыралла, нағыз жүрек жұтқанның өзі ғой!

Ли Байдан үйренудің қиындығы ғарышқа шыққаннан да қиын. Қырық сегіз мың жыл өтсе де, қытай әдебиет әлеміндегі «поэзия періштесі» тек біреу ғана. Чын Жын күрсініп, «дала бөрісінің мінезіне Хуашия (Қытай) өркениетінің жауһарын қосса, адамның басы айналатын биікке шығуға болады» деп ой тұжырады.

Жазушы Жяң Рүң әйгілі тарихшы Мың Чыбейдің «Сахара мәдениеті және адамзат тарихы» атты кітабынан төмендегі үзіндіні келтіріп, өзінің Ли Байды түрік деп санайтын көзқарас-пайымын онан әрі дәлелдей түседі: «Ли Байдың тамырында түріктердің қаны ағып жатқандығын оның екі баласына қойған есімдері-ақ дәлелдейді. Оның ұлының аты «Поли», мұны қытай тілінде түсіндіруге болмайды, шынында, ол түрік тіліндегі «бөрінің» дыбыстық аудармасы. Бөрі түріктердің тотемі, адамға бөрі деп ат қою, қытай ұлтының «айдаһар» деп ат қойғанымен бірдей. Ли Байдың қызының аты «Айнүр». Бүгінгі ұйғыр ұлтында «Айнүр» атты қыз бала өте көп. Мұндай «ай» мағыналық аударма. Ал «нүр» дыбыстық аударма. Ал Ли Байдың көздерінен (қос жанарынан) түріктердің көздеріндегі ерекшелік менмұндалап тұрады».

Ескерте кететін бір жайт, Айнүр Ли Байдың қызы емес, ұлы. Миң Чыбей қызы деп қате түсінген. Ол дәуірде ұлға да «Айнүр» деп ат қою мүмкін.

Хан ұлтының дәстүрінде балаға ат қойғанда, қытай әріпімен жазғанда, екі әріпті не бір әріпті ат қояды. Айнүр Қытай әріпімен жазғанда үш әріппен жазылады. Бұл Қытай ұлтының ат қою салтына қайшы. Міне, бұл Ли Байдың жат ұлт екенін дәлелдейді.

Чын Жынкы (1935 жылы қаңтарда) «Чин Хуа ғылыми журналының» № 1 санында жариялаған «Ли Байдың тегін тектегенде» атты мақаласында: Ли Байды «түрік» дейді. Ал Ху Хуайчын (1936 жыл, тамыз) «Пекин» журналының 11 санында жариялаған «Ли Тайбай түрік тіліне жетік және басқалар» атты мақаласында Ли Байды «түріктескен қытай» дейді.

Жоғарыдағы Ли Байтанушылардың Ли Байдың ата тегі туралы зерттеулері, талдаулары арқылы алға қойған қорытынды көзқарас-пайымдарына негіздесек, Ли Бай нағыз, таза қанды түрік.

Асқарова А.,
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
доценті, филология ғылымдарының кандидаты
Баязитов Б.,
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық
университетінің магистранты

«СОҢҒЫ КӨШТЕГІ» ТАРИХИ ДЕРЕКТІЛІК

Шығарманың тарихи негізі жайлы айтылған ой, жазылған зерттеу аз емес. Сонда да болса, әр жазушының тарихи көркем туындыны жазу барысында өзінің ұстанатын концепциясы, шығармаға керекті деректері әр қилы болып келеді. Мына бір пікірге назар аударып көрелік:

Кейде болашақ шығарманың материалын үздіксіз ізденіс үстінде, құм арасынан кебек алатын елегендей, өмірді тімтіне жүріп табатын болсаң, енді бірде тағдырдың асау толқыны сені өзімен бірге дөңгелетіп алып кетеді де, бастан кешкен, өзің тірі куәсі болған сан алуан оқиғалар тыным таптырмай, қолыңа еріксіз қалам ұстатады.

Азды-көпті шығармашылық тәжірибемде менің басымнан осы екі жағдайдың екеуі де өтті. [1. 386-387]

Бұл халық жазушысы Қабдеш Жұмаділовтың сөзі. Байқасаңыз осы сөздің өзінен жазушының шығармашылық жолының басты сұрлеуі көрінеді. Ал жазушының «Соңғы көш» дилогиясы жайлы ...«Соңғы көш» дилогиясын менің пешенеме тағдырдың өзі әкеліп таңды деуге болады. [1. 387] – деуі біздің тақырыбымыздың бет бағдарын анықтап тұр десек те болады.

Қ. Жұмаділовтың «Соңғы көш» роман-дилогиясының басты көтерген жүгі – екі алпауыттың ортасында бөліске түсіп, өз жеріне иелік етуден қалған қазақтың талайлы тағдыры екендігін автордың мына сөзінен аңғарғандай боламыз:

Өркениеттен шалғай жатқан елдің тұрлаусыз тағдыры, құландай үріккен көшпелі халықтың шекараларды көктей өтіп, әрі-бері жөңкілуі, ұлттық езгі мен отаршылдық саясаттың түр-түрі, қуғын-сүргін, атыс-шабыс, түрме, ашаршылық, ақыры қорлыққа шыдамаған момын халықтың тоз-тоз болып босқындыққа ұшырауы – бәрі-бәрі бастан кешкен, дәмін татқан жайларымыз... «Соңғы көшке», міне, осы оқиғалар арқау болды. [1. 387]

Шығыс Түркістан жерінде Қытайдың қол астына қараған қандас бауырлардың өмірі осы роман арқылы Кеңеске қараған Қазақ елінің оқырманына алғаш танытылуы роман беделін біршама арттыра түседі. Әрі бұл роман сол кездегі қазақ әдебиетінде шет ел өмірі жайлы жазылған алғашқы туынды болуы автордың кейбір мәселелермен санасуын да қажет еткендігі көрінеді.

Осыған байланысты, қашан роман аяқталғанына, менің көз алдыма оқушының екі түрлі сорты елестеді де тұрды. Оның бірі – Шығыс Түркістан өмірінен бейхабар осындағы қалың көпшілік те, екіншісі сол трагедияны бастан кешіріп келген жүз мыңдаған тірі куәлар, яғни менің прототиптерім. Романды жазу барысында осы екі топтағы оқушылармен де мықтап санасуға тура келді. Бейтаныс оқушыға ондағы өзгеше өмірдің егжей-тегжейін тәптіштеп түсіндіруге, кейде «шайнап беруге» тура келсе, ал тірі куәлардың көңілінен шығу үшін, романға мүмкіндігінше «өтірік» қоспауға, «мынадай оқиға біздің басымыздан өткен жоқ» дегізбеуге күш салдым. [1. 393]

Бұл жазушы позициясы. Кейбір тарихи деректердің отарлаушы ел саясаты негізінде жазылып, тарихқа бұрмалаулар енгізілуі табиғилық деп қарастырылса, әдеби шығармада жазушының жазар шындығы – ар алдындағы адалдығы, ел тарихына деген өзіндік танымы.

«Соңғы көште» біз жаңа түр іздеуден саналы түрде бой тартып, дәстүрлі классикалық роман үлгісін әдейі таңдап алдық. Мұның өзі романның сиымдылығын арттырып, өмір материалдарын молырақ қамтуға көмектесті ғой деп ойлаймын. Шығарманың реалистік сипатын арттыра түсу мақсатында, ел есінде қалған елеулі оқиғалардың ізін жоғалтпай, ұзын-ыргасын сақтап отыру қажет болды. Сол бір алмағайып кезеңде жазықсыз мерт болып кеткен Оспан, Тұрсын, Шәкен сияқты бұл күнде көзі жоқ адамдардың аты-жөні өзгертілмей сол қалпында алынды. [1. 399]

Өмір шындығын көркемдеп халыққа жеткізудің осы бір қарапайым қағидасын ұстанған автор өзі атап өткендей дәстүрлі классикалық роман жанрына арқа сүйеген. Сонымен қатар ұлттық ерекшеліктерді, мінез бен намысты әр кейіпкерінің дүниетанымына сіңіре білген. Бұл романның көркемдік идеялық мақсатын айқындап, негізгі ойдың оқырманға дұрыс жеткізілуіне септігін тигізгендігін атап өтпеске болмайды.

Роман кейіпкерлерінің бейнесі сол замандағы, сол жердегі елдің күнкөрісі мен қоғамдық өзгерістерді қалай қабылдағанын ашып көрсетеді. Мәселен,

« – Алла-ай десейші, – деп Ұзақ оны қостай жөнелді, – бұл қалаңда осниша халық қалай жан сақтап отыр екен, құдауанда? Құмырсаңның илеуі зой аумаған... Ұялмай-қызармай қос уыс жоңышқаға бес жүз сом сұрайтынын қайтерсің. Көрдің бе, екі-үш күннің ішінде аттардың қаншырдай қатып қалғанын.» [2. 105]

Қалаға бірінші рет келген қыр қазағының аузынан шыққан бұл сөздерден нені байқадық? Уақыт – өткен ғасырдың орта кезі. Сол кездің өзінде сақталған қазақтың көшпелі өмірі.

«Жүздеген-мыңдаған жылға созылған қазақтың көшпелі өмірі осы ғасырдың ортасына дейін тек Шығыс Түркістанда ғана сақталып қалған-ды.» [1. 396]

Автор осылай дейді. Көзбен көрген, ортасында өскен ел тұрмысы жайлы. Роман кейіпкерлері де осы кездің адамдары. Автор осы жайттарды қағазға түсіру өзінің мұраты екендігін қапысыз білген және аянбай еңбектенген. Автордың көз алдында «көшпенділердің ең соңғы байы, ең соңғы биі, ең соңғы кедей шаруасы, соңғы батыры, соңғы ұрысы, ең соңғы ару қыздары...» [1. 396] тұрғаны шындық. Романды оқу барысында осы типтермен кездесерің анық.

Диалогиядағы саяси ахуалдың шешімі елдің бір түнде шекара асып, өткеніне қош айтқанында жатса керек. «...анау будақ-будақ көш жолына тағы бір рет көз салшы. Фажап емес пе? Түбінде, оснау ұлы көштің тарихын қағаз бетіне түсіру керек екенін ұмытпа. сенің арғы ата-бабаң да, өзәкең Қанағат та – өздерінің тарихи миссиясын абыроймен атқарған кісілер. Бәлкім, тағдыр сенің мойныңа да сондай үлкен бір міндет жүктеп отырған шығар?! «Нар жолында жүк қалмас» деп, сен тегінде осы міндетті қайыспай арқалауға тиіссің.

Нұрбектің бұл сөзін басқалар да қолдап жатыр.» [3. 530]

Роман-диалогияның соңындағы бұл жолдардан Естай бейнесінің автордың өзі екендігін, Қанағат биден автордың әкесі Жұмаділді тануымызға болады екен. Тарихи, ғұмырбаяндық сипаты басым романның көркемдігінің басты үстыны екендігі Оспан, Тұрсын, Шәкендердің өз аты-жөндері өзгертілмей сол күйі алынса, Жасыбаймен Жағыпардың өмірде прототиптері барлығынан білінеді. «Жасыбай образында аймақтың бірінші байы Башпай бейнеленсе, полковник Жағыпарға байланысты оқиғалар ұлт-азаттық күрестің қайраткері Жағда Бабалықов өмірінен алынған.» [3. 533]

Әрине, заманына қарай адамы дегендей, қытайлық қызылдардың жеңіске жетуі бес жылдай өз алдына дербес ел болған Шығыс Түркістанның (1947-1952) негізгі халқына оңай соқпады. Әуелгіде ұлттар арасындағы теңдікті сақтау ниетімен ұсақ ұлттардан қолдау табуды көздеген қызылдар әуелі таптық мүддені алға шығарып, шаруалардан қолдау табуды көздеген болуы керек. Өздері үшін «жаңа өлкені» (Шыңжанды) бұрыннан қоныс етіп келген байырғы ұлттарды бағындыру арқылы болашақ ірі жоспарларына жол ашу мақсатында кейбір қатпарлы мәселелердің жатуы да шындық. «Аз санды ұлттардың «ұлтшыл» болуына үлкен ұлттардың «шовинизмі» себеп болады» (Мао Цзе Дун) – деген сөздің де жаны бар. Бұл сөзді айтушының да сол ортада болғаны, тіпті сол үлкен ұлттың өкілі болғаны да ойландырмай қоймайды.

Қорыта келгенде, өз ішінде бір ұлттың бірігіп тұтасуы, шекара асып келген елдің ол жақтағы жағдайын таныстырған роман-диалогия қазақ әдебиетіндегі өз орнын тапқан туынды. Тарихилығы мен көркемдігі қатар өрілген шоқтықты шығарма.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Жұмаділов Қ. «Соңғы көш» қалай жазылды? // Жұмаділов Қ. 12 томдық шығармалар жинағы. XII том: «Қалың елім, қазағым...» – Алматы: «Қазығұрт», 2005жыл. (386-401беттерде)
2. Жұмаділов Қ. Соңғы көш. Роман-диалогия. I кітап.// Жұмаділов Қ. 12 томдық шығармалар жинағы. IV том – Алматы: «Қазығұрт», 2005жыл.
3. Жұмаділов Қ. Соңғы көш. Роман-диалогия. II кітап.// Жұмаділов Қ. 12 томдық шығармалар жинағы. V том – Алматы: «Қазығұрт», 2005жыл.

ШӘКӘРІМ ҚҰДАЙБЕРДИЕВ ШЫҒАРМАЛАРЫНДАҒЫ ШЫҒЫСТЫҚ ДӘСТҮРЛЕР

Бүгінгідей түрлі мәдениеттер тоғысындағы жаһандану үрдісіне бағыт бұрған заманда ұлтымыздың рухани өресін биіктеткен тұлғалардың қалдырған мұрасына қайта үңілу оның тағылымдық мәнін қайта зерделеу – заман тудырып отырған қажеттілік. Өткен ғасырдың күрделі кезеңінде өмір сүрсе де ғаламдық ой таным дәрежесіне көтерілген Шәкәрім Құдайбердіұлының әдеби мұрасының түп қазығы – «ақ жүрек», «таза ақыл», «адал еңбек» иесі түзу адамды қалыптастыру, сол арқылы қоғамды түзеу. Ар ілімін адамдық сапаның алдына шығарып бүкіл поэзиялық туындыларына өзек еткен Шәкәрім тағылымы бүгінгі күн үшін де аса қажетті әрі көкейкесті мәселе болып отыр. Ұлы Абайдың ізбасары бола отырып, ұстазы жеткен деңгейде қалып қоймай өзгеше өрнек тауып, қайталанбас қолтаңба қалдыруының өзі – Шәкәрім ұлылығын айғақтайтын басты белгі. Бүгінгі күннің басты мәселесінің бірі – дін тақырыбына қатысты ақынның тұжырым, түйіндерін танып білудің маңыздылығы да дау тудырмайды. Себебі, ғұлама суреткер дін мәселесін шын ақыл мен салқын сана арқылы сараптап, негізгі өзегін өмір игілігіне айналдыра білген. Жаратылысқа деген сенім мен сүйіспеншілікті махаббат пен мейірімнің, жақсылықтың көзі ретінде бағалау арқылы қалың жұрттың өмірді сүйуге, адамды аялауға үндеген. Күрделі болмыс иесінің шығармашылық мұрасын әр түрлі аспектіде тереңдей, кешенді түрде қарастырудың қажеттілігі де осыдан туындайды. Шәкәрім туған халқының Шығыс пен Батыстың озық ойлы әдебиеті мен мәдениетінің інжу-маржандарымен таныстыру жолында да көп іс атқарды. Бірнеше жұрттың тілін білу арқылы ол Шығыстың жауһар қазыналарынан нәр алды. Бұл оның суреткерлік өмірбаянына әсер етпей қалмады. «Оятқан мені Шығыс жыры» немесе «Жасымнан жетік білдім түрік тілін» деп жырлаған ақын Шығыстың Хафиз, Физули, Науаи секілді жарық жұлдыздарын ерекше қастер тұтты. Оның Фирдауси мен Сағдиді, Иассаиды жақсы білгені байқалады. Әсіресе немістің күдіретті ақыны Гете мен орыстың сөз зергері Пушкинді баураған, жаңа дәуірдегі еуропалық поэзияға қуатты ықпалын тигізген Хафиздің тау бұлағының мөлдір көусарындай жаһұт жырларын қазақ тіліне аударып, халқына жеткізді. Атап айтқанда, Шәкәрім Хафиздің «Ей, жарымыз, ай нұры», «Көңіл жібі қолымнан», «Кешегі басшы піріміз» сияқты көптеген өлеңдерін қазақ оқырманына жеткізеді. Оның қаламынан туған Хафиз жырларының аудармадан гөрі төлтума көбірек ұқсауы Шәкәрімнің аудармашылық биік шеберлігін байқатса керек. Тұтастай алғанда, Шәкәрімнің қазақ жұртының әлемдік мәдениетпен сабақтастығын нығайтудағы қызметін үш салаға бөліп қарастырған жөн. Оның бірі Шәкәрімнің дүниежүзілік әдебиеттің озық ойлы өкілдерінің есімдерін әрдайым құрметтеп, оларды өзінің өлеңдерінде үнемі насихаттап отыруы десек, екіншісі – ақынның Л.Толстой сияқты өз заманының алып тұлғалы қаламгерімен хат алысып, сырттай болса да шығармашылық байланыста жүруі. Ал үшінші әрі ең арналы сала - Шәкәрімнің өзге елдер әдебиетінің озық үлгілерін тәржімалаудағы өлшеусіз еңбегі. Міне, осы үш сала Шәкәрімнің бүкіл болмысындағы, оның көркем шығармашылығындағы интернационалдық идеяны сомдап береді.

Осы орайда айта кететін бір жайт – Шәкәрім өз дәуірінің парасатты да білімдар азаматтарының бірі болды. Ол да алдындағы Абай ағасы тәрізді өзінің туған топырағынан, сондай-ақ Батыс пен Шығыс мәдениеттерінен нәр алды, бұрын-соңды өмір сүрген түрлі елдер ғалымдарының, ақындарының еңбектерімен танысты, олардың пайдалы жағын зердесіне түйіп өсті.

Осы себептен де болар, Шәкәрім өз өлеңдерінде үнемі дүниежүзілік ғылым мен білімнің, әдебиеттің озық ойлы шам-шырақтарының есімдерін атап, өз халқына осынау қайраткерлердің сыны мен бағасын жеткізіп отырады. Оларды өзі де үлгі тұтады, бұқараны соған шақырады.

Айтқан сөзі ауруға ем, жанға құмар,
Тауып айтқыш тәтті сайраушылар.
Байрон, Пушкин. Лермонтов, Некрасов,
Қожа Хафиз, Науаи, Физули бар,-[1, 32 б]

деп Батыс пен Шығыстың жарық жұлдыздары санамалай жырланатын шумақта ақынның рухани нәр алған тамырларының қаншалықты тереңде жатқаны байқалады. Бұл жай ғана өзіне таныс есімдерді

күрғақ қайталап, тізіп шығу емес. Ақын осындай ұлағатты жандар әр елде бар, соларды біле жүрейік, сезе жүрейік, олардан ғибрат алайық деген ойды алға тартады. Сонымен қатар бұл жолдар Шәкәрімнің бүкіл шығармашылық мұрасының осынау аттары аталған қаламгерлермен тығыз сабақтастықта болғанын дәлелдейді.

Ұлттық мәдениеттер арасын жалғастыру, жақындастырудағы дәнекерлік ролін айқындайтын негізгі сала аудармашылық бағытта да ақынның шығармашылық қарымы қуатты, құлашы кең. Шәкәрімнің қаламы арқылы Шығыс пен Батыстың бірқатар жауһар туындылары қазақ жұртына мәлім болды. Мұнда да Абайдың үлгісін айқын із тастап отырады. Шәкәрім Шығыстың Қожа Хафиз, Физули Багдади, Науаи секілді жарық жұлдыздарын қастер тұтты. Әсіресе, Гете мен Пушкин сынды сөз зергерлерін тәнті еткен Қожа Хафизді ол өзінің ұстазы деп есептеді. Хафиздің тау бұлағының кәусарындай мөлдір жырларын ол қазақ тіліне бар бояуымен, өзіндік нәрімен аударды. Сондай-ақ, ол әйгілі «Ләйлі-Мәжнүн» хикаясының Физули жырлаған нұсқасын тәржімалады. Өзі Физулиден аудардым дегенімен бұл шығарманы аударма дүние деу қиын. Дұрысы- Шәкәрімнің «Ләйлі-Мәжнүн» Шығыстың әйгілі ақындарымен өнер жарыстыра отырып, нәзира үлгісінде туындатқан төл шығарма деуге лайық. Кезінде ұлы қаламгер Мұхтар Әуезовтің өзі бұл дастанға Физули дастанының аудармасы емес, Шәкәрімнің төл туындысы ретінде баға берген болатын.[2, 210 б]

Шығыс мәдениеті- ежелден-ақ қазақ әдебиеті нәр алған түпсіз қазына. Қай заманда да, әсіресе ұлттық әдебиеттің қазақ хандығы дәуірінде өмір сүрген жырауларға, одан кейінгі ақындар поэзиясына, ұлы Абайдың арғы-бергі жағындағы қазақ өлеңінде Шығыс поэзиясының, орта ғасырлардағы түркілік әдебиеттің ықпалы күшті болды. Ұлы Абайдың әсіресе махаббат тақырыбына жазылған лирикалық туындыларында, имандылық пен философиялық мәні салмақты поэмаларында Шығысқа тән дәстүрлі айшықтар мол. Ол өз өлеңдерінде Фирдоуси, Сағди, Хафиз, Науаи, Физули, Низами тәрізді Шығыс жырының жарық жұлдыздарын атап қана қойған жоқ, шығармаларымен таныс болды, солардан үйренді.[3]

Осы тұрғыдан алып қарағанда, Шәкәрімнің де тамыр алған нәрлі бұлағы, шығармаларына дәстүрлік, көркемдік негіз қалаған қасиетті тұғыры осы Шығыстың классикалық әдебиеті болады дей аламыз. Ұстазы Абай секілді, сондай-ақ, өз тұстастары тәрізді Шәкәрім де Шығыс әдебиетінің небір асыл шығармаларын, олардың көркемдік-эстетикалық айшықтары мен өрнекті үлгілерін жақсы білді. Күншығыс жауһарларының әр дәнін мейлінше тиімді пайдалану қажеттігін түсінді. Ежелгі сөздің күдіретін бағалай білді.

Ең алдымен, ақын шығармаларына шығыстық аңыздар, сюжеттер ерекше ықпал етті. Ежелден келе жатқан классикалық сюжет желілерін пайдалану жалпы бұл кезең әдебиетінің көп пайдаланған тәсілі болды. Шәкәрім де осындай шығыстық сюжеттерге жиі қайырылып отырды. Осы салтпен ол көлемді де көркем «Ләйлі-Мәжнүн» дастанын, басқа да бірқатар өлеңдер, прозалық шағын-шағын миниатюралар жазды. Атап айтқанда, ақынның «Бір ханның кеудесіне жара шыққан», «Бір ханда екі ұл бопты, бір туысқан», «Наушеруан аңда жүріп, киік атқан», «Аңда жүріп шөлдеген Ашам патша» сияқты сюжетті өлеңдері ертеректегі Шығыс ақыны Сағдидің «Гүлстан», «Бустан» дастандарындағы оқиғаларды арқау етсе, Сағидің хикаяларында кездесетін Құжаж патша, Хатам патша, Ануширван, қызын етікшеге берген адам Атымтай жомарт оқиғалар шағын әңгімелерден тұратын, Шәкәрімнің «Бәйшешек бақшасы» атты прозалы туындысында қайта баяндалады.

Белгілі сюжетті пайдаланудың әртүрлі жолы бар. Шығыс әдебиетіндегі нәзира дәстүрі бір тақырыпты әр кезеңде әртүрлі ақындардың қайталап жырлауы болып саналғанмен, онда ақындар бірін-бірі дәлме-дәл, өзгеріссіз қайталамаған. Әр ақын өзінің заманына қарай, көркемдік мақсатына сәйкес және ең бастысы өзінің шеберлік дәрежесіне орай өзгерістерге, толықтыруларға барып отырған. Мұндай сипат Шәкәрімде айқын. Ләйлі-Мәжнүн хикаясын баяндауда Шәкәрім Физули нұсқасындағы тараулар мен оқиғаларды сұрыптап, қажет санамаған жерлерін қалдырып кеткен. Сағди дастандарындағы хикаяларға да солай қараған. Шәкәрімнің мұндағы нысанасы- сол оқиғалар арқылы оқырманға пайдалы ғибрат айту. Сол үшін де оларды қазақтың тұрмысына, ұғымына мейлінше жақындатып, қазақыландыруға тырысқан. Не болмаса ежелгі сюжеттердің бірнешеуін біріктіріп оқиға құрады, яки Шығыс оқиғасына өз тарапынан мазмұн қосып, содан барып өз түйінін ұсынады.

Екі ғасырдың тоғысында ғұмыр кешіп, қалам тербеген, ұлттық сөз өнерінің өркендеу жылнамасынан өзіндік өрнегі айқын, терең де өрелі ойға суарылған көркем мұралары арқылы лайықты орын алатын Шәкәрім ақынның бүкіл поэтикалық әлемі қаншалықты бай болса, оның шалқар шабытына күш-қуат сіңіріп, қасиет дарытқан нәрлі бастаулар да соншалықты мол әрі жомарт еді. Ал осынау берекелі бастаулардың әрбір қайнар көзіне тереңрек үңіліп, әдеби-көркем ой керуенінің әр кезеңінен суыртпақтап сыр тартар болсақ, Шәкәрімнің ойшыл, суреткер, ақын ретінде қалыптасуына ең бірінші кезекте қазақтың ежелден келе жатқан аса бай фольклорлық мұрасы ықпал еткенін

көреміз. Шәкәрім ақынның шығармашылығы мен халықтық фольклор дәстүрлерінің сабақтастығы туралы мәселе төңірегінде талқыға түсер тұжырымдардың тамыр-тармақтары сан салалы. Ол заңды. Өйткені фольклор халықтың өзімен бірге жасасып келе жатқан, адамдар жадында сақталып қалған ауызша мұра ғана емес, әрбір кезең әдебиетінің көркемдік-эстетикалық бастау көзі болатын рухани қазына. Сондықтан да «Өзінің ауыз әдебиетін негіз қылмай ешбір елдің жазба әдебиеті өркендемек емес. Біздің де жазба әдебиетіміз ауыз әдебиетін негіз қылуға міндетті. Алдымен сабақты шеттен емес, өзінен алуға міндетті. Жазба әдебиетіміз негізді, берік еліміздің әдебиеті боламын десе, өзіміздің ауыз әдебиетімізге қайтуға міндетті». Осы тұрғыдан алып қарағанда, Шәкәрімнің де тамыр алған нәрлі бұлағы, шығармаларына дәстүрлік, көркемдік негіз қалаған қасиетті тұғыры осы Шығыстың классикалық әдебиеті болады дей аламыз. Ұстазы Абай секілді, сондай-ақ, өз тұстастары тәрізді Шәкәрім де Шығыс әдебиетінің небір асыл шығармаларын, олардың көркемдік-эстетикалық айшықтары мен өрнекті үлгілерін жақсы білді. Күншығыс жауһарларының әр дәнін мейлінше тиімді пайдалану қажеттігін түсінді. Ежелгі сөздің күдіретін бағалай білді.

Ең алдымен, ақын шығармаларына шығыстық аңыздар, сюжеттер ерекше ықпал етті. Ежелден келе жатқан классикалық сюжет желілерін пайдалану жалпы бұл кезең әдебиетінің көп пайдаланған тәсілі болды. Шәкәрім де осындай шығыстық сюжеттерге жиі қайырылып отырды.

Шәкәрім ақынның Шығыс әдебиетінен нәр алып өскенін айғақтайтын тағы бір дерек – оның шығармаларында Шығыс ойшылдарының есімдерінің аталып отыруы, Шығыс поэзия кейіпкерлерінің кездесуі. Фирдоуси, Сағди дастандарында әділдікпен аты шыққан Ануширван атты кейіпкердің Шәкәрімде Наушеруан болып журуі және оның әділдік пен мейірімділіктің символы іспетті көрсетілуі бір қарағанда елеусіздеу болғанмен, ақынның Шығыс маржандарын жақсы білгендігін, мол игергенін аңғартамыз анық.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Шәкәрім Құдайбердиев. Шығармалар жинағы. Алматы, 1988, 451 бет
2. Мұхтар Әуезов. Әр жылдар ойлары. Алматы, 1968, 425 бет
3. Шығыс жұлдыздары. Алматы, 1966, 369 бет

***Жапарова А.,**
преподаватель Казахского национального
университета имени аль-Фараби*

СЕРДЕЧНЫЕ СКАЗКИ СУТЕЕВА

Владимир Григорьевич Сутеев хорошо известен нам сказками и рассказами, и я уверена, что такое чудесное творение с красочными, необыкновенными, вдохновляющими иллюстрациями забыть невозможно. Оно напоминает нам о детстве, о беззаботной и радостной поре; оно вызывает в памяти беспечальное и оживленное время, когда все было ярче, красивее, вкуснее и необычнее чем сейчас, когда Новый год – уникальное событие года, а день рождения – замечательный праздник. Владимир Григорьевич Сутеев был наделен редким талантом рисовать, придумывать и передавать свое творчество и мысль на бумагу, отображать его в рисунках и картинах. Со мной согласятся многие, что Сутеев – удивительный художник, чьи работы продолжают восторгать на протяжении многих лет. Одинаково взрослые и дети любят читать его сказки, наряду с просмотром его мультфильмов. Поэтому возникло желание написать об этом блистательном художнике, творчество которого радует не одно поколение.

Владимир Григорьевич Сутеев (1903 - 1993) родился в Москве. Он является одним из основоположников советской мультипликации. Русский детский писатель, [режиссёр-мультипликатор](#), заслуженный деятель искусств РСФСР.

Его отец увлекался искусством и это передалось Владимиру. С юношеских лет Владимир Сутеев как художник-иллюстратор периодически публиковался в журналах «Пионер», «Мурзилка», «Дружные ребята», «Искорка», в газете «Пионерская правда». С 1947 г. он работал в Детгизе. Художник многое принес в книжную иллюстрацию из мультипликационного кино; его динамичные, порой с успехом заменяющие текст, рисунки похожи на кадры мультиков; персонажи имеют графическую индивидуальность, выраженную в облике, движениях, мимике.

В детскую литературу В.Г.Сутеев пришел из кино. В прошлом остался институт кинематографии (1928); работа, еще в студенческие годы, над первым рисованным фильмом «Китай в огне» (1924); постановка первого звукового мультфильма «Улица поперек» (1931); студия «Союзмультфильм», где созданы более 30 фильмов, некоторые из них («Петя и Красная шапочка», «Волшебный магазин», «Когда зажигаются елки» и др.) были удостоены международных наград. В 1941 г. перед тем, как уйти на фронт, Владимир Григорьевич закончил работу над фильмом «Муха-цокотуха» по сказке К.Чуковского.

В 1952 г. в Детгизе вышла первая книжка «Две сказки про карандаш и краски», где Владимир Григорьевич Сутеев проявил себя не только как художник, но и как писатель. К.Чуковский приветствовал её появление рецензией в «Литературной газете». С тех пор издано немало Сутеевских книг: «Это что за птица?», «Под грибом», «Мешок яблок», «Цыпленок и утенок», «Кто сказал «мяу»?», «Палочка-выручалочка» и многие другие. Эти занимательные книжки дают малышу начальные представления об окружающем. Обыкновенная палка у находчивого Ежа становится «палочкой-выручалочкой-наверх-поднималочкой-из-беды-вытягалочкой». И всё это наглядно показано в картинках. С первой книжки проявился их игровой характер (Карандаш, для того чтобы спастись от жадного Мышонка, рисует Кошку). В его книжках всегда много юмора, помогающего без морализации объяснить малышу простые жизненные истины. В.Г.Сутеев иллюстрировал произведения классиков отечественной литературы: сказки К.Чуковского, «Усатый-полосатый» С.Маршака, «Дядя Стёпа» С.Михалкова, «Веселое лето» В.Берестова.

Впервые с иллюстрациями художника на русском языке вышли книги: Д.Родари «Приключения Чипполино» (сутеевские персонажи этой сказки стали образцом для детских игрушек), норвежского писателя А.Прейсена «Веселый Новый год», английского писателя Л.Муура «Крошка Енот и тот, кто сидит в пруду». Международным любимцем детей стал сутеевский щенок Пиф (из книги «Приключения Пифа» в пересказе с французского). Остроумные, веселые добрые книжки В.Г.Сутеева знакомы детям всего мира. Они переведены на 36 языков и издавались в Норвегии, Франции, США, Мексике, Чехословакии, Японии... {1}

Вот некоторые из сказок В.Г.Сутеева, просмотром которых мы наслаждались все детство и не только в это беспечное время: Цыпленок и утенок, Три котенка, Под грибом, Кто сказал мяу, У меня пропал щенок, Палочка-выручалочка, Лесной плакунчик, Яблоко, Дядя Миша, Это что за птица?, Кот-рыболов, Мешок яблок, Капризная кошка, Гусак-физкультурник, Дневник кузнечика Кузи, Петя и Красная Шапочка, Веселый Новый Год, Раз, два - дружно!, Времена года, Мы ищем кляксу, Катауси и мауси, Жила-была лягушка, Гном Гномыч и Изюминка, Знаменитый утенок Тим, Котенок, который забыл, как надо просить есть, Ёлка, Сказки о зиме, Живые грибы, Крошка Енот, Про Козленка, который умел считать до десяти, Разные колёса, Мышонок и карандаш, Цыплёнок и утёнок, Петух и краски, Это что за птица?, Умелые руки, Про ёлки, Мамин праздник, Про снегурочки и снежинку, Как зима кончилась, У всех праздник, Как я ловил рыбу, Мы в лесу, Бабушкин огород, Мы уже в школе, Салют, Мы — артисты, Терем-теремок, Про Бегемота, который боялся прививок, Мы ищем кляксу, Петя и Красная Шапочка, Петя Иванов и волшебник Тик-Так, Волшебный магазин.

Все сказки и рассказы Владимира Сутеева наполнены взаимопомощью, добротой и благими действиями, поступками, деяниями. На самом деле все творчество Сутеева, это - добросердечие, сердечность, душевность; благость, ласковость, мягкосердечие, , благодушие, добротолюбие, человечность, человеколюбие, участливость, добродушность, добросердечность, добродушие, отзывчивость, благодушность, добротность, кротость, гуманность, ласка, мягкость.

В основе многих сказок лежит нравственное понятие под названием доброта. Бесчисленное количество пословиц и поговорок является тому ярким примером. Вот некоторые из этих литературных сокровищ.

Всё добро, да не всякому на пользу.

Все доброхоты, а в нужде помочь – нет охоты.

Всякий хлопочет, себе добра хочет.

Все любят добро, но не всех любит оно.

Даёшь другому – приобретаешь себе.

Верная указка – не кулак, а ласка.

Ворованным добром не разбогатеешь.

В добром житье кудри вьются, а в плохом – секутся.

Доброе смолчится, а худое – молвится.

Добро поощрай, а зло порицай.

Доброго человека в красный угол сажают.

Доброму везде добро.
Добрые слова лучше мягкого пирога.
Доброе братство лучше богатства.
Доброму и сухарь на здоровье, злomu и мясное не впрок.
Доброта без разума пуста.
Добро тогда будет добро, когда люди похвалят.
Доброму человеку и чужая болезнь к сердцу.
Доброе дело – правду говорить смело.
Доброго держись, а от худого отдались.
Добрая совесть не боится клеветы.
Доброе дело питает и душу и тело.
Доброе дело два века живёт.
Доброе дело доброму не вредит.
Доброе молчание – чем не ответ.
Добро вспомнится, а лихо не забудется.
Доброго чти, а злого не жалеи.
Добр детинка, да лиха хмелинка.
Добро на худо не меняют.
Добра не смыслишь, так худа не делай.
Добра соль, а переложить – рот воротит.
Добрая кума прибавит ума.
Добрая наседка одним глазом зерно видит, а другим – коршуна.
Добрая пословица ко времени молвится.
Добрая семья прибавит разума-ума.
Добрая слава бежит, а худая – летит.
Добрая слава злomu ненавистна.
Добрая слава за печкой сидит, а худая – по свету бежит.
Добро делать спешить надобно.
Добро не лихо – бродит тихо.
Добро не умрёт, а зло пропадёт.
Добро по миру не рекой течёт, а семьёй живёт.

Любые родители хотят, мечтают и желают, чтобы их ребёнок вырос добрым и ласковым, радужным и отзывчивым. Но ведь «легко и просто» мало что бывает. И чтобы наши надежды и чаяния оправдались, родители должны с самого раннего детства учить малыша быть добрыми не только по отношению к родителям, но и к своим сверстникам, к родственникам, окружающим, а также к животным. Ведь если ребёнок может ударить палкой своего питомца, либо кошку и собаку, то рано или поздно осмелится и на человека. А вот быть такими добрыми и порядочными, малышкой как раз и учат добрые мультфильмы и рассказы, сказки и предания. Учеными доказано, что советские мультфильмы не содержат зла, негатива, насилия, применения силы, давления. Безусловно, у советских мультипликаторов не было тех всеобъемлющих и безмерных технических возможностей при создании мультипликационных фильмов, что было у их западных сослуживцев по цеху. Однако от этого качество и добротность мультфильмов никоим образом не становится хуже. Напротив, собственно советские мультфильмы признаны психологами и сердцеведами наиболее ладными и согласованными, гармоничными и благотворными, дельными и подходящими для становления, развития и формирования психики ребенка. Вы не найдете злых монстров, коварную ведьму, вампиров и кровопийцев, оборотней, живодеров и шкуродеров, а также эмоционально подавляющих сюжетных линий. Мультфильмы и рассказы Владимира Сутеева тоже являются не исключением. Цель его мультипликационных фильмов, сказок и всего его творчества направлена на то, чтобы воспитать доброго, внимательного, гуманного человека с большим сердцем. Ведь судя по его творчеству и работам, Владимир Григорьевич Сутеев сам был обладателем хорошего характера. Владимир Сутеев написал огромное количество сказок, которые характеризуется выразительностью и образностью, живостью и остроумием, простотой и доступностью, изобретательностью и экспрессией для самых маленьких читателей. Почти каждое предложение сопровождалось яркой иллюстрацией, в которые Владимир Григорьевич много привнес из мультипликации. В его книжках всегда много юмора, помогающего без морализации объяснить детям первостепенные жизненные истины.

Возьмем к примеру, произведение «Мешок яблок» Владимира Сутеева. «Мешок яблок» — [советский рисованный мультипликационный фильм](#), созданный в [1974 году режиссёром-мультипли-](#)

катором [Витольдом Бордзиловским](#). Многие фразы из данного мультфильма стали [крылатыми](#). В 1978 году вышло продолжение: «[Дед Мороз и серый волк](#)». Главным злодеем в обоих частях является волк из «[Ну, погоди!](#)». Однажды добрый Заяц отправился в лес, чтобы набрать полный мешок яблок и угостить ими свою семью. На пути Зайцу встречались различные лесные обитатели — Белочки, Коза, Крот, Медведь и другие. И, так как Заяц был очень добрым, то всех угощал яблоками из своего мешка. Ворона продырявила мешок и все яблоки из него высыпались. Позже он обнаружил, что в мешке не осталось ни одного яблока.

Смеркалось. Собиралась страшная гроза. Несмотря ни на что, Заяц всё же решается вернуться в лес и ещё раз набрать яблок. Однако, придя к яблоне, Заяц обнаружил под ней спящего Волка, который очень некстати проснулся. Поначалу Волк вёл себя достаточно спокойно по отношению к Зайцу, однако позже дал ему понять, что хочет его съесть. Убежав от Волка и придя домой, Заяц заявляет семье, что ничего не принёс своим детям. Однако дети ему отвечают, что пока тот отсутствовал дома, добрые жители леса, которых встречал Заяц, в благодарность принесли им множество гостинцев — капусты, морковки, мёду и прочих лакомств.

На следующий день семья Зайцев устроила большой праздник. {2}

Владимир Сутеев – проникательный и мудрый, добрый и доблестный наставник, с ним легко и весело идти по сказке. Все его работы производят неизгладимое впечатление, одинаково на взрослых и детей. Добросердечие и улыбка художника, классическая ясность его рисунков целеустремленно, увлеченно и цельно, спокойно и легко ведут читателя к постижению праведности, справедливости, человечности, нравственной чистоты, этической нормы, моральности и благодарности. Неудивительно, что и сам Владимир Григорьевич прожил довольно-таки долгую жизнь, 90 лет. Как бы то ни было, работа с детьми – это всегда чистота, честность, добросовестность, что в свою очередь ведет к долгой, продуктивной, спокойной жизни.

Список литературы

1. http://publ.lib.ru/ARCHIVES/S/SUTEEV_Vladimir_Grigor%27evich/_Suteev_V.G..html
2. <http://ru.wikipedia.org/wiki/>

This article is about fairy tales and short stories of Vladimir Suteev, their teaching, cognitive, intellectual sides. All his stories are full of kindness, sympathy, gentleness, unselfishness, helpfulness and amiability, tolerance and tenderness, courtesy and cordiality. The author does recommend them to watch, as they are really worth to see.

Кусева С.,

*Қазақ Мемлекеттік педагогикалық
Қыздар университетінің 2-курс магистранты*

ТӘУЕЛСІЗДІК ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ АҚЫНДАРЫНЫҢ ПОЭМАЛАРЫНДАҒЫ КӨРКЕМДІК ТҮТАСТЫҚ

Тәуелсіздік жылдары қазақ ақындары өлең өлкесінің өрелі жанры- поэмаға құлаш ұруын үдете түсті. Ел көгінде желбіреген азаттық туы қазақ ақындарының шабытына шабыт қосты.

Поэма жанрының әр дәуірдегідей ең басты көркемдік ерекшелігі бұл жанрдыда да айқын көзге шалынды. Ақын атаулының бәрі де өз туындысында өзі өмір сүрген заманның ең үлкен де ауқымды мәселесін жырлауды басты нысана етіп ұстайтыны аян. Тәуелсіздік жылдарында да қазақ поэмаларында қазақ қоғамындағы ең өзекті, көкейкесті мәселелердің басты көркем суретке айналғаны байқалады.

Қазақ халқына тәуелсіздіктің аса жеңіл жолмен, көктен оп-оңай түсе салмағаны тарихи ақиқат. Тәуелсіздікке ғасырлар бойғы ерлік күреспен, шиеленіскен тартыспен халықтың әрең дегенде қолы жетті. Міне бұл тарихи ақиқатты эпик ақындар өз шығармаларында басты көркемдік нысана етіп ұстанғаны бірден көрінеді.

Е.Раушановтың "Періштелер мен құстар" жыр кітабы — мазмұны мен тілі келіскен, қазіргі қазақ поэзиясының шырқау биікке жеткенін, өлеңнің көркемдік мүмкіндігін барынша танытқан маңызды жинақ. "Іші алтын, сырты күміс сөз жақсысын" келістіре алған ақынға "шырқау биікке жеткенді" деген сөзді әбден елеп-екшеп, ойланып барып-ақ айтып отырмыз. Мына қос шумаққа қараңызшы:

Шыжыған күннен қорынбақ болып,
Көлеңке іздеп жан-дене,

Шыршықты бетке ап шомылмақ болып,
Шыққанда қыздар сәндене.
Шыршық ағатын, ыршып ағатын,
Жыршы болатын бар ағын.
Шыршық ағатын, шымшып ағатын,
Ақ қайраң санын жағаның.

Не деген сурет, не деген сөз саздылығы! Әр жолы әндетіп тұрған жоқ па?!

Осындай өлеңдері бар жинақтың қандай биік бағаға да лайықтылығын айтып жатудың өзі артық сияқты.

Тәуелсіздік жылдарындағы поэзиялық шығармалардың көркемдік, идеялық және әдіс-тәсілдік салада да өзгеріске түскенін атап айтқан жөн. Ақындардың көркем ойлау, көркем бейнелеу - көркем образдар жүйесінің белгілі бір шығармашылық мақсатқа құрылғанмен, яғни көркемдік ұқсастық, тұтастық болғанмен әр ақын өзінше жеткізе алды. Поэзиялық шығармаларда: Біріншіден, кеңестік дәуірдің соңғы жылдарында орын алған көсемсөздік сипат жалғасын тапты. Екіншіден, нәзік лириканы бойына сіңірген жыраулық дәстүрдің жаңғыруы көруге болады. Үшіншіден, көне түркілердің сарынын жеткізетін түркішіл желі дүниеге келді. Төртіншіден, ұлттық танымын еуропалық үлгімен көмкере білген шығармашылық иелері әдебиет алаңына шықты.

«Тәуелсіздік жылдары қазақ ақындары өлең өлкесінің өрелі жанры- поэмаға құлаш ұруын үдете түсті. Ел көгінде желбіреген азаттық туының желбіреуі қазақ ақындарының шабытына шабыт қосты», - деп баға берген болатын поэма жанрының маманы Ә.Нарымбетов.

Қазақ халқы тәуелсіздікке қол жеткізуі қазақ әдебиетінің де оның ішінде поэма жанрының да жан-жақта құлаш ұра дамуына үлкен әсерін тигізбей қойған жоқ. Осы кезеңдегі поэтикалық шығармаларды алап қарасақ әртүрлі тақырыптарды арқау етіп, жан-жақты дамығанын көре аламыз. Сол себепті де осы кезеңдегі поэтикалық шығармаларды тақырыптық жағынан төмендегіше жіктеп қарастырсақ болады:

1. Тарихи оқиғаларға байланысты («Желтоқсан» оқиғасына қатысты): Асқар Егеубаев «Желтоқсан», Зәбира Сүлейменқызы «Желтоқсан ызғары», Несіпбек Айтұлы «Мұқағали-Желтоқсан» және т.б.

2. Тарихи тұлғалар жайындағы: Жәкен Бөдешұлы «Жақия», Темірхан Медетбек «Махамбет рухының монологы», Серік Тұрғынбекұлы «Махамбет және Жәңгір хан», Кәкімбек Салықов «Дананың сәтті сапары», Кәкімбек Салықов «Қаныш- Жұлдыз» қарсы алды», Серік Тұрғынбекұлы «Кейкі батыр», Мыңбай Рәш «Киелі домбыра»;

3. Елбасына арналған поэтикалық жырлар: Несіпбек Айтұлы «Бәйтерек» дастаны, Тұрсынхан Әбдірахманқызы «Елтұтқа» поэмасы, Күләш Ахметова «Теңдік үшін мұхитқа қайық салдық» поэмасы;

4. Жаңаша бағытта туған поэмалар: Қ.Мырзалиевтің «Бес жыл өткен соң» поэмасы, Мұхтар Шахановтың «Өркениеттің адасуы» мен «Жазгер жады космсформуласы»;

5. XX ғасырдағы тарихи оқиғалар жайындағы поэмалар: Қ. Мырза Әли «Өткелдер», «Дерт», «Заман-ай»;

XX ғасырдың соңғы ондылығында қазақ ақындары кеңестік дәуір тұсында айта алмаған, терең бойлай алмаған тарихи тақырыптарға ден қойды. Ол кешегі Ресей патшасы жүргізген отаршылдық зардаптары еді. Тарихи тақырыппен қоса тарихи тұлғалар өмірін арқау еткен поэмалар қатары да өсті. Сонымен қатар бұл жылдары тарих қойнауына енген XX ғасырдың көркем шежіресін жасаған поэмалар көбейді. Солардың қатарына Қадыр Мырза Әлінің «Өткелдер», «Дерт», «Заман-ай» поэмаларын атауға болады. Ақын «Өткелдер» поэмасында балалық шағын соғыс ұрлаған, ерте есейір ауылдағы қыз-келіншек пен қариялардың ауыр бейнетін бөлісу мақсатында қолдарындағы күрегін алып егістікке шыққан өз замандастарының көзімен көрген шындығына жан бітірген. «Кетті жанып бір кезде шаңғандары: Сталиндік құжаттар- Жалған бәрі!» деп басталған шығарма отыз жетінші жылғы зұлматтан бастап сөз болады. Отызыншы жылдардың ойраны «У іштік қой тостақтан, кесемен де!» дейтін тек қана лирикалық киіпкерге емес, жалпы қазақ халқына у ішкізгені мәлім. Одан соң іле-шала Ұлы Отан соғысының басталғаны, оған халқымыздың ерлерінің лек-легімен аттанғаны, «бәрі де майдан үшін» науқанымен ел ішінің ішер ас, киер киімге жарымауын ақын бірде «қанжар сұқты жоқшылық өзімізге» деп түсіндірсе, енді бірде:

Аштық...

Сосын абақты,

Енді майдан

«Жығылғанға – жұдырық!» деген осы! - деп көрсетеді.

XX ғасырдың аяқ тұсындағы 1986 жылғы қазақ жастарының орыс империясының отаршылдық озбырлық саясатына қарсы қаһармандық күресіне арналған шығармалар эпикалық жанрда, соның ішінде поэмада да пайда болды. Бұл ретте атап айтуға тұрарлық көркем туындылар: ақындар Асқар Егеубаевтың «Желтоқсан», Зәбира Сүлейменқызының «Желтоқсан ызғары», Несіпбек Айтұлының «Мұқағали-Желтоқсан» атты дастандары. Бұл поэмалар сюжетті шығармалар емес. Олар жанрдың лирико-публицистикалық саласына жатады.

Аталған поэмаларында ақындар Сол жылғы (1986, 17-18 желтоқсан) қазақ халқының басынан кешкен қанды қырғынды айқын бейнелеп береді. Азуы алты қарыс қарулы әскердің қазақ жастарына аяусыз басып-жаншығанын шынайы шындыққа сәйкес дұрыс суреттеген. Қолында ешбір қаруы жоқ жас жігіт, жас қыздардың әділетсіздікке, дүлей зұлымдыққа қарсы ерлік күресін биік шабытпен толғанады. Қазақ жастарының қаһармандық тұлғасын осы поэмадан анық байқалады. Сондықтан да, Асқар Егеубаев, Зәбира Сүлейменқызы, Несіпбек Айтұлының аталған туындыларын тәуелсіздік жылдарындағы эпикалық жырларындағы елеулі жетістік деп таныған жөн.

1945 жылы Екінші дүниежүзілік соғыс аяқталар тұста американдық империалистер Жапонияның Нагасаки, Хиросима қалаларына атом бомбасын тастап, мыңдаған бейбіт тұрғындарды қырып салды. Міне, осы жойқын зұлымдықты, алапат жауыздықты көріп, біліп, түсініп отыра, іле-шала КСРО-ның сол кездегі басшылары Кеңес елінде де полигондар ашып, жер бетіндегі халықты қырып-жойып ақыр заман орнататын ядролық қарулар жасауға белсене кірісіп кетті. Қазақстанның әр жерінде (Семей, Капустин Яр, Азғыр, Сарышаған, Ембі, Байқоңыр т.б.) полигондар ашып, ядролық қаруларды жаппай сынауға кең жол ашты. XX ғасырдағы және XXI ғасырдың басындағы қарапайым, бейбіт бұқараның басынан кешкен адам басындағы адам айтқысыз азапты, ауыр трагедияны жырлауға қазақ ақындары да өз тарапынан үн қосты. Халық трагедиясын ашына, айқын бейнелеген поэтикалық туындылар көптеп жарық көрді. Халықтың ауыр трагедиясын тебіріене тоғаған поэмалар да дүниеге келді. Сондай ауыр тықырыпты өзек еткен қазақ поэмаларының бірі- ақын Қабидола Сыдиқыұлының «Жандауысы» дастаны. Қабидола Сыдиқыұлының лирико- публицистикалық поэмасын- заманның шындығын шынайы бейнелеген өткір пафосты туынды десе де болғандай. Ядролық сынақтан зардап шеккен халықтың қайғы- қасіреті, зары, мұңы шығармада айқын да анық бейнеленген. Әсіресе, поэмадағы Семейлік Серікбайдың, Нарындық Нағима ананың, Аралдық Аралбайдың жан жүрегі езіліп, қабырғасы қайысып күңіренген монологы, яки қазақ топырағындағы су, ауа, жер- ананың зар еңіреп сөйлеп кетуі ядролық апаттың әдебиеттегі айқын бейнесі болып тұр.

Қазақтың эпикалық поэзиясындағы халқын, еліне аса үлкен еңбек сіңірген тарихи тұлғалар туралы поэма жазу белгілі бір әдеби дәстүрге айналғаны белгілі. Осы дәстүр қазақ елі тәуелсіздік алғаннан соң да өз жалғастығын тапты. 90- жылдардағы қазақ халқының классикалық ақыны, қаһарман батыры Махамбет Өтемісұлы (Жәкен Бөдешұлы «Жақия», Темірхан Медетбек «Махамбет рухының монологы», Серік Тұрғынбекұлы «Махамбет және Жәңгір хан»), ұлы ғалым Қаныш Сәтбаев (Кәкімбек Салықов «Дананың сәтті сапары») , қазақ халқынан шыққан тұңғыш ғарышкер Тоқтар Әубәкіров (Кәкімбек Салықов «Қаныш- Жұлдыз» қарсы алды) , 1916 жылғы Қазақстандағы ұлт-азаттық көтеріліс қолбасшысының бірі, атышулы батыр Кейкі Көкембайұлы (Серік Тұрғанбекұлы «Кейкі батыр»), ұлы композитор, Қазақстанның халық қаһарманы Нұрғиса Тілендиев (Мыңбай Рәш «Киелі домбыра») туралы құнарлы поэмалары жарық көріп, мәдени жұртшылықтың жылы ықыласына бөленді. Жәркен Бөдешұлының «Жақия» поэмасы көркемдіктің ескі тәсілдерінен қол үзіп, әдебиет өрісін кеңейткен жаңашыл шығарма ретінде танылды. Поэмадағы Махамбеттің батырлық бітімін көркемдік жарқын бояулармен безендірудің жаңа әдістері бар. Поэmanın екінші бөлімінде 1986 жылы Махамбеттер ұраны- соқпағымен жаңа кезеңдегі сорақы әділетсіздігіне, Ресей империясының жан төзгісіз үстемдігіне батыл түрде жанкештілікпен қарсы шыққан Желтоқсан батырлары- Қайрат Рысқұлбеков, Мырзагүл Әбдіқұлов, Ербол Сыпатаев, Ләззат Асановалардың әдеби бейнесін сомдаған ақынның Махамбет арманы мен ерлігінің қазіргі уақыттағы өзекті жалғасын жырлайтын өрнекті жыр жолдары оқырман жүрегіне рух нұры болып төгіліп тұр.

Тәуелсіздік жылдары елбасы Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев туралы көптеген көркем шығармалар жарық көрді. Бұл ретте Ф.Қайырбеков, Т.Молдағалиев, Қ.Мырзалиев, С.Сейітов, М.Айтхожа, Н.Айтұлы, С.Досанов, З.Сүлейменқызы, т.б. ақындарды атап өтсе болады. Сондай-ақ, Несіпбек Айтұлы «Бәйтерек» дастанымен, Тұрсынхан Әбдірахманқызы «Елтүтқа» поэмасымен, Күләш Ахметова «Теңдік үшін мұхитқа қайық салдық» поэмасымен үн қосты.

Жиырмамыншы ғасыр аяқталар тұста қазақ поэмасы жаңа биікке ұмтылыс жасады. Соның айқын көрінісі- Мұхтар Шахановтың «Жазагер жады космоформуласы» атты өлеңмен жазылған роман-поэма еді. Жарық көрісімен- ақ бұл поэма дүниежүзілік зиялы қауымның назарына бірден ілікті. Сондай- ақ поэма әлемнің көптеген тілдеріне аударылып, дүниежүзі елдерінің рухани қазынасына

айналды. Поэманы бұлайша дүниежүзі жұртшылығының бірден жоғары бағалауы тектен тек емес еді. Өйткені поэма идеялық мазмұнының терндігімен, көркемдік күш-қуатының молдығымен өз оқырманын бірден баурай алады. Поэма құрылысы жағынан өте күрделі. Суреттеп отырған объектісі аса үлкен, адамзат тарихындағы ғасырларға созылған ұзақ мерзімді қамтитын алып эпопея десе де болғандай. Поэманың негізгі көтерген мәселесі ретінде халық пен оның әр түрлі дәрежедегі басшыларының ықылым заманнан күні бүгінге ара- қатысы деуге болады. Осы тұста қазіргі қазақ поэзиясы мен поэтикасының, жалпы қазақ әдебиетінің даму барысы жайында әртүрлі сыншы ғалымдар әртүрлі ойлар айтып жүр. Соның ішінде бірнешеуіне тоқтала кететін болсақ, Аманхан Әлім: «Қазіргі поэзияда болсын, прозада болсын, нарық дегенді желеу етіп, сылтау етіп, қара дүрсін, қарабайыр проза мен поэзия пайда бола бастады. Оның бәрін бұлар сөз бостандығы, еркін ой мінбері, болмаса, Құдай бере салған тығыны атылған тоған сияқты көреді. Қазір газеттерді қарасаңыз, кілең мақала болып, жарияланған нәрселерді, жағдайларды өлеңге көшіру. Мысалы, көшеде тұрған, баспасөз проблема етіп сан рет көтерген Сайын көшесіндегі қыздар жайлы өлең жазу керек пе? Меніңше, қажеті жоқ...

Біз оқырманның талғамын өсіруге тиіспіз. Үлкен поэзияны түсінетін дәрежеге көтеруіміз керек. Оқырманды шайнап берген асты жеуге үйретпеу керек. Оқырманды ойлануға үйрету керек. Оқырманды поэзиямен онаша қалуға, поэзиямен сырласуға үйрету керек. Біздің ақындар қазір жүрекке емес, санаға емес, құлаққа жұмыс істейді. Мінберде өлең оқыйды да, жарты сағат залды сілкіп тұрады. Құлаққа жұмыс істеу - сахынада пәлен мың адамда жинап алу, бұл дінге тән қасиет. Дінде ғана барлығын бағындырсам, бәрі бін дінді болса деген ұғым болады. Ал, поэзияда залды толтыру мақсат емес» - деп ой қорытса, Бақытжан Майтанов: «Тәуелсіздік дәуіріндегі қазақ поэзиясын толғандырған ең келелі мәселелердің бірі ұлт тарихы мен болашағы екені дау тудырмайды. Бұл тақырыпты арнайы жырлау шарт емес еді. Бәрі түсінікті сияқты жағдайды нәшіне келтіріп айтам деп жадағай қалыптан шыға алмай қалу қауіпі әрдайым жойылмайды. Біз кім не туралы жазса да өлең болмысынан ұлттық рухтың қашан да сезіліп тұруын мегзейміз.

Соңғы жиырма жылдағы қазақ әдебиеті тәуелсіздік аусымен тыныстағандықтан әрбір ақын, жазушы шығармашылығында ой бедерлеу, сезім ұштау түрлеріне бұрынғы уақытпен салыстырғанда алмастай өзгеше еркіндік қанат жайғаны анық. Бұл ұлттық сана мен рухтың ертеректегі жасырын ұясынан шығып, бой жазып, нағыз характертік күш-қуатқа ие болуы», - дейді.

Ал, Айгүл Үсенова: «Қазіргі поэзияда формалық жағынан дәстүрден тыс, яғни дәстүрлі өлшемдерден өзгеше дамудың ақ өлең, верлиберлер, прозалық өлеңдер мен графикалық суреттер арқылы көрінуде. Мұндай формалар ақын ізденістерінің бірі, яғни мазмұнды берудің бір жолы ретінде талантты ақындардың шығармаларында орын алмаса да, тәжірибелік деңгейде ұшырасып жатады.

Осылардың ішінде ең көнесі әрі кең жайылғаны - ақ өлеңдер. Ақ өлеңдер қазақтың қара өлеңіне мүлдем кереғар құбылыс деуге болмайды, олардың қайшылығы ұйқастарында ғана. Ақ өлең поэзияның негізгі құрылымдық негіздерінен бас тартып, ұйқассыз, шумақсыз қалыпта көрініп, модернистік бағыттың аясында танылып жүрді. Оның оқырман санасына өгей болып, ақындардың өзінен қолдау табудың орнына сынына ілігіп жүргеніне Қ.Мырзалиевтің төмендегі байламы дәлел: «ақ өлең бізде бұрын бар. Бірақ ойға, образға, екпін-ырғаққа ғана сүйенген ұйқассыз өлең күні бүгінге дейін оңбай-ақ келеді. Содан да болса керек, Абай орыстың он, он бір буынды шалыс ұйқастарын өзіміздің көне қара өлең формасына аударған. Иә, қазақ поэзиясы түшкірінгіш поэзия. Ұйқассыз өлең жаза бастасақ болды, сәби жырымыздың өн бойын бөрткен басып кете жаздайды. Төл туындыларымызды былай қойғанда аудармашылардың өзінде осылай. Сондықтан біздің көпті көрген тәжірибелі тәржімашыларымыз Уитменді де, Току Бокуді де, Пабло Неруданы да амалсыз ұйқасқа түсіріп жүр».

Қорыта айтқанда, Тәуелсіздік жылдарындағы поэзиялық шығармалардың көркемдік сипатына басты арқау болған - азаттық идеясын көтерген тарихи-рухани құндылықтардағы сарындар мен көркемдік қазақы әдіс-тәсілдер. Егемендік жарияланған күннен бері поэзиялық шығармаларда көне-түркі сарыны, жыраулар әдебиетінің үлгісі, Мағжан Жұмабаев бастаған романтикалық-символистік бағыт, көптеген шығармашылық иелерінің айқындаушы стилі ретінде қалыптасты. Осы реттен алып қарағанда, шынайы азаттық идеясының мәңгі өлмейтінін, оның жердің айналу бағыты сияқты қайта айналып, өз жолын бір басып өтетінін көреміз және тарихи факторлардың ұқсастығы немесе рухани жаңғыру арасындағы байланыс принциптерін танимыз.

Қоғам өз-өзінен қожырап, ұранға айналған құндылықтар өзін-өзі жоққа шығара бастаған кезде, жаңа арна тауып алуға ұмтылған шығармашылық тасқынын белгілі арнаға түсіре білген таланттар бұл күнде әдебиет айдынынан өздерінің жүзу алаңын жасай білді.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Дәстүр және жаңашылдық: Монографиялық жинақ. – Алматы: Ғылым, 1980.
2. Нарымбетов Ә. Уақыт шындығы – көркемдік кепілі: Әдеби мақалалар. – Алматы: Жазушы, 1989.
3. Қазақтың жүз поэмасы- Алматы, 2013
4. Қазақ әдебиетінің тарихы- Алматы, 2005

Сарпекова Мәлдір

*Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық
университетінің магистранты*

Т. КӘКІШҰЛЫНЫҢ «МАҒЖАН-СӘКЕН» АТТЫ МОНОГРАФИЯСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНІҢ ДАМУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Қазақ әдеби сынының даму жолдары, жиырмасыншы ғасырдағы қазақ әдебиетінің, оның көрнекті өкілдерінің шығармашылықтары хақында ғылыми ізденістер жасап, өкімді еңбек етіп келе жатқан Тұрсынбек Кәкішұлының „Мағжан-Сәкен„ монографиясы аса құнды еңбектердің бірі десек қателеспейміз. Әдебиетші-ғалым ретінде түркі жұртына танымал тұлға, ол кісіні дүйім жұрт біледі. Атап айтсақ: «Қағидаға айналған қателер» (Нәубет, 1990), «Санадағы жаралар» (1992), «Ескірмейді естелік» (1994), «Кер заманның кереғар ойлары» (1995), «Мағжан-Сәкен» (1999), «Сайыс» (2000), «Сәбен өткелдері» (2000), «Сәкен сүйген сұлулар» (2002) атты зерттеулері тәуелсіз елдің әдебиеттану ғылымына қосқан орасан зор еңбек екені даусыз.

Әдебиеттану ғылымы мен әдебиет сынының негізін қалап, туған әдебиетіміздің болашағына үлкен жол ашқан А.Байтұрсынов, Ж.Аймауытов, С.Мұқанов, С.Сейфуллин, Е.Ысмайылов, М.Әуезов, Б.Кенжебаев, Ғ.Мүсірепов, Қ.Жұмалиев бастаған және осы ізденістер арнасын ары қарай сәтті жалғастырып кете алған кейінгі толқын әдебиет зерттеушілері мен сыншылар ұлтымызға теңдессіз мол мұра қалдырды. Қазір қолымызды қалған осынау баға жетпес құнды мұра бүгінгі әдебиетін іздейтін, әдебиетін сүйетін біздерге жас ұрпаққа таптырмас рухани азық. Осының ішінде ең атап өтерлік профессор Тұрсынбек Кәкішұлының „Мағжан-Сәкен„ монографиясы. Монография қазақ әдебиетінің маңдайына біткен екі дара тұлғаның өмірі мен шығармашылығына негізделген. Тарихта қалған тарландар өмірі біз үшін үлгі.

Қазақтың қазыналы тілінің бір пұшпағын илеген талай ақын-жазушыларымыз сөз маржанының қандай болатынын қарға тамырлы қазаққа дәлелдеп айтып кетті. Өмір атты теңізде қолдарына қалам алып дүние сырына тоймай тамсана жазған талай дана адамдар болды. Өмірге жұлдыз болып келетін, халықтың еркесі, халық жүгін көтеретін дара адамдар, дарынды жандар аз-ақ. Бірақ қазақ әдебиеті поэзия әлемінде әлемдік деңгеймен салыстырғанда 20-сыншы ғасырда кенже қалған емес. Керісінше өзінше жаңа қырымен дами бастады. Қандай марғасқа, жаны жайсаң адамдар өмір сүрді сол кезеңде. Айтқым келгені әр адамның өз келбеті, өз жан-дүниесі болады. Егер ақынға сезім мен сұлулықты, қосып берген жағдайда одан нағыз шедевр дүниелерді күтуге болады. Қазақтың маңдайына біткен Сәкен Сейфуллин дәл сондай сері адам болатын. Қазақ халқы келбетті ер адамдарды көргенде сері деген. Дәл сол сері Сәкен ақынның сұлу жанынан өріліп талай дүниелер дүниеге келді. Соғыстың да ащы дәмін татып, бала оқытуды да меңгерген ірі ұстаз өмірінің соңғы кезіне дейін күдіретті ақындық өнердің жүректе жатқан шырағын сөндірген емес. Жаңалыққа толы қым-қуыт жиырмасыншы ғасыр өмір майданына, өмір жағалауына таңдаулыларды өзі шығарып тастап отырды.

Жиырмасыншы жылдары қоғамдық өмірде болған түбегейлі өзгерістер, жаңа заман дамуының қарқындылығы, тарихи оқиғалардың жедел ауысып отыруы Сәкен поэзиясында сол дәуір бейнесін берерлік екінші образ — жүйрік пойыз-экспресті тудырды. «Біздің тұрмыс — экспресс» деп жырлады ол. Монографияның басты кейіпкерлерінің бірі Сәкен Сейфуллинді осылай бағаласақ, екінші кейіпкері Мағжан Жұмабаев.

Мағжан Жұмабаев поэзия әлеміндегі жарық жұлдыз, қайталанбас құбылыс. Оның қуатты, бойға жігер, жүрекке от беретін рухты үні, ізденістері мен жаңашылдығы қазақ әдебиетін ХХ ғасырдың басында-ақ Еуропа, орыс әдебиетінің биік деңгейіне көтерді. «Өлеңді музыкаға айналдырған, дыбыстан сурет тұрғызған, сөзге жан бітірген, жаңа өлшеулер шығарған» Мағжанның осындай қасиеттерін, ішкі шығармашылық күдіретін жұрттан бұрын байқаған әрі аса жоғары бағалаған Мұхтар Әуезов: «Мағжан мәдениеті зор ақын. Сыртқы кестенің келісімі мен күйшілдігіне қарағанда, бұл бір заманның тегінен асқандай, сезімі жетілмеген қазақ қауымынан ертерек шыққандай...

Сондықтан бүгінгі күннің бар жазушысының ішінен келешекке бой ұрып, артқы күнге анық қалуға жарайтын сөз – Мағжанның сөзі. Одан басқамыздың бәріміздікі күмәнді, өте сенімсіз деп білемін» деп жазды.

Қалай дегенде де, Мағжан өзіне дейінгіге де, кейінгіге де ұқсамайтын, өзіндік қолтаңбасы бар ақын. Ол өмірді біртұтас құбылыс, көрініс ретінде, ал адамды сол ұлы табиғаттың, жаратылыстың бір туындысы, бөлшегі ретінде қабылдайды. Құбылыстың мәнін кең көлемде, жалпыға бірдей қалыпта тани білу үшін ол, алдымен, не нәрсенің болса да мән мазмұнын бағдарлап, әрдайым жалпы адамзатқа тән әуенге бой ұрады, табиғаттың өз заңына ғана бағынатын құбылыстың ішкі астарына үңіледі. Дүниені философиялық тұрғыдан таниды. Монографиядан жәй ғана сөзге негізделмей, нақты тарихи деректерді аршып, сирек құжаттарды сөйлете отырып қалам тербейтін ғалымның зор еңбегін көре аламыз. Замана көші тұтас ұлттың тағдырын тарих диірменіне салып жібергенде де осынау Алаш перзент-терінің ұлт қамына арашаға түсіп, басын бәйгеге тігіп, қаймықпай еңбек еткенін көз алдымызға елестете-теміз. Туған әдебиетіміздің ХХ ғасыр басындағы өсіп-өркендеуі, тақырыптық-идеялық арналары, әдебиетімізді өз қолымен жасасқан қаншама ұлт қаламгерлерінің тағдыр-талайы да, оның ішінде Мағжан Жұмабаевтың, Сәке Сейфуллиннің тағдыр-жолы екі алыптың өмірімен егіз-қатар, сабақтас, аралас ашылады. Осынау монографияға бер-гісіз мақалалардың танымдық-тағылымдық мәнін айтпағанның өзінде, бүгінгі әдебиетіміздің зәру мәселесіне үн қосуының өзі неге тұрады? Қазіргі тәуелсіздік, егемендік биігінен ой толғайтын автор ештеңеге жалтақ-тамай, ешкімнен ықпай-үрікпей, тарих қойнауында қалған ащы шындықтарды оқырман алдына жайып салады.

Жалпы, Алаш арыстары Мағжан, Сәкен, Сәбит туралы тақырып Тұрсынбе Кәкішұлының індетте зерттеп, көп қаузаған, өнімді еңбек етіп, бірнеше еңбек арнаған ең бір жанына жақын тақырыбы десек, артық айтпаймыз. Керек болса, ғалымның бүкіл ғұмырын арнаған басты ғылыми бағытының бірі десек, қателеспейміз. Соңғы жылдары осынау әдеби-танымдық маңызы өте терең, тағылымы мол тақырыпқа бірнеше жеке монография, бірнеше үлкен-үлкен мақалалар арнады. «Сәкен Сейфуллин», «Мағжан-Сәкен», «Сайыс», «Сәбит Мұқанов» атты арнайы жазылған еңбектерін былай қойғанда, қан-шама мақалаларында осынау үш алып-тың арасындағы адамдық, азаматтық, шығармашылық қарым-қатынастар әр қырынан әңгіме арқауына айналды. Сол арқылы үш алып ғұмыр кешкен дәуір шындығы, сол тұстағы күреске, қарама-қайшылыққа толы әдеби өмір шындығы, сол алыптарымызбен қоян-қолтық еңбек еткен, әдебиетке атсалысқан, олжа салған қаншама айтулы қаламгерлерімізбен бірге, белгілі мемлекет және қоғам қайраткерлерінің іс-әрекеттері, ой-армандары бірге сөз болады, қатар ашылады.

Ең бастысы, үш алыптың қаламгерлік тағдыры арқылы тұтас дәуірдің, тұтас қоғамның әлеуметтік-саяси бет-пердесін де бұл еңбектер терең ашады. Жалпы, Мағжан-Сәкен-Сәбит қарым-қатынасы түптің түбінде туған әдебиетіміздің тұтас дәуіріне әсер еткен, әдебиеттің ең бір күрделі мәселелерін шешуде, әсіресе, идеялық бағытын анықтауда айрықша роль ойнаған фактор ретінде ғана емес, қазақ әдебиетінің болашақтағы даму арналарын айқындаған ел серкелерінің жеке қарым-қатынас ауқымынан шығып кететін тарихи кезең шындығы суреттеледі. Осынау өте күрделі, көлеңкесі мен күнгейі көп, даудамайы ешқашан басылмаған мыңқатпарлы өмір шындығын Тұрсынбек Кәкішұлы негізінен тарихи деректерге табан тіреп тұрып толғайды. Шынайы шындыққа қана арқа сүйеген соң автор ешнәрседен қорықпайды, сенімді отырады, мол материалдарды еркін игереді.

Тарихи деректер, сирек құжаттар, алыптардың өз туындылары бұлтартпас дәлел ретінде ұсынылып отырғандықтан оқырманда ешқандай күдік қалмайды. Туған әдебиетімізбен біте қайнасқан осынау алыптар тағдырының, олардың шығармашылық жолының, олар көрген, тартқан қиянаттың, бастан кешкен азаптың, тауқыметтің тағылымы мен ғибратын мен алдыңғы қатарға шығарар едім. Осынау дүниелер арқылы Түрсекең ұстанатын басты мұрат пен түпкі мақ-сат та діттеген жеріне жетіп, аталған еңбектер оқырман жүрегіне бірден жол тапты.

II ТАРАУ

ФИЛОЛОГИЯ ҒЫЛЫМЫ ДАМУЫНДАҒЫ НЕГІЗГІ БАҒЫТТАР

Абдулина А.Б.

*әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
профессоры, филология ғылымдарының докторы*

КОНЦЕПТ ПУТИ В ПРОЗЕ САТИМЖАНА САНБАЕВА

"Концепт – категория мыслительная, ненаблюдаемая, и это дает большой простор для ее толкования. Категория концепта фигурирует сегодня в исследованиях философов, логиков, психологов, культурологов, литературоведов, и она несет на себе следы всех этих интерпретаций". [1,1] Содержание и сущность концепта меняются в зависимости от отличий в менталитетах, то есть мироощущения, мировосприятия индивида и сообщества, представляющих тот или иной тип культуры. В конце XX века в мировой филологии оформляется новое направление – "концептуально-культурологическое". Речь идет о широком взгляде на слово, которое изучается "на стыке целого ряда гуманитарных отраслей знания – лингвистики, литературоведения, логики, философии, искусствоведения и культурологии". [2,8]

Среди актуальных вопросов, связанных с художественной спецификой национальной прозы, особое место занимает тема нравственности, духовности и ее преломление в мировоззрении людей. В этом контексте особое значение приобретает проблема выбора человеком своего жизненного пути, ставшая главной насущной потребностью с момента осознания личностной самостоятельности, то есть с древнейших времен, в процессе эволюции становясь всё более острой и структурирующей парадигмой бытия. Избранный для исследования концепт проецируется, в первую очередь, на нравственную, религиозную, философскую, культурную ориентацию человека, потому путь (дорогу) можно представить в виде своеобразных концентрических кругов [3, 21], в центре которых – "абсолют" добра (Бог, Истина, Разум), а путь человека может направляться к этому центру или, наоборот, от него ("правый путь" и "неправый путь").

Проблема пути изучается многими исследователями различных направлений из разных стран. Так, внимание ученых привлекают отношения человека и Высшего Разума (В. Комаров, Б. Картер), классические христианские устои (А. Мень, Б. Берман), осознание человеком себя в мире, в языке (Г. Фоконье, Дж. Динсмор, Дж. Лакофф), связь пути человека с мифом, при этом утверждается цикличность человеческой цивилизации и стремление человека вернуть гармонию через возврат к мифологическому сознанию (А. Лосев, М. Элиаде, Я. Голосовкер и другие). Таким образом, путь (дорога) предстает выражением сложной проблемы выбора между "законом добра" и "силой зла", и герои, избирая путь, избирают и свою участь. Особую значимость приобретают образы героев, обладающих пониманием "жизни с целью", заботящихся о том, как закончится их путь, отделяющих важное в жизни человека от преходящего и временного, выявляющих то, к чему нужно стремиться и что может оказаться ложным.

В книгу «Белая аруана» известного казахского писателя Сатимжана Санбаева вошли произведения ранних лет его творчества из цикла «повестей кочевья». Написанные в 60-70-е годы XX века, они были тепло встречены читателями и стали подлинным событием в духовной жизни Казахстана, отобразив романтику, эстетику и этику кочевья. «По ним, по этим произведениям, можно распознать, чем мы жили. И движение духовной мысли, и время, когда по вековечному закону степной жизни "предки идут впереди детей". Дети эти повзрослели, прошли путь от мироощущения до мировоззрения, приблизились к тайне бытия, о которой надо было рассказать тем, кто идет следом», – пишет

в предисловии к сборнику повестей писатель Дуйсенбек Накипов [4, 7]. Определяющая художественную философию писателя идея «жизнь-свобода-движение-возрождение» порождает специфический способ творческого мышления, по своему существу философский, предполагающий оригинальную установку на изображение человека, связанного с окружающим миром, с историческим прошлым, с судьбой народа, жизнь которого – кочевье-странствие по путям и дорогам Родины. Все произведения книги "Белая аруана" начинаются с картины движения или описания дорог и троп, которые пройдут через весь цикл и дадут ему название – "повести кочевья".

"Недалеко от реки Уил, там, где степные дороги, слившись в одну широкую ленту, устремляются к переправе Караоткел, возвышается надгробное сооружение". («И вечный бой») [4,11]

"Она вышла из аула давно, и полосатый мешок был почти полон. В другое время старуха с таким грузом обычно возвращалась домой, но сегодня она ковыляла от куста к кусту, все удаляясь от аула..." («И вечный бой») [4,12]

"Полуголый длинноволосый мальчик сет семи и серый лобастый волчонок выбежали из леса на высокий холм, покрытый густой летней травой, и стали кувыркаться на зеленом ковре". («Последняя столица») [4, 38]

"Косячные дрались насмерть. Прошло больше часа, как схватились жеребцы, уже заметно рассвело над землей, а бой не утихал. В пылу схватки животные постепенно приближались к кибитке табунщиков, и только старый Елен понимал, что это уловка его любимца, голубого жеребца". («Когда жаждут мифа») [4, 92]

"Дорога вилась меж каменистых холмов, и было видно, как она бежит к далекому, охваченному голубоватым маревом ущелью. Одинокий путник мерил её". («Коп-ажал») [4,161]

"Старуха бежала по степи. Просторное белое платье, обтянув её спереди, хлопало и билось за спиной, и в предзакатных лучах августовского солнца старуха, казалось, охвачена огнем". ("Колодцы знойных долин") [4, 231]

"На седьмой день он исчез. Старик думал, что он привык уже к новым местам, и перестал было за ним приглядывать. Да и всю эту неделю верблюжонок ни разу не отбивался от стада. Но сегодня, когда верблюды вернулись с пастбища, его среди них не было". ("Белая аруана") [4, 286]

Для казахов, как кочевого этноса, путь, странствие, передвижение являлись важнейшей частью социокультурной системы, связанной с особым образом жизни, мировоззрением, ценностями. Совокупность понятий, символов и образов, связанных с концептом "путь", образует одноименную мифологему, присутствующую в коллективном сознании:

"У каждого народа своя долгая история, дорогой хан, – сказал Джанибек. – Говорят, ты с головой окунулся в прошлое кочевников, прославляешь все их дела, и хорошие, и плохие. Многого ли добьются дети, воспитанные в такой среде?

– По степным законам, предки идут впереди своих потомков, – снова вежливо поклонился Алаша-хан. А майдан бурлил, как река, вышедшая из берегов. Уже приближался час, когда Джанибек и Иван Красный должны были благословить русский полк в путь." [4, 69]

Великолепной метафорой концепта служит фрагмент повести "Когда жаждут мифа", посвященной истории, запечатленной в наскальных петроглифах:

"Старик вмещался снова, и опять с тихой улыбкой.

– Думаю, мои предки смотрели на все это более просто, – заметил он, поведя рукой вокруг: – Как ты определишь себя в ровной, необъятной степи? По дорогам. Их много на лике земли. На этой земле, исполосованной дорогами, шумела жизнь, шли войны, наступал мир. Попробуй изобразить все это. Перенеси на скалу. Мудри, как можешь, только перенеси на камень, и чтоб была правда. Вот так и появились на камне линии". [4,128]

«Образная символика движения – одна из главных составных формообразований композиционной организации пространственных искусств кочевников Евразии. Академик А.П.Окладников определил динамизм мироощущения как единство стиля наскальных рисунков: «...фигуры напряжены до предела и наполнены неукротимой энергией, нет ни одной фигуры, застывшей на месте. Лоси быстро шагают, бегут, скачут, вытянув головы вперед...» [5, 92]

Древние скотоводы эпохи неолита, энеолита, бронзы и позже кочевники высекали одни и те же образы: горных козлов, лошадей, муфлонов, оленей, волков, барсов, сцены охоты и военные сражения, ритуально-магические и мифологические сюжеты. Так же, как затейлива мозаика наскального рисунка, сложна архитектоника повести. Автор видит границы сюжетов древних петроглифов, образуемые замкнутыми линиями. Равно композиция повести строится в рамках очерченных в истории хронотопов прошлого и настоящего. В роли прямых, их разделяющих, выступают линии рассказа старика Елена, который, повествуя о прошлом, заводит речь о линиях – дорогах: три линии

и три дороги – война, жизнь и вечность. Медиаторами в пространстве и времени служат память Елена, рисунки на скалах, пальцы на струнах, музыка домбры. Память рождает образы, петроглифы оживают в поединке жеребцов Крылатого и Голубого, силуэтах коней на фоне вечерних сумерек, легком и изящном беге странного зверя – волколиса. Рассказ о прошлом прерывается звуком летящего самолета или наступившим временем полуночи. Но легенда продолжается и глубокой ночью, вплоть до рассвета, когда наливается золотом заря и ночная тень уходит к горам в низины и пещеры. Рассказ завершается, и заканчивается земной путь старика Елена, бросившегося, несмотря на свою немощность и обреченность поступка, разнимать столкнувшихся в смертельной схватке жеребцов. Ярко-голубое небо, песни жаворонков и всесильное солнце встретили взметнувшуюся вверх душу, а трубное, печально долгое ржание Голубого проводило и попрощалось со своим защитником.

"Бесконечный путь кочевника измеряется временными циклами, пробегами коня (простор степной в пятимесячный путь шириной). Ориентация в пространстве определяется относительно четырех сторон земли. Движение определяется по солнцу, с направлением на восток. Пространственные характеристики строятся по вертикали: небо- земля; по горизонтали :восток (вперед), запад (назад), юг (вправо), север (влево)" [6,82]

"В промежутках между зловещими буранами выпадает затишье, сказала она себе мысленно в такт шагам. Знойно-желтые дни лета прерывались дыханием грозы". [4,268]

"Сатыбалды приволок рослого валуха к юрте, повалил, прихватил ноги выше копытец веревкой, кладя их крест-накрест друг на друга, и, развернув головой на юго-запад, полоснул горло ножом" [4, 245]

"И вот свершилось то, к чему они шли через битвы и лишения, свершилось, хотя не все понимают опасность, которая идет с востока. Дыхание этой опасности заставляет аулы признать отважного черкеша... Наступила ночь. Аулы кипчаков засветились кострами. Шумнее всех аул старого Отара, где у костров взлетают вверх суровая боевая песня воинов и льются безудержно кюи со струн домбры, рассказывая о победах. Визжат от восторга дети, заполучив в руки зазубренные мечи отцов". [4, 27]

"Неудержимым, непрерывным шумом жизни встречала земля утро. Всё кругом жило, звенело, двигалось. Свет разгорающегося утра проник в юрту, смешался с отблеском догорающего костра и упал на лицо Секер... На холме, где Секер простояла много дней, похоронил жену Ботакан. На любимом её холме, чтобы слышала свист ветра и топот лошадей, и видела волны Уила и белые дороги, по которым он будет уходить и возвращаться из далёких битв". [4,33]

"Когда лучи солнца ударили в лицо Ботакану, его веки дрогнули, и он медленно открыл глаза. Долго и бессмысленно смотрел он из-под набрякших век на светлеющее небо. Потом глухо застонал, увидев орла, легко и стремительно кружившего в вышине. Небо было бездонно и ясно, и орёл четко вырисовывался на нем. Взгляд Ботакана все пристальнее следил за птицей, парящей в блещущей синеве. Под этим вечным небом рождались и довольствовались короткой жизнью люди. Торопились что-то совершить, дни и дела подчиняли какой-то цели, трудно, через победы и поражения, радость и тяжкое горе постигали мудрость жизни... И оставалось вечное небо после них, вечное солнце и песни... Оставалась земля, которую они старались прославить. Земля, которую они защищали, когда слабели, внезапно ощущая бесценность каждой её пяди, и забывали об этом, когда крепили и шли в чужие страны". [4,36]

Общий смысл сюжетов «повестей кочевья» сводится к важности сохранения преемственности современной народной жизни с нравственными и этическими ценностями прошлого. Они, в понимании автора, потому и ценности, что способны имманентно возобновляться и актуализироваться в исканиях современниками собственно суверенного пути развития. Сопроводив свои творения примечаниями, поясняющими перевод и значение слов и реалий, автор вполне мог бы создать параллельный метатекст произведений в расширенных глубоких комментариях к тем событиям, которые стали фабульной канвой его повествований. Тем более что «внутренняя мера» жанра повести Санбаева по сюжетной организации находится в некоей пограничной с историческим романом сфере. Так, автора интересует определенный исторический момент, конфликт, который выражается в политическом кризисе и связан со спецификой эпохи. Аналогичную роль выполняют повторяющиеся сюжетные ситуации – в первую очередь, выбор главным героем жизненного пути, поединок и победа (поражение) как кульминация этого пути. Так, переживания Булата в повести "Когда жаждут мифа" воспринимаются квинтэссенцией понимания пути нашим современником:

"Булат слышал дыхание скал, хранящих на своих камнях прикосновения ладоней ушедших людей, понимал немоту теплых холмов и молчаливую мудрость холодных гор. Огрубевшие в городе

чувства Булата, освободившись от всего наносного как бы ожили заново, обострились. И он подумал: как хорошо, что он все-таки вернулся на родину, откуда уехал еще в младенчестве, что снова принят этим дорогим ему миром, который, оказывается, всегда незаметно, но прочно жил в его сердце. Радость и изумление заполнили его душу, обостренным чувством он понимал, что понемногу приблизился к миру и сокровенным тайнам древних художников и зодчих. Он видел в себе творца..." [4, 142] Все шесть произведений, помещенных в одну книгу, напоминают россыпь маленьких сверкающих на солнце многими гранями песчинок, отколовшихся когда-то от каменных глыб и усилиями времени превратившихся в маленькие подобия матери-горы. Отражая ушедшие в прошлое лики, слова, эмоции и саму жизнь, они стали средоточием памяти, ими устланы столетиями прокладывавшиеся караванные и кочевые пути.

Такова специфика символической семантики концепта *путь*, как универсалии мировой культуры, в прозе одного из самых ярких национальных писателей современного Казахстана – Сатимжана Санбаева.

Литература:

1. Попова З.Д., Стернин И.А. Когнитивная лингвистика. – М.: АСТ, Восток-Запад, 2007.
2. Нерознак В. П. Теория словесности: старая и новая парадигмы // Русская словесность: От теории словесности к структуре текста. Антология/Под общ. ред. В. П. Нерознака. – М., 1997.
3. Толстой Л.Н. Избранное. – М., 1986
4. Санбаев С.. Белая аруана. – М., 2003.
5. Марьяшев Н.А. Семиречье раскрывает древние тайны петроглифов. – Алматы, 2003
6. Шакенова Э. Художественное освоение мира // Кочевники. Эстетика: Познание мира традиционным казахским искусством. – Алматы, 1993

*Ашимханова С.А.,
доктор филологических наук, профессор,
Казахского национального университета имени аль-Фараби*

«КАББАЛА» Т.УАЙЛДЕРА И ХУДОЖЕСТВЕННЫЕ ИСКАНИЯ ПЕРВЫХ ДЕСЯТИЛЕТИЙ XX ВЕКА

Уайлдер Торнтон (1897-1975), прославленный американский писатель, прозаик, драматург и эссеист, лауреат трех Пулитцеровских премий, а также многочисленных национальных и международных наград в области литературы и искусства, занимает особое место в литературе США XX века. Современник Хемингуэя, Фолкнера, Ф.С. Фицджеральда, Стейнбека, Дос Пассоса, читал курс сравнительного литературоведения в Чикагском, преподавал в Гарвардском и ряде других университетов. На протяжении своей литературной деятельности Т.Уайлдер писал о таких отдаленных друг от друга эпохах, как век Юлия Цезаря и начало XX столетия, о столь различных странах, как античная Греция, средневековое Перу и современная Америка. Ему принадлежит семь романов и большое количество драматических и литературно-критических работ. В каждом произведении автор ставит перед собой философские задачи, пытается осмыслить место и роль человека в мироздании, ищет пути к разгадке извечной тайны человеческого бытия. Его интересуют универсальные принципы, определяющие развитие Земли и вселенной; индивидуальная человеческая судьба в его книгах предстает неразрывно связанной с космической судьбой мира. Писателя занимают проблемы соотношения в жизни закономерности и случая, предопределения и свободы.

В современном американском литературоведении Т.Уайлдера называют то модернистом (Т. Bogard, R. Fuller), то сторонником классицизма (М. Cowley, E. Wilson, F. Gemme, B. Grebanier); то романтиком (R. Watt), то реалистом (М. Dolbier, D. Donoghue); то художником религиозного толка (М. Kuner, A.N. Wilder, J. McIntyre), то ниспровергателем христианских традиций (М. Cowley, P. Friedman, F. Fergusson); а его книги – то философскими притчами (R. Burbank, B. Atkinson, L. Stallings, M. Williams), то салонными безделушками (Т. Sherman, С. Fadiman, D. McCormick).

Впервые имя его стало известно в СССР (соответственно и у нас) лишь в конце 1960-х годов, то есть с большим опозданием. На Западе к тому времени он уже считался признанным мастером. Об Т.Уайлдере писали крупные литературоведы А.С. Мулярчик, Н. Анастасьев, Г. Злобин, Д. Урнов, Ю. Фридрихштейн, М. Нольман, С. Ильин, Т. Денисов, И. Бабушкина, Ю. Гончаров: их статьи

публиковались в периодической печати, а также в качестве предисловий к изданиям произведений писателя.

В зарубежном же литературоведении крупные исследования о Т.Уайлдере неоднократно издавались, начиная с 1960-х годов. Первые из них появились еще при жизни писателя, авторами их выступали Р. Бербанк (1961), Б. Гребаниер (1964), М. Голдстайн (1965), Г. Папаевски (1968), Г. Стресау (1971), М. Кюнер (1972). Монографии продолжали выходить и после смерти Т.Уайлдера: к ним относятся работы Р.Голдстоуна (1975), Л. Саймон (1979), Г. Харрисона (1983), Д. Кастроново (1986). Их авторы каждый по своему, с большим или меньшим успехом, пытались дать общую характеристику творчеству писателя. Одни делали главный упор на фактах личной биографии автора (Г. Харрисон), другие, наоборот, стремились выявить общие философские тенденции его творчества (Р. Бербанк). Т.Уайлдера рассматривали как проповедника религиозных идей, (М. Кюнер) или же пытались обнаружить скрытый подтекст его работ, прибегая к методам фрейдистского психоанализа (Р. Голдстоун). Однако, несмотря на предпринимаемые усилия, Т.Уайлдер оставался одним из сложных и малоизученных авторов в американской литературе.

В 1992 Д. Браер сделал попытку собрать в одном томе все основные интервью, данные Т.Уайлдером в газетах и на радио, но во вступлении к сборнику вынужден был констатировать, что их набирается мало: Т.Уайлдер, несмотря на свою признанную в светских кругах общительность, не любил делать громких публичных заявлений о своем творчестве и тем самым еще больше усложнял положение критиков, привыкших подхватывать и развивать мысли самих авторов.

В 1996 и 1999 годах вышли два объемных сборника критических эссе, посвященных анализу отдельных аспектов творчества Т. Уайлдера. В них собраны интересные, содержательные работы литературоведов разных стран, раскрывающие неизвестные прежде грани произведений Уайлдера и намечающие новые направления в исследовании богатого художественного наследия писателя.

Литературный дебют Т. Уайлдера «Каббала» (1926) принесший ему громкий успех, знаменателен по многим параметрам. Это – произведение, отразившее общие тенденции развития художественной литературы в первые десятилетия XX века. Притчевость повествования, углубление в историю, когда древний опыт проецируется на новое время, создавая оттенок повторяемости событий, позволяет отметить, что Каббала связана с осмыслением Творца и Творения, роли и целей природы и человека, смысла существования. В своих романах Т. Уайлдер затронул множество нравственных и философских тем, занимавших человечество на протяжении всей истории. В «Каббале», где мистицизм тонко и причудливо переплетается с философской притчей, чертами «романа нравов» и даже сатиры, как в зеркале отразились все темы, которые впоследствии стали основными в произведениях Т. Уайлдера.

Каббала – одно из самых таинственных магических учений уходящий в глубь веков. «Энциклопедия иудаизма» разъясняет содержание понятия «Каббала, или Сокровенная мудрость (хохма нистерет)» следующим образом: «Приверженцы этого учения распространяли книги, в которых Бог мыслился как субстанция, превосходящая по своим качествам все высшие формы бытия ... Согласно учению К[аббалы], Бог это бесконечность, которую невозможно постичь разумом, так как она лишена каких-либо предметных атрибутов и открывается только в Его акте творения» [1, 98].

«Словарь иностранных слов» объясняет: «кабала, каббала [др.-евр.] – средневековое мистическое учение в *иудаизме*, проповедовавшее поиск основы всех вещей в цифрах и буквах еврейского алфавита, исцеляющих средств – в амулетах и формулах» [2, 205].

В романе «Каббала» – узкий кружок, компания людей, по своему социальному положению стоящих над обществом и влияющих на него. Печать непохожести, тайны лежит на каждом из его членов. Мотив таинственности углубляется и тем, что в главе «Первые встречи» в Италию (Рим) приезжает молодой американец (возможно твеновская традиция), со своим соотечественником, ровесником Блэр. Они посещают больного поэта, образ которого благодаря соответствующему описанию и сопутствующим обстоятельствам ассоциируется с давно умершим английским поэтом Китсом, перед глазами которого и происходят трагические события, связанные с Каббалой.

В последующих трех главах Сэмюэле – имя рассказчика в «Каббале» – волею судьбы оказывается связанным с личной жизнью некоторых членов общества, представителей старых аристократических фамилий Италии, что, с одной стороны, дает ему возможность удовлетворить свое любопытство относительно этих странных людей, а с другой стороны – в качестве соучастника – даже пережить ряд происшествий.

В заключительной пятой главе – «Сумерки богов» – перед тем, как покинуть Рим, Сэмюэле задает ряд конкретных вопросов о сущности «Каббалы» одной из «кабалисток» миссис Грир, и последняя пытается убедить рассказчика в том, что «Каббала» – не что иное, как языческие боги, утратившие свое влияние с наступлением христианства. Сэмюэле выслушивает притчу, по словам

самой миссис Грир – «то ли правду, то ли аллегория, то ли просто чушь» – о превращении некоего голландца в Меркурия, о новых чувствах, испытанных новообращенным, о его поисках других богов среди людей, вначале безуспешных, но вот на одном из вокзалов он заметил «странное лицо», наблюдавшее за ним из маленького окна локомотива, уродливое, черное от угольной пыли, блестящее от пота и самодовольства и улыбающегося от уха до уха. Это был Вулкан».

Под ночными звездами рассказчик покидает на пароходе Неаполитанский залив, и роман венчает сцена его обращения к духу Вергилия. Читатель становится свидетелем диалога своего современника с прошлым, историей, поскольку упоминаются имена Платона, Августина, Данте, Шекспира, Милтона. Творец «Энеиды» говорит о бренности жизни, о бесконечности смены одного Рима другим, ибо «ничто не вечно», о том, что гораздо важнее «основать город, чем расположиться в нем», что при основании города возникает иллюзия его вечного существования, которая, к сожалению, порождает гордыню, мешающую войти в небесный храм. «Мерцающий призрак растворился в свете звезд, а где-то подо мной мощные машины неумоимо влекли меня к новому миру, к последнему величайшему из всех городов».

В «чисто сюжетном» отношении «Каббала» вызывает определенное недоумение у читателя, так как развитие действия, описание цепочки событий в итоге так и не приведет героя, а заодно и читателя, к разгадке странной организации, неожиданно обернувшейся на последних страницах романа обществом вымирающих языческих богов. Подобное недоумение во многом вызывается и авторской повествовательной тактикой, которая обусловила соответствующее композиционное решение. Первая и последняя главы романа – это пролог и эпилог к содержанию центральных трех глав, рассказывающих о пережитых Сэмюэле конкретных приключениях, связанных с его общением с Каббалой. Пролог интригует и одновременно обещает читателю раскрыть тайну «каббалистов» и таким образом как бы предваряет соответствующую логику развития действия в последующих трех главах и эпилоге.

Существовавшее у древних иудеев мистическое учение «Каббала», вызвавшее к жизни в конце VIII – начале IX века «Книгу творения», в которой изложено «магическое» значение букв и цифр, ассоциативно закрепляет определенное содержание за названием романа и кружка потомственных римских аристократов. «Урок истории», полученный Сэмюэле от общения с «Каббалой», заключается, однако не в открытии им непостижимости тайны истории, а в соприкосновении с самой тайной.

Роль Сэмюэле значительно обогатила рассказчика. По сравнению с обычным, во многом заурядным молодым американцем, прибывающим на первых страницах романа в Рим, в эпилоге «Вечный город» покидает совсем уже другой человек, во внутренний, духовный мир которого вошел и стал его неотъемлемой частью опыт приобщения к человеческой истории. Превращение в эпилоге Сэмюэле в Меркурия таит в себе, по автору, весьма значительную мысль. Став «посланцем богов», повествователь возлагает на себя важную миссию – приобщить воображение читателя к величию прошлого, помочь ему ощутить дыхание истории, а, следовательно, и осознать свою собственную причастность к великому процессу эволюции, мельчайшую частицу которой составляет он сам. С точки зрения Уайлдера, именно таким, то есть наиболее плодотворным, должно быть и восприятие великих памятников культуры искусства, в частности поэтического, – от Гомера и Вергилия до Шекспира и Милтона – в чьих творениях даже самое отдаленное прошлое, ставшее глубокой историей, продолжает жить и воздействовать на чувства и пылкий ум читателей.

Мысль, постепенно, все очевиднее, обретая аллегорический характер, выводит повествование о, так сказать, реальных судьбах и конкретном историческом времени за пределы традиционной социально-психологической прозы и закрепляет за ним явные признаки романа-притчи. Опыт первого романа сыграл значительную роль в творческой биографии Т. Уайлдера. Некоторые из его идейных мотивов получают дальнейшее развитие в последующих произведениях, в которых писатель настойчиво будет продолжать работать над дальнейшим совершенствованием, как повествовательной техники, так и структуры романа-притчи, обладающего богатыми возможностями сочетать единичное и всеобщее, конкретное и абстрактное.

С. Ильин, комментатор и переводчик произведения на русский язык, отмечает: «Помимо присутствующих «Каббале» достоинств, она представляет тем больший интерес, что состоит в странной связи с его последним романом «Теофил Норт». < ... > Дочитав книгу, начинаешь подозревать, что ее героя и рассказчика, так и не названного в романе по имени, вполне могли звать Теофилом Нортом» [3].

В «Каббале» заключена метафора соприкосновения Нового Света с древней историей европейской цивилизации. Если проанализировать русскую литературу на рубеже XIX-XX веков, легко можно разглядеть увлечение многих писателей мистикой, обращение к историческим фактам, собы-

тиям и аналогам, долженствующим объяснить трагичность восприятия смены столетий, а позже – исторические катаклизмы.

Героев «Каббалы» занимает поиск истинности религии. И хотя Каббала не трактуется ни автором, ни героями как тайное еврейское учение, ее основополагающие пути возвышения духа ассоциативно связываются с духовными исканиями героев произведения (поиск, конечно же, связан с различными нравственно-религиозными традициями). Здесь следует указать на то разнообразие религиозно-философских теорий, которыми богата русская действительность рубежа столетий, и на параллельное увлечение социалистическими идеями. Знаменательный пример из Т.Уайлдера: одна из героинь романа пытается придать новый импульс католичеству, для чего предлагает как высшую степень добродетели Кардинала «его сочувственное отношение к идеалам социализма; он должен стать Народным Кардиналом» [3].

В этом же ключе решается проблема религиозного сознания: «Кто способен, не согрешив, понять, что такое религия? – задает вопрос Кардинал и обозначает логический ряд взаимосвязей, рожденных контрастами. – Кто способен, не познав страданий, понять, что такое литература? Кто способен понять, что такое любовь, не узнав безответной любви?»

Сила воздействия Слова как нельзя лучше передается автором в следующем монологе: « ... Известно ли Вам, что в Библии для каждого человека отыщется текст, способный его потрясти, совершенно так же, как для каждого здания существует музыкальная нота, способная разрушить его?» Провидчество писателя выходит за рамки книги, оно характеризует мировой культурный контекст XX века и «новый религиозный экстаз» на границе XX и XXI веков.

Сентенции, в конце романа: «Все боги и герои по природе своей – враги христианства, принесшего свои упования и свое раскаяние, веры, перед лицом которой каждый человек – неудачник. Только сломленный внидет в царство Небесное. Под конец изнуренные служением самим себе, они сдаются. И уходят. Отрекаясь от себя».

Сравнение текстов, написанных в разных странах, на разных языках, рождает определенные ассоциации. Читаем у Торнтон Уайлдера: «Оба молчали об одной из тех бесед, которых не дано вести никому из живущих на этой земле, но которые так легко воображаются в полночь, когда человек одинок и мудр. Не существует ни слов, достаточно сильных, ни поцелуев, достаточно властных, чтобы исправить созданный нами хаос». Смысловые ассоциации, берущие начало из этого текста приводят на наш взгляд, к Михаилу Булгакову, автору романа «Мастер и Маргарита». Для подтверждения позволим обширную цитату из булгаковского романа:

«После укула все меняется перед спящим. От постели к окну протягивается широкая лунная дорога, и на эту дорогу поднимается человек в белом плаще с кровавым подбоем и начинает идти к луне. Рядом с ним идет какой-то молодой человек в разорванном хитоне и с обезображенным лицом. Идущие о чем-то разговаривают с жаром, спорят, хотят о чем-то договориться.

– Боги, боги, – говорит, обращая надменное лицо к своему спутнику, тот человек в плаще, – какая пошлая казнь! Но ты мне, пожалуйста, скажи, – тут лицо его из надменного превращается в умоляющее, – ведь ее не было! Молю тебя, скажи, не было?

– Ну, конечно, не было, – отвечает хриплым голосом спутник, – это тебе померещилось.

– И ты можешь поклясться в этом? – заискивающе просит человек в плаще.

– Клянусь, – отвечает спутник, и его глаза почему-то улыбаются.

– Больше мне ничего не нужно! – сорванным голосом вскрикивает человек в плаще и поднимается все выше к луне, увлекая своего спутника. За ними идет спокойный и величественный гигантский остроухий пес» [4, 388].

... И еще об одной тенденции. В начале 20-х годов получает импульс чувственная литература, которая называется еще биологической, потому что пытается проникнуть в самое сокровенное человека, в подсознание своих героев. Зачатки этого явления мы находим в «Каббале» Уайлдера. Вспомним, к примеру, диалог с Вергилием, заключающим свою речь восклицанием: «О, что за мука – быть человеком». В русской литературе 20-х годов этому в достаточной степени отдадут дань Б. Пильняк («Иван Москва»), Н.Никитин («Рвотный форт») и ряд других писателей.

Торнтон Уайлдер талантливо уловил тенденции времени, генерировал те идеи, которые питали мировой литературный процесс. Его рассуждения предстали философскими формулами, предсказавшими будущее XX века. Романы Т. Уайлдера отличаются друг от друга внешней композиционной структурой и содержанием, но их сближает то, что художественный мир каждого из них неизменно рождает у читателя представление о порядке и гармонии, царящих во вселенной, о наличии в мироздании определенного плана и замысла. Поэтому даже в своем позднем творчестве, постепенно отходя от категорических христианских постулатов относительно церкви и спасения, Уайлдер все-

таки остается, в значительной степени, *писателем* с ярко выраженной религиозной доминантой. Его творчество, уходящее корнями, с одной стороны, в пуританские основы американского мировоззрения, с другой - имеет дело с глобальными философскими вопросами, занимающими все человечество: о смысле жизни, роли веры и творчества в человеческой судьбе, соотношении случайности и необходимости во вселенной.

Литература

1. Меир Натив. Энциклопедия иудаизма. – Иерусалим – Тель-Авив, 1983.
2. Словарь иностранных слов. – М.: С48 Рус. яз., 1985.
3. Уайлдер Т. Каббала /пер. с англ. и комментарии С.Ильина. – <http://lib.ru/ILIN/cabala.txt>
4. Булгаков М. А. Мастер и Маргарита // Булгаков М. Избранная проза – М., 1989.

*Ержанова С.,
Қазақ қыздар мемлекеттік педагогикалық
университетінің профессоры,
филология ғылымдарының докторы*

СЫЛДЫРЛАП ӨҢКЕЙ КЕЛІСІМ

Ауыз әдебиет және жазба әдебиет үлгілеріндегі ұйқас сапалары тең түсе бермейді. Ежелгі дәуірде қарапайым халық өлең шығаруға және оны есте сақтауға жеңіл ұйқастарды көбірек қолданған. Сол себепті ауыз әдебиет үлгілерінде етістіктен құрылған ұйқасты сөздер жиі кездеседі. Ал жазба әдебиет үлгілеріндегі ұйқасқан сөздердің сапасы әлдеқайда жоғары болатыны белгілі. Сондықтан, уақыт өткен сайын ұйқас дамып, жетіліп, күрделене түседі. Себебі сан ғасырлық тарихы бар поэзия күн өткен сайын жаңа талап, соны серпін, жаңалықтар талап етеді. Соған байланысты ұйқас табуда ақындар жаңа соқпақтар тауып, ол үшін етістіктермен қатар басқа сөз таптарын да ұйқас үшін қолданып, түрлендіріп, поэзия әлемін жандандыра, әрлендіре түсті.

Ұйқастарды жаңартуда өте мұқияттылық қажет. Ұйқас өлеңінің көркемдігін, эстетикалық әсерін бұзып аламауы керек. Бұл жайлы әдебиеттанушы ғалымдар тарапынан да айтылып өтілген. Демек, ұйқас қаламгерден тапқырлықпен қатар мұқияттылықты талап етеді. Сондай-ақ, келтірілген үйлесім сөз шығарма мазмұнына лайық болғаны дұрыс. Өлеңдегі бірінші тармақтың соңғы сөзі «тас» болса, оған ешқандай байланыссыз «шаш» деген сөзді ұйқас ретінде қолдануға болмайтыны белгілі. Бұл мазмұнға да тікелей байланысты. Ұйқасқан сөздердің дыбыстары өзара сәйкес келумен қатар олардың мазмұны да нақты бір тақырып аясында өрбуі қажет. Яғни ұйқас өлеңнің тек сыртқы құрылысына ғана әсер етіп қоймайды, сонымен қатар мазмұнының ашыла түсуі үшін де қызмет етуі тиіс. Сол себепті С. Негимовтің: «Әрине, поэзияда ой образдылықтан ұйқасты бөліп алып қарауға болмайтыны белгілі. Өйткені ойсыз тек сыңғырлаған ұйқас поэзия болмайды. Ал белгілі бір ойды бейнелі түрде жеткізуге ұйқастың атқаратын міндеті өте күшті», – деген пікірін толық құптаймыз [1, 10 б.]

Орыс ақыны В. Маяковский ең негізгі, өзекті сөздерін тармақтың соңына қойып, осыны ұйқастырып отырған. Ғалым Р. Сыздықова ұйқастардың бұлайша қолданылуы қазақ поэзиясында ХІХ ғасырдың өзінде-ақ Абай поэзиясында көрініс табатынын айтады [2].

Поэзияда ұйқастың қандай дыбысқа аяқталғаны да ерекше маңызды. М. Дүйсенев: «Қазақ поэзиясына тән құбылыс – ұйқастар не бірыңғай дауысты, не бірыңғай дауыссыз дыбысқа бітіп отырады», - дейді [3, 289 б.]. Бітеу буындағы сөзбен ұйқасқан сөздің де бітеу буынды болып келуі өлеңнің сырты құрылысын көркем етіп тұрады. Тармақтың соңындағы сөз ашық буынды болып, онымен ұйқас құрайтын сөз бітеу буынды болса, түбірдегі үйлесімділік әлсірейді. Мысалы, ана және пана деген сөздер өзара ұйқас түзгенмен, ашық және бітеу буынды қосымшалардың жалғануы нәтижесінде пайда болған анасы-панасын сөздері өлең ырғағын күшейту қызметін атқара алмайды. Алайда қазақ поэзиясын салыстыра тексергенімізде, мұндай ұйқастардың кездесетінін байқаймыз.

Силлабикалық өлеңдерде ұйқас ырғақпен де тығыз байланысты болады. Олар поэзияның ажырамас бірліктері болып табылады. Ырғақ өлең әуенділігін туғызса, ұйқас сол әуенділікті одан әрі күшейте түседі. Бұл туралы С. Негимов еңбектерінде сөз болады. Өлең құрылысының ырғақ, ұйқас, өлшем сияқты негізгі элементтері бір-бірін толықтырғанда ғана шығарма әсерлі, құлаққа жағымды болады.

Ұйқастардың түрлерін сөз еткенде, академик Қ. Жұмалиев жіктеуін негізге аламыз. Ғалым қазақ поэзиясындағы ұйқастың түрі өте көп екенін айта келіп, олардың ішіндегі ең жиі қолданылатын түрлері ретінде мыналар көрсетеді: 1) қара өлең ұйқасы, 2) шұбыртпалы ұйқас, 3) ерікті ұйқас, 4) кезекті ұйқас, 5) шалыс ұйқас, 6) егіз ұйқас, 7) аралас ұйқас, 8) осы күнгі ерікті ұйқастар [4, 180 б.].

Абайдың бұрынғы өлеңдердің құрылысын зерттеген Б. Кенжебаев ұйқастарды былайша сипаттайды:

«I. Өлең – 11 буынды, үш бунақты. Ол: 1) төрт тармақты, ақсақ (аа-а), ерікті (-аа), егіз (аабб) ұйқасты болып, 2) көп тармақты, ақсақ (аа-а-а-а), ерікті (а-а-а-а) ұйқасты болып келеді. Өлеңнің буыны, бунағы, ұйқасы әрдайым нақпа-нақ келеді.

II. Жырдың шумағы бес, ұйқасы он түрлі. Ол: 1) үш тармақты, сынар (абб яки ааб) ұйқасты; 2) төрт тармақты, ақсат (аа-а), ерікті (а-а), егіз (аабб), қапсырма (абба), шалыс (абаб) ұйқасты; 3) тармақты, тақ (ааббв) ұйқасты; 4) алты тармақты, жүп (ааббвв яки абабвв), аралас (аббабв) ұйқасты»; 5) көп тармақты шұбыртпалы (аааааааб), кезек (абабабаб) ұйқасты болып келеді. Ұйқастың жырда, өлеңдегідей мәні күшті емес, ұзақ жырлардың кей жерлері сирек ұйқасады, ұйқассыз да келеді» [5, 95 б.].

Абайдан бұрынғы өлеңдердегі бұл ұйқастар қазіргі поэзияда да қолданылады. Бүгінгі таңда ұйқастар түрліше аталады. Мысалы, З. Ахметов кезекті ұйқасты айқас ұйқас, қаусарма ұйқасты орама ұйқас деп атайды. Бұл туралы С. Негимов (19), С. Елікбаев сияқты ғалымдардың еңбектерінде де сөз болады: «Қазақ өлеңтану ілімінде орналасу тәртібіне орай ұйқаста ат қою, атау тудырудың өзі үлкен табыс. Бұл процесс осы күнге дейін толастаған жоқ. Мысалы, Зәки Ахметов кезекті ұйқасты айқас ұйқас деп, қаусарма ұйқасты орама ұйқас дейді» [6, 10 б.].

Т. Шапаев ақындардың шығармаларында кетік ұйқастардың да қолданылатынын айтады. Толымды және толымсыз ұйқастардан бөлек, өзіндік ерекшеліктері бар ұйқастың бұл түрі де талдауға негіз болған жинақтарда кездеседі. Ол әсіресе, Қ. Мырза Әли шығармаларында көп қолданылған.

Төмендегі өлең ұйқастарына назар аударайық:

Байқаймын / ақырындап / күз келеді, а 3+4+4=11

Бітеді қайран / жаздың / ізгі өлеңі. а 3+4+5=12

Кеткен жаз / келмеймін – деп / қабақ түйді, б 3+4+4=11

Келген күз / айтар екен / бізге нені [263, 239 б.]. а 3+4+4=11

Ұйқастың түрлері көп болғанымен, қолдану дәрежесі бірдей емес. Мысалы, қазақ поэзиясында толымды ұйқас кең түрде қолданылған. Толымсыз ұйқас оған қарағанда сирек кездеседі.

Т. Әбдікәкімов және М. Шахановтар ұйқастардың өте көп түрін қолданғандықтан, қара өлең ұйқасының пайыздық көрсеткіші онша жоғары болмайды. «Ақшам хаттары» жинағында елуге жуық ұйқас түрі байқалса, М. Шаханов шығармашылығында жетпіске жақын түрі қолданылған. Ұйқас түрлерінің әр алуандығы туралы әңгіме қозғағанымызда, Ф. Оңғарсынова өлеңдеріндегі ұйқастық бірліктерге тоқталмай өту мүмкін емес. Ақынның шығармаларында ұйқастың сексеннен артық түрі бар. Бұл, оның жинағында ааба түріндегі ұйқастың негізгі орынды иелемеуінің бір себебі болса, екінші себебі ақынның көбірек шалыс ұйқастағы өлеңдерге иек артуына байланысты. Ақын жинағында шалыс ұйқас қара өлең ұйқасынан 2,3 % артық. Сөйтіп қара өлең ұйқасы зерттеу нысанына алынған «Мен саған ғашық емес ем» (Ф. Оңғарсынова) жинақтан басқа барлық өлең жинақтарында бірінші орынды иеленеді.

Ә. Қайранда қара өлеңде ұйқас 90 % болса, Маралтайда («Ай» кітабы бойынша) өлеңдерінің 67-сі қара өлеңдік ұйқас, қалғандары шалыс, еркін, шұбыртпалы, кезекті ұйқастарды құрайды. Ал, керісінше Н. Мәукенұлының 70 пайызы шұбыртпалы мен шалыс ұйқастар кездеседі.

Поэзияда өлең тармақтарының ұйқасуы бірнеше тәсілдердің көмегімен іске асады. Тармақ соңындағы сөздердің құрамындағы дыбыстардың сәйкес келуінен толымды және толымсыз ұйқастар түзілсе, олардың буындық құрамы бір, екі, үш буынды т.б. болып жіктеледі. Академик З. Қабдолов өлең жазатын адамға олардың түрін білу шарт еместігін, ең бастысы мынаны білу қажеттігін айтады: «әрбір ұйқас өлең шумағының өн бойына тек өзіне ғана тән өзгеше сыңғыр әуез, сұлу саз, сырлы күй дарытуға тиіс» [8, 286 б.].

Бұлбұлдарым, сайра, сайра, талмағын,

Бұтақтарды сындырмайды салмағың.

Сен аман бол, сен аман бол сенгенім...

Сосын көре жатамыз ғой қалғанын [9, 27 б.].

Келтірілген тармақтардағы «талмағың – салмағың - қалғанын» сияқты сөздерде бір-екі дыбыстық айырмашылық қана бар. Яғни сөздердегі дыбыстардың басым көпшілігі ұқсас. Өлеңдегі ұйқасқан сөздердің дыбыстық құрамы өзара ұқсас болмауы да мүмкін. Поэзиядағы бұл ерекшелік толымды

және толымсыз ұйқастарға негіз болады. Дыбыстардың бір-біріне ұйқас немесе жақын келуі қазақ поэзиясында «толымды ұйқас» деп аталады. З. Ахметов ұйқастың бұл түріне мұндай анықтама береді: «толымды ұйқас – өзара үйлесетін сөздердегі сәйкес дауысты және дауыссыз дыбыстар түгелдей үндестігі жағынан дәлме-дәл не өте жақын келетін толық үнді ұйқас» [6, 91 б.].

Қолыңнан шыққан сыйлықтар

Қонатын үйге күт болып.

Секундтар және минуттар

Иірілетін жіп болып

Әр халықтың поэзиясында толымсыз ұйқасқа қарағанда толымды ұйқастың қолдану өрісі кең. Мұндай ұйқас өлең тармақтарында күшті әуенділік туғызады. Мұны әрине ұйқасқа тән ерекшелік ретінде қарастыруға болады.

Дыбыстарда сәйкес келе бермейтін толымсыз ұйқастың мұндай ерекшелігі болмайды. Өлеңдерде толымды ұйқасқа қарағанда толымсыз ұйқастың сирек кездесу себебін академик З. Ахметов былайша түсіндіреді: «Ұйқастың үндестік сапасы, қандай дыбыстардың үйлесінен, неше буыннан құралатыны, жасалу шарты қазақ тілінде жазылған еңбектерінде мүлде талданбайды. Аздап айтылған нәрсе – ұйқасты үндестік сапасы жағынан толымды, толымсыз деп екіге бөлу ғана.

Ұйқас деп әдетте, өлең жолдарындағы соңғы сөздердің бір-бірімен үйлес, үндес болып келуін айтатыны белгілі. Өзара қиыстырылған сөздердегі сәйкес дыбыстардың, әсіресе дауысты дыбыстардың, бірдей немесе ұйқас болып келуі – ұйқастың жасалу шарты. Бірақ ұйқас тек қана дыбыс үндестігі емес, ол сонымен қатар бір не бірнеше буынның өзара үндестігі де. Басқаша айтқанда, өлең ұйқасы бірімен-бірі қиыстырылған сөздердегі бір не бірнеше өзара сәйкес буынның дыбыс үндестігінен туады» дейді [6].

Құрылысына қарай ұйқастар жай және күрделі болып бөлінеді. Жай ұйқастарға бір сөзден тұратын ұйқасты сөздер тән болса, күрделі ұйқастар екі немесе одан артық сөздерден құралады. Ауыз әдебиет үлгілерінде күрделі ұйқастар өте сирек кездеседі. Сол себепті мұндай ұйқастар кейінгі дәуірлерде ғана жиі қолданыла бастаған деп ойлаймыз. Яғни күрделі ұйқастар халық ауыз әдебиеті үлгілерінде қалыптасқанымен, оның жетіліп, дамуы қазіргі поэзияда жүріп жатқан процесс деуге болады.

Төмендегі өлең ұйқастарына назар аударайық:

Бой – байсал, / басым – аман, / бауыр – бүтін. $3+4+4=11$

Ай кесті / сәулесімен / дауылға үкім. $3+4+5=12$

Нәр сауған / метім тастың / үрпінін де, $3+4+4=11$

Басымнан / өтті-кетті – Сәуірлі түн [10, 126 б.]. $3+4+4=11$

Қазіргі қазақ поэзиясының дамуы өлеңнің сыртқы құрылысына өз әсерін тигізбей қоймайды. Яғни, ұйқас құрамы күрделеніп, әркелкілік сипат алды. Ұйқастың бұлайша жетілуі қазақ поэзиясында да дәстүр ретінде қалыптасқан. Талдауға негіз болған ақындардың жинақтарында ұйқассыз жазылған өлең кездеседі. Бұл силлабикалық өлең жүйесінде түскен өзіндік ерекшелік болып табылады. Зерттеуге алынған жинақтар авторлары да - өлең техникасы толық меңгерген, қалыптасып қалған, өзіндік қолтаңбасы бар ақындар. Қазақ ақындарының шығармаларынан ұйқастың жүзден астам түрін кездестірдік. Сол себепті Қ. Жұмалиевтің «қазақ поэзиясында ұйқас түрлері өте көп», деген пікірімен толық келісеміз.

Қорыта келгенде, силлабикалық поэзия жан-жақты өркендеп жатқандықтан, оның ішкі құрылымдары да өзгерістерге ұшырап жатыр. Бұл ұйқас жүйесінде де анық көрінеді. Поэзиядағы бұл ерекшеліктер өлеңнің стиліне де әсер етеді, әуенділігін өзгертеді. Соған байланысты қазіргі қазақ поэзиясында ұйқас жүйесі жан-жақты жетіліп, өркендеп келеді. Дәстүрлі ұйқастар қазіргі қазақ поэзиясында да сабақтастық тауып келеді. Ежелгі дәуірге тән ұйқастар қазіргі кезде де жалғасым тауып, сақталумен қатар жазба әдебиет үлгісіне сәйкес жетіліп, өңделіп, түрліше құбылып келеді, құрамы күрделеніп, жан-жақты байыды. Мысалы, поэзияда ұйқастар дыбыстық құрамының ұқсастығына (толымды, толымсыз), түзілісіне (күрделі, жай), орналасу тәртібіне (қара өлең, шалыс, егіз, кезекті), буын санына (бір буынды, екі буынды, үш буынды...) қарай одан әрі жіктеле түсті.

Зерттеу барысында аталмыш нақтылы мәселелердің қай-қайсысында да ұлттық поэзиямыз үшін елеулі жаңалықтар болып табылатын ұйқас ерекшеліктері анықталды. Мәселен, қазіргі қазақ поэзиясындағы біз қарастырған толымсыз ұйқастардың толымсыздығы олардың кемістігі емес, өзіндік белгі-қасиеті екені дәлелденді. Бұл сипатты ұйқастардың қазақ поэзиясындағы бұрынғы біртіндеп толығу, даму үстіндегі толымсыз ұйқастардан бөлек жаңа ұйқас түрі екеніне мән берілді. Олар толымды ұйқастармен тең қатар өмір сүруге құқылы, қазақ поэзиясында Қ. Мырза Әли, Т. Медетбеков, Иран-Ғайып т.б. ақындар шығармашылығында алғаш 50-60 жылдары пайда болды

деуге болатын жаңа ұйқастар, толымсыз ұйқастың табиғи да өнімді, бірегей түрі деп табылып, мұндай ұйқастарды шартты түрде «кетік ұйқас» деп атау ұсынылды. Ұйқастың бұл түрінің өрістеуінің мысалдарын қазіргі қазақ ақындары Иран-Ғайып, Т. Әбдікәкімов, Г. Салықбаевалардың шығармашылықтары негізінде талдадық. Ал Ү. Есдәулетов, Б. Серікбаев, Б.Жақып, Н. Мәукенұлы сияқты ақындар өз өлеңдерін, негізінен, айтылмыш жайтқа керісінше, толымды ұйқаспен құруға бейімірек екені көрінеді.

Қазіргі ақындардың өлең ұйқастарының грамматикалық құрылысы тұрғысынан бір кездері жиі қолданылған бірыңғай құрылымдағы (мәселен, өңкей егістіктерден жасалған) ұйқастардан қашу, одан әдейі бас тарту, қайта мейлінше әркелкі грамматикалық құрылымдағы ұйқастарды түзуге, күрделілікке ұмтылуға тырысу тенденциясы орын алған. Оны болашақта жаппай орнығып, канонға айналатын тұрақты үрдіс санап, біржақты нәтиже күту дұрыс болмайды. Әйткенмен, бұл үрдісті қазіргі қазақ өлең ұйқасы жүйесіндегі айқын бір ерекшелік ретінде белгілеп, арнайы тоқталу қажет деп білдік.

Ұйқас мәселесі зерттеліп отырғандықтан, диссертацияда қазақ поэзиясындағы ұйқассыз, еркін өлеңдерге де назар аударылып, ақындар Е. Раушанов пен Т. Әбдікәкімов шығармашылықтарындағы еркін өлеңдер талданды. Бұндай өлеңдер, бір қызығы, аталған ақындардың біз қараған кітаптарында түп-тура сегіз өлеңнен. Екі ақынның бұл өлеңдері екі түрлі сипатта екендігімен ерекшеленетіні және аталмыш жанрдың (еркін өлеңнің) поэтикалық мүмкіндіктері мен ерекшеліктері ашып көрсетілді.

Қазіргі поэзияның негізгі белгілері поэзиядағы дерексіз ұғымдар мен құбылыстарды заттандыру, жансызға жан бітіру, тілсізді сөйлету, кейіптеу тәсілдері. Аталмыш тәсілдер поэзия жанрының теңдессіз мүмкіндіктерін көрсететін өте ұтымды тәсілдер ретінде бұрыннан белгілі. Олар әдебиет жанрларының барлығында да кездескенімен, басқа жанрларда дәл поэзиядағыдай кең қолданыла бермейтіні де мәлім. Енді қазіргі қазақ өлеңінде дерексізді заттандыру мен жандандыру, кейіптеу тәсілдері әбден меңгеріліп, мейлінше кемелденгеніне, олар ақындардың өте көп және шеберлікпен қолданып, барлық мүмкіндіктерін пайдаланатын тәсілдеріне айналғанына көз жеткіземіз. Әсіресе ақын Тыныштықбек Әбдікәкімов өлеңдеріндегі абстрактылы ұғымдар мен құбылыстардың заттануы, «тірілуі» аса қызықты сипаттар танытады. Жұмыста ақын шығармашылығындағы айтылмыш тәсілдің қолданылу ерекшеліктері нақтылы мысалдар негізінде талданды.

Ақындардың поэтикалық тіл ерекшеліктерін айқын танытатын тағы бір белгі — олардың өлеңдегі сөз қолданыстары екені анық. Сондықтан ақындарымыздың сөз қолданысындағы ерекшеліктерді талдауда таңбалық-тыныс белгілік белгілердің де поэтикалық мәтінді жасаушы факторлар екенін дәлелдеуге тырыстық.

Аралас буынды өлеңдерде дәстүрлі қалыптан шығу тәсілі байқалады. Мұндай өлеңдер қазіргі кездегі поэзияда күннен-күнге көбейіп келеді. Бұл қазақ поэзиясында Қ. Мырза Әли, М. Шаханов жинағынан басқа барлық ақындар шығармаларында байқалады. Әсіресе мұндай өлең үлгілері М. Шаханов шығармаларында жиі кездеседі. Ақын жинақтары жеті және сегіз буынды өлшемдер араласа қолданылады. Сонымен қатар қазақ ақындарының жинақтарында қысқа және күрделі буынды өлшемдер де кездеседі. Қазақтың силлабикалық үлгідегі поэзиясында прозаға бейімделу дәстүрі қанат жайып келеді. Күрделі буынды өлшемдердің ішінде жиырма буынды өлең Ф. Оңарсынова, Т. Әбдікәкімов, М. Шаханов өлеңдерінен көрініс беріп отыр.

Қорыта келе айтарымыз, қазақ поэзиясының ғасырлар шегіндегі алмасуларға төтеп бере алатындай тегеуірінді өлшемдік танытып отырғанын байқаймыз. Сирек кездесетін алты буынды өлеңнен бастап ең жоғарғы жиырма алты буындық өлеңді түзіп отырған майталман ақындарымыздың жұмыстары сарапқа салынды. Қазақ өлеңіндегі ұйқастың түрлерінің біршама өзгеріске түсіп, құбылып отыратынын байқауға болады.

Тәуелсіздік кезең поэзиясындағы ертеден қалыптасқан, кең тараған өлең өлшемдерінде буын саны тұрақты тармақтар қолданылатындығы, яғни өлеңнің жүйесі силлабикалық болуы сырттай қарағанда ерікті өлең түрін пайдалануға мүмкіндік бермейтіндей көрінуі ықтимал. Ал, негізінде, ерікті өлең түрін ұлттық өлең құрылысына, поэзиядағы негізгі өлең жүйесіне қарсы қоюға болмайды. Ерікті өлең түрін қолдану – силлабикалық өлең жүйесін бұзу, буын санын тұрақты қалыпта сақтау принципін жоққа шығару деп ойлау ағаттық болар еді. Өйткені бірлі-екілі шығармаларында ерікті өлең түрін пайдаланған ақын басқа шығармаларын белгілі, тұрақталған өлең өлшемдерін қолданып жаза береді. Кейбір ақындар ерікті өлең түрінде өз туындыларында азды-көпті көңіл қойған болса, бұдан ұлттық поэзиямыз қалыптасқан өлең өлшемдерінен безіну керек деген қорытынды тумаса керек. Ерікті өлең әжептәуір өріс алған елдердің поэзиясына көз салсақ, бұл өлең түрі мен қалыптасқан өлең өлшемдері – негізгі өлең жүйесі – қатар дами беретінін байқаймыз. Ендеше бұлар бірін-бірі ығыстыратын, бір-бірімен сыйыспайтын нәрселер деуге болмайды. Әрқайсысының өз

мүмкіншілігі, өзінше артықшылығы бар. Ерікті өлеңнің ұлттық өлең жүйесінен мүлде тысқары тұратын, онымен ешқандай жанысымы жоқ томаға-тұйық құбылыс бола алмайтыны да заңды да. Себебі, ерікті өлең поэзияда қалыптасқан ырғақ-өрнектерге сүйеніп, олардың жекелеген белгілерін қалайда пайдаланып, кейбір ұтымды тәсілдерін тірек етеді. Айталық, қазақ поэзиясында ерікті өлеңнің ұйқассыз жазылғаны байқалмайды. Шумақ өрнегі, үнемі болмаса да, көбінесе сақталады. Ұзынды-қысқалы болса да, әйтеуір тармақтар қолданылады. Мұның өзі үлкен мәні бар жайт. Және олардың ішінде көлемі, құрылысы қалыптасқан ырғақтың үлгі-өрнектерге сәйкес алынатыны да аз болмайды. Түгелдей болмағанымен, өлең тармақтарының бірқатарын осылай құруға талпынушылық байқалады.

Осындағы айрықша маңызды мәселе – поэзияда қалыптасқан ырғағы жеңіл, ширақ сөйлем құру, сөз қиюластыру үлгілерінің кейде жеке-жеке, топтап алынып, алмастырылып, басқаша құрылымды үлгілермен қабаттастырыла қолданылып отыратыны. Мұның өзі сөйлемдерді, сөз орамдарын мейлінше әркелкі етіп құруға мүмкіндік береді. Көлемі, ырғақ-өрнегі әрқилы тармақтардың үнемі араласа беруінің есесіне осындай тармақтардың бірнешеуінде сөйлемдерді синтаксистік, интонациялық құрылысы жағынан біркелкі етіп алу тәсілі кеңінен пайдаланылады.

Қазіргі поэзиядағы ырғақтың құбылмалы келетін ерікті өлең түрін қолдану бірталай ақындардың шығармаларында кездеседі. Әзірше азырақ тарап келе жатқан осы бір үлгіні шебер қолданған өлең-жыр нұсқаларын зер салып қарастырсақ, қазақ поэзиясында еркін өлеңнің әлдеқайда молырақ орын тебу мүмкіншілігі бар екенін атап айтар едік.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Негимов С. Ақын-жыраулар тілінің бейнелілігі. – Алматы: Ғылым, 1991. – 200 б.
2. Сыздықова Р. XVIII-XIX ғғ. қазақ әдеби тілінің тарихы. – Алматы: Мектеп, 1993. – 246 б.
3. Дүйсенов М. Әдебиеттің мазмұны мен пішіні. – Алматы: Жазушы, 1987. – 191 б.
4. Жұмалиев Қ. Стиль – өнер ерекшелігі. – Алматы: Жазушы, 1978. – 280 б.
5. Кенжебаев Б. Әдебиет белестері. – Алматы: Жазушы, 1986. – 271 б.
6. Ахметов З. Поэзия шыңы – даналық. – Астана: Елорда, 2002. – 408 б.
7. Мырзалиев Қ. Өлеңдер мен поэмалар // Үш томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Жазушы, 1989. – 2 т. – 432 б.
8. Қабдолов З. Сөз өнері. – Алматы: Қазақ университеті, 1992. – 352 б.
9. Салықбай Г. Аспандағы аңсарым. – Алматы: Жазушы, 2001. – 192 б.
10. Нұржан С. Таң қауызын жарғанда: 3 томдық. – Алматы: Үш қиян, 2002.

Масолова Е. А.,

*кандидат филологических наук, доцент кафедры филологии
Новосибирского государственного технического университета*

ЛОГИКА КОЛОРИЗМА В РОМАНЕ ТОЛСТОГО «ВОСКРЕСЕНИЕ»

В «Воскресении» колоризм – особый смыслообразующий код, маркирующий нравственное преобразование Нехлюдова; колористическая гамма природного мира в высшей степени идеологична, потому что природа выступает как наставник, ведущий Нехлюдова к принятию христианских воззрений; каждый цвет, присутствующий при описании природы (кроме светло-серого и сизого), символичен, берет истоки в мифологии и Евангелии.

Цветовую палитру «Воскресения» «открывает» зеленый цвет – цвет природы, гармонии; зеленый цвет означает юность, радость; ярко-зеленый цвет знаменует победу весны, рост Святого Духа в человеке, бессмертие, инициацию и добрые дела. В христианстве зеленый – цвет Троицы, Богородицы, символ надежды на спасение, цвет озарения и ожидания Воскресения. В I главе части первой «Воскресения» при описании наступающей весны зеленый цвет не доминирует; с трудом пробивающийся зеленый цвет выражен глаголом «зеленеть»: «<...> трава, оживая, росла и зеленела везде, где только не соскребли ее» /1, с.7/. Далее, в XLI главе, Толстой в одном предложении использует глагол «зеленеть» и прилагательное «зеленый», что передает неуклонное победоносное шествие весны: «Везде, где не было мостовой, вдруг зазеленела трава; березы в садах осыпались зеленым пухом» /1, с.160/. Возле вырвавшейся из-под контроля зеленой травы стоят городовые, высматривая беспорядки. Весна стремительно входит в свои права, – появляется прилагательное «зеленый» по отношению к траве; первыми соприкасаются с зеленым цветом открытые миру дети: «<...> по зеленому, только что окрасившемуся газону бегали, играя, дети» /1, с.160/. В I главе части второй, когда Нехлюдов любит яровыми полями и дальними лесами, природа максимальна насыщена зеленым цветом – символом созидания и животворения. В одном предложении трижды встречаются

слова, однокоренные прилагательному «зеленый»: «зеленевшие зеленыя» и «зелень»; семантическая избыточность («зеленевшие зеленыя») знаменует торжество продолжающейся жизни и радостное принятие Дмитрием мироздания /1, с.225/. Наполнение цветовой палитры мира зеленым цветом выводит Нехлюдова на иной уровень мироотношения, у героя появляется мысль отдать землю крестьянам. В конце романа, накануне зимы, неискоренимый зеленый цвет продолжает посылать надежду на обновление жизни: на фоне облетевших осин и берез «густо и темно зеленели ели, сосны и пихты» /1, с.469/. В начале романа зеленый цвет отражает в большей степени интенсивность цвета; в конце – глагол «зеленеть» по отношению к вечнозеленым хвойным деревьям усиливает жизнеутверждающее начало; диалектика вечно продолжающейся жизни придает зеленому цвету бытийный оттенок, подчеркивает неискоренимость жизни и дарит Нехлюдову надежду на решение мучивших его проблем.

Роман Толстого насыщен черным цветом. В сознании людей черный цвет символизирует забвение морали, маркирует духовную тьму, позор, смерть. Черный цвет имеет и свою положительную семантику: в Египте черный цвет означает возрождение и воскресение; в геральдике черный цвет маркирует благоразумие, мудрость; черный цвет связан и с представлением о плодородии.

Сначала в «Воскресении» черный цвет выступал контекстуальным синонимом «темноты» и 1) нес значение бездны, поглощавшей – физически и нравственно – все живое, 2) отражал состояние человека, сознательно вставшего на путь зла, 3) страшил неизвестностью, безнадежностью, возможностью пропасть безвозвратно. Человека, растворившегося в отчаянии и злобе, темнота обрекала на возможность пропасть безвозвратно. Униженная и ожесточенная Катюша возвращалась домой со станции в физической и нравственной темноте, потеряв веру в людей и Бога. Ее жизнь в доме Китаевой – свидетельство пребывания во тьме, аналог нравственной смерти. Для политических темнота воплощает разрушительное начало, множит зло: в темноте они стреляют в людей, предают соратников и не ведают, что творят.

Темнота стала символом греха Нехлюдова и скорби природы в связи с нарушением человеком Евангельских заповедей. Приехав накануне Пасхи к тетушкам с неосознаваемым дурным намерением против Катюши, Нехлюдов опоздал к началу службы в церкви. Путь к церкви – это данный Дмитрию шанс одуматься и не ломать судьбу девушки. Но путь к церкви Нехлюдов совершил в черной темноте. Повышающая категорию интенсивности семантическая избыточность – «черная темнота» – отражает помрачение души Нехлюдова, готового к нравственному преступлению, и предвещает черную ночь грехопадения. При описании роковой ночи совращения Катюши появилось производное от «темноты» наречие – «темно» /1, с.71/. Для Нехлюдова черный цвет становился страшен и по мере роста прегрешения Дмитрия внушал ему все более зловещие чувства. Идя к Катюше, Нехлюдов на расстоянии пяти шагов от дома видел лишь чернеющую массу, которую с трудом пробивал свет лампы. После грехопадения ущербный месяц освещал «что-то черное и страшное» /1, с.74/. В сознании людей закрепилось представление: убывающая луна обладает демонической силой. Черный цвет вызывал размытость контуров привычных предметов вплоть до полной энтропии при усилении ощущения страха за содеянное преступление; этот страх коренился не столько в душе Нехлюдова, сколько шел к нему извне, посылая природой как наказание, которое Дмитрий в силу самонадеянности был не в состоянии осознать.

Различна семантика черного цвета для Катюши и Нехлюдова. Черный цвет не страшил Катюшу, когда она шла ночью на станцию, чтобы увидеть Дмитрия. Сопоставление той черной ночи с темнотой в печи /1, с.149/ свидетельствует, что окружающий мир для Катюши, верившей в добро, был родным и понятным. Природа хотела уберечь Катюшу от той встречи, а потому Катюша сбилась с дороги в черном лесу и дошла до станции уже после второго звонка поезда.

Когда спустя много лет Дмитрий решил нести в жизнь законы добра, черный цвет прекратил быть для него зловещим и стал номинативным цветообозначением, цветом земли, символом плодородия. Нехлюдов начал восторгаться красотой открывавшегося перед ним мира: *«Впереди переплетались сучья деревьев, из-за которых виднелась черная тень забора. <...> Нехлюдов <...> вдыхал животельный свежий воздух. “<...> Как хорошо, Боже мой, как хорошо!” – говорил он про то, что было в его душе»* /1, с.120/.

Дмитрий поднялся на новую ступень осознания преступности социума; за это природа подарила ему растворение в ночи, при описании которой усилилась интенсивность черного цвета. Рисуя единение героя с мирозданием, Толстой трижды употребляет эпитет «черный», фиксирующий отсутствие освещения и не вызывающий негативных эмоций /1, с.253–255/. Черный цвет той одухотворенной для Дмитрия ночи вселил в него радостную уверенность в правоте своих планов преобразовать жизнь по законам справедливости и добра.

Когда Нехлюдов сопровождал Катюшу на каторгу, природа ликовала, раскрывалась навстречу обновляющейся душе героя; все цвета – зеленый, желтый, черный – стали максимально насыщенными, превратились в символ плодородия /1, с. 391–392/. Связанная с землей семантика черного цвета соотнесена с размышлениями Толстого о возрождении и продолжении жизни, о воскресении человеческой души. В конце романа черный цвет исчез из природного мира и присутствовал лишь при описании не зловещей черной фигуры часового; черный цвет уступает место нетронутой чистоте зимы.

В романе Толстого черный цвет сопряжен с красным. Красный цвет – один из самых неоднозначных в мифологии и религии разных народов. Изначально красный цвет олицетворял Солнце и всех богов войны. В народной символике красный цвет – цвет радости, праздника, а также гнева, греха, жестокости, сексуального возбуждения; красный цвет агрессивен, родственен разрушительному огню; в красное окрашивали языческих идолов; одежда падших женщин была красного цвета. Будучи символом святых мучеников, красный цвет связан с триумфом и символизирует здоровье, веру, великодушие. У христиан красный цвет символизирует страдания Христа, огонь Пятидесятницы, рвение в вере, достоинство, неустранимость; в красном облачении воскресший Христос появляется в дни праздников Святого Духа.

В начале «Воскресения» красный, казавшийся огромным свет от лампы на окне комнаты Катюши в ночь грехопадения – своего рода сигнал, запрещающий Нехлюдову осуществить свои преступные замыслы по отношению к девушке, но герой не хотел внимать знакам предостережения. Когда исчез «красный глаз в окне» /1, с.73/, остались туман и возня на реке, символизовавшие аберрацию сознания Дмитрия и овладевшее им вожделие.

Далее Толстой актуализирует только положительную семантику красного цвета. В воспоминаниях Нехлюдова остался красный огонь горящей папиросы, которую кто-то из его спутников курил на охоте; этот красный цвет был органичен и уютен, вписывался во вневременную идиллическую картину поездки по ночному лесу /1, с.192/. В третий раз появившийся «Воскресении» красный цвет преобразился в конце романа: при конвоировании арестантов красноватые пятна огней посветлели, исчез мрак; красный цвет стал для Дмитрия дополнительным источником освещения: Нехлюдов увидел много реалий внешнего мира – ограду, фигуру часового, полосатый столб и будку. В XIX главе перед иконами в красном стекле горит лампадка.

Большую роль в «Воскресении» играют желтый и золотой цвета. В различных мифологиях и религиях желтый цвет символизирует Божество, веру. Желтый цвет – аналог золотого; золотой цвет Солнца символизирует богов созревания урожая, возвращение к первоначальной чистоте. У христиан золотой цвет знаменует Божественность, истину, бессмертие.

Желтый цвет в «Воскресении» присутствует трижды при описании природы, выступая в функции маркера неуничтожимости жизни. В заповедном саду, который достался Нехлюдову по наследству от тетушек, лиственница оделась желто-зеленой, нежно-пушистой хвоей. Соединение желтого и зеленого придало особую красоту природе, проснувшейся для жизни. Нехлюдов из окна поезда любовался на желтеющие поля ржи, отмечая, что желтое становилось еще желтее. В конце романа пестрящая яркая и песочная желтизна листьев гармонировала с темным хвойным лесом, вызывая у читателя мысли о цикличности бессмертной жизни. Золотой цвет возникает в «Воскресении» при описании крестов и куполов монастыря.

Фиолетовый цвет появился в конце романа при описании радуги. Фиолетовый цвет 1) символизирует духовное начало, связанное с кровью жертвы, 2) ассоциируется с самоанализом, 3) является цветом Церкви в период предрождественского размышления, 4) маркирует святость, смирение. У христиан фиолетовый цвет означает истину, а также пост, печаль, покаяние.

Толстой воспроизводит только положительное значение фиолетового цвета. Появившиеся после дождя солнце и яркая радуга знаменуют посланное Нехлюдову одобрение его еще не вербализованных мыслей /1, с.392/. По народному поверью, радуга связывается с вестью о будущем богатстве или находке сокровища (в том месте, где радуга касается земли); радуга означает преображение, Небесную славу, мост (или границу) между миром и Раем, трон Бога. В христианстве радуга – 1) символ прощения человека, его примирения с Богом; 2) трон Суда; 3) знак того, что прекратился всемирный потоп. Радуга в «Воскресении» – подтверждение правильности исканий Дмитрия и благословение его пути; фиолетовый цвет с его сакральной семантикой усиливает ощущение радости в душе Нехлюдова.

Огромную роль в «Воскресении» играет белый цвет, ассоциирующийся с жизнью и любовью. Во всех религиях белый цвет символизирует невинность, воплощает прозрение и спасение нравственно возрожденных людей. Белые одежды означают триумф духа над плотью. У христиан белый цвет

знаменует очищенную душу; это цвет Пасхи, Рождества и Крещения. Символические негативные аспекты белого цвета связаны со смертельной бледностью, поэтому белый цвет может выступать и как символ увядания, смерти.

В «Воскресении» актуализирована только положительная семантика белого цвета: белый цвет – символ чистоты и непорочности (не случайно Катюша в начале романа предстала перед Нехлюдовым в белом фартуке). Прилагательное *белый* трижды употреблено в «Воскресении» по отношению к природным образам. В саду, где молодые люди играли в горелки, цветущая белая сирень олицетворяла чистоту их чувств. После неожиданного поцелуя с Нехлюдовым Катюша сорвала две ветки белой, уже осыпавшейся сирени; это – ситуация-намека, предвестие промелькнувшего счастья первой любви и исковерканной судьбы Катюши. В христианской символике у сирени нет определенного семиотического значения, но на европейском языке цветов появление сирени в сцене свидания героев – знак сильного любовного волнения и неизбежности расставания. Герой неоднократно с сожалением вспоминал о той сирени и исчезнувшей чистоте души, и природа вновь подарила ему счастье лицезреть сирень, что свидетельствовало о цикличности неуничтожимой природы и стало метафорой грядущего воскресения Дмитрия.

Попросив Бога о духовном преображении, Нехлюдов в XXVIII главе части первой романа увидел крышу сарая, казавшуюся белой под ярким светом луны. Привычные для Дмитрия реалии окружающего мира обрели не свойственный им ранее сказочно красивый вид. Начавшееся для Нехлюдова преображение внешнего мира знаменовало то, что природа простила человека, забыла его прегрешения и открылась ему в своей обновленной незапятнанной красоте. Но порожденный луной белый цвет указывал на эфемерность изменявшегося для Нехлюдова мира: герою предстояло пройти инициацию, чтобы воочию лицезреть красоту белого света.

В конце романа на фоне белой пелены острог с часовым выступил как символ полицейского государства, в котором попраны справедливость, нравственность и право человека наслаждаться жизнью. Острог выглядел мрачно, но не устрашающе обреченно: белая зима с незапятнанным снегом вступала в свои права, обещая обновление природе и всем людям. В «Воскресении» ранней зимой вся земля покрывается незапятнанным белым снегом, природа как будто готова забыть осеннюю непогоду и дать человеку шанс жить по Евангельским заповедям. Нравственно преображенный Дмитрий обещает нести в мир заветы Бога; по этому пути пойдет все человечество.

Итак. Логика колоризма в романе «Воскресение» такова: исчезают негативные цветообозначения и актуализируется заложенная в природе положительная семантика цветовой гаммы. Цветовой код романа «Воскресение» 1) базируется на символике Евангелия и христианской эстетике, 2) обладает стратегией притчевого нарратива.

Summary:

The spectrum of Tolstoy's novel «Resurrection» highlights moral transfiguration of the main character approaching the God. In this spectrum negative shades of color disappear and positive natural color semantic is getting more active. The color code of the «Resurrection» novel is based on the Gospels and possesses the strategy of the parable's narrations.

Литература:

1. Толстой Л. Н. Собрание сочинений: в 20 т. Т. 13: Воскресение. М.: Художественная литература, 1964. – 535 с.

Бұлдыбай А.С.,

*әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
доценті, филология ғылымдарының кандидаты*

АЙТЫС ЖАНРЫ- ӨМІРШЕҢ ЖАНР

Жер бетінде қанша ұлт болса, сонша ұлттық ерекшелік, дәстүр бар. Әр халықтың туа біткен болмысына, өмір кешу жағдайына орайлас қалыптасқан осы дәстүрдің тозығын дәстүр өзі екшеп, озығын ел кәдесіне жаратып жатса, мұның өзі адамзат көшінің жарасымымен ілгері озуына септігін тигізбек. Үшінші мыңжылдықтың аясында өз кемесінің желкенін керіп шыққан қазақ халқының ешкімге ұқсамайтын бітімі мен болмысын ажарлайтын ұлттық қадір-қасиеті аз емес. Соның бірегейі есте жоқ ерте замандарда туып, қалыптасып, дамып-жетіліп, бүгінгі күннің де әжетіне жарап отырған

халық ауыз әдебиеті болса, оның бір саласы ақындар айтысы. Ол ақындарды қанаттандыратын да, атын алты алашқа жаятын да, қызығы мен қызуы мол, қуанышы мен реніші мол жанр.

Академик М.О.Әуезов: “Айтыс заманында өзге елдерде де болған. Парсыда “мұшайра”, арабтарда “мұғалләкәт” деген. Арабтардың көшпенді бәдәуилері қара сөзбен емес, үнемі өлеңмен сөйлескен, қазақ халқының аса бір ұлы қасиеті сол қынаптан суырып алған қылыштай қолма-қол қиып айтатын айтқыштығында, айтыскерлігінде. Бұл қай халықтың алдында да мақтануға тұрарлық өнер”, - деген еді. [1; 671-714 б]. Осы өнер қазір тек қазақ пен қырғызда, қарақалпақтарда қалды. Әсіресе, біздің топырағымызда үздіксіз дамып келеді.

Дала демократиясының жүзі қайтпайтын қаруына айналған ақындар айтысы ақиқаттың аузын бұған не бір қатаң заманның өзінде хан мен төренің, би мен бектің қасқайып тұрып бетіне тіке айтқаннан айныған емес. Ақындардың шымырлатып, шыңғыртып шындықты айтқан шумақтары қашанда халықтың рухын асқақтатты. Табан астында қынаптан қылыш суырғандай тез тұтанып, таудан аққан өзендей талас бермей жыр толқынын тасытатын ақындарға халқымыз төкпе ақын, ақпа ақын деп ат беріп, айдар таққан.

Сонау Қазтуған, Шалкиіз заманынан бері қарай ақиқатты айнымай айта алатын ақындық дәстүр желісі үзілмей жалғасып келіп, Сүйінбай, Жамбыл, Құлмамбет, Әсет, Біржан, Шөже, Нұрила, Үлбике, Исаларға, Қонысбай, Әсия, Әселхан, Мәлс, Аманжол, Дәулеткерейлерге ұласса, бұл сол ғасырлар бойы өз рухын түсірмеген дәстүр сабақтастығының жемісі. Айтыс қай дәуірде де халық өмірінің айнасындай дидарынан, демократиялық табиғатынан таймаған өнер. Қоғамдық әлеуметтік салада айтыскерлердің назарынан тыс қалатын қалтарыс та, бұлтарыс та болмады. Кешегі кеңестер дәуірінде сөз еркіндігі шектеліп, ақындардың аузына қақпақ қойылғандықтан, айтыскерлер көп нәрсені ашық айта алмады. Сондықтан, айтыскерлер де айтысуға ынталы болмай, айтыс дамымай, тоқырау кезеңін басынан кешірді. Дегенмен, сол заманда да айтыс қоғамдық пікірдің көшбасшысы бола алды.

Қазақтың айтыс өлеңдері жайында үлкенді-кішілі зерттеу еңбектер жазған М.Әуезов, С.Мұқанов, Е.Ысмайылов, Ә.Қоңыратбаев, Қ.Жұмалиев, Ә.Марғұлан, Т.Нұртазин, М.Жармұхамедов, Р.Бердібаев, Е.Тұрсынов, С.Қасқабасов, М.Қасымбаев тағы басқалардың айтуына қарағанда, айтыс деген сөз бірнеше мағынада қолданылған. Айтыс екі адамның сөз қағыстыруы, сөз жүзінде тартысуы, дауласуы, жарысуы, сынасуы, өнер салыстыруы деген ұғымды қамтыған. “Бір кезде көшпелі тұрмыс құрған елдердің, - дейді С.Мұқанов айтыс туралы жазған еңбегінде, - сауаты аз болды, оқуы, мектебі жоқтың қасы еді; мектебі, оқуы жоқ елде ақынның күші аузына түсіп, басқа жанрлар сияқты, айтыс жанрын ауызша тудырды, ауызша айту жолымен өркендетті” [2; 51 б]. Демек, қазақтың айтыс өлеңдері халықтың қоғамдық өміріне, тұрмыс тіршілігіне байланысты және жазу өнері болмаған кезінде туып, қалыптасқан. Оны тудырғандар да, дамытқан да ақындар болған. Бұл жағдай тек қазақта ғана емес, ал қазақпен ағайындас және бір кезде тұрмыс-тіршілігі, шаруашылығы, қоғамдық өмірі ұқсас келетін қырғыз, түрікпен, қарақалпақ т.б. халықтарда да айтыс болған. Қазақ халық әдебиетіндегі айтыс дәстүрінің туып, қалыптасу тәжірибесіне зер салсақ, біздегі осындай туындылардың айтыс жанрының әбден кемеліне келген тұста ерекше қарқынмен дамығанын көрсетеді. Шыңжандық қытай тарихшысы Н.Мыңжани “Қазақтың көне тарихы” атты еңбегінде Қытайдың “Тайпин Хиуаниуйжи” топтамасының “Түрік шежіресі” атты тарауындағы деректерге сүйеніп “түріктер бие сүтінен жасалған қымызды ішіп қызып алған соң, ән шырқап бір-бірімен өлең айтысады... Күні бүгінге дейін жалғасын үзбеген біздегі ақындар айтысының мұнан мың жылдар бұрынғы Батыс түрік қағандығы дәуірінен бері келе жатқан дағдылы дәстүр екенін байқаймыз” деп жазады. [3; 78б].

Осындай жалпыхалықтық сипаты бар ауыл-аймақ көлеміндегі әр алуан мәнді жеңіл-желпі айтыстар келе-келе ақындар айтысымен қатар өмір сүріп, тіпті соңғысы бұрынғысының дәстүрінен бастау алып жеке жанр болып қалыптасқаны мәлім. Тіпті, қайымдасу үлгілерінің ақындық айтысқа ұласуының өзі көшпелі өмірдің бір көрінісі ретінде ұзақ ғасырлар бойына созылып келген. Бұған қазақ, қырғыз, қарақалпақ елдеріндегі кемелденген айтыс үлгілері айқын дәлел. Аталған халықтардың ғасырлар бойғы тұрмыс-салты мен кәсіп-тіршілігі, әдеби мұраның ауызша айтылып, ауызекі таралуы секілді үрдістер бұл жанрдың ерекше дамып, кемелдене түсуіне қолайлы жағдай жасаған. Ал, отырықшылыққа ерте көшкен татар, өзбек, түрік секілді елдерде ол кең етек ала алмай топтық түр күйінде ғана сақталып қалған. Осы аталған елдердегі көшпелі өмірдің сол айтыс жанрының кең қанат жайып дамуына, тіпті қазақ тұрмысы жағдайында өркендеп, өзінің шырқау шыңына шығуына себеп болғанын көреміз. Бұған әйгілі “Біржан мен Сара”, “Әсет пен Ырысжан”, “Ақсұлу мен Кеншімбай”, “Молда Мұса мен Манат қыз”, “Сүйінбай мен Қатаған”, “Жамбыл мен

Құлмамбет” секілді классикалық айтыстар нақты дәлел бола алады. Мұндай роман іспеттес келелі айтыстардың өзге түрік тектес бірде-бір елде жоқ екенін үлкен мақтанышпен айта аламыз.

Айтыс жанрының табиғи белгі сипаттарын ашып саралағанда, оның ел дәстүрі мен кәсіп-тіршілігіне, таным-түсінігіне тікелей байланысты көрініс табатынын академик-ғалым М.О.Әуезов тап басып танып, ғылыми байсалдылықпен дәлелдеп берген еді. Ол осыған орай: “Халық әдебиетінің өркендеп дәуірлеген шағы – халықтың шаруасы күйлі, үдере көшіп ен жайлап, сауық-сайран, мереке-қызықпен күнелткен көшпелі тұрмыста қалып, отырықшы тұрмысқа айналса, отырықшы халықтың кәсібіне кіріп, еңбекпен күнелтіп, бос жүретін іссіздікті тастаса, бұрынғы ойын-той, сауық-сайран сиреп жоғала бастайды”, - деп жазған еді. [1; 328 б].

Айтыс өлеңдерін жинап бастыруда, ол туралы салиқалы пікір айтушылардың алғашқы сапында В.В.Радлов, Ә.Диваев, Ы.Алтынсарин, М.Көпеев секілді жинаушы, зерттеушілер де тұрды. Шоқан айтыстың саяси-әлеуметтік мәніне, сын мен мадаққа құрылатын сипатына мән берсе, В.В.Радлов айтысты “қайым өлең” [4; №13]. деп жіктеп, халқымыздың ақынжанды, тапқыр-алғырлығына, шешендігіне таңқала сипаттайды. Ыбырай айтыстың көркем үлгілерін өзі құрастырған хрестоматияға енгізіп, оның тәрбиелік мәніне зер салады. Аса көрнекті ғалым А.Байтұрсыновтың осы бағыттағы зерттеулерінде бұл жанрдың жазба әдебиетке ұласу жолдарына, яғни “алаңдық айтыс-тартысқа” ауысуына мүмкіндігі мол екеніне ерекше мән берген. (4. № 13). Негізінен айтыс туралы зерттеулерде айтыс жанрын жіктеп бөлуге де, жіктеп талдауға да елеулі орын берілген. Жіктеулері өзара үндес, ұқсас. Белгілі ғалым Қ.Жұмалиев те осыған ұқсас жіктеулер жасап, мысал іспеттес айтыстардың мәнін аша түсуге талаптанады. Ал, зерттеуші Б.Кенжебаев ірі де көркем айтыстарды өлеңмен жазылған роман деп бағаласа, Е.Ысмайылов кесек те келелі айтыстарды сюжетті роман деп бағалағанды жөн санайды. Сондай-ақ, М.Қаратаев, М.Дүйсенов, Р.Бердібай, Ә.Дербісалин, С.Қасқабасов, М.Жармұхамедов, Н.Төрешұлы зерттеулерінде айтыс жанрының жана бір қырлары сөз болып байыпталады.

Табан астында суырып салма жыр төгу, айтысқа түсу – ауыз әдебиетінің теңдесі жоқ тамаша дәстүрі. Бұл кез-келген ақынның қолынан келе де бермейді, сондықтан да ол табиғи дарыны бар, жүзден шыққан жүйріктердің ғана үлесіне тиген. Ерте кездің өзінде де суырып салма ақындар әр алуан болған. Олардың да барлығы бірдей айтысқа белсене түсе бермеген. Жыр, терме, толғауларды төгіп айтатын ақындардың ішінде ойы ұшқыр, логикасы темірдей мықты, тез тұтанғыштары, айтысқа, қақтығысқа ыңғайлылары ғана түскен. Мысалы, Жанак, Шөже, Бақтыбай, Түбек, Сүйінбай, Қабан, Майкөт, Құлмамбет, Сарбас, Жамбыл және күні кешегі Саяділ, Нұрқан, Қалқа, Қуат, Үмбетәлі, Нартай, Кенен мен Иса және т.б. ақындар

Айтыс - үлкен өнер, халықтың рухани азығы, сонымен бірге идеологиялық тәрбиенің өткір құралы. Әдетте, шындық айтыста туады, жетістігіміз қандай?, кем-кетігіміз не – солардың бәрі айтыс өнерінің назарынан тыс қалмайды. Алқа топта ақын аузымен айтылған ащы шындықтардың салмағы да оңай болмаса керек. Осы ретте еске мықтап ұстайтын мынадай жай бар: ақын анығын айтқанда да, тура, қысқа әрі нұсқа айтқанда да, шынайы әрі шырайлы толғағанда да бір-ақ нәрсені айтады, бір нәрсені толғайды. Ол – шындық. Шындық кісінің қолы жетпейтін аспандағы құс емес, ұстатпайтын судағы балық та емес. Шындық деген - кісінің өзі. Оны көру оңай болғанмен, тану қиын. Тани қалған күннің өзінде де оны сол таныған қалпында ұғып, сол қалыпта айту – қиынның қиыны. Ал айтыла қалған жағдайда, оған тоқталмауға, оны мойындамауға болмайды. Шындықтың алдында елдің бәрі бірдей кішік. Сондықтан аспанның асты мен жердің үсті аралығында шындықтан асқан ұлы нәрсе жоқ. Шындықты әркім тани алмайды, шындықты әркім айта алмайды, шындықты айтқанды әркім ұната қоймайды. Шындықты сүю, шындықты айтқанды сүю де жұмыр басты пенденің бәрінің қолынан келе бермейтін іс емес. Шындықты да, шындықты айтқанды да айнымай сүйетін күдірет иесі біреу болса, ол – Құдай, ал екеу болса, біреуі – Құдай, екіншісі – халық. Құдай мен халықтың күдіретінде де, қасиетінде де шек жоқ – екеуі де мәңгілік. Бұлардан басқа үшінші күдірет иесі қалайда бар, болуға тиіс болса, ол – Жамбыл. Адам баласы қатарында мұндай күдіретке, мұндай қасиетке жүз жыл бойына тынбай шындық деп соққан, шындық деп жырлаған ұлы жүрек иесі ғана лайықты. Өйткені жүз жыл жасап, жүз жыл жырлау Құдай мен халықтың сүйікті кісісінің ғана қолынан келмек. Ал жүз жыл жасап, жүз жыл жырлағанда, жүз жыл бойына шын жасап, жүз жыл шындықты жырлау – мәңгілікпен бірдей құбылыс.

Айтыс өнерінің осындай саяси-әлеуметтік-идеологиялық, тәрбиелік мәнін ескеріп, оған айрықша көңіл бөлінуі өте орынды. Ауыз әдебиетінің теңдесі жоқ осы бір тамаша түрін әрі қарай дамытып, ширата түсуде болып отыр. Мұның өзі айтыстың көркемдік-эстетикалық саласын көтеру, жанрлық мүмкіндіктерінің кеңересін кеңейту бағытында өріс алуға тиісті. Айтысқа түскен ақындар өздерінің жеке атынан ғана емес, бүкіл ру, ауылдарының атынан сөйлейді.

Халқымыздың қилы-қилы даму, өркендеу белестерінің шаң-тозаңдарының арасында қалдырмай, хал-қадірінше, мерейіне-мерей, беделіне бедел қосып, тоттандырмай, таза күйінде сақтап, байытып келе жатқан асыл өнер үлгілерінің қатарына ақындар айтысы – төкпе ақындық дәстүрдің жатуы сондықтан да заңды.

Сөз қадірін жете бағалаған от ауызды, орақ тілді тарлан ақындар алқалы жиындарда кең көсіле, еркін шешіле сөйлеп, әлеуметтік ірі елдік мәселелерді де бұқпантайламай “ақты-ақ, қараны-қара” дейтіндей дәрежеде батыл қозғап отырған. Бұған, мәселен, күллі қазақ қауымына әйгілі Біржан мен Сараның, XX ғасыр Гомері, халық поэзиясының алыбы – Жамбыл мен Құланаян Құлмамбеттің айтыс-тартыстары айқын дәлел бола алады.

Өнер - өскен елдің әрқашанғы рухани азығы, ол биікке бойламақ, қияға қанаттанбақ, қиынға бармақ, ілгері басқан идея өнердің, әдебиеттің алуан саласынан көріне бермек. “Қыран бүркіт не алмайды салса баптап” дегендей, талантқа да бап керек. Ізденіссіз, еңбексіз, жаттығусыз көмей шіркін күмбірлеп ала жөнелмейді. Өмірлік біліммен қабат өткенді де, бүгінгіні де, өзін де, өзгені де жазбай танитын көрегендік қасиет керек.

М.О.Әуезовтің: “Айтысқа шеберлік – жалпы ақындық өнерінің, тіпті, барлық әдебиет өнерінің өзгеше бір биік белгісі. Шабыты келген ақын бабындағы аш қыранға мегзес”, - деген. [5; 45 б].

Сөзге шорқақ, ойға олақ, төкпе тілге тұтықпа ақын айтыса алмайды. Халықтық ұғымдармен бірегей астарласып жататын, келешек ұрпақтың қабылдауына лайықты, әрі түйсік-сезіміне әсер етіп, басқа қырынан дамытылып жататын дәстүр ғана ғұмырлы болмақ. Осы дәстүрді байыту, жаңа мазмұн үстеп көркемдік бояуларды ажарландырып, қанықтыра түсу жолындағы ізденіс жанашылдыққа алып келеді. Жыр дүлдүлі Жамбылдың, Нүрпейістің, Шашубай мен Доскейдің, Иса мен Орынбайдың ізгі дәстүрлерін, айтыс өнерінің көркемдік келісімі әбден біте қайнасқан халықтық сипатын көрсеткен төкпе жырдың шеберлері Нартай, Қуат, Нұрлыбек, Үмбетәлі, Кенен, Қашқа т.б. өз өнерлері арқылы жұртшылық арасына кеңінен әйгіленді.

Айтыс өнері - қоғамдық сұраныстың нәтижесі. Ал бүгінгі айтыс өнеріміз болса қазіргі жаңарып, жаңғыру үстіндегі өмірімізге рухани қызмет көрсете алатын икемді өнер екенін дәлелдеді. Бұл бір күннің ісі немесе бірер адамның қалауымен өтіп жатқан науқан емес. Тамырын терең жайып, уақытпен үндес жаңғыра түлеп, көпшіліктің ынта-ықыласын оятып отырған өміршең өнер.

Қазақ халқы үшін өте қажет, шешімін тауып болмаған мәселенің бірі – мұраға ие болу, мәдени мұраны жинау. Ақындар осыларды зерттеу, жариялау жағын да сөз етіп, “жаңаны өткенімен көрген қызық, тарихты тастамайды ешкім сызып” деп толғанады. Мәдени мұра дегеніміз – қазақ халқының ғасырлар бойы жасаған заттық немесе рухани ескерткіштері. Біздің осыларды әлі түгелімен біліп те, танып та болмағанымыз ақиқат. Қазақтың тарихы, халықтың өткені әлі жазылып болған жоқ, кезінде оған көп кедергілер болды. Жаңа мазмұнға ие болып, дамып келе жатқан қазіргі айтыстардың нәр алар бастауы халық поэзиясы болса, өткеннен мол мағлұмат беріп, кейінгіге сабақ болатын заттық байлығымыз – мәдени мұралар.

Айтыс – атадан балаға жалғасып келе жатқан, заманның ағымына сай түрленіп, дамып, толысып келе жатқан рухани мұра. Әдемі шумақтармен өрілген көркем тарих десек те, асыра айтылғандық емес. Қандай мәселеге болса дер кезінде үн қосатын айтыс жанрының мол мүмкіндігін оның өміршеңдігінің кепіліндей...

“Тіл – тәрбиенің төл бесігі” десек, тілдің нағыз інжу-маржандары айтыстан табылады. Өйткені айтыс – халық поэзиясынан нәр алып, дамып отырған киелі өнер. Ұрпақтың ой-өрісін кеңейтіп, арман-қиялдарын арттыратын айтыстың адамгершілік ғажайып күшін еш нәрсемен теңестіруге болмайды. Сезімді оятып, жанды рахатқа бөлейтін, сөзді әуенге ауысып, қаншама ғасырларды араға салып, айтыстың бүгінгі күнге дейін өмір сүріп, дамып отыруының өзі оның ғажайып күшін дәлелдесе керек.

Жазба әдебиет әбден дамығанымен, көпшіліктің айтысқа деген құмарлығы саябырлаған жоқ. Бұл – қазақ халқының сөз өнеріне деген ерекше ілтипатын көрсетеді. Сондықтан қазіргі айтыстарымыздың ең жақсылары өзінің халық көкейіндегі мәселелерді қозғаумен, көркемдік қасиетімен де қоғамдық мүлікке айналып келе жатыр. Ортақ қажеттіліктердің талқылайтын, ойдағы армандарды айтатын, кемшіліктерді мейлінше қатты сынға алатын қазіргі айтыстар қазақтың рухани байлығы деуімізге әбден болады. Тіпті, айтысты қазақтың ұлттық байлығы десек те артық айтылғандық емес.

Ақындық айтысты барынша дамыту арқылы, біріншіден, көркем, тапқыр, батыл да шебер сөйлеудің үлгісін танытуға, өнерді жандандыруға қол жеткіземіз. Сол арқылы сирек кездесетін төкпе ақындықтың халқымызға тән айрықша өнер екендігін көрсетеміз. Екіншіден, қоғамдық қайшылықтарды сынап отырып, көпшілікке қозғау салуға қол жеткіземіз. Мұндай сирек дарынға үлкен ілтипат керек.

Театрға да, киноға да сирек баратын халық айтыстың хабары құлаққа тиісімен жетуге асығады. Қиыннан қиыстырар төкпе ақындықтың, талай қажеттілікті өтейтін көпшілікті бір серпілтетін мұндай киелі өнердің тоқырап қалмасы ақиқат. Әрбір елдің азаматтық өркениетіне қосатын бір үлесі болса, қазақ халқының қайталанбайтын, басқа елдерде кездесе бермейтін ұлттық дәстүрлі – айтысы бар деп айтуға әбден болады. Бұл – алыстан келе жатқан сарын, тамыры тереңде жатқан ұлттық байлығымыз. Сөзді қадірлеу, бағалау, жүйелі пікірді мойындау дәстүрі қалыптаспаған ортада айтыс секілді теңдесі жоқ, ғажайып өнер дамымаған болар еді. Барлық құндылықтың ішінен “өнер алды – қызыл тіл” дейтін ел дүниеде сирек болар. Ақындық өнер “ғажайыптың күшімен” қонады деп есептеушілік те халқымыздың сөз мәдениетін аса биік санағандығынан көрсетеді. Айтыста әлеуметтік мәні бар сауал кең қамтылады, әншейінде айтыла бермейтін сырлар еркін аңғарылады. Әріптестер дулы айтыстың барысында ешбір құпиясын сақтап қалмайды. Сондықтан да, айтыс – ағынан жарылып сұхбаттасудың, қоғамдық пікір алысудың құралы. Айтыста құрған ділмарлық мақсатқа жеткізбейді, уәж, уәкіл, логика, шындық қастерленеді. Айтыс өнерінің танымдық, тәрбиелік, эстетикалық мәні мол. Ақынның дуалы аузымен, сазда әуенімен, ұлттық аспабымызбен төгілген шешен де шебер, шыншыл да ойлы пікірлердің әсері айрықша болары сөзсіз. Ақындар айтысы өзінің жанрлық ерекшелігімен, қайталанбас қасиетіне, шыншылдығымен азаматтық қуаты әсер ете алатын ұлттық рухани байлығымыз бола бермек.

Айтыс - қазақ халқының ежелден тұтынып келе жатқан төл өнері, хан деп, қара деп бөліп жатпай, мінін бетіне басып, шыбын жанын шырқыратып шындықты айтатын дегдар өнер. Сондықтан да оған алақанына салып әлпештеп ұстайтын, шындыққа тура қарай алатын дегдарлық керек. Шүкір, бұл дегдарлық біздің халқымызда бар. Халқымыздың бүгінге дейін айтысты асқақтатып, әлпештеп отырғаны ұлттық демократиямыздың жоғары деңгейін көрсетеді. Қытай жазбаларында Таң патшалығы дәуірінде түріктердің “қыса” (қаса-қазақ) тайпасы домбырамен айтысады деп жазылғанын ескерсек, айтыс өнерінің тарихы біздің халықтық тарихымызбен тамыры бірге, тереңде жатқанын көреміз.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. М.Ә.Әуезов. Зерттеу еңбектері, мақалалары. Алматы: 1965 -314 бет.
2. С.Мұқанов. Айтыс. - Алматы: Қазақстан, 1936. – 251 бет.
3. Н.Мыңжани. Қазақтың көне тарихы. – Алматы: Жалын, 1993.-269 бет.
4. Қазақ әдебиеті. № 13 (2799). Дәстүр. 28.03.2003.
5. М.Әуезов. Қазақ әдебиетінің тарихы. I том. I кітап. – Алматы: Ғылым, 1960. 451 бет.

Bolatova Gulzhan
Doctor of Philological Science
Kazakh National University named by Al-Farabi

TRANSLATION OF "THE BOOK OF WORDS" BY ABAI INTO THE RUSSIAN LANGUAGE

Abay was born on 10 August 1845 in the Chingiz-Tau Mountains, Semipalatinsk oblast. Abay's family belonged to hereditary aristocracy, and both his grandfather Oskembay and great-grandfather Irgizbay presided in their tribe as rulers and judges. He was fortunate in terms of warmth of family life and upbringing, because both his mother Ulzhan and his grandmother Zere were extremely charming and gifted people. His mother replaced the name 'Ibrahim', given by his father, with the endearing name 'Abay' meaning 'cautious, thoughtful'. He kept this name throughout his entire life and this is the name he is remembered by in history.

Abay is considered to be the greatest writer in Kazakh language and literature, and is often called the Kazakh [national poet](#).

His works and poems have also been translated into many [languages](#) which makes Abay a significant figure in the world of literature.

In his lifetime he wrote about the misfortune and hardships of his people (Kazakh nation) and tried hard to improve their situation. He is still contributing to the welfare of his people through the legacy of his genius, his immortal precious words, and his ability to paint vivid images in the mind of the reader that

brings characters in his works to life. People feed on the spiritual food of Abay's works, and in turn this food inspires them and gives them strength and confidence for the future.

In his works and poems Abay mainly speaks about people, and their state, therefore he is looked upon as the son of the Kazakh people and not the son of his father.

Abay was so talented that he was good at all lyrical genres. He was an expert in love poems, elegiac poetry, political and topographical poetry.

Abay's works were influenced by the classical literature of neighbouring nations, however every idea and theme remained his own.

Closely associating with progressive 'akyns' (Kazakh folk poets), singer-improvisers and composers, Abay would surround himself with talented Kazakh youth and when he was 35 Abay started writing poetry seriously.

Abay's legacy is considered the greatest body of Kazakh classic poetry. Abay's book *The Book of Words* takes pride of place amongst this legacy, which covers the philosophical-moral, socio-political and accusatory-satiric thoughts of the poet. It is the fruit of many years of thoughts, worries and concerns for his people. Because of his style, picturesque language, genuineness, humanity, high determination, and great wisdom, Abay's *Book of Words* is among the genius literary works of humanity.

In *The Book of Words* Abay calls people to get rid of blemishes that dishonour human dignity, and to strive, first of all, for spiritual perfection, the obtainment of knowledge, and learning in the art and workmanship not only of his people but also of other nations. He considered these to be the most important prerequisites for gaining independence. According to Abay, only by this method is it possible to find your own place among great nations of the world. Time has proven Abay's thoughts to be correct. At present the works of Abay have become the legacy for all enlightened humanity, and they serve as a noble method of bringing different nations and cultures closer.

Abay was born on a great steppe. He lived a long life on this steppe and his land and his people for him were not only his homeland but something far greater than that. Abay understood and even felt the life of the common people, their joy and sadness, victory and defeat, advantages and disadvantages.

Many works and research papers have been written about Abay, his life and his works. Kakitai was the first to collect and publish the whole collection of Abay's works, his life and career.

The earliest and the most important period that contributed to the understanding of Abay's spiritual achievement and climax of his poetic mastery were the articles and speeches of the following scholars: Bokeihanov A, Baitursynov A, Dulatov M, Kulzhanov N, Gabbasov H, Zhumabayev M, Aimautov Zh, Auezov M, Mustambayev I, and Iskakov D. However, all of them were persecuted and were repressed except Auezov. Thanks to his analytic researches on the life and works of Abay, as well as his novel-saga *The path of Abay*, Auezov rendered his own name with the name of Abay Kunanbayev.

Profound analytic study of this classic was started with Auezov's pedagogic career, which dated back to the 1920s and continued up until his death. He created and conducted special courses on Abay studies, published articles and wrote a monograph.

Much attention has been paid to Abay by the authors of text books compared to the 20s and 30s. In the 1940s Abay was introduced in text books as a classic of the Kazakh literature, which enabled some of his selected poems to be included in reading books. At the end of the 1950s a sudden decrease in the number of analytic researches on Abay was detected. Coming around to this topic repeatedly always caused a negative reaction. But despite the persecution many Kazakh scholars such as Auezov M, Ismailov E, Muhamedhanov K, Zhirenchin A, Mametov A, Ahmetov Z and others raised up the issues of Abay studies.

Just before the world celebration of the 150th Anniversary of the birth of Abay, there appeared some works which have become a significant milestone in the history of Abay studies.

The spiritual world of Abay is inexhaustible. The more we know his worldview and philosophic system, the more we reveal earlier unknown borders of his priceless spiritual works, where the social life of the Kazakh people with their conflictive situations and public contradictions were reflected in a striking way. Regarding the issues of Abay studies, Auezov noted that there were a lot of uninvestigated questions on Abay studies and over the course of time new research works will appear on different topics. /2, 171/.

The Republic of Kazakhstan is integrating with the world community. Economic, political and cultural connections with other countries have improved. Literary translation from one language to another plays a significant role in the mutual enrichment and interconnection of the literature of different nations. It is also important in the development of international cooperation in the areas of science, culture and education. As a result, the importance of literary translation as a uniting factor for literature, poetic words, various nations with different worldviews and different cultural-historic environments has become obvious.

The theory of literary translation has also its own school and specificity in Kazakhstan. The main principles of Kazakh translation studies were worked up by Auezov M, Satybaldiyev A, Talzhanov S, Ahmetov Z, Sadykov H, Adibayev H, Aitbayev U, Kereeva-Kanafieva K, Kuspanov S, Fatkulin F, Sagandykova N and other scholars. The principles about translatability of any national work stem from the state and are formulated in the works of the above mentioned leading theorists of the Soviet translation school.

In the 20 and 30s the base of Kazakh translation studies was formed, which took the view of systematic perception of works of foreign language literature differing from previous empirical methods. Probably from there the formation of the theory of literary translation from Russian into Kazakh started, and a little later attention was paid to the translation from Kazakh into Russian.

To translate the original work entirely accurately is a colossal task. And this task is impossible without knowledge of the language, culture, everyday lifestyle, morals, traditions, national specificity and artistic treasury with which a translated original version is included. The translations of *The Book of Words* made by Shklovski V, Sanbyev S, Serikbayeva K, and Seisenbayev R are attractive not only to readers, but also to scholars.

In this article we consider such issues as the concept of the translator's comprehension of the original writer's/poet's worldview; in our context, Abay's worldview is necessary for more adequate transition of the esthetic, world outlook and philosophical views of Abay.

Any language has words which cannot be translated to another language by usual means and a special handling is required from translators: some of them are translated into a text of a translation in an unchanged form (are transcribed); some can partially keep in their translations their morphological or phonetic structure; and the third type of words are replaced with unequal form or even 'invented' lexical units. Among these words are the names of elements of everyday life, history etc, which don't exist in other nations, countries and places. In translation theory these words have the name 'realia' and they are the subject of the second part.

Regarding the issue of 'realia' words we think that the main challenge in translating them along with the subject meaning (semantic) realia is the necessity to transfer the colour and the national and historical colouring.

According to our observations translation of the realia is carried out by several methods:

Realia are translated descriptively;

They are given without changes (with corresponding comments);

They are replaced with similar concepts (Russian equivalents).

The use of realia words in a translated text makes it possible to reproduce the national uniqueness of the original text. But an excessive use of realia words reduces the level of perception of the content of the text by a reader.

Words that can be translated with the help of one equivalent shouldn't be included in the text.

Idiomatic phraseology comprises a more vivid, lively and unique part of the word-stock of any language. The bulk of idiomatic units belong to different functional styles and have expressive coloration, therefore, we can assume that these units are one of the expressive means of a language which require a special attention in a translation process. That means before starting the translation of any work the translator must understand its style, artistic atmosphere and feel all the finest peculiarities of the original work.

Abay belongs to a range of writers whose works are nationally expressive and emotionally coloured, and his style is extremely unique because he masterfully uses the samples of oral folk arts and in particular, phraseological units in his works.

Regarding the translation of set phrases it should be stated that in set metaphorical phrases as well as in proverbs, the resumptive allegorical meaning prevails over the direct meaning of some words; even if the latter is connected with some concepts which are indicative in national terms, the aspiration of reproducing them in translation gives only a shadow of the former meaning.

Artistic peculiarities and the style of the original versions of works are significantly reduced when the translators make the language poor using the same Russian words instead of Kazakh words with different meanings.

In the translation analysis of Abay's book *The Book of Words* we highlighted four ways of the translation of the proverbs which were used by the translators: equivalent translation, literal translation, giving general meaning of the proverb and localisation of a new proverb on the basis of the proverb of the original work.

The investigation of this significant issue in translation studies demonstrated that the most effective way of translation of *The Book of Words* is the equivalent translation even though the literal translation is more

common. However, the first way is not always possible. In some cases the most suitable is the literal translation.

The difficulty and complexity of the translation of phraseological units becomes even harder when nationally colored idioms are translated, because they are connected with specific peculiarities of the everyday life and culture of a nation. Therefore, when translating idioms it is important not only to keep their meaning but also imagery, aphoristic character and national coloring. There are no idioms that cannot be translated. The method of choice for their translation impacts on how they are perceived by a foreign reader.

In the translation of Abay's book *The Book of Words* the translators used such translation methods of proverbs and idioms as: translation by means of equivalents and analogies; literal translation (calquing); and transferring semantic meaning of phraseological units.

In conclusion, it should be noted that the language of a prose is also as sensitive to any changes as the language of poetry. In translation of any work every syntactic construction and every turn of speech should be treated carefully. Before making any changes or additions it has to be thought carefully whether they have any new special stylistic function, or whether they have any important determining image. After all, these sides of artistic work characterize the face of the writer, his style and his language.

In translation of *The Book of Words* into Russian, translators attempt to retain the national peculiarities of the work.

The oeuvre of Abay is distinguished by its multi-facetedness and complexity. That is why this investigation is one of the steps on the way to understanding the artistic world of the writer through analysis of peculiarities in the translation of his works into Russian.

To carry out an adequate translation of *The Book of Words* it is necessary to study the poet's worldview comprehensively and thoroughly.

The most important condition in translation of the artistic, national uniqueness of *The Book of Words* is equivalent reproduction of realia words. Stemming from an analysis of the translation made by Shklovski, V, Sanbayev, S, Serikbayeva, K. and Seisenbayev, R. it can be concluded that their translation can be considered to be equivalent translation even though there are some moments when the translators used the methods of literal and free translation. This was highlighted in the work by giving corresponding examples.

It has to be noted that all the inaccuracies given in these translators' works as a whole do not reduce the general high level mastery of the translators, but the high need for the conformity to the original work requires a creative approach in this high form of art.

References

1. Abay. (1983). *The Book of Words*. Zhaly, Almaty.
2. Auezov M.O., (1967). *Kunanbayev A. Articles and researches*. Nauka. Almaty.
3. Kunanbay Abay. (1954). *Poems, proses*. Translation from Kazakh. Moscow.
4. Abay. (1982). *The Book of Words*. Translation by Sanbayev S. 2 Ed. Almaty.
5. Abay. (1993). *The Book of Words, Poems*. Almaty.

Қалқабәева С.,

*әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
филология ғылымдарының кандидаты, доцент*

ЖАСТАРДЫҢ АДАМИ БОЛМЫСЫН СӨЗ ЕТКЕН РОМАН

Қай халықтың әдебиетін алсақ та, замандас тақырыбына жазылған шығармалардың алуан бір тобы студент жастар өмірін қамтиды екен. Олардан жоғары мектеп мәселесін қозғап, жастардың идеялық-адамгершілік бейнесін, рухани ізденістерін көрсетуге деген ұмтылыстар байқалады. Бұған қыркыншы жылдар соңында жарық көрген Л. Касоның «Днепрдің арғы жағында», Ю. Трифоновтың «Студенттер» романдары, Е. Успенскийдің «Біздің жаз», В. Добровольскийдің «Сүр шинельдегі үшеу», «Женя Маслова» повестері дәлел. Сондай-ақ, Г. Коноваловтың «Университет», В. Аксеновтың «Әріптестер», Ә. Нұршайықовтың «Махаббат, қызық мол жылдар» романдары, М. Мағауиннің «Көк мұнар», С. Шәймерденовтің «Болашаққа жол» (кейінгі аты «Инеш»), З. Қабдоловтың «Өмір ұшқыны» повестері осы тақырыпты толықтыра түседі. Аталған шығармалар, біріншіден, қиындығы мен қызығы мол студенттер тіршілігін, олардың ынтымақты ортасын, жас қыздар мен жігіттердің махаббат сезімдерін, үлкен еңбек жолына аттанар алдындағы рухани дайындықтарын көрсетуімен

қызықты болса, екіншіден, білім мен ғылымға күштар әрі жолдастық сезім мен азаматтық парызды жоғары қоятын Петр Лагоденко, Вадим Белов, Спартак Галустян («Студенттер»), Александр Максимов, Владислав Карпов, Александр Зеленин («Әріптестер»), Ербол Есенов, Меңтай Ербосынова, Майра Абаева («Махаббат, қызық мол жылдар»), Едіге мен Гүлшат («Көк мұнар»), Женя Менделеева, Ерен Дайыров, Мәулен Жандосов («Болашаққа жол»), Қабен мен Жанар («Өмір үшқыны») сынды образдармен үлгі-өнеге берді. Бұл туындыларға жалпылап осылай баға бергенімізбен, әрбір жазушы көтерген мәселесін әр қырынан сөз етіп, өзіндік әдістермен шешуге тырысқан.

Тұтастай жастар қауымының жүрегіне жол тауып, әрбір шаңырақтың төрінен орын алған «Махаббат, қызық мол жылдар» романы да жазушының дара қолтаңбасымен ерекшеленеді. Адамның ең мәнді де қымбат студенттік жылдарындағы шынайы сүйіспеншілік сезімін Ә.Нұршайықов лирикалық әуенмен төгілте баяндап берген. «Адамшылық алды – махаббат, ғаделет сезім», – деп ұлы ақын Абай айтқандай, Ә.Нұршайықов шығарма оқиғасын махаббат төңірегінде құра отырып, жас кейіпкерлердің сүйіспеншілік сезімдерін сынға салып, ең асыл адамгершілік қасиеттерді аршып көрсетеді. Сол арқылы жас қауымды тәрбиелеуге ұмтылады. Бұл мақсатын жазушы «Махаббат, қызық мол жылдар» кітабы қалай жазылды?» мақаласында: «Махаббатқа соқпай кететін сезім аз. Анаға сүйіспеншілік, жарға күштарлық, отанға перзенттік, туған топыраққа борыштық сезімдерінің бәрі махаббатқа байланысты. Адам бойындағы ең асыл сезімдердің бірі адамгершілік сезімі де махаббатпен сабақтас. Өйткені махаббат қадірін білмейтін адамда адамгершілік сезімі болмайды, ал адамгершілігі жоқ кісінің жүрегіне махаббат ешқашан да ұя салмайды. Мінеки, осы себептен де мен жастардың жүрегіне махаббат арқылы жақындауды мақсат еттім» (1,80), – деп ашық айтқан.

Адамның ішкі сұлу сезімі – махаббат психологиялық тереңдікпен, ұлттық мінезге сай етіп суреттелген «Махаббат, қызық мол жылдар» романы жарық көрген күннен бері оқырман қауым жүрегінің төрінен орын алып келеді. Автор осы романның өзіне ғана оқырманнан мыңға жуық хат алыпты. Сондай-ақ мерзімді басылымдарда отызға жуық пікірлер жазылып, бірқатар әдеби-сын еңбектерде тілге тиек етілді. Осы зерттеу мақалалардың бәрінде де романға жақсы баға беріліп, ыстық ілтипат білдірілген. Көпшілік қауым солардың бірінде айтылғандай: «...романды совет студенттерінің биік моралі, жалпы жас жеткіншекті жақсы жолға бастайтын әсерлі, өнегесі мол, махаббат, достық, адамгершілікті жырлайтын туындыға санайды» (2). Сондықтан да болар соғыстан кейінгі жылдардағы студенттердің асыл мұраттары мен армандары дәл бүгінгідей әсер қалдырып, қазіргі студент жастардың көңіліне ұялай кетеді. Расында, мұнда махаббат пен достық сезімдерінің сұлу жарасымдылығы, адамгершілік қасиеттердің асқақтата көрсетілуі шығарма абыройын арттырды. Әсіресе романның студент жастар арасында көп оқылып, талқыға түсуінің мәнісі бар. Өйткені студенттік орта, олардың күнделікті тұрмыс-тіршілігі, арман-мақсаттары шынайы түрде көрініс тапқан. Роман, атап айтқанда, ҚазҰУ-дің тіл-әдебиет факультетінде 1945-1949 жылдар аралығында оқыған бір топ жастар өміріне негізделген. Шығарма авторы Ә. Нұршайықовтың бұл жылдары осы аталған оқу орнында оқығаны өмірбаянынан белгілі. Демек жазушы роман оқиғаларын өзінің әрі құрбыларының басынан өткерген, өзіне етене таныс жайлардан өргені анық. Сондықтан да болар автор мен бас кейіпкер Ербол арасында ұқсастықтар көп. Біз оны жазушының «Махаббат, қызық мол жылдар» кітабы қалай жазылды?» мақаласында кейіпкерлерінің прототиптері жайында оқырманға айтқан жауабынан да аңғарамыз.

Мәңгілік жастық шақтың өзіндей көрінетін осы романда бейнеленген студенттер арасындағы сыйластық, жарасымды әзіл-қалжың, сауық кештері оқырман жүрегінде әдемі әсер қалдырып, алуан түрлі характерлер мен образдарды елестетеді. «Бес саусақ бірдей емес» дегендей, Ербол замандастарының мінездері де, тағдырлары да әрқилы. Жазушы осы заңдылықтарды ескере отырып, бірнеше жиынтық образдар жасауға ұмтылған. Мысалы, қалжыңқой, қу тілді Жомартбек, білімі саяздау, жеңіл ойлы Зайгүл мен Қанипа, сабырлы да ақылды қыз Майра, ер мінезді Тана, надандау Бүркітбай, есерсоқ, дөрекі Тұмажан, маскүнем Шалдуар Шалғынбаевтардың әрқайсысы – дара мінез-бітіс иелері. Жазушы сол тұстағы жақсылы-жаманды қасиеттерді осы кейіпкерлер арқылы жинақтап көрсеткен. Өз замандастарының асыл қасиеттерін Ербол мен Меңтай бойына шоғырландырған.

Шығарманың бас кейіпкерлері – кешегі солдат, бүгінгі студент Ербол мен инабатты сұлу бойжеткен Меңтай, ал негізгі оқиғасы осы екеуінің арасындағы ұяң сезімге, шынайы сүйіспеншілікке құрылған. Екі жастың жүрегін тербеткен махаббат әуенін сипаттауда автордың әріден жырланып келе жатқан халқымыздың «Қыз Жібек», «Қозы Көрпеш – Баян Сұлу» сияқты ғашықтық жырлары мен «Қамар сұлу», «Шұғаның белгісі», «Қалың мал» романдарындағы қазақи сүйіспеншіліктің ұлттық дара сипатын көрсету дәстүріне жүгінгені бірден байқалады. Романда адамның махаббат сияқты құпия да сұлу сезімі психологиялық тереңдікпен ұлттық мінезге сай етіп берілген. Мұны филология ғылымдарының докторы, профессор Т.Кәкішев те: «Бұл романда бар адамзатқа тән

махаббат сезімі бүгінгідей анайыланбай, «жалаңаштанбай», қазақи мінезімен, қазақи қылық қияпатымен суреттелген» (3), – деп дөп басып айтқан. Романның бір артықшылығы осынысында болса керек. Осы аңқып тұрған «қазақи мінез», әсіресе Меңтай мен Ербол болмысын, мінез-құлқын сипаттаған тұста қоюырақ көрінеді. Меңтайдың инабаттылығы, арлылығы, ұстамдылығы, нәзіктігі, жан дүниесінің тазалығы ұлтымызға тән үйлесімділікпен суреттелген. Сондай-ақ Ербол да Төлеген мен Қозылардай махаббатта да, майданда да ерлікке әзір ер-азамат ретінде танылады. Әсіресе, соғыстан жеңіспен оралып, романтикалық күйде жүрген солдатты топ студент қыздардың ішіне тап қылып, төрт жыл армандай болған аруларды көргенде, көште кетіп бара жатқан қырық қыздың бірінен-бірінің асқан сұлулығына тамсанып, есі кеткен Төлегендей күй кештіруі, олардың әрқайсысына портреттік сипаттама бергізетін тұстары, жазушының ауыз әдебиеті элементтерін өте шебер пайдаланғандығын көрсетеді. Жарасымды жеңіл юмормен жазылған осы эпизодты езу тарта, күлімсірей отырып оқисың. Романның мұндай жетістіктері ондағы махаббат дастанының ұлттық өрнекпен өріліп, сұлу жарасымдылық табуына септігін тигізген.

Жазушы суреттеуінде Ербол сырт көзге жуас, жасықтау, тым қарапайым болып көрінгенмен, ол – майданда ер, еңбекте бейнетқор, білімге күштар, махаббатқа адал, достыққа берік, жаны да, ары да таза табанды жігіт. Оның ішкі бай сезімінен бас алған мұндай сұлу жан дүниесі шығарманың өне бойында біртіндеп, табиғи түрде нанымды ашылған. Өйткені адам характері ұзақ уақыт бойында қалыптасатын процесс. Әрі Әбу Насыр әл-Фараби айтқандай: «...сөз жүзінде емес, мінез-құлықты іс жүзінде шыңдау арқылы іске асыруға болады». Ә.Нұршайықов осындай заңдылықтарды әр кез ескеріп отырған. Роман басында Ербол ұяң, ұялшақ, ынжықтау ауыл баласын елестетсе, соңыра еңбекке араласып, ел өмірін көріп келгеннен кейін басқаша қырынан танылады. Оның ашық та батыл, шешен де білгір азамат болғанын көреміз. Оны ширатқан еңбек пен өмір. Рас, Ерболдың өмір жолы оңай болмады, тіршіліктің талай ауыртпалықтарын көтеруіне тура келді. Күндіз оқу оқып, кешке жұмыс істеді. Тіпті жексенбі күндері базарға барып отын түсірісіп, одан тапқанын тамағына талшық еткен күндері де болды. Ербол басынан өткерген осындай қиындықтарды сөз ететін тұстар, бір жағынан, оның күнделікті тіршілік ағымындағы шыңдалу, ширығу, өсу жолын нанымды етсе, екіншіден, соғыстан кейінгі жылдардағы студенттердің жұпыны өмірін, елдегі тапшылықты шынайы көрсетеді.

Соғыстың салдары Меңтайдың өзі тоқыған свитеріне Ерболдың сия төгіп алатын эпизодында да астарлы түрде берілген. Жеңіл юмормен жазылған осы оқиғаға автор бірнеше мағына сиғызып, әлеуметтік, эстетикалық әрі моральдық мән бере алған. Дәріс үстінде сия сауытқа созған Ербол қолының қыз қолына жанасқан сәттегі кешкен күйі, сияның Меңтай свитеріне төгілгеннен кейінгі халі лирикалық нәзіктікпен баяндалған. Осындай сәттерде ғашық адам басынан өткеретін жүрек дірілінің, албырттықтан туған оғаш мінез, үміт пен күдік аралас мазасыз ойлардың психологиялық дәлдікпен берілуі сүйіспеншілік сезім шынайылығына иландырады. Жазушы бұл оқиғаны Ербол мен Меңтай арасындағы алғашқы сүйіспеншілікті айғақтайтын деталь ретінде де пайдаланған. Дәріс үстінде сия сауытқа созған Ербол қолының қыз қолына жанасқан сәттегі кешкен күйі, сияның Меңтай свитеріне төгілгеннен кейінгі халі лирикалық нәзіктікпен баяндалған. Осындай сәттерде ғашық адам басынан өткеретін жүрек дірілінің, албырттықтан туған оғаш мінез, үміт пен күдік аралас мазасыз ойлардың психологиялық дәлдікпен берілуі сүйіспеншілік сезім шынайылығына иландырады. Оқырман қауымды сұлу махаббат әлеміне еліте әкетіп бара жатқан нәзік лирикалық әуенді бұзған Тұмажанның зұлымдық әрекеті, бір-бірін сүйген екі жастың арманды айрылысы аппақ уыз адал сезімді күйреткендей көңілің жүдей қалады. Бірақта олай емес екен. Қайта осы тұста Ерболдың Меңтайға деген сүйіспеншілігінің үлкен жүрек пен биік адамгершіліктен туғандығына куә боламыз. Ерболдың өзін де, қызды да қинамау үшін алыста болуды ұйғарып, университеттің сырттай оқу бөліміне ауысуы, көрші облыстық газетке орналасуы осындай сезімнен туады. Алайда, XVII ғасырда өмір сүрген француз жазушысы Р. Бюссидің: «Махаббаттағы айрылысу отқа тиген жел сияқты, әлсіз от сөніп қалады, қуатты от лаулап жанады», – деп айтқанындай, бұл арманды айрылысу Ерболдың Меңтайға деген махаббатын қайта арттыра түсті. Жазда сессияға келгенде Меңтай жайынан хабардар болып, оны іздеп табады. Сүйіктісін алғаш көргендегісіндей пәк күйінде қабылдап, сүйе біледі. Алайда көркем шығармада әрбір кейіпкер автор ойының құлы, идеясының құрбаны екенін ұмытпауға тиіспіз. Меңтай өмірін трагедияға құру арқылы автор қыздарды сабақ аларлық өмір мектебінен өткізсе, жігіттерді қыз тағдырына жауапкершілікпен қарауға міндеттейді. Шығарманың тәрбиелік мәні осынысында болса керек.

Әдебиет зерттеушісі, профессор Т. Нұртазин бірде Қазақ Ұлттық университетінде осы кітап бойынша өткен оқырмандар конференциясында сөйлеген сөзінде: «Бұл романның өзіне тән үш қазығы бар. Олар – махаббат, достық, адамгершілік. Жазушы өзінің өнер өрмегін осы үш қазық

бойымен тарқатып отырады» (4), – деген. Айтса айтқандай, бұл шығармада достық мәселесі де салмақты идеяны көтереді. Романда шынайылығымен сөз етілген Ербол мен Тана, Меңтай мен Майра арасындағы көңіл мен сезім жақындығын ой елегінен өткізсек, қазақтың дана да дара ақыны Қадыр Мырза Әлидің: «Достық түбі – адалдық» деп жазған ғибратнәмә жолдарын еріксіз еске аласың. Әрі олардың достықтары сыйластыққа, адал сезімге құрылғандығына иланасың.

Романда Меңтай мен Майра, Ербол мен Жомартбек арасындағы достықтың таза ниет, ақ көңілден туғандығына шүбәланбаймыз. Әрқашан жұптары жазылмай жүретін бұлардың өзара сыйластықтары, қамқорлықтары шынайы достықтың үлгісін көрсеткендей. Шығармада Жомартбек адал достықты қастерлейтін жан ретінде бейнеленсе, Майра ақ пейіл дос, сенімді серік бола алуымен есте қалады. Майраның адамгершілік қасиеттерін, әсіресе, аша түсетін түс Бүргендегі көрініс. Ол Меңтайға қиын кездерде қол ұшын бере алған қамқоршы дос. Оның іс-әрекеттерінен, салмақты ойы мен сөздерінен ана тәрбиесін көріп өскен ақылды да сабырлы қыз екендігін көреміз.

Ә. Нұршайықов жас адамның адамгершілік сапалары ғайыптан дарымай, өмір сындарынан өту арқылы, игі ықпалдардың әсері негізінде қалыптасатындығын әркез ескере отырып суреттей білген. Осылай автор жастар өмірінің көлеңкелі жақтарымен қоса, жарқын болмысын образбен сомдап, көңіл бөліп, сабақ боларлық жайларды сөз еткен.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Нұршайықов Ә. Автопортреттер: Әдеби портреттер, естеліктер, әскери жазбалар. – Алматы: Жалын, 1977. – 200 бет
2. Қаллемов Г. Жазушы почтасынан. «Социалистік Қазақстан». 1972., 24 мамыр.
3. Кәкішев Т. Шынайы өмір жыршысы. «Қазақ әдебиеті», 1992, 4 желтоқсан.
4. Жас ұрпаққа үлгі болар туынды. «Қазақстан мұғалімі», 1972., 15 маусым.

Машакова А.,
*кандидат филологических наук,
ведущий научный сотрудник Института
литературы и искусства им. М.О.Ауэзова*

ИССЛЕДОВАНИЕ ЗАРУБЕЖНОЙ ЛИТЕРАТУРЫ В КАЗАХСТАНЕ

Развитие мирового художественного процесса в настоящее время происходит в условиях глобализации, по мере развития средств массовой коммуникации ускоряется обмен информацией, вследствие чего мир превращается в единое информационное целое. В период глобализации полноценное понимание любой национальной литературы невозможно без отношения к ней как к составной части мировой литературы. Каждое отдельное произведение можно рассматривать как факт некоего всеобщего феномена – мировой литературы.

Общеизвестно, что понятие «мировой литературы» было сформулировано великим немецким поэтом и писателем И.-В.Гёте в начале XIX века. Говоря о «мировой литературе», Гёте настойчиво подчеркивал мысль о том, что опыт всех национальных литератур становится достоянием каждой отдельной литературы. Он призывал к организованному единству и содружеству писателей различных стран. Гете верил, что сближение литератур откроет путь для взаимопонимания народов и их грядущего процветания. Каждая нация «найдет у каждой другой и нечто приемлемое... такое, чему следует подражать, и такое, чего нужно избегать. ...потому что, когда лучше знают взгляды друг друга и если эти взгляды совпадают, из этого быстрее возникает надежное доверие» /1, с.57/. Идеи Гете, высказанные им почти два столетия назад, актуальны и в наши дни.

На протяжении двух последних столетий было предложено множество различных, порой взаимоисключающих трактовок понятия мировой литературы. Различные литературоведы пытались определить всемирную литературу и как сумму всех существующих в мире литератур, и как элитарный свод наиболее высоких вершин художественного творчества разных народов мира. Тем не менее, на наш взгляд, до сих пор наиболее актуальным остается хрестоматийное высказывание Гете, и мы вполне солидарны с концепцией великого немецкого классика о всемирной литературе, как процессе взаимодействия и взаимообогащения всех литератур мира.

Возможность познакомиться с мировой литературой на научном уровне предоставил Институт литературы и искусства им. М.О.Ауэзова, ученые которого провели исследование современного мирового художественного процесса и издали в 2011 году коллективную монографию «Новейшая

зарубежная литература» /2/. Книга была подготовлена с участием литературоведов и критиков Азербайджана, Болгарии, Германии, Молдовы, России, Румынии, Словакии. Всего в книгу вошло 16 исследований, охвачены национальные литературы 10 стран дальнего зарубежья и 6 стран ближнего зарубежья. Коллективная монография получилась довольно весомой. Несмотря на то, что не все авторы работают в одном коллективе, а точнее сказать, даже не живут в одной стране, все они справились с поставленной задачей – был проанализирован материал по целому ряду известных иностранных писателей и поэтов, рассмотрено жанровое многообразие национальных литератур, выявлены основные тенденции развития этих литератур в последние два десятилетия. Для многих стран начало 1990-х годов было переломным и определяющим во всех областях жизни общества, поэтому казахстанские читатели смогут найти много общего, интересного и полезного при ознакомлении с литературами этих стран. Имеются в виду страны ближнего зарубежья и страны, которые относились к социалистическому лагерю.

Современная румынская литература всесторонне проанализирована в статье румынских авторов Ливии Которчи и Богдана Крецу, представляющих Ясский университет им. Александра Иона Кузы (Румыния, г.Яссы). Здесь и румынская литература диаспоры, и литературная критика, и поэзия, и проза. Литературные жанры представлены довольно обстоятельно. Например, румынская проза состоит из четырех частей, озаглавленных следующим образом: старые романисты в новом историческом и культурном контексте; писатели восьмидесятых лицом к лицу с романом; неореализм и веризм: роман-парабола; его-фикция. Анализируя поэзию, авторы рассматривают творчество поэтов среднего поколения, которые начинали свой творческий путь в 1970-е годы и творчество молодых поэтов, заявивших о себе в начале XXI столетия. Интерес вызывает анализ произведений, ранее неиздававшихся или находившихся под запретом, потому что они не укладывались в русло и идеологию социалистического реализма. Теперь история румынской литературы рубежа веков представлена без купюр.

Читая статью Мирославы Метляевой (Молдова, г.Кишинёв), находишь много общего в развитии молдавской и казахской литератур в рассматриваемый период. В последнее десятилетие XX и первое десятилетие XXI столетия литераторы ощутили свободный ветер перемен, связанный с обретением независимости. Следует отметить и тесную связь между художественными культурами Республики Молдова и Румынии.

В своей статье Пламен Антоу из Института литературы Академии наук Болгарии (г.София) обращает внимание на актуальные проблемы, связанные с ситуацией, сложившейся в современном литературном процессе Болгарии. По мнению Пламена Антоу, современная болгарская литература «реализуется полностью на рыночных, а не собственно литературных принципах. Значимыми являются проданные экземпляры и доходы, полученные от продаж».

Научные сотрудники Института словацкой литературы Академии наук Словакии (г.Братислава) Ивана Тараненкова и Любича Сомолайова рассматривают взлеты и падения литературного процесса, сомнения, разочарования, драматические перемены в функционировании литературных ситуаций и в самой литературной жизни после известных событий 1989 года в Чехословакии.

Современное состояние русской, английской и французской литератур исследовано российскими литературоведами: Алексеем Чагиным из Института мировой литературы им.А.М.Горького Российской Академии наук, Надеждой Левитской из Педагогической Академии послевузовского образования (г.Москва) и Натальей Пахсарьян из Московского государственного университета им. М.В. Ломоносова. Азербайджанскую литературу представил профессор Бакинского славянского университета Тельман Джафаров. Авторами монографии являются и представители вузов Казахстана. Из Восточно-Казахстанского государственного университета им. С.Аманжолова – профессор Бейбут Мамраев и доцент Лариса Демченко. Из Казахского национального университета им. аль-Фараби – профессор Герман Ким и доцент Алма Тусупова. Кыргызскую и украинскую литературы проанализировали ведущие ученые Института литературы и искусства им. М.О.Ауэзова Шерияздан Елеукенов и Светлана Ананьева, египетскую литературу исследовал их молодой коллега Айдос Бисенкулов. Автором данной статьи подготовлен раздел об испанской литературе. На примере творчества наиболее значимых писателей, поэтов, драматургов конца XX – начала XXI века авторы рассматривают характерные особенности развития национальных литератур.

Остановимся подробнее на разделе о современной немецкой литературе, написанной доктором филологических наук Кристофом Юргенсоном из Академии наук Геттингена (Германия). Этот раздел состоит из нескольких подразделов: «Литература поворота», «Холокост и фашизм – настоящее время прошлого», «Метого ergo fui – в поиске автобиографических следов», «Между культурами, между языками», «Поп-литература».

Из них самой объёмной является первый подраздел, посвященный литературе объединенной Германии. Исследователь вводит такое понятие, как литература *поворота*, то есть литература после падения Берлинской стены – знакового события, символизировавшего «конец великих идеологий и утопий и окончание противостояния между Востоком и Западом». 1990-е годы стали переломными не только в государствах бывшего СССР, получивших в эти годы независимость, но и в европейских странах, одна из которых – Германия. Падение Берлинской стены и объединение двух государств, причем оба государства немецкие, но прошедшие разные формы развития, вызвали реакцию в литературных кругах. Стали появляться произведения, посвященные началу 1990-х годов и литературной интерпретации новейшего прошлого Германии (рассказ Ф.-К. Делиуса «Груши Риббека», роман Моника Марон «Тихая шеренга шесть», роман-эссе Курта Драверта «Зеркальная страна. Немецкий монолог» и др.). В середине 1990-х наблюдается литературный бум *поворота*, который возник, вероятно, вследствие увеличивающейся дистанции между отцами и детьми и продвинутым поколением авторов. Фритц Рудольф Фрис издает роман «Монахини из Братиславы. Государственный и криминальный роман», в котором отображен крах ГДР. Нобелевский лауреат в области литературы Гюнтер Грасс в романе «Широкое поле» пытается сбалансировать новейшую немецкую историю – от основания империи в 1870-71 годах до нового объединения 1989-90-х годов. Как сжатая аллегория периода *поворота* и после него воспринимается роман «Прощание с врагами» Рейнгарда Йиргля.

Тема исторического прошлого Германии – незаживающая боль немецкого народа. К.Юргенсон отмечает, что во второй половине 90-х годов XX века дискуссия о немецких жертвах Второй мировой войны приобрела конъюнктурный характер вследствие того, что данная проблематика долгое время была табу для публичного обсуждения. Из самых значительных по воздействию литературных публикаций в этом контексте он называет, прежде всего, исторические и документальные произведения. Автор раздела приводит в качестве примера дневники Виктора Клемперера под названием «Я хочу свидетельствовать до конца. Дневники 1933-1945 гг.».

Наряду с этими экскурсами в историческое прошлое, многие современные немецкие писатели глубоко проникают в автобиографическое. По мнению К.Юргенсона, в последние два десятилетия наблюдается бум мемуарной литературы. Книга детских воспоминаний «Фонтан» Мартина Вальзера завоевала огромную популярность актуальной постановкой соотношения личной и политической истории, действительности и её толкования. Роман Ханса-Ульриха Трайхеля «Потерянный» повествует о детстве в послевоенной Германии, о последних военных годах. Арнольд Штадлер описывает в автобиографическом романе-трилогии «Я был однажды», «Огненная земля» и «Моя собака, моя свинья, моя жизнь» детство героя как историю страданий, на которой потери оставили свои отпечатки. О послевоенном детстве в тягостной сельской атмосфере и в тисках церкви идёт речь в автобиографическом рассказе Ф.-К. Делиуса «То воскресенье, в которое я стал чемпионом мира». В семейном романе «Невидимая страна» Штефан Ваквитц использует прием монтажа документального и вымышленного, в итоге семейного расследования создается портрет трех поколений. Критика неоднократно подчеркивала, что этот метод адаптирован В.Г. Зебальдом. В произведениях «Эмигранты» и «Аустерлиц» посредством монтажа представленных фотографий и документов с вымышленными пассажами он достигает отражения истории целой эпохи.

Подраздел «Между культурами, между языками» К.Юргенсон посвятил литературе эмигрантов. «Их произведения нельзя рассматривать только как попытки посредством литературы в пространстве между *культурами* и *языками* развить третью, альтернативную конструкцию идентичности, здесь можно вести речь о транскультурной литературе» /2, с.30/. К транскультурной литературе относятся произведения уроженца Сирии Рафика Шами, Либузе Мониковой из Чехословакии, японки Йоко Тавады, в разные годы эмигрировавших в Германию. В рамках многоголосой транскультурной литературы авторы тюркского происхождения Арас Орен, Эмине Севги Оздемир, Зафер Зеноцак, Феридун Займоглу составляют, пожалуй, самую большую группу.

Размышляя о поп-литературе, немецкий исследователь относит к представителям этого направления «пост-идеологическое, гедонистическое поколение, жизнь которого определяется культом потребления и модой» /2, с.36/. Яркими представителями немецкой поп-литературы он считает Кристиана Крафта, Бенямина фон Штукрад-Барре, Эльке Натерс. Писателями в стиле диск-жокея К.Юргенсон называет Томаса Ноймайстера и Томаса Майнеке.

Таким образом, К.Юргенсоном представлена обстоятельная характеристика всего современного литературного процесса Германии, дан анализ творчества целого ряда авторов Германии. Самое важное и самое главное в сегодняшней немецкой литературе – это ее разнообразие.

В заключение следует отметить, что международное сотрудничество в подготовке книги состоялось благодаря активной деятельности руководителя этого проекта, заведующей отделом Института литературы и искусства им. М.О.Ауэзова, доцента Светланы Викторовны Ананьевой, установившей контакты с зарубежными авторами. Благодарность можно выразить известному казахстанскому писателю Герольду Карловичу Бельгеру, оказавшему помощь в поиске автора раздела о современной немецкой литературе. И, конечно же, переводчикам: Елене Зейферт и Ларисе Захаровой за перевод с немецкого языка на русский исследования Кристофа Юргенсона; Наталие Мурански – за перевод со словацкого языка раздела Иваны Тараненковой и Любицы Сомолайовой, Сибилу Алексову – за перевод раздела о болгарской литературе и Ливие Которче – за перевод с румынского языка. Презентация коллективной монографии «Новейшая зарубежная литература» состоялась в Москве, Кишиневе, Киеве, Баку, в румынской прессе опубликованы положительные отзывы и рецензии. Книга стала лауреатом Международного конкурса «Научная книга – 2012» Международной ассоциации академий наук (Москва).

Список использованной литературы:

1. Гете И.-В. Об искусстве. – М.: Искусство, 1975. – 623 с.
2. Новейшая зарубежная литература: Коллективная монография. – Алматы: Жибек жолы, 2011. – 584 с.

Summary

The article "Study of Foreign Literature in Kazakhstan" is telling about preparation of joint scientific monograph "Contemporary Foreign Literature". The book was published in 2011 by M.O.Auezov Institute of Literature and Art. The monograph includes 16 researches, national literatures of 10 foreign countries and 6 CIS countries. The book was written with participation of literary critics of Azerbaijan, Bulgaria, Germany, Moldova, Romania, Russia, Slovakia. Particular attention is paid to German literature.

***Сағындық Н.,**
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
филология ғылымдарының кандидаты, доцент*

ӘЛ-ФАРАБИ ЕҢБЕКТЕРІНІҢ ЗЕРТТЕЛУІ

Қарахан мемлекеті тұсындағы немесе ислам дәуірі (X-XII ғғ.) аталатын кезеңді түркі халықтарының қоғамдық-мәдени даму тарихында қайта өркендеу дәуірі деп ерекшелеуге болады. Бұл кезеңге әл-Фарабидің «Риторика», «Поэзия өнері туралы» еңбектерін, Махмұт Қашқаридің «Диуани лұғат ат-түрік» («Түркі сөздерінің жинағын»), Жүсіп Баласағұнидің «Құтты білігін», Қожа Ахмет Йасауидің «Диуани хикмет» («Ақыл кітабын»), Сүлеймен Бақырғанидің «Бақырғани кітабын» және т.б. жәдігерліктерді жатқызатын болсақ осы дәуірдің зор жетістігін көрсететін құндылықтары болып табылады. Бұл туындылар орта ғасырдағы түркі жазба әдебиетінің өркендеп өсуіне, ілгері де іргелі дамуына өлшеусіз үлесін тигізді.

Кейінгі жылдарда Орта Азия мен Қазақстанның орта ғасырда жасаған ұлы адамдары туралы зерттеулер көбейе бастады. Қазақстан ғалымдары да бұл салада айтарлықтай бет бұрыстар жасап отыр.

Тарихымыздың тамаша тұлғаларының бірі – Мұхаммед Әбу Насыр әл-Фараби. Қазақстан Ғылым Академиясында әл-Фараби мұраларын зерттеушілер тобы оның мұрасын жариялау, зерттеу ісіне қызу ат салысты. Ә. Марғұлан, А. Машанов, А. Көбесов, Р. Бердібаев, т.б. ғалымдардың Фараби туралы зерттеулері баспа бетін көрді. 1971 жылы көрнекті фарабитанушыларымыз – Ақжан Машановтың «әл-Фараби» атты тарихи деректі кітабы, Ауданбек Көбесовтың «әл-Фараби», академик Ж.М. Әбділдиннің редакциясымен 1984 жылы шыққан «әл-Фарабидің әдеуметтік, этикалық және эстетикалық көзқарасы» деген зерттеу жинағы жарық көрді. Фарабитану қазір арнайы ғылым дәрежесіне көтерілді деп толық айта аламыз.

Қазақстанда Фарабидің «қайта тууына» көп қайрат жұмсаған ғалым Ақжан Машанов. Өзінің көп жылдық еңбегінің жемісі ретінде «әл-Фараби» атты кітабы ұсынылған болатын. Ғалым ұсынған бұл кітап Фарабидің туғанына 1100 жыл толуына орай дүниеге келді.

Бұл зерттеу еңбегінде Фарабидің шәкірттік кезінен бастап, ғылым жолына көтерілгенге дейінгі кезеңге байланысты бірсыпыра мағлұматтар жинақталған. Кітапта алдымен Фарабидің заманы

сипатталады, халқымыздың сол кездегі, осыдан мың жыл бұрынғы өмір-тіршілігі, өнеркәсібі, мәдениеті, ғылымы жайлы азды-көпті баяндалады. Соның ішінде қала тұрмысы, қолөнері, жер байлығы, кен қазу, металл қорыту, құрылыстар, ауыл шаруасы, тұрмыс, сауда-саттық жайлы сөз болады. Автор Фарабидің өз дәуірімен ғана шектелмей, одан арғы көне дәуірлерге тереңдеп барып, қайта оралып отырады. Мысалы, автор Ақжан Машановтың бұл еңбегінде мынадай жолдар кездеседі: «Фарабидің рухани моральдық жағындағы ұстазы Абу Мәлік өз тарапынан ғылымға, шындық жолына берілген адам. Екінші ұстаз Арыстанбап – табиғат тану ғылымының өкілі. Сонымен қатар, ғалымдар тарихын зерттеуші, халқымыздың мәдени қазынасының көзі деуге болады. Жалаңтөс батыр-сахарасының салтанаты, ерліктің бейнесі; Нысан Абыз, Қорқыт, Гауһар сияқтылар халқымыздың әдебиет, музыка, ән-күй, эстетикалық сезімдерін елестетеді. Олардың барлығы біріне-бірі қосыла келіп, ақырында Фараби даналығының дариясына құймақ. Фараби – асқан астроном, математик, музыкант, табиғат зерттеуші, философ болған адам» [1,6].

Зерттеуші әл-Фараби жайлы ойларын дамыта келе, Фараби заманында Ислам елдерінің мәдениеті бүкіл дүниежүзілік мәдениеттің шыңы болғандығын, сол кездегі ғылыми ортақ тіл - араб тілі екендігін мәлімдей отырып, сонымен байланысты ғылым тарихында ол заманның мәдениетін «араб мәдениеті» деп атап кеткенінен де хабардар етеді.

Кіндік Азияда фарабитанудың атасы Ақжан әл-Машани (Машанов)– Еуропалықтар Шығыс Аристотелі деп атайтын, дүниежүзілік екінші ұстаз – әл-муаллиму с-сани аталған Әбу Насыр Мұхаммед әл-Фарабидің Отырардан шыққан Қыпшақ тумасы екендігін алғаш дәлелдеп, он бір ғасырдан соң ұрпағымен қауыштырушы ғана емес, баба мұрасын жан-жақты зерттеп, фарабитанудың көпірін тұрғызушы. Бұл зерттеушінің 100 жылдық метейтойы қарсаңында шығарылған көп томдық шығармаларының 1-томына «әл-Фараби көпірі» ол менің бабам дегізген алғашқы хабарламалары және ұлы бабамыздың тұңғыш рет көркем бейнесі сомдалған «әл-Фараби» романын да енгізген.

«әл-Фараби және Абай» атты еңбегінде, сондай-ақ А. Машанов әл-Фарабидің дүниенің сегіз сипатын математикалық тұрғыдан дәлелдегенін жаза келіп, осы сегіз сипатты Абай да адамның бойынан іздеп, өзі тудырған өлең түрін «Сегізаяқ» деп атағаны жайлы ой айтады. Аталмыш тұжырымды негізге алған белгілі философ Т. Бурбаев Абайдың аталған өлеңінде «дүние» ұғымының сырын ашатын жолдардың барлығына назар аударып, осы ұғымның ұлт менталитетіндегі қолданылу аясына, даму көріністеріне тоқталады. Жалпы алғанда Фараби идеяларының бертіңгі дәуір әдебиетіндегі іздерін зерттеу мәселесі – әзірге түрен тимеген тың сала. Мұның өзі алдымен кейінгі дәуірлердегі шығармашылық иелерінің Фараби еңбектерімен қалай және қай дәрежеде таныс болғанын анықтауды қажет етеді. Ғұлама мұрасын әдебиет әлемімен зерттеудің болашақтық бағыттардың бірі деп білеміз.

Ежелгі дәуір әдебиетін зерттеуші Немат Келімбетов өзінің «Ежелгі дәуір әдебиеті» атты зерттеу оқулығында орта ғасыр әдебиетінің философ-ойшылы әл-Фарабиді жеке тақырып ретінде қарастырады. Бұл тарауда автор Әбу Насыр әл-Фарабидің өмірбаянына қысқаша шолу жасайды: «... ол Арыс өзенінің Сырдарияға құя беріс сағасындағы ежелгі Отырар (оны Қыпшақтар Қарашоқы деп атаған) қаласында туылған. Ежелгі түркілердің орталық қаласы Отырарда кезінде негізінен Қыпшақ, Қаңлы, Қоңырат тайпалары мекен еткені тарихтан жақсы мәлім. Отырар – бір жағы көшпелі мал шаруашылығын кәсіп еткен, екінші жағы отырықшы-егіншілікпен айналысатын түрлі түркі ру-тайпаларын өзара байланыстырып тұрған буын іспеттес қала болған. Бұл шаһарды арабтар Фараб деп атаған. Сол бойынша, ұлы ұстаз әл-Фараби атанып кеткен» [2, 115]. Бұл жолдар арқылы зерттеуші Н. Келімбетов ғалымның Фараби атанудағы себебін ашып қана қоймай, «Фараб» сөзінің түп төркінін де айқындап тұрғандай. Сонымен қоса, автор Фараби жайлы мынадай мағлұмат береді: «әл-Фарабидің толық аты жөні: Мұхаммед ибн Мұхамед ибн Узлағ Тархани деп жазылатын болған. Мұндағы «тархан» сөзі екі нәрсені аңғартады: біріншіден, әл-Фарабидің түркі тектес ру-тайпалардан шыққандығын білдіреді. Екіншіден, оның ата-бабасы дәулетті, қыпшақтар арасында есімі белгілі кісілер болғанын көрсетеді. Өйткені қыпшақтардың атақтылары ғана дәстүр бойынша «тархан» деп аталатын болған...» [2, 115].

Әрине Әбу Насыр әл-Фарабидің ең алдымен кезінде «Шығыстың Аристотелі» атанған есімі әлемге мәшһүр философ болды. Ол көне заманның Платон, Аристотель, Гален сияқты ақыл-ой алыптарының шығармалары туралы көптеген трактаттар мен түсіндірмелер жазды. Сөйтіп, Фараби Шығыс пен Батыстың ғылыми қауымын грек философиясымен, логика ғылымымен, ежелгі мәдениетімен таныстыруда зор рөл атқарды.

Фарабидің «Ақылдың мәні туралы трактат», «Данышпандықтың інжу маржаны», «Ғылымдардың шығуы», «Философияны оқу үшін алдымен не білу керек», «Аристотель еңбектеріне түсіндірме» («Поэтика», «Риторика», «Софистика», т.б.) сияқты зерттеулері оның есімін әлемге философ ретінде

танытты. Зерттеуші Н. Келімбетов осы шығармаларын атай келіп, Фарабидің әдебиет теориясы бойынша бірқатар келелі еңбектер жазғанынан, соның ішінде бұрын ғылымға белгісіз аса құнды шығармасы Братислава (Чехословакия) университетінің кітапханасынан табылған «Өлең кітабы» атты еңбегін жан-жақты талдап көрсетеді. Бұл жайында автор былай дейді: «әл-Фарабидің «Өлең кітабы» көлем жағынан шағын ғана туынды, оның тіпті кітап емес, мақала деп атаған жөн шығар. Мүмкін мұның өзі алғашта көлемді шығарма күйінде жазылған болуы да ықтимал. Кейінірек белгілі бір себептер әсерімен кітап көлемі әдейі қысқартылып, бізге тек тезис күйінде жеткен болуы да ғажап емес. Фарабидің бұл зерттеуі жеке кітап күйінде сақталмаған. Ұлы ғалымның он екі бөлімнен тұратын логика саласындағы кітабының ішіне қосылып, сонымен бірге түптелген екен» [2, 118]. Бұдан шығатын қорытынды – Фараби мұрасын игеруде оның кейінгі кезде табылған «Өлең кітабын» жан-жақты зерттеп, оқып үйренудің маңызы бар.

Ғұлама ғалымның сондай-ақ, Аристотельдің «Поэтика» атты еңбегінің ықпалымен жасалған «Өлең өнерінің қағидалары туралы трактат» шығармасы турасын танытуда, соның ішінде грек поэзиясына тән өлең түрлеріне (дифирамбы, ямб, драма, эпос, диаграмма т.б.) жеке-жеке тоқталып, мән-мағынасын ашып беруде де Н. Келімбетовтың зерттеу еңбегінің мәні зор.

Келесі бір көрнекті ғалым, филология ғылымының докторы, профессор Ханғали Сүйіншәлиев қазақ әдебиеті тарихын көп жылдар бойы іздене зерттеп, өзінің «Қазақ әдебиетінің тарихы» атты еңбегінде әл-Фарабиді жіті зерттеп, бағасын беріп кеткен. Ол: «әл-Фараби өзінің еңбектерін өзі шыққан түркі тілінде жазды ма, жазбады ма? Бұл әзір мәлім емес. Бізге белгілісі – ол өз еңбектерін араб тілінде жазған. Сол тілде өзін танытқан. Ғылымға қосқан үлестерін сол тілде қалдырған. Сондықтан ғылым қауымы әл-Фарабиді араб ғалымы деп танып келеді. Оның шыққан тегі, дүниеге әкелген елі ескерілмеді. Соңғы 35-40 жылдардағы зерттеушілер ғана оның өмірінің белгісіз боп келген бетін ашып, түркі текті халықтарға ортақ ғалым екенін дәлелдеді» [3, 64].

Фараби ғұмыр кешкен кезең Шығыс елінің оянуға бет алған ұлы өзгерістері мен өрлеу дәуірі болатын. Бұл кез - арабтың әдеби тілі айтарлықтай дәрежеге көтеріліп, мұсылмандар өлкесіне кең қанат жая дамыған кезі еді. Осы кезеңде араб тілінде емес көптеген халықтардан шыққан ұлы ғұламалар, данышпан ақын-жазушылар өз еңбектерін жазып қалдырды. Сөйтіп, араб мәдениетін өркендетуде мұсылман дініндегі халықтар түгел қатысып, араб тілінде ұлы мәдениет жасалады.

Жоғарыда талданып өткендей, ғұлама ғалым туралы зерттеу еңбектері толастамай, күннен күнге жаңа пікірлермен жалғасын тауып отырған.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Машанов А. «әл-Фараби». – Алматы: Алатау, 2003. – 352 б.
2. Келімбетов Н. Ежелгі дәуір әдебиеті. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 264 б.
3. Сүйіншәлиев Х. Қазақ әдебиетінің тарихы. – Алматы: «Санат», 1997. – 928 б.

Бисенбаев П.,
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық
университетінің аға оқытушысы
Оспан Ә.,
3 курс студенті, Қазақ тілі мен әдебиет
мамандығы бойынша

«КӨРҰҒЛЫ» ЖЫРЫНЫҢ НҮСҚАЛАРЫ

«Көрұғлының» батыстық нұсқалары мен ортаазиялық версияларында айырым-ерекшеліктер көп байқалады. Оларды салыстырып байқау үшін қысқаша мазмұнымен таныстырып өтелік.

Тифлистік қолжазба мен әзірбайжандық нұсқаларда Көрұғлының шыққан тегі туралы мынадай мәліметтер кезігеді: Жалали тайпасында Мырзабек деген жігіт болыпты. Кәмелетке толған Мырзабекті әкесі үйлендірмек ниетпен бірнеше жерге құда түседі. Бірақ ол әлгі қалыңдықтардың бәрінен бас тартады (Бұл мотив «Қорқыт ата» кітабындағы оқиғаларды еске түсіреді). Бірде нөкерлерін ертіп Мерв қаласына барған Мырзабек сол жердің атақты байы Махмұдбектің қызы Гүлчехра ханымға ғашық болады. Үйіне оралған жігіт қыздың жайын анасына айтады.

Той болады. Біршама уақыт өткен соң Мырзабектің ата-анасы қайтыс болады. Мырзабек қайын атасы Махмұдбектің қолына көшеді. Осында көп ұзамай оның Раушан Әли деген ұлы дүниеге келеді. Бала бес жасқа толғанда атасы Махмұд өледі. Әкесі өзінің отбасымен Жалали тайпасына оралады.

Әрі қарай «Көрұғлының» батыстық версияларына тән оқиғалар аз-кем өзгешеліктермен қайталанып отырады. Мәселен, басты кейіпкер әкесінің көрсоқыр болып қалуын баяндайтын эпизодты былайша тарқатады:

Мырзабек Аббас шахтың жылқысын бағып жүріп, бір қызық жайтты көзі шалады: теңізден шыққан айғыр табын ішіндегі бір биеге шабады да, қайтадан теңізге сүңгіп жоқ болады. Мырзабек қашан құлындағанша әлгі биені назарында ұстайды. Көп ұзамай үсті-басын қалың жүн басқан ұсқынсыз құлын дүниеге келеді. Мырзабек мықты сыншы болғандықтан оның келешекте елде жоқ тұлпар атанатынын жақсы біледі. Бірде шах «асыл тұқымды тай-құлыннан екі-үшеуін әкелсін» деп Мырзабекке хабар айтады. Мырзабек басқа тай-құлындармен бірге теңіз жылқысының құлынын да ерте барады. Шах Аббас ұсқынсыз жабағыны көріп қатты ашуланады, «жылқының екі көзін көрмейтін етіндер» деп бұйрық береді.

Ұсқынсыз, ажарсыз аттың уақыт өте жүйрік атқа айналуы – әлем фольклорында жиі кездесетін дәстүрлі сарын. Тіпті берідегі «Саржан батыр», «Топжарған» сияқты тарихи жырлардың өзінде көптің көзіне шалына бермейтін жаман торы Үш жүздің басы қосылған үлкен аста үш жүз аттың алдын орап, бас бәйгені иеленеді.

Батыс және түрікмен версияларындағы кейіпкердің ат баптау эпизоды бір-біріне жақын. Қос жанарынан айырылған Мырзабек өзінің бейшара халге түсуіне себеп болған құлынды шах Аббастан қалап сұрап алады. Оны Раушан Әли әкесінің айтуымен атқора соғып, жарық түсірмей, тас қараңғыда ұстайды.

Бір күні Мырзабек аттың арқасын сипап тұрып, бір кемшілік барын байқайды. Оған себеп – әлгі жерге жарықтың түсуі көрінеді. Сонда ол сәуле түсірместен атты тағы да қырық күн қамауда ұстауды бұйырады. Әзірбайжан, түрікмен нұсқаларында тұлпар ат қораға түскен сәуленің салдарынан ұшар қанатынан айырылады. Басты кейіпкердің аты барлық нұсқалар мен версияларда Герат деп аталады.

Өзбек нұсқасында Көрұғлы түрікменнің теке тайпасы мен Мерв хандарынан тарайтын текті тұқымнан. Атасы Толыбай сыншы – Кабушта деген Мерв ханының баласы. Толыбай бір шапқыншылықта түрікмен тайпасының ханы Әділдің қолына түседі. Әділ хан оған үйір-үйір жылқыларына бас-көз болуды тапсырады. Ханның Орайхан, Ахмедбек деген екі ұлы, Бибі Айша атты қызы болады. Қыз Толыбайға ғашық екен, Әділ хан екеуін қосады. Бұлардың ұлы Раушан (Көрұғлының әкесі) жас күнінде қызылбастың Шахдар ханының қолына тұтқынға түседі. Онымен бірге теке тайпасының ханы Жигелінің Таджумбек атты ұлы мен Бибі Халал атты қызы да тұтқында болады. Кейін Раушан осы Бибі Халалға қосылады.

Шахдархан Таджумбектің ақылымен Раушанбекті тәжірибелі сыншы ретінде сарайға шақырады. Артынша өзіне қарасты табын ішінде асыл тұқымды тұлпар бар болса, хабарын айтсын деп тапсырма береді. Бірақ сарай маңындағы атқорадан, не үйір ішінен шын жүйрік табылмайды. Патша қала тұрғындарына: «өздеріңнің мініс аттарыңды шаһар маңына жинап, Раушанның алдынан өтіндер» деп бұйырады. Раушан олардың ішінен де нағыз тұлпар ат таппай қиналады. Тек бірде қарапайым диірменші патша бұйырығымен сидіған арық атын жетектеп келгенде ғана: «Міне, асыл тұқымды тұлпарды енді таптым» деп патшаға хабар айтады. Ашу қысқан патша: «Раушанның екі көзі көр болсын» деп тапсырма береді. Раушан диірменшінің атын сұрап алып, күн сәулесі түспейтін қараңғы жерде әбден баптайды. Оған Таджумбек те көп көмек көрсетеді. Жас тұлпар қажетті сынақтан өткен соң Раушан мен Таджумбек екеуі еліне қашуға шешім қабылдайды. Бұлардың соңына түскен патшаның 500 адамы шаң қауып қала береді.

Аяғы ауыр Бибіхалал толғақ үстінде қайтыс болады. Оны ағасының Рүстем деген қойшысы көріп қалып, қала сыртына алып барып жерлейді. Сөйтіп, осы молада өлі анадан Көрұғлы туады. Баланы Рүстемнің табынындағы құлыны өлген бір бие емізіп жүреді. Мұны Рүстем байқап қояды. Рүстем әлгі баланың ұл не қыз екенін байқау үшін сол маңға қуыршақ пен ер-тоқым қалдырып кетеді. Бала ерді таңдап, зират маңынан ұзай береді. Қойшы баланы өз қолына алып тәрбиелейді.

Көрұғлының ғайыптан тууы туралы аңыз қос жанары суалған әке оқиғасын кері ысырып, батырдың жауға мінер жүйрік аты Гераттың дүниеге келуі туралы эпизодтың дамуына әсер-ықпалын тигізді. Әзірбайжан версиясында, ілгеріде айтқандай, Герат – ертегілік «теңіз жылқысының» тұқымы. Тәжірибелі сыншы ретінде бір қарағанда ұсқынсыз, қораш көрінетін құлынды өзінің мырзасына алып барып, сол үшін екі көзден қатар айрылды. Ол кезде Көрұғлы – іске жарап қалған бозбала. Әкесіне ат баптауға көмектеседі, сол атқа мініп, қанаушылардан кек қайтарады. Өзбек дастандарында бұл мүлде байқалмайды. Өйткені әкесінің соқыр атану оқиғасы Көрұғлы дүниеге келгенге дейін орын алады. Ал

әкесі еліне мініп қашатын тұлпар туралы дастанда әрі қарай әңгіме қозғалмайды. Бұл дастандағы ғайыптан туу мотиві адам баласын бауырына басып, асыраған ұрғашы жануар туралы ең көне тотемдік түсініктерден бастау алады және ол көптеген халықтардың ертегілерінде кездеседі. Көрұғлы Бадгерді өлтірген соң, осы биімен қашып, басқа тайпаны паналайды. Бірақ Көрұғлыны асыраған бие жасы жағынан Көрұғлыға өмірдік серік болуға жарамайды. Сондықтан осы бие мен Рейханның арабы айғырынан Герат туады. Биенің Гератты туып жатып өлуі толғақ үстінде жан тапсырған Көрұғлының анасын еске түсіреді. Сосын бұлардың екеуі де тұл жетім, оның үстіне оларды бір ананың сүтін емген бауыр десе де болады.

Таяу шығыста кең тараған нұсқалардың бірінде Көрұғлының артында қалған батыр ұлы туралы баяндалады.

Әзірбайжан нұсқасында Көрұғлы Дербенттік Араб пашаның қызы Малика ханымға үйленіп, той өткен соң жас жұбайын қалдырып, Чымлыбелге оралады. Аяғы ауыр Малика ханымға күйеуі қостасарда жеңқап қалдырады. Хасанбек бала күнінен батырға лайық қасиеттерімен танылады. Бірде Хасанбек өз қатарлы баланы ұрады, ол «әкеңнің кім екенін білмейсің» деп мазақтайды. Ол анасын қинап бар шынын айтқызады, әкесі қалдырған жеңқапты алады. Жолға жиналған Хасанбекке не ат, не қылыш шақ келмейді. Атасының табынындағы жирен биеден туған құлын ғана оын көтере алады. Өйткені ол құлынның әкесі Герат екен. Әрі қарай әке мен бала арасында жекпе-жек суреттеледі. Хасанбек өзінің әкесін екі рет женеді. Үшінші кезекте әкесінің ұрандаған ащы даусы оның құлағын бітеп тастайды. Олар жеңқапты байқап қойған Көрұғлының әйелі Нигар ханымның араласуымен ғана бір-бірін таниды. Хасанбек пен Малика ханым Көрұғлымен бірге Чымлыбелде қалады.

Өзбек нұсқасында Гератты іздеп шыққан Көрұғлының жолда қырық шілтен мен Қызырға жолығатыны бар. Көрұғлының қонаққа шақырған әулиелер Гератты Көрұғлы үшін баптап, бағып жатқанын, аттың таудағы екі қыздың қарауында екенін айтады. Шілтендер Көрұғлыға батасын беріп, үш түрлі қалауын орындайтынын айтады. Көрұғлы, біріншіден, жүйрік ат пен атақ, даңқ керек дейді. Екіншіден, әулиелер оған ұзақ өмір сыйлайды. Ол 120 жыл жасайтын болады. Шілтендер үшіншіден пері қыздардың махаббатына бөленесің дейді. Төртіншіден, өтініш ретінде бала сұраған батырға үш өтінішті орындап, қойдың үш Көрұғлыға баласын қалдырады.

Түрікмен «Көрұғлы» эпосының [35,76] атын іздеп шыққан басты кейіпкер шәшар ағашының көлеңкесінде ұйқыға кетеді. Түсте әулиелер еніп, қырық кесе шарап береді. Артынша әулие Әли жоғалған атын жетектеп келеді. Басқа әулиелер оның қару-жарағын қайтарып, атын ерттеп өзін де, атын да 120 жыл жасайсыңдар, денеңе жарақат түспейді, қылышың үнемі жеңіс сыйлайды, 72 тіл білетін боласың дейді. Бірақ соңынан еретін ұрпағы жөнінде ештеңе айтпайды.

Осыған ұқсас сарындар, басқа да ғашықтық дастандар кездеседі. Мұның негізінде, сөз жоқ, шиизм идеологиясы жатыр.

Бартольд «шиизм ислам дінінің бір бағыты ретінде Таяу шығыстың біраз елдеріне тарады. Негізнен ауылды жерлердегі халық қозғалысының идеологиялық құралы болды» деп жазады. [12.VII. 255-254]

Құлағу ұрпақтарының билігі ыдырағаннан кейін (XIV ғ. 30 жылдарынан бастап), Таяу Шығыстың бар жеріне Хорасанда (1337-1384), Самарқанда (1365) т.б елдерде шаруалар көтерілісі орын алды. [94,201]

XIV ғасырда Анадолы түріктері Кавказ бен Әзірбайжанда, Кіші Азияда тұрып жатқан түрікмендерді «Қызылбастар» деп атады. Шиизм сефевидтер тұсында (1502-1736) Иран, Әзірбайжан, Анадолы өлкесіне кең тарады. [95,205]

XV ғасырда сефевидтердің басты сүйеніші түрікмен тайпалары болды. Сефевид шейхтарының бірі Шейх Хайдар бұл тайпа азаматтарына дәстүрлі Түркімен бөркін 12 шиит имамының құрметіне 12 қызылжолақ салынған бас киім киюді міндеттеді. Содан бастап, көшпелі түрікмен тайпалары мен сефевидтерді қызылбас атайтын болды.

Әзірбайжандық деректер Көрұғлыны парсы шахы Аббастың замандасы деп көрсетеді. Мұны армян тарихшысы Аракела Тавридийский де (1670 жылы қайтыс болған) мақұлдайды. Ол Аббас шах пен түрік сұлтандарына қарсы көтерілген топтардың басшыларының бірі ретінде Көрұғлының да атын атайды.

Пайдаланылған әдебиет:

1. Герогли. – Ашгабад, 1958
2. Бартольд. В.В.Сочинен. Том 1. –Москва, 1993
3. Петрушевский И.Н. Внутренняя политика Ахмада Ак-коюми// Сборник статей по истории Азербайжана. Том 1. – Баку,1949
4. Жирмунский В.М., Зарифов Х.Т. Узбекский народный героический эпос. –Москва, 1947

Қ. ЫСҚАҚОВ РОМАНДАРЫНДАҒЫ ТАБИҒАТ ЖӘНЕ ҚАЛАМҒЕРЛІК ҰСТАНЫМ

Алдыңғы толқын ағалары салған кәсіби прозадағы сара жолды шиырлап емес, өзіне тән суреткерлік түйсікпен «шарлап» келе жатқан жазушы-драматург Қалихан Ысқақовтың қаламынан да, қадамынан да алаш қаламгерлерінің идеясын да, ата-баба аманат етіп қалдырған мұрасы «тілін» де аса сақтықпен қорғап, абыроймен жұмсап келе жатқаны айқын да анық сезіледі. «Қазіргі шығармалардың оқылмайтындығы – тілдің жоқтығынан. Тілсіз сурет салынбайды. Тілсіз ой оқушыға жетпей қалады» - деп шырылдап, көркем әдебиеттің шұрайлы тілсіз әрсіз, әрі нәрсіз болатынын үнемі ескертумен келеді.

Жазушының шеберлік қырлары, көркем әдебиет туындысының, яғни көркем шығарманың эстетикалық қуаты – суреткер қаламының көркемдік ерекшеліктерінен, поэтикалық ізденістерінен көрінеді. Әрине, сөз өнеріндегі, соның ішінде, көркем әдебиеттегі шеберліктің ауқымы өте кең. Жазушы шығармаларында кездесетін көркем ерекшеліктердің қуаттылығы оның тақырып пен идея, тіл мен стиль, сюжет пен композициялық ерекшеліктерінде, образ жасау жолындағы ізденістерінде, заман, уақыт шындығын кейіпкерлерінің жан әлемі, іс-әрекеті арқылы жеткізуінде, диалог құрудағы, сәтті көркем деталь табудағы, көркемдік бейнелеу құралдарын сан құбылта, түрлендіре пайдалануындағы суреткерлігінде, сол арқылы оқырман жүрегінен орын алуға ұмтылысында, жанқиярлық еңбегінде жатса керек.

Осы тұрғыдан алғанда, Ж.Аймауытовтың «Ақбілек», Қ.Ысқақовтың «Тұйық» романдары кейіпкерлерін тікелей іс-әрекет, динамикалы оқиғалы үстінде ашып көрсетумен де, ішкі психологиялық тартыстарымен де, философиялық ой-тұжырымдарымен де болсын, қазақ әдебиетіне қосылған сүбелі үлес болып табылады.

Романда кездесетін табиғат көріністері оның мазмұнына, идеялық мұратына, композициялық тұтастығына кейде тікелей, кейде жанама әсерін тигізіп отырады. Кейіпкер жан-әлеміндегі, көңіл-күйіндегі өзгерістер табиғат көріністерімен жымдасып, шығарманың шырайын кіргізіп, құлпырта түсуге септігін тигізеді анық. Алтайдың әсем табиғатын, ғажайыш сұлу орман-тоғайларын, сылдырап аққан өзенін, яғни, Марқакөл мен Күршімін, Бұқтырма мен Ақсуын, қайталанбас тау-тасын суреттеуге келгенде Жүсіпбектің де, Қалиханның да қаламы жүйрік-ақ. Мәселен, Жүсіпбек Аймауытов «Ақбілек романында «Марқакөлдің суы балдай. Марқакөлдің суын ішіп, отын жеген сары қарын, тұтам емшек жануардың бауырынан сүт сорғалап, сүт емес-ау, құт сорғалап, көнек-көнек лапылдайды. Марқакөлдің жиегінде ...бала болып, ана болып, көп әйелден дана болып, кеудесіне сыймай, кемерінен аса шыпылдайды»-деп ерекше леппен, сұлу да соны ырғақпен табиғат пен Ақбілек бейнесін, сезімін астастыра байланыстырса, Қалихан Ысқақов «Тұйықта» тамырын тіпті тереңге жібереді. «Ай қырмаға барып құлады. Аспан күмбезі жарты шекесінен қақ айрылып, іріген сүттің бетіндегі ақ шандыр көбіктей кіреукеденіп барып семді де, қара көк тұңғиыққа іркіліп Құсжолы ғана қалды; Жетіқарақшының сүйір басы шығыс көкжиекке сұғына кеп тоқтаған екен, мезгіл түн ортасына ауса керек». Бұл - Қажымұраттың туған аулына келіп, өткеніне, қызығы кем өткен өміріне ойша көз жүгіртіп, осы бір мақпал түнді, тұнық аспанды сағынышпен еске алып жатқан сәті. Күздің осы бір мезгілін, түннің осы бір сәтін сағына жеткені аңғарылады.

Ж.Аймауытовтың «Ақбілек» романындағы адам мен табиғатты қатар суреттеу, әсіресе, табиғатты бейнелеуді көтеріңкі леппен бастап, сол деңгейден түсірмей аяқтау, ақ өлең үлгісіне салған шалқыма пафосы көз алдымыздағыдай есте болса, көркем туындыдағы мұндай байланыс Қ.Ысқақов романының да негізгі белгілерінің бірі. «Алтайдың самаладай тізілген зеңгір шыңдары қызыл орамал байланып қырға шыққан қыз-келіншектер сияқты екен, солардың дін ортасындағы етегін қылқанды орман, белуарын тау-терекпен қымталаған Саралқа биігі қызыл мыспен қақталған жалпақ кісені шарт буынып жүгініп отырған ақ бас шалға ұқсайды».

Автор енді бірде пейзажды кейіпкер көңіл-күйінен хабардар ете отырып, сюжетті дамытуға пайдаланғанын аңғаруға болады. Кейіпкердің сол сәттегі жан-әлеміндегі әлем-тапырық көңіл ауанын табиғаттың сұрқай, суық суретімен қатар алып, шығарманың әрін кіргізіп, өңіне қан жүгірткендей әсерге бөлейді. «Алтайдың құзар шыңдары да қызыл орамалдарын сыпырып тастап, көк шатыр мұздай суық тарта бастаған; манағы белдеудегі тау-теректің сары ала сілемі, онан жоғары мүк пен қынаның тықыр кілемдей қызғылт түгі күлгін тартып, ошақтағы қи қоламтасындай өлеусіреп өлуге айналған. Қарағай басын сыңсытқан қоңыр жел, қоңыр күздің қоңыр барқыттай қою ымыртты

көкірек сыздатар мұң ала келгендей, сол мұң алыстан талып жеткен сыбызғы сазындай көңіл шымшылап, көз алдынан қимас елес боп жамырады».

Әлгінде ғана туған өлкесінің тамылжыған түніне, алқаракөк аспанына талмаусыра көз тіккен Қажымұраттың есіне алмағайып кезеңнің аласапыран уақыты, соғыспен тұспа-тұс келген жастық шағы түскенде, денесі түршікті. Жаңа ғана көңіліне жылу күйіп, жүрегіне нұр сыйлағандай болған табиғат көрінісі де кейіпкер ойымен астасып, қуқыл тартқандай сүреңсіз күй кешкен. Жігіт көңіл-күйінің пәс тартқан сәтін жазушы табиғат әлеміндегі өзгерістермен шебер қиюластырып, шығарма оқиғасының ары қарай қалай өрбитінін, өріс алатынын оқырманға жымын білдірмей аңғартып тұрғандай әсер қалдырады. Табиғат құбылысы адамның сана-сезіміне, ойына әсер ете алатынын жазушы табиғи түрде боямасыз жеткізеді. Сюжеттің өріс алуына, дамуына септігі бар ішкі иірімдер өнер туындысына тән үлгіде шебер қолданылып, роман тынысына серпін береді. Колхоздың азынаулақ малына жем-шөп әкелемін деп жолға шыққан Қажымұраттың жалғыз өзі әбден титықтап, арып-аршыған сәтінде табиғаттың да қатқылданып, қатуланып тұрғанын автор: «Шаңырақ мүйіз пар өгіздің ырғалаң-ырғалаң жүрісі, толқында лықсыған қайықтай изең-изең шұлғыған шана шаршаған жігітті шала мас қып маужырата бастады.

Шырша мен қарағайлы жыныстан шошайып қана қылтиған шың-құздардың ұшар биігі де теңселіп тұрғандай еді. Малақайының мильығынан күн сығалады; оның да шар табағы қызыл тастай кірпік қақпай қатып қапты. Аспанның түсі бөлек, жап-жасыл екен, мынау құлазып йен қалған дүниенің күңіренген суық күмбезі секілді» - деп суреттесе, «Қырқадан құлықтанып ай туған. Көз жетер аймақтың реңі кашып, сұрғылт тұман басқандай аспан шелдене қалды. Тас қамау сұр шатқалдың аңғары бұрынғыдан да азынап кеткен секілді, тас керең дүниенің ызғары жабырқау көңілге иығындағы қаптан бетер зілді еді» - деп кейіпкер көңіл-күйінің зілмауыр тартуын табиғат құбылысындағы өзгерістерімен қабат ала отырып, оқиға барысын, дамуын қоюлата түседі. Бүкіл кірені бір өзі тиеп, ие болып келе жатқан Қажымұрат осының бәрін кім үшін, не үшін істеп жүргені ойына түскенде серпілгендей, бүкіл ауылдың шаңырағын бір өзі тіреп тұрғанын сезінгендей болады. Тарығып-зарығып отырған елдің үмітін ақтауға, көңілін демдеуге өзінің де үлесі барын еске алғанда, жігіт бойы шымырлап, ойы шығандап кетеді. Бойын ерекше сезімге бөлеп, бүкіл дүние мұның ісіне қуана қол соққандай, тіпті «жымындаған аспан да манағыдай емес, жайдары. Шана сықырымен жарысқан мұнды бір сарын боз аспанның мөрінен тамып тұрғандай. Аяқтың сырқаты, қардың талғаны да ұмытылып, көңілдегі болмашы кірбің де көшіп кеткен».

Көз алдына көлбеңдеп Зылиха бейнесі келді. Аяғының ауырлығына екі-үш айдың жүзі болғанын ойлады. Ауылдағы шал-кемпірлерге бас-көз болып қана қоймай, қандай да бір ауыр істің басында бел шешпей, ер-азаматтарша іс-әрекет етіп жүргені жанына батты. Дегенмен, дәл қазіргі сәтте Зылиханың бұдан басқа сүйенері, сенері жоқ екенін ойлағанда, көңілі бір құлазып, бір шалқыды. Мынау қайнаған өмірдегі, дүниедегі баянсыз тірліктен құтқарып, тіршіліктің мәні, өмірдің әніне жеткізер нағыз бақыт ұрпақ, бала екені есіне түсіп, көңілінің кірі шайылғандай. «Жалғаның жалпақ екені енді біліп, дүниенің көркі енді ғана ажарына кірді ме деген жігіт қазір тау қопарып тастауға, ел үшін жан-пида етуге өзір, қанша қиындық кешсең де өмірдің бақыты да; базары да осы ма деп қалды. Зылиха жүкті болғаннан бері бұрынғы үйірсектігі мен күштарлық сезімінен көрі жанашырлығы басым. Бала деген шіркін жар махаббатынан да ыстық, әрі тәттілеу ме, қалай?... Әйтеуір соңғы кезде қиялшыл болып алған, тік мінез ұрыншақтығынан көңілшектігі көбейіп кетті».

Автор Алтайдың ғажайып сұлулығымен қатар, оның жадап жүдеген, талан-таражға түскен ауыр халіне де аяныш білдіреді. Бір кездері жайқалған ну өлкенің адамдардың салғырттығынан, табиғат-Анаға деген немқұрайлығынан болар, тозуға айналған бет-бейнесін де көз алдымызға әкеледі.

«Алтай шынында жүдеп қалған екен, ұстарамен сыпырғандай ағашын отап әкеткен таз төмпешіктер, әр томары бір ағаштың моласындай құлазып жатқан құла жондар, өркеш-өркеш таулардың басы таз, иегі көптен қырынбаған көк сағал адамның ұртындай кедір-бұдыр, ортан белінде селтиген мысық мұрттай ала шұбар ағаш қалыпты, шанжау-шанжау жетім қарағайлардан басқа Бұқтырма бойындағы өзекте де дым жоқ, олардың өзі де бірі қисық, бірі шолақ ешкімнің қажетіне жарамай жұртқа тастап кеткен жүн-жұрқаның жұрынтығы секілді. Қажымұрат жастық шағының белгісін таба алмай келеді». Одан әрі автор қолдан жасалған қысастықтың, талан-таражға салудың түбі неге соғатынын меңзеп, «- Жер қалмады!» - деп кейіді Әлмұрат. –Жазық түгілі тепсеңнің бәрін көртышқанша тепкілеп тауыстық. Ал пайдасы бокқа тұрмайды. Артымызды жауып тұрған тек мал» - деп табиғаттағы, экологиядағы жұтандықты адамдардың тіршілігімен, іс-әрекетімен байланыстырады. Табиғаттың да қоғамның бір бөлшегі екенін, егер оны күтпесе, аяламаса, құритынын, тозатынын автор әдемі сездіріп, қатпары қалың сауалдың зауалы ауыр екенін айтып отыр.

Бүгінгі таңда ғаламдық проблемаға айналған бұл мәселенің бастауы кешегі күндерде жатқанын Қ.Ысқақов өткен ғасырдың 60-жылдарында-ақ аңғарып, ұрпағына ұқтырып отырғандай. «Кемер-кемер болып көз ұшына дейін созылған ну орманның төбесі сары күздің шап-шағыр меңсіз аспанымен ұласып жатыр. Жауыннан соң дүние шыт жаңа тазарып калған. Борық пен өзектегі шаңдақтың ескі қылтанағы қайта көктеп, су тиген барқыттың түгіндей құлпырып шыға келіпті. Мизам басын шұлғытып салқын самал еседі. Телеграф сымдары сарнап тұр. Телеграф бағандарының гүілдеген қоңыр үні Қажымұрат көңілінің қимас мұңын шерткендей бебеу қағып тынар емес». Автор туған ауылына жиырма жылдан соң қайта оралып, сағына табысып, көңілін жібітер елі барын, артына аландатар атамекені, қара орманы барын медет етіп, қимай қоштасып бара жатқан Қажымұраттың ала-құлаң көңілін, алабұртқан сезімін, ішкі сезім буырқаныстарын оны қоршаған табиғат құбылыстарымен бірлікте ала отырып жырлайды. Сағыныш, мұң әрбір адамға тән сезімдер гаммасы — мылқау Қажымұратқа да тән екендігін бар бояуымен ашып көрсетеді. Қаршадайынан тағдырдың тауқыметіне ұшыраған, адасқан, жол іздеп тарыққан, қайта табысқан, бақытына «қолы жеткен» Қажымұрат өмірінің, тағдырының терең оймен, өзіндік пәл сапасымен берілуі, адам тағдыры, адамдар арасындағы теңсіздіктің, оны ішкі иірімдері мен сыртқы бітім болмысының табиғат құбылыстарымен егіздің сыңарындай өрілуі, бас кейіпкер Қажымұрат тағдыры арқылы адал, таза еңбек адамының, қарапайым жанның бейнелеуі, сол арқылы қоғамдағы әділетсіздікке, теңсіздікке, түрлі кеселдерге қарсы мінез көрсетуі, адам психологиясының, жан сезімінің шебер көрсетілуі, кейіпкерлер тағдыры арқылы қоғамдағы ірілі-ұсақты кемшіліктердің сыналуы, адам тағдырына немқұрайлыққа қарсы күрес, романдағы қилы тағдырлар, қилы характерлер арқылы тән жарасы бітсе де, жан жарасы бітпейтінін рухы биік, жүрегі таза адамдар арқылы шынайы суреттеуі, міне, осының бәрі — жазушы Қ. Ысқақовтың «Тұйық» романының басты бояуы, тоғысар арнасы.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Аймауытов Ж. Ақбілек: роман. - Алматы: Раритет, 2003. - 240 бет.
2. Ысқақов Қ. Қараорман. - Алматы: Өлке, 2005.-368 бет.

Мекебаева Л.,

*әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің
доценті., филология ғылымдарының кандидаты*

**XX ҒАСЫР БАСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ РОМАНДАРЫ:
ӨМІР ШЫНДЫҒЫ МЕН КӨРКЕМДІК ШЕШІМ**

Қазақ әдебиетінің даму арналарынан проза жанрының бағыт-бағдарламаларымен бірге – "жаңа дәуір эпопеясы" (В. Белинский), "ұлы әңгіме" (А. Байтұрсынов) – деп бағаланған романның да бітім-болмысы, жанрлық-көркемдік қырлары, тұтастай табиғаты терең танылады. Сонымен қатар қазақ әдебиетінде роман жанрының тарихы мен теориясы тақырып табиғатымен, мазмұн, түр ерекшеліктерімен, суреткерлік әдіс-тәсілдермен де дараланды. Романда суреттелінетін дәуір дидагы, ондағы өмір шындығы мен көркемдік шешім сипаттарын ашуға арналған еңбектер туды. Олар баяндау үлгісіне қарай әлеуметтік, мемуарлық тарихи, отбасылық-тұрмыстық, ал поэтикалық бітіміне сәйкес роман-пародия, роман-гротеск, тақырыбына қарай жастық, махаббат, өндіріс, колхоз, соғыс т.б. болып жүйе құрайды. Бұдан басқа ашық, жабық романдар, саяси-философиялық, мемуарлық, лирико-драмалық роман, роман-зерттеу, роман-памфлет, роман-сапарнама, роман-трагедия т.б. түрлері де бар.

Осы секілді өзгешеліктер әлем әдебиетінде, орыс қаламгерлерінің шығармашылықтарында да кеңінен ұшырасады. Әдеби-ғылыми еңбектерде –реалистік психологизм, романтикалық психологизм, реалистік шындық, атау, ұғымдар көптеп кездеседі. Демек, бұл роман жанры кең тынысты болуымен бірге әр алуан амал-тәсілді, әдіс-бағытты кеңінен қолдануға да мүмкіндіктері мол деген сөз. Профессор Б. Майтановтың зерттеу-салыстыруларында: "Достоевский шығармашылығының ұтымды, жаңашылдық қырлары, ал Толстой шығармашылығының сын көзбен бағаланатын тұстары әдебиет тарихынан белгілі. Барша классиктердің мұрасы жекелеген үздік жетістіктері мен қымбат дәстүр

үлгілерін байыта тұрып, әр бағыттағы күрделі тың идеялық-көркемдік ізденістерге тосқауыл болып көрген емес," – дейтіні де сондықтан. Оның тағы да:

"Достоевскийдің өздері үшін маңызды қырынан ұғынып, рухани ұстазы санаған Джойс, Кафка, Пруст, "жаңа роман" өкілдері сияқты "сана тасқынын" пір тұтатын модернистермен бірге XIX ғасыр классиктерінің шығармашылығындағы жетістіктерді жаңа дәуір биігінен жаңғырта пайдаланатын М. Горький, М. Шолохов, Т. Драйзер, К. Федин, А. Толстой, Л. Леонов, А. Фадеев, Э. Хемингуэй, У. Фолкнер, Я. Кавабата, Г. Белль, Р.Роллан, М. Әуезов, Ш. Айтматов, Ю. Бондарев, В. Распутин, Э. Ветема, Р.Салури сияқты қаламгерлер қоғамдық-саяси, моральдық-эстетикалық ақиқаттарды терең дүниетанымдық позициядан суреттеуге өнердің "тектік белгісі" – психологизм принциптерін жанр сипаттарына сәйкес соны стильдік нақыштар арқылы байыта түсіп отыр" деуі де осыған байланысты [1, 7 б.].

Ұлттық сөз өнері тарихында қазақ прозасының, соның ішінде роман жанрының тақырыптық, көркемдік-стильдік өзіндік ерекшеліктері жетерлік. Айталық, М. Дулатовтың "Бақытсыз Жамал", Т. Жомартбаевтың "Қыз көрелік", С. Көбеевтің "Қалың мал", М. Көшімовтің "Мұңлы Мариям", С. Торайғыровтың "Қамар сұлу", "Кім жазықты?", С. Сейфуллиннің "Тар жол, тайғақ кешу", С. Мұқановтың "Адасқандар", Б. Майлиннің "Азамат Азаматыч", С. Ерубаевтің "Менің құрдастарым" т.б. шығармаларда жаңа уақыт тынысы, өмір шындығы, адам мен оның іс-әрекеттері нақтылы суреттеледі. Әсіресе, С. Сейфуллиннің "Тар жол, тайғақ кешу", С.Мұқановтың "Адасқандар", Ж. Аймауытұлының "Қартқожа", "Ақбілек" романдарында – қазақ өмірі мен тұрмысы, 1916 жыл оқиғасы, кеңестік кезеңнің алғашқы жылдарындағы уақыт пен кеңестік ерекшеліктері, таптық күрес пен тұғырлы тұлғалар тағдыры, адамдық іс-әрекет пен сүйіспеншілік сыр-сезім тартымды да көркем суреттеледі.

Қазақ прозасындағы мұндай үлгі-үрдістер кейінгі тұстарда да жарасымды жалғасын тапты. Халықтың дәстүрлі мәдениетінің небір әсем, ғибратты үлгілері, олардың кейбір негізгі өлшемдері қазақ әдебиетінің көрнекті өкілдері М. Әуезовтің, С. Мұқановтың, Ф. Мүсреповтің, Ф. Мұстафиннің үлкен көлемді эпикалық шығармаларында суреттелініп отырған кезеңнің шындығын танытудың басты қызметін атқарады. Қазіргі күнгі қазақ тарихи романы саласында М. Мағауиннің "Аласапыран", Ә. Кекілбаевтың "Үркер", "Елең-алаң", С. Сматаевтың "Елім-ай" және басқа шығармаларда белгілі тарихи оқиғалармен қатар халықтың әдет-ғұрпы мен салт-дәстүрі де кең суреттеледі. Белгілі кезеңнің тарихи шындығымен қатар рухани, мәдени бейнесі де көркем бейнеленеді [2, 72 б.].

Қысқасы, қазақ романы арқылы дәуірдің үнін, уақыт бедерін, өмір шындығы мен тұрмыс сырларын кең көлемде танып-таразыласақ, танымал тұлғалардың ел алдындағы қарыз-парызын, игілікті істерін жан-жақты көріп, сезінеріміз хақ.

Қазақ прозасының бастапқы кезеңдерінде – Абай қара сөздерінің, Ыбырай әңгімелерінің әсер, ықпалы мол болды. Сондай-ақ, "Бақытсыз Жамал", "Қалың мал", "Қамар сұлу" сынды романдардың жарық көруі XX ғасырдың басындағы ұлттық прозаның қалыптасу, даму жолдарын кеңінен танытты. Басты ерекшелігі: " ... XX ғасырдың басында жазылған шығармалардың көркемдік деңгейлері әрқелкі екені белгілі. Ақынның не жазушының білімі мен біліктілігіне, таным өрісіне, шығармашылық шеберлігіне сай түрлі деңгейде жазылуы заңды да. Өйткені, ол кезде прозамыз үйрену, қалыптасу сатысында еді. Ал олардың ортақ жетістігі бұл шығармалардың роман жанрының алғашқы қарлығаштары болуымен бірге, замана шындығын ашып көрсетуде ілкі қадам жасап, прогресшіл ой-пікірді дәл уақытында айта біліп, ұлттық сөз өнерінің қажетіне жарап, кейінгі өскелең прозамыздың дамуына игі әсерін тигізуінде", – еді [3, 104 б.].

Ұлттық сөз өнерімізге айрықша еңбек сіңірген Ж. Аймауытұлы әлгі жоғарыда сөз еткен проза жанрында да өнімді істер атқарды. Ең алдымен, шағын жанрдан көлемді романға дейін өнімді еңбек етті. Соның ішінде 1916 жыл оқиғасы мен қазақ әйелінің өмір тағдырын арқау еткен – "Қартқожа", "Ақбілек" романдарының алатын орны да, маңызы да зор.

"Қартқожа" романы 1926 жылы Қызылорда қаласында жарық көріп, онда дүрбелең жылдардағы қазақ өмірі, әлеуметтік-қоғамдық жағдайлар, қыр көріністері, ондағы кедейдің тұрмыс-тіршіліктері кеңінен көрсетіледі.

Роман табиғаты мен көркемдік-стильдік сипаттары туралы академик С.Қирабаев: "Бұл қазақ кедейінің өмірін, оның әлеуметтік бейнелеуге арналған қазақ әдебиетінің алғашқы елеулі шығармасы" десе, [4, 6 б.] профессор Р. Сағынбекұлы: "Автор романның үш бөлімінде Қартқожаның адамдық, азаматтық әлемін, жаңалық-жақсылыққа күштар көңілін кезең келбетіне сай суреттеп, сол арқылы есею, өсу жолдарын тартымды баяндайды", – деп жазады [5,49 б.].

Роман табиғаты мен жазылу сыр-сипаттарында да өзіндік өзгешеліктер бар. Ақын-қаламгер Д. Әбілев "Жүсіпбек аға" атты естелігінде романның жазылу тарихынан былай деп бірсыпыра

мағлұматтар береді: "Не жазғалы жүрсің? Нені өрнектеп жатырсың?" деп сұраған С. Дөнентаевтың сұрағына Жүсіпбек: – Екі романға ойым бар, Сәбит! Бірінің аты – "Қартқожа", екіншісінің аты – "Ақбілек" болмақ керек. Мұнымның өзі күлкілі-ау деймін. Құрсақта әлі қимылдай да қоймаған балаға ат қойған әке тәрізді боп отырмын-ау өзі...

Сәбит: – Ондай перзентке бүкіл ел боп зәруміз ғой. Перзентіңнің екеуінің аты да періштенің құлағына шалынсын!

Мағаз аға: – Әлгі ... ертегіде "Қарт қожақ" батыр ма оның?

Жүсіпбек: – Ертеде Қарт қожақ емес, Маға. Бүгінгі Жұман ақсақалдың баласы – Қартқожа. Білесіз. Өзіңіздің Қартқожаңыз.

Маға: – Соны роман етпексің бе?

Жүсіпбек: – Ия, Маға! Гәп, міне, сіздің осы таңдануыңызда.

Тасқа ылғи қына шыға бермей. Шынар шығаруымыз керек. Кешегі өмір шиырынан бүгінгі өмір туралы. "Қартқожаң туады... 1916 жылғы көтеріліс есіңізде ме? Алабас тауындағы көтеріліс... Сонда көтерілісшілер ішінде, көтерілістің мәнін әлі түсініп те болмаған, босаң, момын, уыз жігіт Қартқожа, көтерілісшілер тарай бастағанда салы суға кетіп, арық торы байталына солбырайып мініп, солғын тебініп үйіне қайтып бара жатқан Қартқожа 1920 жылы апрель айында Сұлтанмахмұттың көңілін сұрай барады. Сонда орысша оқуға Сұлтанмахмұтқа уәде береді. Артынан Қартқожа Омбыға оқуға кетіпті. Рабфакқа түсіпті. Енді соның былайғы жәйін сөз етпекпін... Жаза бастасам да жазым баспау үшін аяқтауын асықпаймын".

Қартқожа бейнесі – бүкіл қазақ кедейінің жиынтық бейнесі. Осы бейненің ішкі тілінде қазақ халқының феодалдық қоғамда көрген зорлық-зомбылығы да, ел билеген, ел басқарған даналығы мен батырлығы да, жаңа заман лебізін сезініп, күресе алатын қадір-қасиетін көреміз.

"Қартқожа" романында ұзақ заман хикаясы баяндалады. Ірі тұлғалар, мықты характерлер, мінез-құлықтар бар. Ескінің өшіп, жаңаның өсіп келе жатқан заманында күрескерлік дәрежеге көтерілген Қартқожадай қажырлы жанмен танысамыз. Қартқожаның көзқарасындағы, дүние танымындағы үлкен эволюция нанымды дамып отырады. Бұған романның соңғы бөлімінде Қартқожаның – саяси күрескер, қоғам қайраткері ретінде көрінуі дәлел бола алады.

Қартқожаның өсіп-жетілуі, қалыптасуы – романның өзекті желісі. Оның іс-әрекеттерін бұл арада түгел айтып шығу мүмкін емес. А. Зейнуллина айтқандай: "Оқиға желісі – феодализм топырағында, феодализм дәуірінде өмір кешкен адамның қазақ даласындағы ғажайып құбылыстарды жіті аңғарып, жаңа адамның қандай қат-қабат жағдайда қоғамдық, таптық, ағартушылық идеяға қарай жылжуының заңды жолы баяндалады".

Мұның бәрі сайып келгенде, Қартқожаның жүріп өткен жолы, өмір-тағдыры арқылы көркем де кестелі, кемел суреттелінеді. Жазушы қолтаңбасынан өмір-тұрмыстың сырлы суреттері, ой-сөз жүйесінің үйлесім-өрнектері, стиль сұлулығы ерекше серпінмен, шабытпен баяндалады.

Романның өріс-арнасынан Қартқожаның бойындағы қасиет, ерекшеліктер терең танылады. Әсіресе, Қартқожаның білім-өрісі мен саяси көзқарастарына "Табан жалтыратты" тарауы арқылы бұрынғыдан да жіті көз жеткізер едік. Осындағы "Алаш қаласы", "Алашорда" мекемесіне қатысты роман желілері 20-жылдар оқиғасын еске түсірсе, басты тұлғаның іргелі ақыны Сұлтанмахмұттың жүздесуі т.б. жайлар кезең шындығын тануға, таптық күрестің сыр-сипатын ашуда көп көмегі бар.

Жазушы игерген әдеби әдіс өзінің стилімен, өзінің тіл өрнегіне қатысты ерекшелігімен тұтас бірлік тауып, шығарманың идеялық, көркемдік сапасын анықтаған жағдайда, сол сапаның белгісі шығарманың мазмұны мен пішінінің жарасымды бірлігі деп қаралған. Әдеби әдісті жазушының жалпы дүниетанымына сай өмірді көркемдік заңымен игеру жолы деп білуіміз керек.

Қорыта келгенде, Ж. Аймауытұлының "Қартқожа", "Ақбілек" сынды романдары қоғамдық-әлеуметтік құбылыстарды, өмір-уақыт шындықтарын, қазақ ауылындағы дәстүр өнегелерін, тұрмыс-салт суреттерін басты тұлғалар (Қартқожа, Ақбілек) төңірегінде топтастырып, сол арқылы адам әлемін еңбегі мен мақсат-мұраттарын көркем, нанымды баяндайды.

Жазушының "Қартқожа", "Ақбілек" романдарындағы көшпелі өмірдің көріністері, өмір шындығы мен уақыт сырлары тарихи дәлдікке, ақиқат жайттарға негізделеді.

Қартқожа жолы мен Ақбілек әлемі – қазақ халқының басынан өткерген әр алуан құбылыс, көріністермен үндес, сәйкестікте суреттелінеді.

Жазушы еңбегі мен шығармашылық ізденістерінен өмір шындығы, оны көркемдікпен игерудің алуан үлгі-өрнектері бар. Халық әдебиетінің үлгілері, адами құндылықтар мен өмірдің шынайы шындықтары кеңінен орын алған "Қартқожа", "Ақбілек" романдары – қоғамдағы адам факторын, адамгершілік-рухани мәселелерді, ең негізгісі, қазақ халқының қиын да күрделі кезеңдерін көркем, шебер де шешен сөз етеді.

"Қартқожа", "Ақбілек" романдарының рухани байлығы – халқымыздың өткен өмір-тарихы туралы көркем де жүйелі баяндап, ондағы басты тұлғалардың (Қартқожа, Ақбілек) адами әлемі мен азаттықты аңсаған асыл бейнелерін, сол жолдағы саналы да сапалық қырларын кең көлемде көрсеткен тағылымды туындылар қатарына жататыны толық танылады.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Майтанов Б. Қазақ романы және психологиялық талдау. – Алматы: Санат, 1996. – 335 б.
2. Дәдебаев Ж. Өмір шындығы және көркемдік шешім. – Алматы: Ғылым, 1991. – 360 б.
3. Әбдіманұлы Ө. XX ғасырдың бас кезіндегі қазақ әдебиеті. – Алматы: Қазақ университеті, 2002. – 104 б.
4. Аймауытов Ж. Шығармалары. - Алматы: Жазушы, 1989. - 345 б.
5. Сағынбекұлы Р. Жүсіпбек Аймауытұлы (Өмірі мен қаламгерлік хақында). – Алматы: Рауан, 1997. – 102 б.

*Түсіпхан Н.,
Қазақ әдебиетінің тарихы және теориясы
кафедрасының оқытушысы*

**ФАББАС ТОҒЖАНОВТЫҢ «ӘДЕБИЕТ ЖӘНЕ
СЫН МӘСЕЛЕЛЕРІ» ЕҢБЕГІНІҢ МӘНІ**

Ғаббас Тоғжанұлының артында қалған әдеби сын мұраларының ішіндегі ең бір шоқтығы биік еңбегі ол – «Әдебиет және сын мәселелері» деген кітабы. Тақырыбына қарап ішкі мазмұнымен таныс емес адам бұл еңбекті әдебиет теориясы және әдебиеттану бағыттары баяндалатын еңбек деп қалуы әбден мүмкін. Бірақ, кітаппен танысқан соң ол пікір мүлдем басқа жаққа өзгереді. Өйткені, мұнда Ғаббас әдебиеттің теориялық мәселелерімен қатар, көп бөлігін сол кезде аты шыққан, жазушылық келбеттері қалыптаса бастаған ақын-жазушыларға айтқан өз сынымен толтырады. Барлығы 192 беттік кітаптың басынан аяғына дейін пролетариат әдебиеті қалыптасты ма, қалыптаспады ма деген сұрақтарға жауап іздеп, қазақ совет әдебиетінің жүріп келе жатқан жолына, беталысына баға бермек болады.

Әрине, бүгінгі көзқараспен, ұлттық дүниетаным тұрғысынан қараған адамға Тоғжанов еңбегінің ерекше әсері, берер мәліметі аз сияқты сезілуі де ғажап емес. Бірақ, әдебиет тарихы да ел, ұлт тарихы сияқты түгелдей зерделеуді қажет етеді, сонымен қатар қия тартып, бұрмалауды көтере алмайды. Алаштанушы ғалым, профессор Тұрсын Жұртбайдың «Тарих дегеннің өзі кейде көңілшек келіншек іспетті» дегеніндей әр заман, әр қоғамда тарих сол кездегі билік жүргізіп отырған үкіметтің, идеологиялық орталықтардың дегенімен жүріп кетеді. Ал, түп негізі өтірікке, жалғандыққа құрылған тарихтың келешегі күмәнді, ғұмыры ұзаққа созылмайды. Бүкіл әлемді аузына қаратқан, батыс пен шығыс санасып, алыстағы Американың адымын аңдып басуға мәжбүр қылып отырған КСРО бас-аяғы бірер жылда жоқ болды. Қатал тәртіп пен айғайшыл, ұраншыл идеология үстемдік қылған мемлекетті досы тұрмақ жауы да дәл бұлай тез арада жойылып кетеді деп ойламаса керек. Алайда, төрт аяғы көктен келген коммунизмді бүгінде жамандаушылар, даттаушылар өте көп. Тіпті, кешегі коммунист ақсақалдар да, шенді-шекпенділер де өткендеріне лағынет айтып, қайтып келмеуін тілейді. Кейде соның кесірінен де кеңестік дәуірге қызмет қылған, оның қазақ даласына тезірек орнауына жұмыс істеген қоғам қайраткерлерін, ақын-жазушыларды жұдырық астына алушылар саңырауқұлақтай қаптап алды. Біліп айтса, қандай да бір дерекке сүйеніп айтса түсінуге болар еді. Ал, естігенін көргендей, оқығанын дәл сол арада өзі болғандай жазатындарға не жорық? Осындай шабуылға Ғаббас Тоғжановтың да тап келгені рас. Әлі күнге дейін оның еңбектері жарыққа шықпай, зерделенбей, ғылыми айналымға түспей келе жату себебі де осындай жазғырушылардың көптігінен деп білеміз. Әйтпесе, қанша жерден ұлтшылдарды сынады, олардан қателік іздеді, тілегін түсінбеді деген күннің өзінде де әдебиеттану тарихы өзінің жүріп өткен жолына бағдар жасау мақсатында ол еңбектерді бір керекке жаратуы тиіс еді.

Ғаббастың «Әдебиет және сын мәселелерін» зерделеп оқыған және оған әділ бағасын берген ғалымдар саусақпен санарлық. Мұнда біз «әділ баға» тезисін Ғаббасты мақтау жөнінде, не даттау жайында қолданып отырған жоқпыз. Керісінше, еңбектің ғылыми негіздері қандай және саяси тілекпен жазылса да сыншының білім дәрежесі, сыншылық қарымы қай жерден көрінеді дегенге үніле қараған ғалымдарды айтып отырмыз.

Ғаббас кітабына сын айтқан, пікір білдірген алғашқы ғалымдардың бірі қазақ әдебиеттану ғылымының қара нары, әділ төрешісі профессор Бейсенбай Кенжебаев болды. Ол кітаптың жетістіктері мен кемшіліктерін санамалап, қысқаша сыни мақала жазыпты. Алдымен, сол мақалаға шолу жасап байқайық. Мұнда да тағы бір ескерер жайт бар. Мақала – Ғаббас еңбегіне сын айтушы Бейсенбай Кенжебаевтың да жас кезі, албырт шағындағы пікірі еді.

Б.Кенжебаев алдымен Ғаббас кітабының жарыққа шыққанына, әдебиет сыны тарихында бұрын-сонды болмаған еңбек екенін баса айтып өтеді. «Ғаббастың бұл кітабы – әдебиет, сын жөнінде үлкен олжа, ірі табыс. Ғаббас кітабының маңызын талдап айтсақ: бірінші – Ғаббас кітабында қазақтың қазіргі әдебиеті мен ақын-жазушыларының барлығына да қысқаша шын Маркс көзі, партия бағытымен сын берілген. Былайғы сыншыларға, сын жазамын деп талаптанып жүрген жастарға Маркс жолымен сынаудың нысанасын, әдісін көрсеткен», – дейді. [1]

Осы тұста шағын болса да бір мәліметті қоса кеткен жөн сияқты. Ол – атақты жазушы, академик Ғабит Мүсіреповтің де Ғаббас Тоғжанұлының «Әдебиет және сын мәселелерін» сынаған сөздері. 1932 жылы 4 тамызда «Еңбекші қазақ» газетіне Ғабит Махмұтұлы «Әдебиет айтысына» дейтін бір мақала жазады. Жазушы Ғабит Мүсірепов мақаласының тағы бірер тұсында Ғаббасқа қарата сын сөздерін қадап өтеді. Әсіресе, «Әдебиет және сын мәселелері» деген кітабына қарасты мына айтқаны сол кездегі саяси көзқараспен қараған адамға тіптен «ащырақ» болып тиетін секілді. Ол: «Әрине, Ғаббас жаңа пікір айтудан аман. Бұл ертеден бергі ұлтшылдардың, Ысмағұлдың «жоғы». Одан кейін өзінің жоғы, соны дәлелдеп отыр. Бірақ, бұл пікірмен жиырма тоғызыншы жылы жарыққа шығуы Ғаббасқа ерсірек. Егер Ғаббастың кітабын жиырма тоғызыншы жылы ұлтшылдардың бірі жазса, оған жарасып тұрар еді. Керек болса, ашықтан ашық айтуға оның тілі де күрмелер еді, ұрлап айтар еді», – дейді. [2] Яғни, Ғабит Мүсіреповтің Ғаббас Тоғжанұлының «Әдебиет және сын мәселелері» деген кітабына қатысты пікірін сиырқұймышақтатып болса да «ұлтшылдықтың сарқыны, солардың ойы» деп отырғаны сезіледі

Бұл кітап өзі 1929 жылы Қызылордада шыққан. Бүгінде Алматы қаласындағы Ұлттық кітапхананың «сирек кітаптар және қолжазба қоры» бөлімінде тек бір ғана данасы сақталған екен. Оның өзін кітапхана Түркіменстаннан алдыртса керек. Ары-бері ақтарып, беттерін парақтап қараған адам еңбектің тиянақты, айтар ойын жеткізе білген, дәлелдерін өз пікірі бойынша жетік меңгере алғанын көрер еді. Жалпы, кітап 8 бөлімнен тұрады.

Алғашқы кіріспе орнына жазылған «Екінің бірі ақын бола ма?» деген теориялық анықтамасында сыншы «Екеу» мен (Абдолла Байтасов пен Даниял Ысқақов бірігіп жазған мақалаларында әрдайым осы бүркеншік есім пайдаланылған – Н.Т.) Сәбит Мұқановтың ақындық өнер жайындағы айтыстарын сынға алады. Онда Ғаббас: ««Екеу» ақынды тұрмысынан бөліп, ақынның қандай ақын болуын, ақын сезімінің күресіне байласа, мейлі қиялшыл, мейлі уайымшыл ақын болсын, мейлі нағызшыл ақын болсын, жаратылысында осындай болады. Ақылы күшті болса нағызшыл, материалист ақын, сезімі күшті болса уайымшыл-қиялшыл ақын болады десе, Сәбит ақындықты үйренуге ғана тірейді. Етікші, иші, диқаншылардың ақыннан түк айырмасы жоқ, миындағы ақындық бөлшегін қозғап жіберсе, ақын болам деген кісі ақын болады дейді. «Жүсіпбектің сыны, Мағжаның ақындығы туралы» деген кітабымызда бұл мәселе туралы өз пікірімізді қысқаша жазған едік. Сол пікірімізді тағы айтамыз: «Ақын өлең, әңгіме жазса пернемен (образбен) жазады. Көзі көргенді, көңілі сезгенді өзінің сол көрген, сезген түрінде жазады. Ақын қарапайым жазушылардай (публицистердей) сөзін дәлелдеп, толғап, ойлап тұрмайды. Нағыз ақындар өзінің айтайын дегенін суретті, әдемі сөзімен мұнды күйді, сырлы жырмен айтады. Алдымен оқушының жүрегін, сезімін қозғайды. «Ақынның сөзі ақылға, ойға қонбайды. Алдымен адамның сезімін қозғайды. Сезім көңіліне қонады» (Плеханов)».

Екінің бірі ақын бола алмайды. Ақын болу үшін адамда ақындық қуат болуы керек. Ақын өлеңін ақылға салып отырса ол өлең болып шықпайды. Көркемдігі өшіп, өлеңнің аяғы ұйқастығы, өлшеуі келгендігі ғана жетпейді. Дәлелдеймін деп, құрап, жамап келтірген пернеде әдебиет пернесі болмайды. Бұлай жазған ақын ақын емес», – деп, тұжырымдайды Ғаббас. [3, 10 б.]. Бұл сөздерін орыстың әйгілі әдебиет сыншылары Белинский, Плеханов сөздерімен нақтылап отырады. Ғаббас Тоғжанұлы мұнда «шын ақын ешқашан күшеншектік әрекетке, жоқтан құрап, ұйқас іздеп сандалуға бармайды, керісінше төгіліп, бірден жазады» дейтін ойларын анық жеткізе белген.

Ғаббас кітабының бірінші тарауы «Қалай сынауымыз керек» деп аталады. Осы сұраққа сыншы алдымен өзі жауап беріп: «Көркем әдебиетті қалай сынауымыз керек дегенде біз «сынның әліпбиін» жазбақшы емеспіз. Бас-аяғын атап, қандай тәртіппен, қандай формамен сынау керек деп сыншыға жазу планын жасап беру іске аспайтын жұмыс. Қандай тәртіппен сынайды, қандай жазу түрін қолданады – ол сыншының өз еркі», – дейді. [3, 19 б.]. Міне, осы сөздерінен-ақ Ғаббас Тоғжанұлының әдебиет сыны жайында қасаң қағидамен жүрмегенін, білімінің көптігін тануға болады. Осы

тарауда сыншы Смағұл Садуақасовтың, Сәбит Мұқановтың сын мақалаларына пікір білдіріп, олардың саяси және әлеуметтік тұрғыда жіберген бірер «кемшіліктерін» көрсетеді.

«Әдебиет және сын мәселелері» сын кітабының «Қандай әдебиет үстем болмақ, қандай әдебиетіміз бар» делінген екінші тарауы көлемі жағынан өте шағын жазылыпты. Мұнда Ғаббас көптен бері дау болып келе жатқан «пролетариат әдебиеті бар ма, жоқ па» деген әңгімеге байланысты өз ойын ортаға салады. Ол «орыс әдебиетіндегі жұмысшы таптың үлесін айта келе Қазақстанда да пролетариат әдебиеті үстемдік алып келеді» дейді. Алайда, сыншы «қазақ көменес сыншылары ішінде әлі күнге Троцкийдің «пролетариат әдебиеті болмайды» деген пікірін қолдаушылар бар» деп табады.

Ал, еңбектің үшінші тарауы өзге тарауларға қарағанда әлдеқайда кең көлемді жазылған. «Төңкерісшіл ақындарымыздың кемшіліктері» деп ат қойылғанымен сыншы бұл тарауда коммунист ақын-жазушылардың 1929 жылға дейінгі жазғандарына шолу жасайды. Ол ақын-жазушылардың жастайынан тым саясатшыл, ұраншыл болып бара жатқанына қынжылып, оларға нағыз жазушы болуы үшін тек әдебиетпен шұғылдануы керек екенін ескертеді. «Қанша қақсадық, осы біздің ақындарымыз өзінің тиісті ісін істемейді деп. Біздің барлық ақындарымыз тұрмысты тексеріп, бақылап білудің орнына, оқып, үйреніп, білім алудың орнына, қалың бұқарамен араласып, байланысты күшейтудің орнына, сөйтіп нағыз ақындық дауысын шығарудың орнына шетінен сыншы, саясатшы, ұйымдас-тырушы болып кетті», – дейді. [3, 47 б.].

«Әдебиет және сын мәселелері» кітабының төртінші бөлімі «Жас жазушыларға» арналыпты. Олардың қатарына Ғаббас Асқар Тоқмағамбетов, Қалмақан Әбдіқадыров, Жақан Сыздықов, Ғабит Мүсірепов, Шұға, Жұмабай, Елжас Бекенов, Ғалым Малдыбаев, Өтебай Тұрманжановтарды жатқызады. Бұлардың шығармашылық жұмыстарына да ретімен тоқтала келе Ғаббас жас азушыларға алдымен білімдерін толықтырсын, сосын шығарманы қалай жазау керектігі жөнінде әдіс-тәсілдерін үйренсін дейді.

Ғаббас кітабындағы ең өзекті тараулардың бірі бесінші тарау. Бұл да өз кезегінде сол жылдары өте үлкен айтыс-тартысқа түскен «Жолбике жазушылар» туралы еді. Осыны өз еңбегінде түсіндіруді мақсат еткен Ғаббас: «Соңғы кездері таласта жүрген сөздің бірі осы сөз. Көменес емес сыншыларды былай қойып, көменес сыншыларымыздың өз арасында осы сөзді түрліше ұғып жүрміз. Бұдан екі жыл бұрын Әбдірахман бір мақалаларында «біздің ақын-жазушыларымыздың 98 проценті жобике» деп еді. «Мұхтар, Жүсіпбек, Міржақып, Қошкелер қазақ әдебиетінің қол-аяғы, бұларсыз қазақ әдебиеті қол-аяғы жоқ адамдай болады. Бұлар біздің дұшпанымыз емес, досымыз. Жаңа жұртшылықтың жазушылары» деп Смағұл жазып отыр. «Жолбикелер тамақ үшін жазатындар. Бұлар тамағы тойса Кеңесті жақтайды, қарны ашса боқтайды («Еңбекші қазақ», 19276 №3)» деп Сәбит жазып отыр. «Бізде жолбикелер «Алашордашылар» кесірі жұқпаған жаңа жазушылардан, жас жазушылардан шығуы тиіс. Әйтпесе, «алашорданың» шәуілдегі, «топбасары» болған адамдар еңбекші топқа еш уақытта шын жолдас болып кетуі қиынырақ болар... Мұнда бір гәп болуы керек» деп көп тарқатып Сәкен жазып отыр.

Осыны жазып отырғандардың бәрі де көменестер. Әрқайсысы әр түрлі жазып отыр. Қайсынікі дұрыс, қайсынікі бұрыс әлі де екшеп-теңшеп бір пікірге келгеміз жоқ. Біз де осы туралы өз пірімізді айтпақпыз», – деп, [3, 126 б.] мәселенің мән-жайын оқушы қауымға ашығырақ түсіндіріп алады. Бұдан кейін Ғаббас жоғарыда айтылған пікірлердің ара-салмағын өз ойынша, партия заңдары бойынша талдайды да, ең соңында барып өз тұжырымын ұсынады. Мұнда сыншы «менің пікірім ғана дұрыс, қалғандарынікі теріс» деген көрсөқырлыққа бармайды.

Алтыншы тарауды Ғаббас тек қана «Байшыл жазушыларға» негіздейді. Олардың ішіне Мұхтар Әуезов пен Мағжан Жұмабаевты жатқызады. Шығармаларын талдап, саяси жолдарына көз жүгіртеді. Алдымен Мұхтар жайында бірер пікір білдірген Ғаббас Тоғжанұлы оның ұлтшыл бағыттан ауытқымай, коммунистер жолына әлі де дұрыс түспей келе жатқанын айтса да, шығармашылық қуатына, дарынына тас лақтырмайды. Ол Мұхтар әңгімелерінің кемшілігі деп кейіпкерлерінің көбі ойдан құралатынын алға тартады. Ал, жетістігіне келгенде: «Мұхтар өз тілегінше жасаймын деген типін жақсы көрсетеді. Типтеріндегі мінез-кұлық өзгерістерін қара басындағы өзгешеліктерін өзге қазақ жазушыларына қарағанда Мұхтар анық көрсетеді. Бұл жағынан Мұхтардың өзге жазушылардан артықшылығы, жақсылығы бар, – дейді. Сонымен қатар, Мағжанды да «ұлтшылдық жолдан тайқымаған ақын, сондықтан, әзірше көменестерге жолбике бола алмайды» дейді.

«Әдебиет мұрасы, үлгі алу, үйрену, тағы басқалар». Бұл – Ғаббас кітабының жетінші тарауы. «Ілгерінікі кейінгіге мұра» деген қазақ мәтелі. Осы сөз тұрмыстағы тәжірибеден айтылған сөз. Шынында, ілгерінікі соңғыға мұра болып отырмаса, өткендегіні білуге, өткендегіден үлгі-өнеге алып, жақсысын пайдалануға, іске жаратпауға болмайды да ғой. Өткендегіні білу, жақсысын, пайдалысын іске жарату қай тапқа болса да керек. Әсіресе, жұмысшы табына, еңбекшілерге керек», – дей отырып,

[3, 171 б.]. Ғаббас Тоғжанұлы қазақтың бұрынғы ауыз әдебиеті үлгілерін «жерлеуге, көмуге» қарсы екенін сездіреді. Ол осы ойларын тағы бірер мәліметтермен толықтыра түседі де: «Қазақтың ауыз әдебиетінде өз тұсында қазаққа үлгі болған, оқығандары, батырлары, билері, шешендері де болды. Осылардың айтып кеткен өлеңдері, тақпақ сөздері, өз тұсында сілтеп кеткен жолдары бар. Міне, осыларды бізге білу, үйрені керек пе? Керек дейміз. Себебі, өткенді білмей жаңаға негіз жасау қиын», – деп, қостайды. [3, 174 б.]. Ал, алашордашыларға келгенде: «Біздің қазақ жазушылары да ескі әдебиетті, байшыл әдебиетті оқуы керек. Білуі керек. Абай, Ахмет, Омар, Сұлтанмахмұт, Мағжан, Жүсіпбек сынды жазушылардың түр жағынан жақсы, әдеби жазғандарынан үлгі алып, солардан үйренуі керек. Әдемілік, көркемдік жағынан Абай, Мағжанға жеткен бізде әлі ақын жоқ. Тіл байлығы жағынан Жүсіпбекке жектен жазушы жоқ. Осының бәрі аз-маз қазақ әдебиетімен таныс адамға тіпті ап-анық нәрсе», – деп, [3, 179 б.]. нақты шешімін айтады. Яғни, қазақ әдебиетінің келешектегі бет-бейнесін жасауда коммунист жазушылар ұлтшыл ақын-жазушылардың идеясын қолданбаса да, көркемдік тәсілдеріне міндеті түрде жүгіну керектігін меңзейді.

«Әдебиет және сын мәселелері» кітабының қорытынды сегізінші тарауы өте шағын. Тіпті, тарау, бөлім деуге де келмейді. Есесіне, еңбекті жазудағы мақсатын түсіндіріп, сынның алдағы міндеттерін таразылайды. «Біз әрине, бұл кітапшамызда әдебиет сынындағы бар мәселелерді түгел тексере алмадық. Көп мәселелерге тоқталмадық. Көп ақын-жазушыларымыз туралы тіптен ештеңе жазбадық. Жоғарыда да айттық. Біздің сыншыларымыздың ендігі бір үлкен міндеті әр ақын-жазушыларды жеке алып тексеру керек. Әр ақын-жазушының бар жазғандарын түгел алып сынау керек. Сонда ақынның жақсы жағы да, жаман жағы да түгел көрінеді. Біз кітапшамызда мұны істей алмадық. Бұл кітаптағы мақсатымыз да әр ақын-жазушыны жеке-жеке тексеру емес еді, біздің мақсатымыз көбінесе қазіргі әдебиет сынындағы кемшіліктерді ғана айту еді. Соны түзеу шарасын қарастыру еді. Осы жөнінде азды-көпті білгенімізді жаздық». [3, 192 б.]. Бұл – Ғаббас Тоғжанұлының сын кітабындағы қорытынды сөзі. Бұдан асып-тасқан, менменсіген ештеңе де сезілмейді. Шағын еңбекті қомақты дүние деп жарнамаламағаны да анық көрініп тұр. Демек, әдебиеттегі сын мәселелерінің кейбірінің себебін және әдістерін нақтылауды мақсат еткен кітап өз үдесіне шыға білген. Рас, көп тұстарында бүгінгі ардақталып жүрген алашордашы ақындарға, жазушыларға байланысты коммунистк көзқараспен, таптық тілекпен орынсыз пікірлер жетерлік. Бірақ, мұны біз осы күнгі түсінікпен емес, «нағыз, шынайы коммунист көзімен» саралайтын болсақ – Ғаббас ойларынан алыстап кете қоймас едік. Демек, Ғаббас сыны қазақ елінің ұлттық мүддесі мен егемендік, тәуелсіздік түсінігіне қайшы келер сәттері кездесе де, өз заманының, тілегінің қалауы жөнінен біршама жетістігі бар сын деп білеміз.

Пайдаланған әдебиеттер

1. Кенжебаев Б. «Әдебиет және сын мәселелері». Еңбекші қазақ. – 1932, 26 қыркүйек.
2. Мүсірепов Ф. Әдебиет айтысына. // Еңбекші қазақ. – 1932, 4 тамыз.
3. Тоғжанов Ф. Әдебиет және сын мәселелері. Қызылорда: –1929.

Оспанова А.,

*Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық
университетінің оқытушысы*

ҒҰМАР ҚАРАШ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫН ЗЕРТТЕУ

1910 жылы жарық көрген «Тумыш» кітабында Ғұмар Қараш ел жақсыларының азаматтық намысын қозғап отырған.

Айрылып пана болған ағалардан

Күн қалған тұқым бұзар таналарға.

Қор болып ер қазақтан күн кеткен соң,

Тілі бар дұспандардың табаларға.

Ақын халқының қамын молдалардың да ойлауы керек екендігін, дүмше оқу емес, дұрыс оқу болуын міндеттейді. Жастарға жаман әдеттен аулақ жүріңдер дейді. Ретімен біріншіге, екіншіге, үшіншіге, төртіншіге қаратып отырып айтып, бесіншіге былай дейді:

Бесінші, кесіп кезек жас жандарға,

Ақылы жастықпенен мас жандарға.

Жасынан жаман әдет тауып алып,
Әдептің сызығынан асқандарға.
Адасқан әркімдердің жолын қуып,
Жолынан жақсылықтың қашқандарға.
Әй, сіздер адаспаңыз, жас балалар,
Жақсылықты, жамандықты тастандар да,
Әдепке осы күннен мойын қойып,
Адамдық жақсылыққа бастандарда.
Жасыңда жақсылыққа үйренбесең,
Түзелу қиын жасы асқандарға.
Сіңеді сүйегіне жастағы әдет.
Аяғын өнбес асып басқандарға.
Қалмайды бір бойыңа сіңіп алса,
Қаншама бұл әдеттен қашсандар да.
Құдайым жатса берер берген жанға.
Ұстатпас жас өткен соң атсандар да.
Құйрығы қолдарыңа ілінбейді,
Ұстарға айла құрып басқандарда.

Баланы жастан тәрбиелеу – ақын ұстанымында ұлттық міндет. «Жаста үйрет жақсылықтың өрнегіне» дейді.

Алтыншы сөзді әйелдерге қаратып айтқан ақын қыз баланың тәрбиесіне талап қою жайында, оны тұрмысқа бейімдеу турасында ой қосып сөйлейді. Әйелдің тұрмыста кемдік көруінің жайы да назарда болған. Шарифат жөніне жетіп, өзі оқымысты молда Ғұмар Қараш мұнда исламдағы әйелге араша түру, әйел құқын қолдау негізінде ой төккен дейміз.

Кейбір жан санға әйелді есептемес,
Хақы бар нендей үлкен оны білмес.
Атына ашуланса қатын соғар,
Бейне бір оны күңнен артық көрмес.
Жүмсайды отқа, суға, күл, көмірге,
Үстіне өңді киім алып бермес.

Ақын осы ұзақ толғауында тағы да заман халін, оның жеке өкілдерінің тура, немесе бұрыс бағытын саралайды. Атап айтар бір мәселе, қай дәуірде де нақыл айтып, тәлім үйретіп отыру желісі жарысып отыратын қазақ поэзиясының дәстүрлі сипаттары Ғұмар Қараш шығармашылығында да көрініс тапқан.

Сонымен бірге жаңа дәуірдің көркемдік-эстетикалық мұраттарының талап, талғамына жауап беретін сұлу тіркесті, жанды, астары қалың, айтпағы жартылай жұмбақ өлендер де – Ғұмар Қараш шығармашылығының етене бір сипаты.

Ғұмардың ақындық айналымында «қырыс қайтып, бақ сөнуге» сынды сақтандырып отыратын, ұлттық тағдыр-талайының кие, қорғанындай оралымдар жиі ұшырасады.

XIX ғасырдың ең ортасында далаға «мініп көрер күші жоқ, сауып ішер сүті жоқ – ақша дейтін мал шыққанда» (Шортанбай Қанайұлы), сол ақшамен бірге дендеп жайылған дерт – атасын сыйламайтын ұл, апасын тыңдамайтын қыз, бауырдан байлық қымбат, билік қадірлі болған күндер туды ел басына. Сол жағымсыз, жат құбылыстар отарлық езгіде тұншыққан елді қара албастыдай қаптап басып алған болатын. Ғұмар өлендерінің негізгі өзегі жұртын осы кеселден сауықтырудың мұңы.

«Қазақтың атқа мінген адамдарына» атты шығармасында Ғұмар қазақтың таза, нұрлы, табиғи жаратылысынан аттамаған өткен дәуір, алыста қалған аяулы күндерін сағынады.

Бай еді ер қазақтың жарық күні,
Басып тұр қараңғылық нұрсыз түні.
Байқасам жан-жағыма көзім салып,
Келмейді замананың ешбір сыны.
Жайылып үрлық, өтірік тегісінен,
Жойылды бұл заманда сөздің шыны.
Әкеге бойсұнбайды туған ұлы,
Аға тілін алмайды жаман іні.
Бастаған халықтың көшін адамдары
Шықпайды ел қамында еш бір үні.

Көш бастай ел бастаған басшыларға
Осылай болар ма екен істің жөні.
Қайғы етіп кесер басын халқын көрмеу,
Айтар ма оңған деп ешкім оны.
Қоймаса бұл мінезді бас адамдар
Қорқамын қайнай ма деп елдің соры,

Ғұмар негізінен өсиет, өнеге өлеңге басымдық берген. Соған қоса шынайы поэтикалық тылсымның дәмін сезінуіне де айрықша талғам көрсетіп отыратыны болады дедік. «Шәңгерей өлеңдерін оқығанда» атты қысқа туынды ақын талғамы, ақынның өнерге қойған талабы дегізетіндей.

Көріп ғажап бұл ғазалны* қалдым қайран,
Мафһумы** неше түрлі алуан-алуан.
Теріліп Пушкин, Лермонд*** – қылса баян,
Айта алмас жүз мыңнан бірін ғаян****.

Ғұмар Қараш 1875 жылы Ішкі Бөкей Ордасына қарасты Қырқұдық деген мекенде дүние есігін ашқан. Қазіргі Батыс Қазақстан облысында. Әуелде ауылдағы молдадан сауат ашқан. Кейінде білімін кеңітіп, Ғұбайдолла Ғалінеевтің медресесін бітірген. 1902-1910 жылдарда өз елінде, Тіленшісай, Борсы атты жерлерде жаңа оқу жәдитпен балаларды оқытқан. Борсы – қазақтың XX ғасыр басындағы әдебиетінде айрықша көркемдік тәсілдерімен олжа салған әйгілі ақыны Шәңгерей Бөкеевтің мекені. Осы ауылда бала оқытқан Ғұмар Шәңгерейдің тәлімін көрген. Заман беталысына орай өзіндік шығармашылық бағытын түзе бастаған.

«Шәңгерей Ғұмарға орыс тілін үйретеді, орыс, еуропа өлеңдерінің көрнекті шығармаларымен таныстырады, басты-бысты роман, повестерді әңгімелеп береді. Ғұмар осы естігендерін ауыл адамдарына айтып таратады. Табиғатында зерек, білімге құштар Ғұмар өздігінен әр саладағы орыс тіліндегі кітаптарды оқитын дәрежеге жетеді. Бұған куә оның А.Некрасовтың «Соғыс қаһары» өлеңін аударуы Л.Толстой философиясымен таныстығы сияқты жайлар» (1, 6-б.).

Ғұмар Қараш 1917 жылғы Ресейде өткен Ақпан төңкерісін үміт-күдік аралас көңілде қарсы алған. Бұл тұрғыда, алда сынақты күндер барын Ғұмар білді, тым қуанып, әсериеле қойған жоқ деп, «XX ғасырдағы қазақ әдебиеті» зерттеу еңбегінде Сәбит Мұқанов дәл байқап айтқан болатын.

Ғұмардың заман ыңғайын саралау сұңғылалығы, жан-жақты, дүние біліміне көз тастаған сергек қалпы оны тек дін оқуын үйрету міндетінде қалмай, аумалы-төкпелі уақыттың ағынына түсіреді.

Ғұмар Қараш өмірін зерттеушілердің келтірген деректері халқына қызмет етуді өмірінің мақсат-мұраты санаған адамзат ақынның 1918 жылы діни мансабын біржола тастап, елге нақты қызмет ету, әлеуметтік өмірге белсене араласу жолына ойысқанын, туған елі Жәнібекке келіп, Ордадағы педтехникумда сабақ бергенін, 1918 жылғы 24-ші қыркүйекте болған Бөкей губерниясы мұғалімдерінің I съезінде және 1918-1920 жылдарда өткен сол губерния кеңестерінің I, II, III, IV съездерінде делегат болып қатысқанын айтады. Съездерде жарыссөзге шығып, өз пікірлерін ашық білдіріп отырған. 1919 жылы Бөкей губисполкомында істейді, сол жылы оған Ордада ұйымдастырылған айына екі рет шығатын «Мұғалім» атты тәлім-тәрбие, ғылыми-пән журналының шығарушылар алқасын басқару жүктелген. Бұл өзі тұңғыш қазақ кеңес педагогикалық журналы екен. Ғұмар Қараш осында «Педагогика» атты еңбек жариялаған. Ордада қазақ жазушыларының одағы іспетті ұйым құрып, «Дұрыстың жолы» атты газет шығарады. Шаруашылық жұмыстарымен шұғылданып, «Қырқұдық» атты артель құрысқан.

Ғ.Қараштың өмірінің ақыры қайғылы қазаға ұшырауымен ауыр ойға батырады. Көпшілік деректе 1921 жылы оны Құнаншапқан деген жерде өлтіріп кетеді. Сәбит Мұқанов дерегінде Ғұмардың қазасы 1927 жылмен даталанған.

«Қазақ тілі» газеті (1921, №36):

«Ғұмардың атын Россиядағы қазақ елі түгел біледі деп айтсақ та өтірікші болмаймыз. Қазақ еліне білімді, пікірлі қызметкерлердің өте керек болып тұрған заманында Ғұмар сияқты зор ғалымның қашқындар қолынан қылышпен кескіленіп өлтірілуі жанды күйдіреді, жүрегімізге от жағады. Уақытсыз кеткен есіл ер, топырағың торқа болсын, сенің атың, қызметің қазақ халқымен бірге жасайды деп жазған».

Ғұмар Қараш ғұмырбаянын зерттеуде, оның әдеби мұрасын, қайраткерлік ісін танып, бағалауда қилы көзқарастар болды. Қайшы пікірлер көп айтылды. Қилы қаулы-қарарлар бірде ақтап, бірде айыптап отырды.

Зерттеуші Қабиболла Сыдықов Ғұмардың шығармашылық өмірбаянын түзіп отырып, ақын туралы оң пікір айтқан ғалым Есмағамбет Ысмайыловты айрықша ілтипатпен атайды.

«1943 жылы «XX ғасырдағы қазақтың демократияшыл әдебиеті» деген кандидаттық диссертациясында ақын мұрасының мейлінше әділ бағалануы. Бірақ бұл кезеңде де әдеби мұраларымызға үрке қараған солақай белсенділер, сыңаршақ айтыс-тартыстар, баспасөз бетіндегі тырнақ астынан кір іздеген дүбәрә, дүмше сындар аз болған жоқ. Сондай сойқанды сындарға зерттеушілер де, олар тарапынан мұрасы дұрыс бағаланған Ғұмар сияқты ақындар да қайта ілікті. 1947 жылы «Қазақстан Коммунистік большевиктер партиясы Орталық Комитетінің», «Қазақ ССР Ғылым академиясының Тіл және әдебиет институты жұмысындағы саяси өрескел қателер туралы» дейтін қаулысы шықты. Онда Балқы Базар, Шортанбай, Мұрат, Шәңгерей, Сұлтанмахмұттармен бірге Ғұмар да феодалдық-реакциялық, буржуазиялық-ұлтшылдық сарындағы ақын делініп, шығармаларын оқуға тыйым салынды. Ғұмарды сол қаулыда «революцияға дұшпан буржуазиялық-ұлтшылдық Алашорда партиясының қайраткерлерінің бірі» деп көрсетті. Бұл қаулы қазақ әдебиеті тарихын, сондай-ақ Ғұмар сияқты көрнекті ақындар мұрасын жинап, зерттеуге, жариялауға кесек болған бірден-бір қанды қақпан болды» (1, 9-б.).

Ғұмар өз дәуірінің тынысы түскен өлеңдерді өнімді жазған ақын. 1911-1918 жылдар арасында бірнеше өлең жинағы шығады. Ғұмар Қараш тек өлең емес, түрлі жанрда, халқы қажет еткен салада тынымсыз еңбектенген, үзбей жазып отырған.

Бір жылда үш бірдей кітабы шыққан кезі де бар. 1911 жылы шыққан «Бала тұлпар», «Тумыш», «Қарлығаш» сынды кітаптарында ақын халық қамын ойлау үстінде, мазақ ғұмыр кешіп жатқанын көрсетіп отырады.

Кезінде шеберлікке шындалу барысындағы Сәбит Мұқанов айрықша атап көрсететін «Аға тұлпар» өлеңдер туралы жинағы туралы кейінгі зерттеушілер де оң пікірлер айтады.

«Аға тұлпар» (Орынбор, 1914) жинағында Ғұмардың ақындық шоқтығы бұрынғыдан да биіктей түскен. Ол өз сөзімен айтқанда «Заман жайын көзге алар» шын азамат ақын ретінде танылады. Уағыз, өсиет, насихат, тілек түрінде келетін өлең, толғауларының қай-қайсысында да замана, замана адамы жайында бағзы жыраулар өнегесімен өзінше толғанады.

Ақынның қасірет-қайғысы: патша отаршылары еркіндеп қазақтың бағзы қоныстан айрылуы: ары, діні мал болып ел ағасы жетім-жесірге қарамай, атақ, дәреже үшін арын сатуы, екіжүзділік, паңдық, арызқойлық, мансапқорлық, жіншілдік, надандық, парақорлық жол алып, елдің азуы: Ғұмар халықты өнер, білім жолына бастауды жастарға ғана аманат етеді, соларға үміт артады.

Ақынның бұл жинағында болмыс, ғарыш әлемі хақындағы өлеңдері де бар» (1, 14-б.).

Ғұмар Қараш мұрасын танып, бағалауда кезінде қағаберіс қалған бір мәселе – ақынның ағартушылық бағыттағы еңбегінің жалпытүркілік рухани кеңістіктегі мәні дер едік. Ғұмар Қараш поэзиясының пәлсапалық арқаулары, дәстүрлі поэзиямен сабақтасып жатқан негіздері, адамгершілік, ізгілік ұстанымдары, үйрену мектебінің халықтың, әлемдік құнарлары туралы, өлең құрылысындағы сипаттар, шеберлік, шешендік үздік қырлары көзге ілініп, ара-тұра болса да бағаланып, танылып келгенімен, жәдитшілдік ағым аясындағы елеулі еңбегі кейінде ғана назарға алынып, ой талқысына түсе бастады. Осында Мақсат Тәж-Мұрат зерттеуі мәнді (4).

Қазақстан Республикасы Тәуелсіздік алған кейінгі 20 жыл көлемінде әдебиет тарихын зерттеу, әдеби мұрасын тану ісінде елеулі өзгерістер өтуде.

«Бүгінгі Тәуелсіздік биігінен қараған сәтте артта қалған тарихи кезеңдер өзіне айрықша тартып, қоғамдық ой-сананың сан-саласын күн өткен сайын өзіне қызықтыра түсуде» (2, 3-б. Ө.Ө.).

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Мұқанов Сәбит. XX ғасыр басындағы қазақ әдебиеті: – Алматы: Атамұра, 2008. – 384 бет.
2. Әбдиманұлы Ө. Қазақ әдебиетіндегі ұлттық рух. – Алматы: Қазақ университеті, 2010. – 192 бет.

Резюме

Автор затрагивает актуальные вопросы изучения художественного наследия видного поэта Гумара Караша.

Summary

By studying current issues zatryagivaet artistic heritage of a prominent poet Gumarov Karash.

ШӘКӘРІМ ҚҰДАЙБЕРДІҰЛЫ ПОЭЗИЯСЫНДАҒЫ ОРТАҒАСЫРЛЫҚ ТҮРКІ ӘДЕБИЕТІ ДӘСТҮРІНІҢ КӨРКЕМДІК, ТАНЫМДЫҚ МАҢЫЗЫ

XX ғасырдың басы қазақ қоғамы үшін рухани құндылықтардың жаңғыруы, гуманизм идеяларының кең таралуы және қазақ халқының мәдени санасының даму кезеңі болды. Себебі, рухани сілкініс осы кезеңдегі ақын, жазушылардың шығармашылықтарынан анық байқалады. Алдыңғы қатарлы қазақ зиялылары халықты адамзат өркениеті жолымен дамыту бағыттарын білді. Олардың негізгі мақсаты – адамды ізгілікке тәрбиелеу, білімге, өнерге және кәсіпкерлікке баулу болатын. Қазақ ойшылдары «адам түзелмей, қоғам түзелмейді», – деген қағидалық ақиқатқа ден қойды. Халықты «адамды түзету» арқылы өркендету идеясына ерекше ден қойған философ – ақын Шәкәрім Құдайбердіұлы.

Ақын поэзиясындағы өзіне тән өлеңдік өрімдер мен өрнектерді, түр мен мазмұнды ашып көрсету маңыздылығы, сонымен қоса ақынның сан қырлы да, сырлы поэзиясының жан-жақтылығын да тану мәселесі де үлкен мақсатты істерді қажет етеді. «Ақынды зерттеп алғаннан кейін, ақын даралығының құпия сырын тауып алғаннан кейін, ақын даралығының құпия сырын тауып алғаннан кейін, міне сонда, оқушы оқыған ақынның, өзін бүкіл дүниені ұмытуы керек деген Гетенің ережесін қажетсіз басы артық нәрсе деп тастауға еріктісіз. Сонда ғана, сіздің қара басыңыз қайтадан ерікті болып, шәкірттікте, төрешіге айналасыз. Сіз ақыннан алдын ала өзіңіз кесіп-пішкен бағытыңызды емес, ол өз ұстаған жолына адал болуын, өзіне өзі, және тұлғасына қайшы келмеуін, өзінің бетін тұрған бағытынан бұрмауын талап етесіз (өйткені сіз оның бағытын оның өз шығармаларының түсіндіңіз, оған өз ойыңызды таңған жоқсыз), - қысқасы, сіз оның өзінің алған жолына тыңғылықты болуын талап етесіз, бұл тыңғылықтылық ақыл – парасат еңбегінің қажетті шарты болып табылды» [8, 216], – деген В.Белинскийдің пікірі ақынның дара қолтаңбасын оқырманның танып-білуі ғана емес, оны зерделей білу керектігін танытады.

Адамның жетілуі жайында Ж.Баласағұн «Құтты білік» еңбегінде көп келелі мәселелерді көтерген. Жеке адамның қалыптасуы жөнінде адамгершілік қасиеттердің маңыздылығын қоғамның дамуына етер әсерін көрсетіп берді. Қоғам дамуындағы адам ролінің ерекшеліктеріне, адами құндылықтардың маңызына көңіл бөлді. Ортағасырлық түркі әдебиеті дәстүрін Шәкірім де жалғастырды.

Ол адам бойындағы адамгершілік қасиеттер мен тұрпайы мінездің ара салмағын ашып, жіктеп, саралап отырады. Адам болмысының рухани дені қандай болуы керек дегенде, адамда ізгілік, ұят, сабыр, ар, мейірімділік, білімділіктің болуы, сонымен қоса Аллаға деген ыстық ықылас пен таза сезімнің болуын қастерлейді. Жүсіп Баласағұнның бұл еңбегі тек қана кісіліктің, парасатылықтың адам болмысын жақсартатын күш екені, бүкіл бір қоғам болмысы, адамның осы бір ішкі әлемінің сұлулығынан туындайтын содан жалғасатын тірек екендігін айқын көрсетеді.

Жүсіп Баласағұн шығармашылығында көрініс беретін Әділет, Бақыт, Ақыл, Қанағаттың адам дамуына, оның кемелденуіне тигізер әсерінің күштілігі айрықша. «Құтты біліктен» алар өнеге өте мол. Соның ішінде адамның өзін-өзі тануы, жетілдіруі ерекше сыпатқа ие. Дастандағы кейіпкерлер сұхбатынан үлкен ізгілікті танымды танимыз. Сонымен қоса, дастаннан алар ой, идея – адам бойындағы жаратылыстан бар адами қасиеттер мен ізгілікті ашу, оны дамыту. Мұнда адами қалыпты сақтау, әдеп, білім дүниелерімен қарулану үлкен маңызға ие. Адами қалыпты сақтаудың жолы ұят пен әділет оларға қарама-қарсы адамды кісіліктен ажырататын арсыздық, мақтан, жамандық, сараңдық, еріншектік сияқты қасиеттерді нақты мысалдармен жүйелейді. Адами сапаны жойып жіберетін ең бір қауіпті дүниенің бірі – зұлымдық. Сондықтан ол «зұлымдық - өрт, тисе өртеп қырады», - дейді. Адами сапаны күшейтудің бірден бір жолы осылардан бойынды аластатып, ада болу, өзінді-өзі тазарту. Жан дүниенді руханиландыру адамгершілік қасиетінді сақтап, кемелденуіне жол ашады деп түйіндеуге болады. Адамзат баласының өркендеуіне ішкі адами сапаларды күшейтіп, қалыпты жағдайда өзін-өзі сақтау, өзін-өзі меңгеру, сонымен қоса кіршіксіз тазалыққа да адами болмыстың жетіле алатындығы жайындағы танымды Иассаудің «Диуани хикметінен» табамыз. Әрине, бұл еңбек сөзсіз сопылық танымның ең бір өзекті дүниесі: Алла тану мен адам тану мәселесі. Себебі, адам баласына өзін-өзі жетілдіру, өзін Жаратушымен үйлесімділікке ұмтылу ол оңай жол емес.

«Бір» және «Барым өзіңсін» деген Иассауи танымына жету бұл екінің бірінің қолынан келе бермейді. Жан мен тән тазалығын қатар ұстап, әлі де жетіле алмай, оның «дидарына» ғашық болып,

әлі де күнәлімін деп көз жасын көл дария еткен Иассауи бабамыз үлкен махаббат иесі. Ол өзінің аллаға деген ыстық ықыласы мен сезімін, махаббатын «Диуани хикматінде» әдемі поэтикалық образдар арқылы суреттейді. Хаққа деген махаббатқа бөленген Иассауи дүниетанымынан адам жан дүниесінің кіршіксіз тазалануының тамаша үлгісін көреміз. Ол дәріптеген адами қалыпты, имандылықты тізгіндеп ұстайтын: ақыл, сабыр, мейірімділік, қайырымдылық, рахымшылық, т.б. қасиеттер.

Иә, Алла пендесіне мейірімді, кешірімді. Адам баласының осы ізгілікті қасиеттерді қалыпты жағдайда ұстап, Алласын тануға ұмтылу, Түп Иенің мейіріміне, шапағатына бөлері хақ. Сонымен қоса, Иассауи шығармашылығының негізгі кейіпкері – Адам, Адамның Алламен байланысы. Ал рухани жетілу, тазару, махаббат, қоғам, заман, ғылым, білім, жаманшылықтан сақтану, нәпсіні тыю – адам үшін өзекті мәселе. Иассауи шығармашылығынан адамның рухани жетілуі мен Аллаға деген пендесінің махаббат үлгісін, өнегесін көреміз. Оның дүниетанымын жалпы сопылықтың сатыларын айшықтайтын мына өлең жолдарына назар аударайық:

- 1351. Өтті ғұмырым, шарифатқа жете алмадым,
- 1352. Шарифатсыз тарихатқа өте алмадым.
- 1353. Ақиқатсыз мағрипатқа бата алмадым,
- 1354. Жолы қатты пірсіз қалай өтер, достар [38, 67].

Міне, Иассауи сопылық жолдың өтер сатылары мен жетер шыңын осылай айғақтайды. Сопылық таным мен поэзия Иассауи хикметтерінде әдемі өлең өрнегі мен небір нақыштарға толы. Онда Алла мен адамның арасындағы махаббат пен терең таным бірлігі жатыр. Сопылықтың өзіндік сөз қолданыстары, шарттары мен сопылық символдар арқылы тамаша поэзияның үлгісін көресіз. Бұнда адам жайлы оның ішкі әлемін бірыңғай қалыпты жағдайда ұстаудың өнегесі бар. Адамды рухани тазалыққа үйретер тәубә ету, қанағат, сабырлық, нәпсінді тыю т.б. сияқты адами болмысты айқындар тағылымдық дүниелер көп.

- 1571. Уә, дариға, арманменен өмірім өтті,
- 1572. Нәпсім мені алжастырды, шектен асты,
- 1573. Жан құсы шарықтады, рухым қашты,
- 1574. Надандардың өмірі желге ұшар, достар [38, 76].

Осылай өрілген Иассауи өнегесі өрісінді кеңейтер, танымынды ұштар, ойыңа ой салар үлкен бір фибратты дүние екені сөзсіз. Адамның өзін-өзі жетілдіру үшін, жандүниенді тазалау үшін қандай қасиеттерің басым болуы керек. Міне, осы мәселелерге Шәкәрім ақын өз шығармашылығында «Ашу мен ынсап», «Анық пен танық», «Ер қоспақ пен сөйлемек», «Мақтау мен сөгіс», «Талап пен ақыл», «Өзіме» т.б. өлеңдерін арнаған. Осы өлеңдерінде адам мінез-құлықтары жайында, оның жақсы болып қалыптасуына оған қандай мінез-құлық сапалары әсер етеді деген ойлар жатыр. Сонымен қоса ол адамның қандай шебер әдістермен жақсы мінез-құлыққа жететіні және олардың адами қасиеттерге айналу жолдарын көрсетеді. «Ашу мен Ынсап» өлеңінде алдымен адамның сапасыз қасиеттерін көрсететін жаман мінез-құлықтар жөнінде мысалдар келтіреді. Ол еріншектік пен ашудың адамға кері әсерін көрсетеді. Осы қасиеттерге жан бітіріп, оларды кейіптеу арқылы сөйлетеді:

Бір жағымнан Еріншек
Тағы келді салпылдап,
Болмаймын деп келіншек,
Ашу келді арсылдап.
«Елді сөк те жаманда»,
Деп ұрысты Ашуым, –
Иә, Осыдан кейін Сабыр келеді:
Сабыр келді аяндап,
«Жарамас – деп, – сасуың.
Бәріне де хабар сал,
Рақым, ұят, ар қайда?
Қаруыңды жиып ал,
Құр ашудың не пайда?
Қайратың мен Сақтығың
Көріне ме маңайда?
Өлше істің ақтығын,
Ынсап бар ма оңайда» [16, 51-52].

Осы өлең жолдарынан адамға тамаша іс әрекеттер жасау үшін де жаман істер жасауға да өз бойында мүмкін қабілеттер бар екенін байқаймыз. Алайда, Шәкәрім сапалы қасиеттерді баса айтып,

жаман мінез-құлықты, жаман іс-әрекетті, сапасыз дүниелерді қалай жоюдың болатын жолдарын көрсетіп отыр. Яғни, адамның өзінің бойындағы сапалы қасиетін қалай туындата алады еріншектік пен ашуды жеңу үшін, сабырға төрелік айтқызып, ол арқылы рахым, ұят, ар, ынсап дүниелерін адам бойына орнықтырудың қажеттілігін, олардың адамның бойына жоғалмайтын қасиеттер етіп сіңіру керектігін насихаттайды.

Адамның өзінің ішкі әлемін бағындырып, руханилық сапаны арттырудың бірден бір жолы – өзін-өзі тануы. Адамның ізгі жақсылығына кедергі болатын небір сапасыз ішкі дүниедегі нашар қасиеттерді жоюдың көздерінде Шәкәрім ақын поэтикалық өрнекпен көркемдеген. Ол адамның салдыр-салақтығы, жалқаулық, ашу сияқты дүниелердің адами қасиеттерді түмшалайтын жағымсыз дүние деп есептеген.

Еріншектіктен – салақтық,

Салақтықтан – надандық...

Бірінен-бірі туады,

Жоғалар сүйтіп адамдық [16, 102].

Өзін-өзі жеңіп, жалқаулыққа бой алдырмай, тәннің емес, жанның тілегін бірінші қойып әдеттенген адам ғана биіктіктен көріне алады. Осындай баяндаулар арқылы поэтикалық әдемі де әсерлі «ішкі әлемнің» қасиеттерінен де кейіпкер, образдар туындатады. Ол кейіпкерлері адамның ішкі болмысын айшықтайтын ой-образдар. Жалқаулық, еріншектік, салақтық, надандық еңбектен қорқады. Адамның адамшылығын ұштайтын рухын шыңдайтын да осы еңбек. Ақын еңбектің адам өміріндегі мәні мен маңызын жоғары қояды. Иә, адам баласы өз бойын билей алып, жанды рухани жетілдіруге қызмет етсе ғана, оның өмірі маңызды болмақ, ақын ойы осындай. Өлең сөзінің байыбына терең мән беріп, сөз өнерінің күдіретін, әдемілігін, нақышын келтіріп сөз кеңістігін байытқан ақынның көркемдік әлемі мен талғамы биік болатыны сөзсіз. Өлең өлшемі, өлең өнері ақындық жайында Әбунасір әл-Фараби былай дейді: «Біздің жазбамыздың осы жеріне жеткенде ақындық түйіндеудің әр қилы түрін белгілеу ләзім. Ақындық түйіндеуді өлшеміне, яки мазмұнына қарай топтау мүмкін. Өлшеміне қарай топтау әуенділікке немесе екпінге, тұжырымдау қай тілде екеніне байланысты, сонымен қатар музыканың деңгейіне де қатысты. Мазмұнына қарай ғылыми тұжырымдау тап басып болжау, поэзияны талдаушының, поэтикалық мәнді зерттеушінің, әр түрлі халық поэзиясы мен оның әрбір мектебін білетіндердің қаракетіне кіреді. Ондай араб пен парсы поэзиясын бүге-шігесіне дейін білетін білімдарлар біздің кезімізде де өмір сүріп отыр» [49, 71].

Ақын өлең өнерінің сәнін келтіріп, мазмұн, мәніне жоғары талаптар қоя білген. Сөздің өлең сөзіндегі орын мен талабын жақсы түсінген. Сөз – күдіретті. Сөз – бір әлем. Оның жұпынылығы оған бей-жай қараудан шығады. Сөз адам өмірін айшықтайтын, адам танымын танытатын дүние. Осы жөнінде академик С.Қасқабасов: «Ал, Абай ең басты мәселе етіп Адамды, оның жеке ісін, сезімін, тұрмысын, көңіл-күйін, басқа кісілермен қатынасын алады. Оның поэзиясында Адам – Алланың махаббатпен жаратқан ең ұлы, ең сүйікті туындысы. Сол себепті бүкіл әлемнің, қауымның, болмыстың темірқазығы – Адам. Оның мүмкіндігі мен күдіреті – орасан. Адам - өмірдің өлшеуіші, қозғаушы күші, тірлікті дамытушы, қоғамды түзеуші. Міне, осы адамды түсіну мен осы адамды тану міндетін алға қойып, Адамды – дүниенің биік мұраты деп түсінуі – Абайды Ренессанстық тұлға, ал оның поэзиясын қазақ Ренессансының басты екенін айғақтайды.

Адам баласы өмірде түрлі көңіл-күйді бастан кешеді. Оның қалай көрінуі адамның болмысы мен парасатына, мінезі мен ақылына байланысты. Абай лирикасы – оның барлық қуанышы мен қайғысының, үміті мен күдігінің... жалпы көңілінің айнасы», – деген ойды айтады [50, 33].

Шәкәрім ортағасырлық түркі әдебиеті дәстүрін жалғастыра отырып, адамгершілік, ізгілік, рухани дүниелерді жырлағанда ой-образдарды қолданады. «Иманым» топтама өлеңдері өте сырлы да бейнелі көркем сөздерге толы. «Ақ жүрек», «ақ ниет», «ар-ұждан», «таза ақыл», «шатақ дін», сынды сөз тіркестерінде поэтикалы бейнелі, мазмұны терең сөздер қолданылады. Осы сөз тіркестері астарында үлкен философиялық адамның ішкі құндылықтары жайлы терең толғамдар жатыр.

Кейіпкер бейнесін сомдауда адамның ішкі әлемін, сан түрлі қырын танытатын сөздерді жиі пайдаланады. Бір ғана «көз», сөзінен адамның ішкі әлемі жайлы, оның «ішкі көзі», «көңіл көзі», «кеудесінде болса көз», «жан көретін көз керек», «көкірек көзі» сөздері арқылы абстрактылы образдарды аша түседі. Қазақ поэзиясын биік белеске көтеретін тың туындылар арқылы ақын шығыс поэзиясының тамаша, сұлу поэзиялық өрнегін, мазмұнды, ойлы толғамдарын қазақи өрнекпен, нақышпен көркемдейді.

Шәкәрімнің әсіресе «Иманым» атты топтама өлеңдерінде сопылық сарын мен сопылық таным қазақи жүйеге сай жүйеленген:

Кел, аяқшы, қымыз күй,

Көпке бер де, маған бер.
Махаббат салды ауыр күй,
Жан қысылып, ақты тер [13, 148].

Осы өлеңнің соңында Шәкәрім өз түсініктемесін берген: «Бұл парсы жұртының баяғы өткен атақты білгіш ақыны Хожа Хафиз сөзінен қазақ тіліне аударылған. Осы күнгі Алаш ұранды халықтың һәм басшыларының басына келіп тұрған ауыртпалыққа дәл келетұғын сөз болған соң насихат болар деп жаздым. Оқушылар, естерінде болсын: Хожа Хафиздің «арақ» деп жазғанын мен көбінесе «қымыз» деп жазамын. Оның «арақ» («қымыз») дегені – ақыл, ғылым, хақиқатта «жар» – дос дегені, Алла тағала һәм табиғаттың көркемдігі. Мысалы: «Жаз таңының нұр желі» деген жырының мағынасы – бостандық келерде адамдардың әртүрлі партия толқыны табиғат тұрмысын шайқалтып, бізді қатты қайғыға салып тұрады дегенге келеді» [13, 149].

Шәкәрім Құдайбердіұлы поэзиясында адамгершілік, гуманистік, ағартушылық, демократиялық және діни философиялық мәселелерді көтере білді. Қазақ қоғамы үшін тағдырлық мәнді мәселелердің Шәкәрім өлеңдерінде синтезделініп көрініс табуы – қазақ поэзиясына енгізілген жаңалық. Ақынның көптеген өлеңдерін философиялық лирика ретінде бағалауға болады. Себебі, ақынның ойшыл, терең әлеуметтік мәселелерді қозғайтын поэзиясы оқырманын тәрбиелейді және парасаттылығын қалыптастырады. Өлеңдері мен дастандарында әлеуметтік шындыққа адекватты, сол кезеңдегі тарихи дәуірге саяси өзгерістерге сәйкес келетін терең психологизм де бар. Кейіпкерлері – сол тұстағы қоғамдық ортадан алынған шынайы образдар. Олардың сезімі, жандүниесі, болмысы өмір құбылыстарын түсінуі, адами күйзелісі өмірде болып жатқан шындықтармен қабаттасып жатады.

Ақын пәлсапаға толы толғаныстармен қоса монологтар мен дастандар үлгісінің өрісін кеңейтіп, өмір құбылыстарынан, тіршілік заңдылықтарынан әдемі әуезділік тауып, оны көркем сөзбен бейнелей білді. Шәкәрім ақын қазақ поэзиясын мазмұн, түр жағынан дамытып жаңа бір белеске көтерді. Осымен бірге қазақ поэзиясының көркемдік-эстетикалық талаптарының тұғырын биіктетті. Демек, Шәкәрім ақын көркем сөз шебері ретінде қазақ әдебиетін мазмұн мен пішін жағынан нығайтып, ұлттық поэзиямызды классикалық үлгіде жазылған туындыларымен байытқан суреткер.

Ұлттық өлең дәстүрінің тамаша үлгісін және жаңаша мазмұндау мен өрнектеуді, өлшем ырғақтарын түрлендіруді сан қилы әдіс-тәсілмен өрнектеу ақын поэзиясының жаңаша қыры. Көркем сөз шебері өзінің ақындық дүниетаным мен идеяларын бейнелеуде көркемдік құралдарды құбылта пайдалануға шебер.

Ақын поэзиясындағы философиялық көзқарастары поэмалары, азаматтық лирикалары, адам жөніндегі ұлағатты ойлары мен жаратушыны тану идеялары да қазақ әдебиеті мен мәдениетін, дүниетанымдық бағытын алға жылжытты. Шәкәрім ақын философиялық терең толғамдары мен дастандар үлгісін, қазақ өлеңінің өлең жүйесін ілгері дамытты.

Адамзат баласының «көкірек көзін ашуға», «жүрек пен қабылдау», «ақыл», махаббат, білім, ғылым дүниелерін мәңгілік адамзат өркеніне дамытатын күш екені айғақ. Міне, осылар жайында ой толғаған Абай мен Шәкәрімдерге дейінгі мұраларымыздың, түркі әдебиетінің берері мол.

Шәкәрім ортағасырлық түркі әдебиеті дәстүрін жалғастырып, қазақ поэзиясын тақырыптық, мазмұндық, жағынан да байытып, сонымен қоса ол адам болмысы жөніндегі тың ойларымен қазақ өлеңінің, қазақ дүниетанымының шеңберін кеңейтті. Адамның ішкі әлемін суреттеуде ешкімге ұқсамайтын даралық, өзгеше өлеңнің түрлерін әкелді. Оның өлеңдері қазақ дүниетанымының өрісін кеңейтіп, жаңаша ойлау, жаңаша тану үлгілерін көрсетті. Әсіресе адам психологизмін айқындауда өлең құдіретінің тамаша үрдісін таныта білді.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Жирмунский В. М. Теория литературы, поэтика, оптимистика. – Ленинград. – Наука. – 1997. – С. 405.
2. Құдайбердіұлы Ш. Иманым. – Алматы: Арыс. – 2000. 92 б.
3. Шәкәрім Құдайбердиев. Шығармалары: Өлеңдер, дастандар, қара сөздер. Құраст. М. Жармұхамедов, С. Дәуітов, [А. Құдайбердиев]. – Алматы: Жазушы. – 1988. – 559 б.
4. Иассауи Қожа Ахмет. Диуани хикмет (Ақыл кітабы). – Алматы: 67 б.
5. Нұрмұратов С.Е. Иассауи ілімінің мәні – рухани еркіндік // Иассауи жолы. 2005. – №2. 19-26 б.
6. Қасқабасов С. Абай поэзиясының ренессанстық сипаты // Абай. 2003. №1. 30 – 36 беттер.

*Айтбайқызы Н.,
Қазақ Қыздар Мемлекеттік педагогикалық
университетінің магистранты
Казезова А.,
И.Қ.Сәтбаев ат. Қазақ ұлттық техникалық
университетінің магистранты*

ҚАЗАҚ ЭПОСТАРЫНЫҢ ЖАНРЫНДАҒЫ КЕЙБІР ЕРЕКШЕЛІКТЕР

Фольклор арқылы бүгінге жеткен жырлардағы сүйіспеншілік пен имандылық, адалдық пен адамгершілік мәселелері - жазба әдебиеттің де ең басты, ең негізгі мәселелері санатында. Жалпы, тек қана шығарма мен өлең немесе сурет т.б. қандай да болсын өнер туындысы махаббаттың себебінсіз тумайды. Эпостағы ең алғашқы кезендердегі «батыр мен қыздың бірін-біріне құмартуы ғашық болу негізінде емес, уақыт аралығында әйелді керек еткендігінде» - деп санайтын зерттеуші Е.Вердиман бұл ойын әрі қарай былайша өрбітеді: «Первобытные охотники вели бродячий образ жизни и зависели от возможности добывать свежее мясо. Жили они почти исключительно в общество мужчин, поглощенный единственным, что его волновало и насыщало, - охотой. Лишь время от времени они начинали искать женщину, незаботясь, однако, о выборе» [1, 11 б.]. Әрине, бұл көнеліктің көзқарасы деуіміздің өзі ойландырады. Қайткенмен де бүгінгі күннің өзінде де құдай жаратылысының өзі «еркек – әйелсіз, әйел - еркексіз» бола алмайтынына, олардың бір біріне үлкен тартылыс күш арқылы ынтықтығын дәлелдейді.

Қазақ эпосындағы жар іздеу мотиві ерекше мәселе деп айтсақ та болады. Қазақ эпосындағы жар іздеудің мысалы батырлар жыры, көне архаикалық эпос, лиро-эпос немесе діни және тарихи эпостарда жиі кездесіп, бір-бірімен байланысып, ұштасып жатады. Егер батырлық жырларда батыр жарын жекпе-жекте, жарыста немесе қыздың, әкесінің жарлығы бойынша бір талабын орындауы арқылы үйленсе, лиро-эпостарда батыр қызға шынайы ғашық болу арқылы қосылады. Көне эпостарда батыр алдымен үйленуді немесе жар іздеуді мақсат тұтпайды, өзі жорыққа шығып ерлік жолында ғашық болып үйленеді. Осы көне эпостың бір ерекшелігі кейде ерді қыздың өзі таңдайды. Ал тарихи жырларда барлық жырлардағы секілді махаббат, сүйіспеншілік, сезімдік сипаттар көп көрініс беруімен бірге ұрпақ қалдыру мақсаты басым келеді деуге болады. Тарихи жырларда баяндалатын басты мазмұн халықтың өмір шындығы, шынайы болмысын елестету арқылы өткеннің сипаты танылады. Әлбетте, бұл жырларда оқиғаның дәлдігі сақтала бермейді, әр кезеңнің тарихи-әлеуметтік, қоғамдық-саяси жағдайы керемдік тұрғыдан бейнеленеді.

Қазақ эпосындағы әр жанр бір-бірімен тұтастай байланысып жатса, тарихи жырлардан мұндай байланысты көрмейміз. Бірақ мұнда да ерлік жасағанда оның халықтың қамы, отбасының амандығы, әділдіктің басым түсуі жолында жасалатынын көруге болады. Батырлар жырында кейіпкер өз ерлігін жар іздеу, таңдау мақсатында көрсетсе, тарихи жырларда халықтық, мемлекеттік мүдделері басты сипат алады. Тарихи жырлардағы басты кейіпкерлер - тарихта болған адамдар, сондай-ақ, анық тарихи оқиғаларға негізделген деп есептеледі. Бұл жайында С.Сәкенов зерттеуінде былай дейді: «Батырлар жырының классикалық үлгілерінде өмірбаяндық сарындар - батырдың ғажайып болып тууы, ерекше балалық шағы, тым ерте жасаған алғашқы ерлігі, үйлену үшін жорыққа шығуы ... негізгі мақсат етіп қойылған тарихи жырларда бұл сарындарға онша мән берілмейді» [2, 126 б.]. Әрине, бұл пікірмен басы бүтін келісуге болмайды. Жырларда қазақ қыздарына ерекше мән беріліп, олардың отбасында өзіндік орындары бар екені көркемдік тұрғыдан шынайы берілген. Сондай-ақ, жырдағы үйлену дәстүрі жан-жақты сипатталады.

Ал, діни эпостардың негізгі ерекшелігі мұнда діни ұстанымдар көбірек (неке қию, некеге дейінгі зандалар т.б.) суреттеледі. Өкінішке қарай, халқымыз орын алған солақай саясаттың салдарынан халық ауыз әдебиеті мұрасының қомақты саласын құрайтын діни дастандардан ұзақ уақыт бойы көз жазып қалды. Соңғы он-он бес жыл ішінде олардың қайта жарық көріп, көпшіліктің қолына жете бастауы қуанышты жағдай.

Кезінде қазақ халқы арасында ауызша да, жазба түрінде де кең тараған діни мазмұндағы қиссалар көп болған. Діни қиссалар имандылыққа, қанағат-ынсапқа, күншіл болмауға, біреуге зорлық-зомбылық жасамауға, жетім-жесірлерге көмек көрсетуге, қайырымдылыққа т.б. ізгі қасиеттерге үндейді.

Бұл жырларды тақырыптық жағынан Н.Келімбетов үш түрге бөліп қарастырған: бірінші топқа ислам дініне енгізу жорықтарын баяндайтын дастандар, екінші топқа өсиет, насихат көп орын алатын дастандар, үшінші топқа діни уағыздардан гөрі тұрмыс тіршілікке жақын дастандарды топтастырды.

Осы үшінші топтың қатарында «Жүсіп-Зылиха» дастанын атайды. Сондай-ақ, фольклорист - ғалым В.В.Радловтың жазбаларынан да ел арасындағы кітаби өлеңдерді яғни, діни дастандарды мазмұнына қарай бөлгенін аңғаруға болады. Рас, ғалым оларды арнайы атап бөлмеген. Әйтсе де, бірінші топқа - ислам қағидаларын, екінші топқа - өсиет, насихат айтатын өлеңдер, үшінші топқа - ислам қаһармандары туралы өлеңдер деп топтастырғанын топшылауға болады. Діни қисса, дастандарда жырланатын кейбір оқиға желісі көне архаикалық жырларға ұқсас келетінін кереміз. Екеуіне де тылсым күшке, құдайға, пайғамбарларға сену, аян беру, әйел адамының келеңсіз қылықтарын ібіліс ретінде санау, айдаһарлар, барсакелмес сапар шегу, сиқыршылыққа тән. Негізінен діни әдеп, шариғат ұстанымдарын насихаттау басым. Баяндалатын оқиғаның орындалуына байланысты құдайдың бар екеніне көз жеткізіп, сенімді нығайту көзделген. Сол сияқты бұл шығармалардың негізгі идеясы ислам дінін тарату, үгіттеу, насихаттау идеясын жүзеге асыру үшін пайдаланылған. Мұндай құбылыс діни дастандардың жанрлық ерекшеліктерінің бірі.

Тағы бір ерекшелігі діни дастандарда кейіпкердің үйлену сарынына байланысты неке кию, некелесу салтына аса назар аударылады. Расында да қайсібір жырды алсақ та онда тәрбие мәселесі көрініс табатынын әркез байқаймыз. Аталған діни қиссаларда тазалықты, инабаттылықты жоғары көтеретін, үйлену мен жар іздеу мотиві аса бір көркем, ғажайып суреттеледі.

Ғалым Р.Бердібаев жанрлар арасындағы байланыс пен айырмашылыққа тоқталып, оның мынадай ерекшеліктерін ашып берген: «Егер көне, архаикалық жырларда адам баласының дүниені білуі мен тануының бұлдыр, балаң кездері, сол шақтағы түсінігі мифтік, қиялдық түрде көрініс берсе, классикалық қаһармандық эпоста алғашқы қауым ыдырағаннан кейінгі ру, тайпа мүдделері үшін күрестің тәжірибесі әсіреленіп, биіктетіліп, тұтас бейнеленсе, романдық эпоста ерлік, Отан қорғау емес, адамның жеке бастың мүддесі, махаббат еркіндігі мәселесі алғы кезекке шығады» [3, 61 б.]. Әрине, жанрлық тұрғыдан алғанда осындай ерекшеліктерді байқауға болады.

Осыған орай, тек қана қазақ эпостық жырларда ғана емес әлем шығармаларында да көп кездесетін сарынның бірі – батырдың елден жырақ кеткен сапарында оның әйеліне әлдекімдердің көзі түсіп оған еркінен тыс үйленуге әрекет жасауы. Алайда бұл мақсат орындалмай, дәл үйленгелі жатқан күні батыр тағдырдың қалауымен тойдың үстінен түседі. Қазақтың «Алпамыс батыр» жырын терең зерттеген орыс ғалымы В.М.Жирмунскийдің: «Рассказ о возвращение героя из долголетнего безвестного отсутствия о приходе его неожиданным и неузнанным на свадьбу своей жены с соперником - самозванцем («муж на свадьбе своей жены» сохранился и двух разных версиях-новеллистическая или романической (западной) и героической (восточной)). Новеллистическая (романическая) версия имеет чрезвычайно широкое распространение в фольклоре и средневековой литературе европейских народов, но в форме в значительной мере модернизированной, утратившей черты богатырской сказки, столь очевидны»[4, 220 б.], - деген пікірі сөзімізге ұштық болады.

Көбінесе, қыздың ауылына жау келіп, сұлуды берсе қолынан, бермесе жолынан алып, әйел етпекші болып отырған ханмен қалың қол жатады. Міне, осындай батырдың үйлену кезі ғана емес, өз халқының алдындағы борышы, ерлігі, сынағы болып есептеледі. Рас, жырларда мұндай сынақ тек соғысу емес күш пен тапқырлық, немесе мергендік сайысы түрінде боп келеді. Қыз жақтан немесе жау қолынан әр түрі инициация түрлері орындалатынын көреміз. Айталық, Қозы Көрпеш қайын атасының еліне тазша кейпінде келіп, бақташы болуы, сөйтіп Қодармен, тоқсан серімен сайысқа түсуі де, бір жағынан осындай кәметтік сынақ, ал, екінші жағынан, оның өзінің сынағы болып есептеледі.

Сол сияқты, орыс кейіпкері Добрыня Никитычтың да әйелінің тойына келуі мен Алеша Поповичтің сайқымазақ кейпінде келуі де осы сарынның көрінісі. Осы тектес сюжеттік ұқсастықтарды "Алпамыс", «Қозы Көрпеш - Баян сұлу» т.б. жырлардан көруге болады. Егер, Алпамыс өз әйелінің басқаға үйлену тойында келсе, Көрпештің ғашығының үйіне жалшы болып келуі айтылады.

Сонымен бірге, ел билеушісінің өз қарауындағы қарашасының бірінің сұлу әйеліне кездейсоқ көзі түседі де, оның әйелін өзіне жар ету мақсатында күйеуін қиын тапсырмалармен алыс сапарға жұмсау секілді сарындар да кездеседі. Алайда ханның қалауы бола қоймайды. Қандай қиын сынақтар болса да жігіт сынақтан сүрінбей өтіп, ханның дымын құртады. Айласы бітіп, амалы құрыған хан жігіттің дегеніне көнеді. Оларды еркіне жібереді. Бұл жерде адал махаббатқа ешнәрсе де бөгет бола алмайды деген идея көрініс береді.

Осыған орай, қазақ эпостарында жар іздеу сарынының тарихи тамыры тереңге бойлайтынына көз жеткіземіз. Қай эпосты алсақ та, батырлардың бойынан да, ол тандаған жардың бойынан да жоғары адамгершілік қасиеттерді, дегдарлықты, сөзге тұратын далалық мәрттікті көреміз. Олар үшін адамгершілік қағидаларынан аттау атымен жат. Бұл жоғары қағидаға жауы да сақ тұрған. Батырлар жырларының берер тағлымы, таратар өнегесі осында.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Вердиман Е. Женщина в древнем мире. Пер. с нем. М.С.Харитоновой. Послесл. А.А.Вигасина.-М.:Наука. Главная редакция восточной литературы, 1990. -335с.:ил.(по следам исчезнувших культур Востока).
2. Сәкенов С.Б. Қазақ тарихи жырларының сюжеттері: тарихилығы мен типологиясы. -Алматы, 1995. -145 б.
3. Бердібаев Р. Эпос - ел қазынасы. Алматы: Рауан, 1995. Б. 344.
4. Жирмунский В.М. Сказание об Алпамыше и богатырская сказка. М., 1960. -335 стр.

Сыдықова С.,
өл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық
университетінің магистрі

АХАТ ЖАҚСЫБАЕВТЫҢ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ҚЫРЛАРЫ

Қазақтың сөз өнерінің киесі қапасыз дарыған шынайы қаламгер, іші-тысыңды бірдей өзектеп, өрнектей алатын қас суреткер һәм қоғам қайраткері әрі бәрінен кереметі – ұлы мұраты, үлкен ұлағатты азамат жөнінде не айтқан

болар едік!?

Халық қашан да өзінің ақиық адамзаттарымен күдіретті. Халықтың атын шығарып, әлемге танытатын – сол ұлттың озық ой мен өнегелі өнер қуған, жанын жалдап, тілін безеп, халқы үшін бойындағы бар жігер-қайратын сарқа жұмсаған, адамгершіліктің ақ жолын мұрат тұтқан перзенттері. Туған жұртының әдебиеті мен мәдениетін, рухани өмірін дамытуға үлес қосқан, елі үшін есепсіз еңбек етіп, туған халқының мерейін мейлінше үстем етуге тер төккен азаматтарын елі әрқашан есінде ұстайды.

Белгілі бір кезеңде өз халқына шамшырақ болып талмай қызмет еткен тұлғаны бетке ұстау, қалтқысыз қастерлей білу елдік қасиеттің өлшемі болса керек.

Өткенін еске алу – елдіктің белгісі, өткенін ұмыту – өшкендіктің белгісі, - дейді халық даналығы. Барын базарлай білу, мақтан тұтып, қадіріне қанығу өсетін елдің қасиеті, жақсылықтың нышаны болса керек.

«Көркем әдебиетті тек ұлы ақын-жазушылар жасамайды. Оның үлкенді-кішілі, ірілі-уақты өкілдері болады. Әдебиет тарихы әр кезеңде әдебиетке ат салысқан, оған өзінше аз да болса үлесін қосқан ақын-жазушыны ұмытпайды, ұмытуға тиісті де емес!» - деген Т. Кәкішевтің пікірі Ахат Жақсыбаевтың әдебиеттегі еңбегіне де арналғаны сөзсіз.

Ахат Жақсыбаев – ешкімге ұқсамайтын қаламгер. Ол-түсінікті жазушы, танымал жазушы, талантты жазушы. Шерхан Мұртазаевтің сөзімен айтсақ: «Талантты тану-қиын, танымау –қиянат!». Оның мінезі де, жазуы да басқалардан өзгеше.

Ахат Жақсыбаев өмір тәжірибесі мол, қоғамдық ойы биік, ел тірлігінің түйінді мәселелерін терең толғай білетін белгілі жазушылардың бірі болып саналады. Оның қазақ әдебиетінде өзіндік орны бар, өндіріп еңбек етіп келе жатқан қалам иесінің әдебиеттегі жолына тағы бір көз жібере отырып, ол тындырған шаруаларды, алған асуларын қалың оқушы қауымның есіне сала отырып, әдебиет саласында биік дәрежеде орнын алған жазушыға, қазақ әдебиетінің бүгінгі таңдағы жемісті бір бәйтерегі болып отырған қалам иесі.

Қазақ әдебиеті мен аударма саласының дамуына өз үлесін қосқан шығармашылық жолында өз жолын салып кеткен тұлғаның бірі - Ахат Жақсыбаев.

Алаштанушы, белгілі жазшы Тұрсын Жұртбай Ахаң жайлы: Шындығында да, ол бір жұлдызды жылдар екен-ау! Марқұм Бекең мен Ғафакеңнің, Оралхан мен Сағаттың, Маршал мен Кәрібайдың, Жарасқан мен Мараттың, Асқардың бейнелері әр қазақтың көз алдынан кетер ме десеңші! Жұлдыз десе – жұлдыз, жайсаң десе – жайсаң, азамат десең – азамат, жазушы десең – жазушы еді ғой сабаздар! Ахат Жақсыбаев сол жұлдыздардың береке басы бола білді. Сол жұлдыздардың қадірін біліп, қасиетін арттыра білді. Нағыздың нығызы дейтініміз де сондықтан», - деп жазады.

Тұрсын ағамыз осы мақалада Ахаң жайлы ағынан жарылып: «Әдетте аса орнықты көрінетін Ахат Жақсыбаев қызмет барысындағы өзі әділ деген пікір жөніндегі «Егеске» келгенде кез-келген «Бөгетті» жеңіп, қызметкерлеріне нағыз «Қорған» бола білетін «Қайтпас қайсардың» өзі. Кезінде Н.Тихоновтың: «Мұндай адамдарды кез-келген жерге, кез-келген уақытта шеге етіп қағуға болады. Сонда қайтып ол жерге ешқашанда алаңдамайсың», – деген өлеңі мәтел ретінде айтылып жүретін. Жалпы алғанда, Ахаң – Ахат Жақсыбаев сондай мықты да сенімді, шеге сияқты тұрақты, мық азаматтың нағыз нығызы».

Егерде адамды және оның еңбегін бағалауда және әділдікті ұстануда бойымнан бір нышан байқалып қалса, ол сол «Жұлдыздың» жұлдыздарынан, соның ішінде Ахат Жақсыбаевтан да, алған тәлім деп есептеймін», - деп Ахаңның жақсы ұстаз да бола білгенін айтады.

Оның шығармашылық өмірі ХХ ғасырдың 40-шы 70-ші жылдарына сәйкес келіп соңына көптеген туындылар қалдырды. Ол туындылары тұтастай бірнеше буынға рухани азық болды. Ахат Жақсыбаевтың қаламынан туған жұмысшы тақырыбындағы романдар мен повестер және басқа да естеліктер мен аудармалар биік дәрежеде әдебиетіміздің үлгілі шығармалары болды. Ахат Жақсыбаев «Егес», «Бөгет», «Қорған» сияқты шығармаларымен елге жақсы таныс. Жазушының бертін келе шыққан «Иса ақын» романдары қазақ әдебиетіне үлкен табыс алып келді. Сондай-ақ, қаламгер ақын-жазушылардың алдыңғы-кейінгі буын өкілдерімен жиі жақын араласып, қызметтес болуы «Жаны жайсаң жақсылар» атты естеліктер жинағы жарық көруіне себеп болды.

Ахаң жоғары білімді әрі *жан жақты сауатты*, қайраткер тұлға. Өз кәсібіннің білгірі ғана емес *энциклопедиялық білімінің* жан-жақтылығы жайлы жазушы Марат Мәжитов былай деп жазады: «Ахат Имантайұлының әлем халықтары тарихын өте терең білетін. Дүние жүзінде неше ұлт, неше ұлыс барын, олардың тегі қайдан шыққанын, жер көлемі, халқының саны, көсемдері кімдер, олар кімге иек сүйеп, табынады, олардың тілі, діні мен ділі көкірегінде сайрап тұр. Ал орыс княздары мен патшалары, қазақ хандары мен билері туралы мен естімеген деректер айтқанда, өз өрісінің қысқалығына үялғаннан басым айналып, құлағым шуылдайды. Кейде маған мынадай ой келетін. Осы Ахаңа “профессор” деген құрметті атақты бере салып, университетке ұстаздыққа қызметке алса, шәкірт-студенттердің мерейі бір қанар еді-ау, шіркін! Мен білетін Ахаңның математика, физика, химия ғылымынан да білігі өте жоғары...»

Ахат Жақсыбаев аударма саласында да өнімді еңбек етіп, көркем аударманың сапалық, көркемдік дамуына еңбегін сіңіріп, өзіндік келбетін қалыптастырды. Ол 1986 жылы Го Хаггардың «Маргарет ару» романы «Жалын» баспасында қазақ тілінде жарыққа шықты. Сонымен қоса, Рой Медведтің «Сталиннің серіктері» және Әнуар Әлімжановтың «Таным» повесін орыс тіліне аударған болатын.

Сонымен қатар әр жылдарда «Уақыт және қаламгер», «Сөзстан», «Бесжылдық белестері» жинақтарымен жекелеген очерктері жарық көрді. Шығармашылық ғұмырында осындай бірсыпыра салмақты да жауапты жұмыстар тындырған ақынның мұрасы жүйелі түрде зерттеу нысанына алынбай, зертеушілер назарынан тыс қалып келеді. Әдебиеттің түрлі жанрында өзіндік үлесі бар Ахат Жақсыбаев шығармашылығын арнайы түрде ғылыми бағытта талдау нысанына алу кезек күтіп тұрған маңызды мәселелердің бірі.

Ахаң редакциясының жұмысымен қатар, атақты партизан, ұлтымыздың мақтанышы, Халық Қаһарманы Қасым Қайсенов жөнінде роман - эссе жазып, оның екі-үш тарауын «Ақиқатта» жариялаған. Кейін бұл шығарма «Қайтпас қайсар» деген атпен кітап боп шықты. Кітап бір ғана Қасым Қайсенов туралы емес, Ұлы отан соғысындағы майдангерлердің асқан ерлігін сипаттайтын толымды шығарма.

Ахат Имантайұлы журналистік жолын қасиетті шаңырақ «Лениншіл жас» газетінен бастаған. Жастар басылымы Ахаңды шыңдап шынықтырды, талай талай іс сапарда болып, тәжірибе жинақтап барып, «Қазақ әдебиеті» газетіне бөлім меңгерушісіне ауысты. Отыз жыл бойына Қазақстан жазушылар үйінде «Жұлдыз» журналы, «Қазақ әдебиеті» басылымында қызмет істегені көпшілікке аян. 2006 жылы «Білім» баспасынан жарық көрген «Жаны жайсаң жақсылар» атты кітабы өзі сапарлас, қанаттас болған академик – жазушы, қазақ – кенес әдебиетінің классигі Сәбит Мұқанов, жазушылар – Ғабиден Мұстафин, Қасым Қайсенов, Әнуар Әлімжанов, Бекежан Тілегенов, Оралхан Бөкеев, сонымен қатар академик Әлкей Марғұлан, Халық суретшісі Әбілхан Қастеев жөніндегі ой – толғамдары, Қазақстан Республикасының Президенті Нұрсұлтан Назарбаевпен бірге Францияға сапары туралы материалы қызықты оқылады. Осы кітаптағы «Сәбенді қанша тықпаласаң да бір қалыпқа, бір арнаға сыйғыза алмайсың. Шыңдап қарасақ жұрттан асқан жазушылығы бар, тынымсыз күрескерлігі, қайсар қайраткерлігі бар, тындырған істері, жомарт көңіл, кең мінезі бар- осының бәрі сан- сала, сан тарауға жетелейді», - дейді. Көңілге қонымды, жүректен – жүрекке жететін сөз екенін мойындайсың. Жалпы алғанда, Ахат Имантайұлы не жазса да оқырманды сендіріп, иландырып, шынайы шындықтың өзін нұрландырып жазатынына тәнті болдым.

Осы естілгенде автор жазушы Ғабиден Мұстафин шығармашылығының құпиясын ашуға да тырысады. Терең ойлы сөз шеберінің ішкі жан – дүниесіне үңіле қарап, содан тәлім – тәрбие алуға ұмтылыс жасайды. Сөйтіп жазушыға:

- Қалай жазу керек? – деген сұрақ қояды.
- Біліп жаз. Бұл қай жазушыға болсын қатысты сөз, – дейді Ғабен.
- Ғабеке, шығарма оқиғадан туа ма, әлде идеядан туа ма? – деп сұрақ қояды автор.

– Менің өзімде идеядан туады. Әуелі, ақыл тәрізді. Шығарманың негізгі идеясын, жалпы бағытын айқындап алмай, жазуға қалай кірісуге болады – дейді Ғабен.

Бұл қасиеттер жас жазушыға да, тіс қаққан жазушыға да аса қажет ұлағатты дүниелер, автордың естелігі осы жағынан да, өмірді зерттеп, болжамдау жағынан да құнды екендігіне дау жоқ, Мұның өзі – ескірмейтін ұдайы бір – бірімен сабақтасып, жаңарып отырған – бір тарих.

«Тектілік табиғаты» естелігі академик Әлкей Марғұлан жайлы сөз етсе, «Тума талант» халық суретшісі Әбілхан Қастеев жөнінде ой тарқатады. Автор Әлкей ағаның ғұлама ғалымдарын, оның көп білетіндігін әңгімеге арқау етсе, суретші Әбілхан ағаның жаратылысынан тума талант екендігін көсілте жазады.

Кітаптағы «Қайсенөвтің қасиеті», «Қасым қайсенөв туралы сөз» естелігі «Қайсар қайтпас» роман – эссесінен өзгеше дүниелер. Қаһарман партизанның тыныс – тіршілігі, соғыстағы ерлігі туралы аз жазылған жоқ. Бірақ Ахат шығарма табиғатын дараландырып, әрі көркем, әрі тарихи туынды жазды. Қасым Қайсенөвтің өмірбаяндық портретін шебер қиюластырып, өзінде де, өзгеге де таныта білді.

Сөз өнерінің барлық саласында жемісті еңбек еткен жан-жақты дарын иесі Ахат Жақсыбаев көркем шығармашылықпен бірге өз заманындағы әдеби өмірдің зәру мәселелері төңірегіндегі пікір алысуларға да батыл араласып, жазу өнері жайлы ойларын үнемі білдіріп отырған.

Қалай болғанда да уақыт кідірмейді, бірақ адамның арманшыл әрекетшілдігі басым: ол бәрін жеңеді ілгері асуларға жетелейді. Біз әрдайым осы жолда сана ағысын сарқып еңбек етіп танылған азаматтарға олардың үрдісті өмір жолынан үлгі алуға тиістіміз. Осы санаттағы тұлғаның бірі, әрі бірегейі Ахат Жақсыбаев.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Вали // Ислам. Энциклопедический словарь. М., 1991
2. Қазақ Энциклопедиясы, 1 том
3. Жирмунский В.М. Сказание об Алпамыше и богатырская сказка. М., 1960
4. Қасқабасов С. Қазақтың халық прозасы. Алматы: Ғылым, 1984
5. Әжіғали С., Оразбек Е. Қазақтардың дінге сенгіштігі // Қазақ халқының дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары. 1-том. Алматы: Арыс, 2005
6. Селезнев А.Г., Селезнева П.А. Материалы для изучения культа святых в Сибирском исламе // Университеты как регионообразующие научно-образовательные комплексы. Омск, 2005
7. Арғынбаев Х. Қазақтың мал шаруашылығы жайында этнографиялық очерк. Алматы: Ғылым, 1969
8. Ахметов Ә. Түркі тілдеріндегі табу мен эвфемизмдер (салыстырмалы этнолингвистикалық зерделеу). Алматы: Ғылым, 1995

***Құрманқызы Ш. С.,**
Қазақ қыздар мемлекеттік педагогикалық
университетінің магистранты*

ҚАЗАҚТАРДЫҢ МИФТІК ТАНЫМЫНДАҒЫ ГЕНОТИПТІК ДІНИ ЖҮЙЕЛЕР

Қазақтардың мифологиялық тарихи даму жолында генотиптік діни жүйелер басым болды. Бұл ұғымға Профессор Т.Ғабитов төмендегідей анықтама береді: “Генотиптік діни жүйе деп -рулық-тайпалық қауымға тән ілкі ата текті қастерлеп, оларды жаратушы және қоғамдық өмірдің барлық салаларында шешуші күш ретінде қабылдайтын сенімдер мен нанымдардың бірлігін айтады. Генотиптік сенімнің орталық бейнесі –аруақ”. Ата-баба аруағын қастерлеу – сақтар заманынан осы күнге дейін жалғасқан дәстүр.

Қазақ халқының дүниетанымында Әулиеге табыну дәстүрі ежелден бар. Тәңірге сенген ежелгі түркілер Үмай ананы, Қызыр атаны, ата-баба аруақтарын желеп-жебеуші санап, оларға үнемі сиынып отырған. Күнге, Айға, Отқа табыну, ел иесі Көкбөріні қасиет тұту, су иесі Сүлейменге жалбарыну, тіршілігінің негізтөрт түлік малдың иелері — Қамбар атадан, Шопан атадан, Ойсыл қарадан, Зеңгі бабадан, Шекшек атадан жәрдем күту, т.б. ислам дініне дейінгі ежелгі нанымдар Қазақ халқының дүниетанымында күні бүгінге дейін сақталған.

Баба түкті Шашты Әзіз, Арыстан баб, Қожа Ахмет Иасауи, Бекет ата, Сопы Әзіз, Оқшы ата, т.б. Әулиелер білімпаз діндарлығымен де, қарапайым ізгілігімен де халық жадында мәңгілік сақталған. Қазақ халқы, сондай-ақ, ел қорғаған батырларды, ұлт бірлігін сақтаған билерді, ақыл-парасатымен тұтас аймаққа үлгі болған аналарды Әулиелер қатарына қосып, олардың аруақтарына табынып келеді. [2]. Демек, әулие культінің орнығуына жергілікті халықтың табиғат нысандарына табыну

жорасы, шаманистік мифологиясы, аруақтарды ұлықтау рәсімдері өзгеше лепте үндесіп, айырғысыз тұтастықта ұштасып, әбден кірігіп кететіні байқалады. Көзі тірісінде елді рухани тура жолға бастаған әулиелердің қайтыс болғаннан кейін де қадір-қасиеті тағы да арта түседі. Осыған орай олардың қабіріне кесене тұрғызылып, ол мұсылмандардың тұрақты зиярат ететін киелі мекеніне айналады. Мәселен, Қазақстандағы Баба түкті Шашты Әзіз, Арыстанбап, Ысқақ бап, Шайқы Ибраһим, Иасауи, Әулие ата, Қоңыр әулие, Бекет ата т.б. әулиелердің сағаналарына халық әлі күнге дейін тәу етеді.

Қазақтың әпсана-мифтерінде әулие кереметті көрсетуші, тылсым сырды шешуші, жоқтан барды жасаушы, батырларды жебеуші пір, дін жолында құрбан болушы тұлға ретінде дәріптеледі. Оның мұндай қызметтері, әлбетте, өмірдегі табиғат нысандарымен тікелей байланыста болып келеді. Мәселен, қазақ мифтерінде төмендегідей мотивтер тұрақты кездеседі. Елге белгілі әулиелер (Масат ата, Укаша ата, Түлкібас, Азанұр әулие, Шілтер әулие т.б.) намаз оқып тұрғанда, аңдып жүрген аяр жаулары оған аяқ астынан қастандық жасайды да, олар қаза тапқаннан кейін марқұмның денесінен (қанынан, ізінен, түкірігінен) жергілікті жағырапиялық нысандардың түр-түсі, кескін-келбеті пайда болып қалыптасады. Ал атса оқ өтпейтін қасиетті әулиенің осал тұсын дұшпанға айтып берген опасыз келіні (кейде тоқалы) қарғыстан меніреу тасқа айналады[4].

Ондай өлкелер Оңтүстік Қазақстан, Маңғыстау, Сыр бойында көптеп кездеседі. Мысалы, Укаша әулиенің қаза тапқанда домалаған басы еніп кеткен таудың қуысында киелі құдық пайда болса, Көзата қабірінің қасынан жанарды емдейтін бұлақ ағып шығады. Түлкібас әулие түкіріп қалғанда, он екі қарсыласы езіліп кетеді, сол жерде он екі шипалы бұлақ пайда болған деген аңыз бар. Бұл мифтерде халықтың ислам дініне дейінгі табынып келген табиғат нысандары туралы ежелден бері айтылып жүрген әпсана-хикаялары енді әулиенің қасиетті өмірбаянымен етене ұштасып, басқа сипатта жаңғырып, киелі өзен-су, тау-тас жаңа діннің күшті насихат құралына лайықталғаны және де соның арқасында осындай көрікті мекендер мұсылмандардың діни жоралғы өтеп, жиі-жиі зиярат ететін орнына айналғаны байқалады. Әулиенің ерекше кереметтерінің бірі - перзентсіз ата-анаға ұрпақ сыйлайтын қасиеті екендігі қазақ мифтерінде, ертегілерінде, эпостарында тұрақты дәріптеледі. Әсіресе әулиенің шапағатына қатысты пайда болған қасиетті нысандар мифте өте-мөте иланымды суреттеліп, тіпті сол өлкелер ел жадында бұлтартпас деректермен куәландырылып, бүгінгі ұрпақтың да бағзы заманғы ғажайыпты көруіне бағыт-бағдар нұсқалып, соның нәтижесінде мұқтаж жандар тәуап ете барып, ғұрыптық жора орындайтын нүктеге айналған деуге әбден болады.

Қазақта әулиеге қатысты мынандай ырымдарды кездестіруге болады. Мәселен, пұшпағы қанамаған бедеу әйел жуынып-шайынып тазаланып алған соң, әулие адамдардың қабіріне барып тәу етіп жалбарынса, сүйегі жазылып, бала көтереді деп ырымдайды[6].

Қазақтар әсіресе әулиелі жерлерді қастерлеп, қасиет тұтқан. Мысалы, Алпамыс жырындағы мына жолдарды алып көрелік.

Байбөрі байдың бәйбіше,
Жырының аты Аналық.
Жылай береді зарланып
Көрмедік деп самалық.
Жасымыз болса кеп қалды,
Енді қандай қылалық.
Мақұл десең алғаным,
Алаша төсек салғаным.
Әзіреті Сұлтанға
Екеуіміз де баралық.
Әулие қылса керемет,
Болар ма екен жаңалық?
Бермесе Құдай, не шара,
Далада өліп қалалық!

Осы айтқанға тоқтаған Байбөрі бабамыз ендігі жерде алды-артына қарамайды:

...Бір күндік жерге шұбады.
Сол уақтар болғанда,
Күн ұяға қонғанда.
Бір төбенің басында,
Үркердей боп тұрады.
Байеке, жолың болсын деп,
Қабыл болсын мұның деп,
Қол жайып, дұға қылады...

Оқиғаның әлі де сол Жиделі-Байсын жерінде өтіп жатқаны ақиқат. Осынау «Әулие қоймай қыдырған, Етегін шенгел сыдырған» сапар Баба Түкті Шашты Әзізге зиярат қылумен аяқталатындықтан, жыр жолдарын бөліп-бөліп беріп отырмыз.

... Аналық жазған аңырап,
Бү да көлік мінбеді.
Кей жерде жаяу үдеріп,
Кей жерде жатып түнеді.
Күннен-күнге түн қатып,
Бейшара әбден жүдеді.
Бірнеше күн жүргенде,
Өлдік-талдық дегенде,
Әзіретке келеді...

Жиделі-Байсыннан шыққан Байбөрі мен Аналық еш жерге аялдамай, Әзіретке-Түркістанға келіп жетеді....

Әзіреттің төбесін
Күндік жерден көреді.
... Көзінің жасы көл болып,
Отырған орны сел болып,
Жеті күн ұдай түнеді.
Бай-бәйбіше екеуі
Ешбір нышан білмеді.
Қожалардан бата алып,
Жапан кезген атанып,
Жоғары қарай өрледі....

Алпамыс жырында әруаққа, әулиеге сиынуда кейіптендіру мен адамдандыру фантастикалық қияли түсініктерге жүгінген. Сондықтан оларда идеялық тегі жағынан мифологиямен кіндіктес болып келеді. Дүниенің заңдылықтарын жете түсініп, пайымдай алмаушылық таным процесінің көне жүйелеріне негіз болады. Осындай көне методологиялық дүниетанымды принципті басшылыққа алған жыр мазмұнында адам мен шындықтың онтологиялық (заттық) тегі ажыратыла бермейді. Тіпті кәдуілгі (эмпириялық) сана оны дәл ажырата алғанымен, көркемдік сана үшін дәстүрлі түсінік даяр тұрған әшекей қызметін атқарады. Өйткені халықтық шығармашылық, фольклор дәстүрлі көзқарасты дүниетанымдық алғы шарт етеді. Қазақтар жақсылық істерді басқаратындарын әруақ, періште т.б, десе, жамандық істерді басқаратындарын пері, шайтан, албасты, жезтырнақ т.б. деп атайды.

Көне шамандық, тәңірлік дінмен қабаттаса жүрген мифологиялық таным, кейін келе-келе исламдық дінмен астасып, кірігіп кеткен түстары да болды. Бұрынғы шамандық, тәңірлік мифі исламдық сиынуларға ұласып, әулие басына түнеу, аталар аруағынан медет сұрау секілді мифологияға ауысады. Оны біз Алпамыс батыр жырын жырлаған жыршының фактілерінен көреміз.

...Сөйтіп, «алыстан ат арытып, тон тоздырып» жеткен Әзіреттің басына 7 кун түнегеннен кейін Байбөрі мен бәйбішесі Аналық «жоғары өрлепті».

Жағрафияны жақсы білетін азамат Түркістан қаласының өкпе тұсындағы қазіргі Кентау деген қала орналасқан жерден Қаратау сілемдерінің басталатынын бірден бағамдайды. Одан әрі таудан асатын жол Ащысай арқылы Теріскейге — Созак, еліне сұғына енеді. Ұзын ырғасы 40-50 шақырым жуықтап қалатын таудың жалпы ені одан асып түсу үшін біршама күш-қуатты қажет ететіні сөзсіз. Оның үстіне, еңкілдеп алға тарта беретін жазық емес, мұнан өткен адам жиі-жиі дем басып, ірілі - уақты қасиетті жерлерге тоқтайтыны тағы бар. Сол себепті жырда былай деп айтылыпты:

Әзіреті Қаратау,
Әулиенің кені еді.
Өзен сайын тастамай,
Бәріне бір-бір түнеді.

Кім біледі, осынау әулиелі-киелі жерлердің қатарында «Жылаған Ата», «Ұкаша Ата», «Балықшы Ата», Созақтың маңындағы «Жылтырақ Ата», «Қазаншы Ата», «Қарабура» сияқты әулиелердің болуы да ықтимал. Бірақ, жырды жырлаушы оны түстеп-түгендемейді. Тек: «Өзен сайын тастамай, Бәріне бір-бір түнеді» деп сыдыртып өте шығады.

Ендігі жерде жырдың оқиғасы Қаратаудың екінші Теріскей бетіне ауысады. Жырды жасаған адам бір қарағанда, осы өлкені бір кісідей білетін-ақ жан. Ал, екінші жағынан жалпы нобаймен сыдыртып өте беретін сияқты. Осы айтқанымызды жыр жолымен үндестіріп көрелік:

Ол уақытта Баба ата,

Томпайып жатқан жер еді.
Ат бесік салып басына
Қабірін бұлар түзеді.
Қалған малын сарып қып,
Бұған да үш күн түнеді.
Осымен өтті тоқсан күн,
Ешбір аян бермеді.
Күдер үзіп бөрінен,
Одан да әрі жөнелді...

Бұл жерде біз бүкіл әулие атаулыны кезіп, басына түнеген Байбөрі мен Аналыққа жыршы қалай болғанда да, атақты әулиені «Көк есегі астында, Ақ сәлдесі басында, Сырлы асасы қолында» деп суреттейді. Халық жүрегіне жақын болсын дегендегісі ме, қалай?!

Иә, сол әулие бабамыз есектен түспей тіл қатқандағы айтқаны:

Ей, бейшара, мүгедек,
Жаныңызға не керек?
Дейсің ғой маған үл керек,
Әулиені қыдырдың,
Жердің жүзін сыдырдың.
Маңдайына төбелеп.
Әрқайсының әр түрлі,
Мәртебесі бір бөлек.
Сен үшін бәрі қиналды,
Бір жерге тегіс жиналды.
«Бір үл бер» деп осыған,
Бір Жаратқан Құдайдың,
Тура өзіне жылады...

Билетін жандар Баба Түкті Шашты Әзіздің Сақы әулие Баба Түкті Шашты Әзіз — деген тіркеспен аталатынын да жақсы біледі. Мұндағы «сақылық» жомарттық деген сөз. Ол алдына келген адамның көңілін қайтармайтындығынан солай атанған.

«Алпамыс батыр» жырын жасаған ұлы жырау осыны білгендіктен, әулиелердің де әрқайсысының өзіндік ерекшеліктері мен атқаратын міндеттерінің болатындығын айтып өтеді, Солар айтқан ақ тілектің түйіні осы арада шешілгенін меңзейді:

Менің атым Шашты Әзіз,
Қыламын десең ықылас,
Жарылқады Жаратқан.
Ей, бейшара, көзінді аш,
Ұлыңның аты Алпамыс.
Қызыңның аты Қарлығаш.
Атса мылтық өтпейді,
Шапса қылыш кеспейді.
Қалмақтармен болар қас.
Түрегелде қолыңды жай,
Болады өзі өмір жас...-дейді.

Қазақ халқы тәңірге деген мифтік наным-сенімді Ислам дінін қабылдаған соң тонын өзгертіп, сол мифтік ұғымды қайта қабылдаған. Біз жоғарыда айтып отырған Байбөрі мен Аналыққа бата берген Шашты Әзіз, Қорқыт ата секілді тәңірлік діннің өкілі болса, Әзірет Сұлтан және өзге әулиелер Ислам дінінің өкілдері. Міне, қазақтың көне мифтерінде екі діннің де өкілдері кездесетіні сондықтан.

Қазіргі күндері ел мен жерді жаудан жан аямай қорғап, ерлігімен, әділеттілігімен көзге түскен, сол арқылы халық жадында сақталған Қабанбай, Бөгенбай, Наурызбай, Райымбек сияқты батырларды, Төле, Қазыбек, Әйтекедей билерді қастерлеп, оларға атап ас беру – осы дәстүр көрінісі. Артында қалған ұрпағы о дүниелік болған адамның аруағын риза етуді парыз санаған. “Өлі риза болмай, тірі байымайды” деген халық даналығында аруаққа деген көзқарас айқын көрініс тапқан.

Резюме

В этой статье отражено почитание в духов предков и поверие в решающей силе их в общественной жизни казахского народа.

Resume

In this article reflected the veneration in ancestral spirits and a belief in the decisive force of social life of Kazakh people.

А. БАЙТҰРСЫНҰЛЫ НЕГІЗІН САЛҒАН ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТТАНУЫ

Ахмет Байтұрсынұлының «Әдебиет танытқышы» жайлы осы уақытқа дейін күрделі мәселелер қозғалып, қазақ әдебиеті туралы сөз қозғаған ғалымдардың бұл еңбек тұрғысынан тілге тиек етпей кетпейтіндері жоқтың қасы. Еңбектің аты айтып тұрғандай әдебиеттің қыр-сырын танытып, сыртқары және ішкі әлемін ашатын бірден-бір туынды екені даусыз. А.Байтұрсынұлы елінің, халқының болашағы, ертеңі мен келешегі тек қана оқу-білімде, ғылымда екенін алғашқылардың бірі болып түсінген. Бұл еңбек 1926 жылы Ташкент қаласында басылып, таралымға шықты. Біраз уақыт ғылыми айналымда болып, автордың жазықсыз жазаға ұшырауына байланысты кітапты пайдалану шектелді. Содан бастап көптеген жылдар қолданыста болмай, қараңғы архивтерде жатты. Алаштың қамын жеп, күйін-күйттеген ғалым жайлы неше алуан кереғар пікірлер айтылды. Ұлтының тілі мен діні, әдебиеті мен мәдениеті туралы айтылған ойлары үшін «ұлтшыл», «кенеске қарсы» деген айыптар тағылды. Қазақтың қамы үшін ғалым айдауда болды. Қазіргі таңда ғалымның мол мұрасына қол жеткізіп, әдебиет тарихы мен теориясының атасына айналғанына еңбекпен табысып, керегімізге жаратуымыз қажет.

Ғалым аталған еңбекті «аңдату» деген тақырыппен ашып, өнертану, мәдениеттану мен сөз өнерінің ара-жігін айрықша түсіндіреді. Еңбектің тілі жатық, қарапайым сонысымен қатар өте түсінікті де ұғымды. Әрбір ойды, терминді Ахаңша айтқанда «пән сөздерді» дәлелді мысалдармен салыстыра отырып жеткізеді. Өнердің қалай пайда болғанын ғалым табиғатпен адам еңбегінің нәтижесінен туған құбылыс екенін аша айтады. «Табиғат ісінен шыққан жаратынды нәрсе» мен «адам ісінен шыққан жасалынды нәрселер» [1] арқылы өнердің қалыптасуын түсіндіреді. Ғалым көркем сөз өнерінің күдіретін сонау ХХ ғасырдың бас кезінде «тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйініндей» етіп айтқанына таң қаласыз. А.Байтұрсынұлы сөз өнерін өзге өнердің бәрінен де жоғары қояды да, өнер не үшін керек? өнердің мәнісі не? деген сауалдарға жауап береді. Оның мәнісін ғалым қазақтың сөз баққан, сөз күйттеген, сөз қадірін білген халық екендігімен байланыстыра отырып, оның атқаратын қызметіне назар аударып, «Өнердің ең алды – сөз өнері» деген қағиданы дәлелдейді. «Өнер алды – қызыл тіл» дейтін мақалына сүйеніп, сөз өнерінің қазақ елі тағдырындағы айрықша рөліне тоқталады. Сонымен қатар сөз өнерінің өнердің басқа түрлерінен яғни *сәулет* (архитектура), *сымбат* (скульптура), *кескін* (живопись), *әуез* (музыка) өнерінен айырмашылығын, артықшылығын түсіндіре отырып талдайды. «Алдыңғы өнердің бәрінің де қызметін шама-қадарынша сөз өнері атқара алады. Қандай сәулетті сарайлар болсын, қандай әдемі ән-күй болсын сөзбен сөйлеп, сүгіреттеп көрсетуге, танытуға болады. Бұл өзге өнердің қолынан келмейді» [1, 7-б.], ал көркем сөздің тегі мен түрін «*жан қоштау*» керегінен шыққан нәрсе»,– деп түйіндейді. Өнерді бұлай жіктеудегі ғалымның алға қойған мақсаты – өзі зерттейтін сөз өнерінің басқа өнер салаларынан ерекшеленетін айырмашылығын түсіндіру.

А. Байтұрсынұлы сөз өнерінің бір парасы болып табылатын «әдебиет» сөзінің ауқымын кең шеңберде ашып береді: «*Сөз өнерінен жасалып шығатын нәрсенің жалпы аты шығарма сөз, ол аты қысқартылып көбінесе шығарма деп айтылады. Ауыз шығарған сөз болсын, жазып шығарған сөз болсын, бәрі шығарма болады. Шығарманың түрлері толып жатыр. Оның бәрін шумақтап бір-ақ атағанда арабша әдебиет, қазақша асыл сөз дейміз*» [1,11]. Шығарма сөздің бәрінен бұрын байқалатын тысқы нәрселері: 1. Тақырыбы; 2. Жоспары; 3. Мазмұны; 4. Түрі» [1, 12-б.]

Яғни, «Ауыз шығарған сөз болсын, жазып шығарған сөз болсын, бәрі шығарма болады» дейді. Ал біз білетін көп қолданыстағы әдебиет (litteratura – жазылған, littera – әріп сөзінен келіп шығады) түсінігінің «ақындық өнер», «поэзия» түсініктерінің орнын алмастырып келгені белгілі. Байтұрсынұлының бұл жерде асыл сөздің баламасы ретінде айтқан «арабша әдебиет, қазақша асыл сөз дейміз» деуі де жай емес. Себебі, бұл терминдердің таза мағыналық өлшемін таразылағанда, асыл сөзге жақын болып шығатыны латын тілінен келгенінен гөрі араб тілінен келгені (түбірі *أدب* әдеп, көркем мінезді иемдену, әдептілік, әдепті сөйлеу, сұлу сөйлеу т.б. мағыналарды білдіреді, осы мағыналардың барып тірелер шыңы – асыл сөзден тіптен де алыс емес). Мағыналық жағынан соңғысының шеңбері кең болып тұр. Адамға рухани қажеттілік – сөздің асылы ғана дегенге саяды. Ал, асыл сөздің ғылыми анықтамасына келсек оған қазіргі әдебиеттану да нақты жауабын бере алмай отыр. Мәселен, француз әдебиетінің маманы, аудармашы, теоретик ғалым С. Зенкин бұл мәселеге

орай келесі пікірді алға тартады: «Затруднительными оказываются и попытки дать научное определение литературы, описать круг объектов, которые к ней относятся. "Литература — это вымышленное повествование", "литература — это изящная речь", "литература — это мышление в словесных образах": вот уже ряд определений, каждое из которых раскрывает нечто существенное, некую реальную сторону литературного факта, но все они не удовлетворяют критерию полноты, а порой и непротиворечивости» [2,16]. Әдебиеттің екі бірдей (әдебиет дегеніміз ойдан шығарылған сөз, бұл оның алғашқы құрылымдық анықтамасы – а; екінші құрылымдық анықтамасы - әдебиет жүйелі реттілік тілі - b) негіз қасиетін талдап келіп семиотик ғалым Ц.Тодоров, олардың пәннің қасиетін беруде тікелей біржақтылыққа ұрындырып келгенін айтады . Сөйтеді де, бұл екі қасиеттің де жүгін арқалайды деп дискурс (француз тілінен мағыналық жағынан аударғанда, дискурс – сөйлеу, пікір алмасу дегенге саяды) сөзіне басымдық береді. «...необходимо ввести родовое по отношению к понятию литературы понятие дискурса (discours). Это - структурная пара к функциональному концепту "употребления" (языкового) (usage). ... Специфика дискурса определяется тем, что он располагается по ту сторону языка, но по эту сторону высказывания, т. е. дан после языка, но до высказывания» [3, 366]. Алайда, ғалым ұсынып отырған дискурстық жүйе асыл сөздің өзіне тән ерекшелігіне қан жүгірткенімен, оның кең мағынасындағы рухани талғам тұрғысынан келіп шығатын спецификалық мәніне жауап береді дей алмаймыз. Әрине, бұл жерде біз дискурс табиғатын ашып беруді мақсат тұтпадық. Тек, сөз өнеріне деген жаңа талап тұрғысынан жазылып жүрген дәйекті, дәйек ретінде айта кетуді ғана ойладық. Немесе, Байтұрсынұлы түсінігіндегі асыл сөз бен жоғарыда келтірілген дискурстың түсінігі мүлдем кереғар ұғымдар. Бірі асыл сөздің асыл болатын белгілері болады десе, бірі әдебиетте олай болуы шарт емес, барлығы да пікір алысу болады дейді. Яғни, былапыт сөзбен екі адам ұрысып қалса ол да пікір алысу; пікір алысу болғаннан кейін ол да әдебиет. Яғни әдебиет сөздерінің ешқандай түрі, өз сүйкімі, шекарасы болмайды. Бұл енді қисындық синтездің (техногендік һәм философиялық ойдың синтезінен) жетістігі. Дискурс тек соны ұтымды қолданып тұр, әдебиетке. Ал енді мұның шешімі қалай болары уақыт еншісінде. Жалпы біз білетін көркемдік дүние тарихында (егер ол көркемдікті бүтіндей құшағына алғысы келген жағдайда) дискурс тектес қаншама эксперименттердің ғұмыры келте болып келгендігі басы ашық мәселе.

А.Байтұрсынұлы әдеби, мәдени мұрамызды жазуда, зерттеуде және оны насихаттауда сол уақыттағы айтулы шығыстанушы ғалымдардың алдыңғы сапында тұрады. Көп халықтарда енді ғана қолға алына бастаған жәйттерге ғалым сонау XX ғасыр басында-ақ өз тұжырымын айтып, өз бағасын береді. Жалпы А.Байтұрсынұлы жазба әдебиеттің тарихи жүйесін – діндәр дәуір және ділмәр дәуір деп екіге бөліп қарағанда тек хронологиялық шартты дәуірлеу тұрғысынан келмеген де болса керек. Бұл жөнінде А.Ісімақова «Ахмет Байтұрсынұлы үшін қазақ әдебиетінің хронологиялық шеңбері ғана емес, сөйлеу жүйесіндегі әуезе, толғау, айтыстың орнын айқындау маңызды болды» [4, 109-б.], – деп жазады. Қалай болғанда да, егер әдебиеттің тарихын қоғамдық сананың тарихы деп ұқсас, ғалымның ұсынған бұл екі атауы да жалпылай алғанда өздерінің ішкі мазмұнын дөп басып ашып тұр. Діндәр дәуірдің мақсаты діни-танымдық үлгіге құрылса, ділмәр дәуірде ділмәрлық та, шеберлік те, көркемдік мақсат та қатар келеді. Осы мән-мағыналық тұрғыдан алғанда бертіңгі әдебиет тарихын діндәр, ділмәр деп бөлу сәтті шыққан. Бірақ, жалпылай мағыналық жүйелеу бір басқа да тарихи жүйелеу бір басқа болатыны белгілі. «Әдебиет танытқышта» осы тұсы да ескеріліп, әдебиет дамуындағы Абайдан кейінгі кезең «Сындар дәуір» делініп, оның да жеке жүйесі беріледі. Сонымен ішкі мазмұндық талап тұрғысын алып қарағанда А.Байтұрсынұлы жүйесінде ділмәр дәуір мен сындар дәуірдің алаңы бір болып шығады да, діндәр дәуірдің қазақ әдебиетіне қатынасатын жерін бөлек алып тарихи түсіндірме ретінде беріледі.

Қорыта айтқанда, қазақтың ұлттығы мен егемендігін бүгінгі таңда бүкіл дүниежүзі танып, мойындап отырған тұста ғасырдан ғасырға жеткен мәдени мол мұраларымыз ел игілігіне айналуда. XX ғасыр басында тұңғыш рет Ахмет Байтұрсынұлы «Әдебиет танытқыш» атты ғылыми-теориялық еңбегінде ұлттық әдебиеттанудың негізгі ұстанымдары мен тұжырымдарын әлемдік контексте қарастырған әрі ғылыми тұрғыда негіздеген өміршең зерттеулерін қалдырды.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Байтұрсынов А. Әдебиет танытқыш. – Алматы: Атамұра, 2003.
2. Зенкин С.Н. Введение в литературоведение. Теория литературы. М., 2000Г.
3. Тодоров Цв. Понятие литературы // Семиотика. М., 1983.
4. Ісімақова А.С. Асыл сөздің теориясы. – Алматы: Таңбалы, 2009. – 376 б.

Ғ. МҮСІРЕПОВ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ШЫҒАРМАЛАРДЫҢ ХАС ШЕБЕРІ

Көркем әдебиеттегі психологизм табиғаты – бүгінгі таңдағы әдебиеттану ғылымында өте жиі сөз бола бастаған күрделі теориялық тәжірбиелік мәні мол мәселе. Әдебиеттің негізгі предметі адам болғандықтан, оның рухани әлемін, ой-сезімін, түсінік-түйсігін, дүниетанымын, ішкі қайшылықтарын ашып көрсету – суреткердің негізгі міндеттерінің бірі.

Қазіргі таңда әдебиеттанушылар мен әдеби қауым үшін қалыптасқан жағдайға айналған психологизмнің өзіндік ерекшеліктері бар.

Қазіргі таңда әдебиеттанушы қауым үшін «сәнге» айналған психологизм дегеніміз не? Оның жалпы әдебиет үшін қаншалықты маңызы бар? Ең алдымен психологизм қалай пайда болды және ол әдебиетте қандай орын алмақ?

Сонымен орыстадың «Әдебиеттану сөздігінде» психологизм «адам психологиясын тұлғаның іс-әрекетіндегі импульстер мен стимулдардың жиынтығы ретінде қарайтын әдеби талдаудың түрі» деп көрсетілген(1).

Ал С. Ожеговтың «Орыс тілі сөздігінде» «Психологизм – психикалық, жап күйзелістерін терең суреттеу», -деп қысқы ғана анықтама берген (2,557). Ал бұл анықтама әдебиеттегі кейіпкерлердің және әлемін ашуға талпынған жазушы еңбегінің ширек қана бөлігін көрсете алады. Екінші жағынан алғанда әдебиеттегі психологизмнің негізгі шарттарын бере алады.

Ал психологизм көне грек тілінен аударғанда «psyche» - жан және «logos» - деген сөзді білдіреді. Яғни ол жанның тілі ретінде әдеби процеске енеді.

Адамды жеке тұлға ретінде таныту үшін жазушы қолданатын әдебиеттегі әмбебап әдіс-тәсіл десе де болады.

Ал негізінен алғанда шығармадағы нақтылы кейіпкердің көптеген жан арпалыстары мен күйзелістерін толыққанды әрі мәнді етіп көрсете білу жазушының алдына қойған идеялық шешімімен, қалыптасқан стилімен, адам жанына талдау және сараптау жасайтын оның әдістері мен тәсілдеріне, керек десеңіз қойған мақсатымен тығыз байланысты екендігі айтылып жүр (3).

Әдебиеттегі психологизм кейіпкердің толқынды тұлғасының танылуына өз әсерін тигізетін әдеби талдаудың бір түрі ретінде әдебиетте кең орын алып келеді. Көркем шығармадағы психологизм ең алдымен әдеби қаһарманның сезімі мен эмоцияларын, ойлары мен толғаныстарын терең хәм толық бейнелеу болып табылады.

Бұл ретте қазақ әдебиетіндегі психологизм мәселесін жете зерттеген ғалым Б.Майтановтың: «Психологизмнің негізгі қызметі - өмірлік шындық пен көркем шындықтың жанды тамырластығын сақтау», - деген пікірімен толық келісуге болады (4,4). Яғни негізгі өмірлік шындықты шығармасына арқау еткен жазушы шығарма идеясында көрінетін көркем шындықтың арасына сыналай енетін нәзік байланыстардың арақатынасын қалай және қандай тәсілдермен білдіреді? Егерде шартты түрде өмірлік шындықты тақырып деп алсақ, көркем шындық сол тақырыптың жазушы қиялы мен қаламында өзгеріске ұшырап, жаға бір идеяны көтеруі болмақ. Ендеше, ол екі аралықтағы нәзік байланыстың ең басты көрінетін тұсы психологизм болмақ.

Себебі жазушы кез келген өмірлік шындықты өзгерте алады, оның өзінің жазушылық шеберлігіне сала отырып, өңдеп, қырлап, саралап, зергерлеп жеткізе алады.

Психологизм әр түрлі шамада эпос, драма, лирикаға бірдей тән. Ол әдеби материалдың мазмұнын құрай отырып, мазмұнды ашатын формалық шешімдерді де тауып береді. Психологизмнің негізгі қызметі - өмірлік шындық пен көркем шындықтың жанды тамырластығын сақтау. Бұл ретте осы құбылыстың ішкі салалары есебінде даралау мен жинақтау, ұлттық, жалпыхалықтық, дерек пен қиялдап қосу, автор бейнесі, шығарманың заттық құрылымы іспетті түрлі мәселелердің өзара ықпал, әсері мен табиғи синтезін атау керек. Осы тұста әдебиетіміздің дамуына үлкен үлес қосқан М.Жұмабаев, Ж.Аймауытов, Ғ.Мүсірепов, Б.Майлин, М.Әуезов, С.Сейфуллин, М.Дулатов сынды қаламгерлердің адам жанының психологиялық қатпарларын шынайы ашып бергендігін ерекше атауға міндеттіміз.

Солардың ішінде басты назарда Ғабит Мүсірепов прозасындағы психологизм мәселесі. Ғалым қазақ әдебиетінің үлкенді-кішілі бірнеше жанрларын өркендетуге кезінде белсене араласқан көркем сөздің зергері. Мәселен, оның қаламынан шыққан көркем әңгіменің қай-қайсысы да психологиялық

мазмұны терең, жазылу шеберлігі көзартарлық әсем де мінсіз шығарма ретінде есте сақталып отырады.

«Алғашқы адымдарда» колхоз құрылысының қазақ шаруаларының тіршілігіне, психологиясына әкелген өзгерістері көрініс тапқан.

«Талпақ танау» (1933)- Ғ.Мүсіреповтің ғана емес, отызыншы жылдарындағы қазақ әңгіме жанрының айтулы табыстарының бірі. Колхоз болып ұжымдасқан шаруалардың дәстүрлі кәсіптерімен бірге оның жаңа түрлерін де игере бастағаны, шаруашылықтағы жаңалықтардың ауыл кедейлерінің психологиясына айтарлықтай өзгерістер әкелгені шебер суреттеледі. /5.365-366/

Осы жоғарыда айтылған «Қос шалқар» мен «Талпақ танау» сияқты әңгімелерін жаңа қоғамның, жаңа өмірдің ықпалы арқасында адамдардың тағдырындағы, ой-санасындағы елеулі өзгерістер айқын суреттелген.

Осы он жылдың ішінде (1928-1938) оның қаламынан: «Қос шалқар», «Талпақ танау», «Көк үйдегі көршілер», «Күсен» және т.б. әңгімелер; «Тулаған толқында», «Алғашқы адым» повестері; «Ана» циклындағы қысқа новеллалар; «Әдебиет айтысына», «Мен қалай жаза бастадым», «Мұхтардың хаты туралы», «Қазақстан» баспасының айы», «ҚазАППтың бүгінгі міндеттері», «ҚазАПП жаңа дәуірде», «Социалистік құрылыс дәуірі–түрі ұлттық мазмұны пролетариаттық көркем әдебиеттің өркендейтін дәуірі» және т.б. сын мақалалар туды.

Ұрпақтар сабақтастығы қазіргі кезеңнің өзінде де өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Ғабит Мүсіреповтің «Жеңілген Есрафил», «Тарландар», «Бірінші фонтан» сияқты әңгімелерінде жазушы еліміздегі еңбек адамдарының қажырлы кейпін жақсы танытып, өз замандастарының үлкен мұрат - сезімін биік шабытпен психологиялық толғаныспен ашып берді. «Өмір жорығы», «Қыран жыры» әңгімелері терең ойлы сез шеберінің қолынан шыққан бөлек туындылар. Бұлар – барлық адамзат атаулыға ортақ ізгі мақсат – ұрпақтар сабақтастығын түйіндеп, адам жанының ішкі әлемін талдап берген терең мағыналы психологиялық кемел шығармалар. Бастан-аяқ салиқалы ойға, философиялық толғаныстарға негізделген бұл әңгімелердің кім-кімге де берер ғибратты тағылымы, эстетикалық нәрі мол. Мәңгілік өмірді лайықты түрде жалғастыру үшін табанды күреске, жалынды жігерге баулитын өршіл, өміршең идея – аталған шығармалардың зергерлікпен өрілген негізгі арқауы.

Ғабит Мүсіреповтің жазушылық жолы – бірте-бірте сатылап өсу жолы. Проза саласында жазушы ең алдымен шағын жанрларда қалам тербеп, машықтанғаны белгілі. Әңгіме, новелла, очерк, публицистика, повесть жанрларын еркін меңгеріп барып, ол кейінірек романға ауысты. Сөз зергерінің творчестволық жолындағы психологиялық туындылардың қатарына қосылған оның «Ұлпан» романы еді. Өзінің бар ерекшелігімен, көркемдік бітімімен, эстетикалық әсер күшінің молдығымен, адам жанының асқан сезімталдығымен романда көрінетін Ұлпан — бүкіл қазақ әдебиетіндегі оқшау тұрған әдеби образ. Романдағы Ұлпан бейнесін суреттеуге Ғабит Мүсірепов бүкіл өмір бойы іштей дайындалып, көп ізденіп, толғанғаны мәлім. XIX ғасырдың екінші жартысындағы қазақ халқының әлеуметтік — тарихи өмірін терең зерттей келіп, жазушы тарихи фактілерді өмірде шын болған оқиғаларды, адамдарды шығармасына негіз етіп алған. Ұлпан өмірінің хикаясын шерте отырып, автор сол тұстағы бүкіл халық, қоғам өмірінің айқын суреттерін психологиялық тұрғыда жасап берді. Ұлпанның екінші басты қасиеті – өз заманындағы көне ескілікке, әсіресе, әйелдерді қорлап, кемітетін феодалдық әдет-ғұрыпқа қарсы батыл күресуі, халық өміріне ауадай қажет жаңашылдыққа, прогреске ұмтылып, елге айтарлықтай үлгі-өнеге көрсетуі. Ұлпан образының әлеуметтік бітімін әрі көріктендіре, әрі биіктете түскен шақ жазушының психологиялық тұстарды шебер пайдалануында. Үшінші, үлкен адамгершілік, зеректік, ақылдылықпен қатар Ұлпанда қайраттылық, өткірлік, қаһармандық мінез бар. Ел, халық намысы үшін оның жалындап жарқ еткен тұсы да шығармада қапысыз бейнеленген. Романдағы Ұлпан – сол негіздегі халық өмірінің шынайы сипатын танытатын, жинақтаушылық күші әдебиетіміздегі шын мәніндегі типтік образ. Ұлпан бойындағы барлық, абзал қадір-қасиеттер ғасырлар бойы қалыптасқан қазақ әйелінің, қазақ халқының адамгершілік, ерлік, азаматтық, батырлық тұлға - бітімінің айқын да жарқын көрінісі екені кәміл. Романда әйел жанының ішкі дүниесі мен сыртқы байланысы ерекше суреттелген. Жазушы адам баласының психологиялық тұстарын асқан шеберлікпен көрсеткенін шығарманы оқи отырып аңғарасыз. Сонымен Ғ.Мүсірепов туындыларындағы психологизм үлкен зерттеуді қажет ететін мәселе. Ғабит Мүсіреповтің тұлға бойының, кемеңгер ойының, өміршең шығармашылығының танымдық та, психологиялық қадір – қасиеті ерекше.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Николаев П. Словарь по литературоведению. – <http://nature.web.ru>
2. Ожегов С. Словарь русского языка. –М., Ониск, 2006

3. Сайт «Русские писатели и поэты» <http://writerstob.narod.ru>
4. Майтанов Б. Қазақ романы және психологиялық талдау. – А.:Санат, 1996
5. Қазақ әдебиетінің қысқаша тарихы, Алматы: Қазақ университеті. 2002 ж. 455-бет

*Тұмабаева Ф.,
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық
университетінің 2 курс магистранты*

А. СҮЛЕЙМЕНОВТЫҢ ДРАМАЛЫҚ ШЫҒАРМАЛАРЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Драматургия — талабы ауыр және әдебиеттің қалтарыс-бұлтарысына көндіге қоймас көне дамушы факторлардың бірі. Біртұтас ұлттың ғана емес, кез келген рухани ортаның салтанаттылығын дамытушы, мәдени мәйекпен ауыздандырушы театр болып табылса, осы драма өнерін әдебиеттің үшінші жанры ретінде қарастырып, оқиға қатысатын адамдардың сөзі мен ісі арқылы көрерменнің көз алдына қолма қол көрсетілетін күрделі жанр», — деп З.Қабдолов драма жанрының салмағы мен маңызын көрсетіп кеткен. Әдебиетімізде драматургия жанрына қалам сермеген жазушыларымыз баршылық. Драманың ең қиын әрі әдебиет теориясының қағидаларына бағына бермейтін жанр екенін ескерсек, драматургияға көптің бәрі көсіле бермейді. Жылымық жылдарында жарқ етіп, алпысыншы жылдары қазақ әдебиетіне ерекше құбылыс болып енген, жазушы, сыншы, драматург Асқар Сүлейменов драмаға өзіндік ерекшеліктерімен келді. Сол тұстағы әдеби өмір шындығын ешбір бояусыз беру, адам жан-дүниесінің әрбір қалтарыс, құбылыстарына терең үңіліп, психологиялық талтау жасай отырып, өмірдің қарапайым проблемалары арқылы әлеуметтік маңызы бар құбылыстардың өзегіне бару жолындағы шеберлігін атап өту қажет. А.Сүлейменовтың өзі драматургия жайлы: «Проза жазбаған ұлы ақын кемде кем. Ақынды прозамен тексеріп алса теріс емес. Ал драматургияға бүгінгі ақындардың бәрінің тісі батпайды. Тістейді – азуға сала алмайды.» -, деген баға береді.

Кеңес одағы кезеңіндегі драма жайлы драматург, сыншысы Әшірбек Сығайдың мына бір пікіріне назар аударсақ:

«Жетпіс жыл бойы біз сахнада, көреремен алдында берілген партиялық нұсқау мен өтірік тартысты, «қасақана» қырқысы мен шынайы ойнаудан гөрі жасанды ойнауды, саф өнерді паш етуден гөрі бояма иллюзияны насихаттап келдік. Және өзіміз де соған сенген болдық. Бір-бірімізді алдаусыратып, мәре-сәре болып, қуанысып, қол алыстық, құтты болсын айтыстық. Социалистік ыңғайдағы жаңа кейіпкерлерді ойлап таптық. Оның дүшпандарын, қаскүнемдерін қиялдан тудырдық. Жағымды кейіпкерлер қашанда қателіктен ада. Ол керемет адам әрі тым адал болды. Керегімізше көсілдік кеңес адамдарының кесек бейнелерінен қамал тұрғыздық, тың жерлерді осылай жыртар болар деп бөстік. Саяси әлеуметтік тақырыптан міндетті түрде партия қайраткерлерінің мінсіз, мүлтіксіз кескінін танып, ғажап сезімдер әлеміне бөленген болдық. Соғыстарда жеңілмедік, күрестерде мойымадық. Қысқасы суға салса батпадық, отқа салса күймедік. Байманаптар көр соқыр болды. Би болыстарды кеңкелес деп келемеждедік. Жалпы, жау біткен жынды, дүшпан біткен делікұлы. Ал, реалды өмір қайшылықтары, мінез қақтығыстары автордың концептуалды идеясы қайда қалды? Онымен ешкімнің де шаруасы шамалы еді Өйткені, кеңестік социалистік реализмнің үздіксіз үндеуі де, темірдей талабы да осы еді».

Ал, А.Сүлейменов болса дәстүрлі әдебиетке иек арта отырып, эксперименттік тұрғыда жаңалық жасады. Бұл реттегі стильдік ізденістер – өткенді өшіру емес, қайта керісінше жанаша жаңғыртып, ұлттық келбетті айшықтата түсті.[1]

Драма жанрындағы «Кек», «Ерулік», «Ситуациялар», «Жетінші палата» «Қыздай жесір – штат қысқарту», «Төрт тақта – жайнамаз» еңбектері қазақ драматургиясында өзіндік орындарға ие болды.

«Кек» пьесасы намыс жолындағы өшпенділіктен туындаған тартысқа құрылған. Шығармада аңшылық саят құрудан басталған Бектер мен Қазан арасындағы тартыстың түп негізі Кежім болса, оның құрбандары Сері мен Сарын. Бір кездері Қазанның Шұғаның (Бектердің әйелі) арын таптауынан көкейде тұтанған кекті қайтару мақсатында туындаған өшпенділіктің аяғы ағайынды екі елдің бітіспес жауласуына ұласады. Шығармадағы тартыстың туындауына негіз болған Шұға – драма түпқазығы. Ол қорқыныш көлеңкесі сияқты, сахнаны айнала жүрген сайын қорқыныш-үрей ұлғая түседі. Спектакльде іс-әрекеті аз, сахнада бір-екі рет көрінетін бұл кейіпкердің «Тәңірі атсын

сені, Қазан!» деген сөзі спектакльдің өн-бойына тамыр болып таралған. Пьесады Бектер мен Қазан арасындағы тартысын туындау себебін бастан аяқ білетін, ой салмағы ауыр кейіпкер – Сақау шал. Ол сөйлей қоймайтын бейшара кейіпкер емес, білгенін айтуға шектеу қойылған бейкүнә пенде. Екі ел арасындағы шиеленісті өршітпей, маздаған оттың сөнуге жолында Сақау шал бар құпияны өз ішінде тұншықтыруы тиіс.

А. Сүлейменов шығармаларын жан-жақты зерттеген Зейнолла Серікқалиев: «Жалпы бүкіл трагедияның өн бойынан, от өзегінен өрілген Сері, Бектер, Бетай, Атой, Сақау...» Таразының басында талай тағдыр тәлкегі тұр. Әр адам өз ұғым-түсінігінің құлы. Әр адам жалпы тіршілік мәні, ар-намыс туының жоқтаушысы. Әрине, әрқайсысы тек өз болмысы тұрғысынан ғана. Ерлік дейсіз бе, ездік дейсіз бе, өзәзіл мен албасты сезім бәрі бар. Біреулер ірі сөз айтып, ездік көрсетіп жатады», - деп, пьесаның ауыр салмағын айқындап береді. Сол ездіктің типтік бейнесі – Сері. Екіжүзділік пен сатқындықтың жолында небір ішкі психологиялық толғаныстарды басынан кешіреді.

Жалпы премьерасы 1998 жылы 4 шілдеде болған түрлі ойға жетелейтін, сөз салмағы ауыр бұл шығарам – көрерменнің тез түсініп, ой қорытуына күрделі спектакль.[2]

Келесі біз қарастыратын пьеса «Жетінші палата». Оқиға үш күннің ішінде өтеді. Ашты суға салынған жандарға арналған аурухананың емделушілерінің барлығы да қоғамнан өз орындарын таба алмағандар. Әр персонаждың мінез – құлқы әр түрлі. Жұматта сол жетінші палатаның тұрғыны, бірақ, ол – жазушы, ғалым. Жұматтың бойына тән аңғарымпаздық психологияны оның араққұмарлығы арқылы да арттыра түседі. Деңгейі мен санасы биік тұлға біршама өмір заңдылығын түсініп қойған, қоғамның сұмдық драмасын әлдеқашан аңғарған нағыз психолог. Келесі бір ерекше кейіпкер бұл Жұматтың жары – Жамал, Таланты бағаланбай қалған аса дарынды актриса. Бір бойында жақсы, жаман қасиеттері бар бұл кейіпкерді не жағымды не жағымсыз деп бөліп қарау қиын. Себебі образ барынша реалды шыққан. Адам өмірде де бірқалыпты жақсы немесе жаман болып жүре алмайды. Ортасына, құбылысқа байланысты түрлі шешімдер қабылдауы мүмкін осы тұрғыдан келгенде Сүлейменов кейіпкерлері өмірден алынғандай әсер қалдырады. Жамал бейнесі өткір сөйлеумен қатар өз мінезін танытуға шебер тип. Және осы мінезі көркемдік болмысқа сай келеді. Бұл автордың ерекшелігі болса керек ті. Сонымен қатар осы ретте Жамал мен Жұмат мамандығының арасында да күрделі психологиялық тартыс желісінің бар екенін түсінуіміз керек. Ал, оның жары – ғалым. Сонымен қатар жетінші палатаның емделушілері: Көсе шал, келісов, Өріков, Мазок, Скоп, Илахунов, Бойко, Пак т.б. бұлардың іс-әрекеттері өрескелдікке құрылған. Сөздері дұрыс, ақыл-естері орнында болғанмен, саналары уланған.

Ал, драмадағы психологизмнің орнығуы – ең алдымен қоғамның дамуы мен қалыптасуына байланысты. Айталық, Асқардың кейіпкері Жұматтың жанында мұңын ақтарған шал жылап отыр. Шал жылайды. Бірақ, ол жыламағанда кім жыласын? Төрінен көрі жақын қалған шалдың жыламасақ шарасы жоқ Намыссыз балаға, сол жалғыз ұлына безбүйрек жар берген құдайға налып жылайды. Міне жүректің шерін баса алмай жылап отыруы – нағыз психологизмнің иірімі. Бірінші күрделі психологиялық жағдай мен психологиялық процесті талдай білу. Екінші, кейіпкердің рухани жан әлеміндегі күйзелісті, қиналысты беру атмосферасы. [3]

«Қыздай жесірдегі» негізгі оқиға сол кездегі әлеуметтік тұрақсыздықпен тығы байланысты. Үрия, Мәлік, Үрқия, Дәріс, Сәтов, Рита т.б адам өмірлерінің бір арнаға тоғысуы немесе бір қоғамның құлдары. Мәлік – басында үйі, бауырында қазаны бар, әйелі мен баласы бар аға буын, аты шыққан, кітаптары бірнеше тілге аударылған жазушы. Бірақ, жазушы болу бір бөлек те қандай жазушы болу бір төбе. Осы тұрғыдан келгенде Мәлік дүниеқор, ішкі жан-дүниесі жұтаң, рухани қайыршы жан. Бірақ, біздің түсінігімізде жазушының рухани кедей болуы мүмкін емес деген пікір қалыптасып қалған. Автордың ойлау ерекшелігі, кейіпкерлерінің ешбірін аямайтын, шынайылығы міне осы жерден көрінеді. Ал, Үрия кім? Оған не керек? Ол өмірден не күтеді деген сурақтарға жауап іздеп көрсек. Психологиялық желіні пайда қылушы да, дамытушы да қашан да әйел адам десек, қателеспейміз. Үрия – психологиялық тип. Үрияның өткеніні қараңыз ештеме жоқ. Тым құрыса ол қызмет те қумаған, басында баспанасы, бауырында баласы жоқ тұл. Бірақ, жаны нәзік, трагедияға толы психологиялық кейіпкер. Мәлік пен Үрия арасында махаббатта қайғы мен қуанышта жоқ. Екуіне де керегі штаттан қысқартылып қалмау. Соның жолында барлығын құрбан етуге даяр. Ар-ұятты да ысырып қойып, мақсатқа жету басты міндеттері

Әке мен бала мәселесі Әскерден уақытша демалысқа келген баласына арақ сат деп тапсырма беруі – кеңестік тәрбиеге мүлдем жат, мойнына галстук байлап өсен кез-келген бала ат тонын ала қашатын тапсырма. Автор бұл ретте ардың байрағын желбіретіп, ұждан алдында алаяқ болмауды қатты талап етеді. Алайда, бір сұрақ көрерменнің көкейінде қалады: Ол қай жақтың сөзінің дұрыстығы жайлы еді. Әкенің бе Әлде, баланың ба? Осы кішкене қақтығыстың психологиялық

тұжырымы – мейлінше тереңдегенімен , ақ-қарасын айырып, таңдау жасауды – оқырманның өзіне қалдырады. Персонаждардың мінез-кұлқы – күйзелісте жинақталған. Барлығына ортақ депрессивті көңіл-күй алданып қалған совет қоғамының ғана емес, келешектегі де тәуелсіздік алғанымен бағыты мен бағдары айқын емес қоғамға тән мінез-құлық еді. [3]

А. Сүлейменовтың жаңашылдығы оның әрбір шығармасынан байқалады. Адам жанының психологиясы арқылы қоғамдық-әлеуметтік проблемаларды ашып көрсете білу. Ұлттық құндылықтарды жоғалтып алмауды, оның түп негізі адам санасында қалыптасу керек екендігін кез-келген пьесаларынан көре аламыз. Характер, конфликт мәселелері өмір шындығымен үйлесіп, бірігіп жатады. Себебі, өмірдің мәні өнер. «Сезімді суреттеп көрсету» -, дейді драматургия жайлы З.Бисенғали. А.Сүлейменовтың драматургиядағы жолы болашақта түрлі қырынан талданып, аршылып, жаңарып отыратыны даусыз.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Қоныс Л. «А.Сүлейменов шығармашылығындағы психологиялық айшықтар мен эксперименттік ізденіс»//ҚазҰу хабаршысы. Филология сериясы,№8-9(98-99).2006
2. Исламбаева З. «А.Сүлейменов пьесаларының сахналық-көркемдік шешімі». //Мәдениет,№6-7шілде 2007
3. Қоныс Л. «А.Сүлейменов шығармашылығындағы психо-мотивировкалық эксперимент». // ҚазҰу хабаршысы. Филология сериясы,№1(100).2007

III ТАРАУ

ТІЛДЕРДІ ОҚЫТУМЕН, ЗЕРТТЕУДЕГІ ЖАҢА ІЗДЕНІСТЕР

*Турумбетова Л.А.,
кандидат филологических наук, доцент
Казахского национального университета имени аль-Фараби*

ПЕРЕВОД КАК СРЕДСТВО МЕЖКУЛЬТУРНОЙ КОММУНИКАЦИИ (на примере перевода казахских и русских сказок)

Проблема взаимосвязи и взаимодействия языка и культуры является одной из центральных в современном языкознании. Язык представляет собой некое отражение культуры нации, он несет в себе национально-культурный код того или иного народа. Национальное своеобразие культуры народа имеет свои характерные черты, обусловленные различиями в географических, исторических и социальных условиях развития. В работах немецкого философа и филолога В. фон Гумбольдта язык отождествляется с «духом» народа, обладает энергией и самостоятельным характером и оказывает влияние не только на культуру, но и на мышление народа. Язык может реагировать на воздействие культуры, а обратное воздействие языка осуществляется через все созданное народом в прошлом [1, 356]. Достижения культуры также не проходят для языка бесследно, помогая ему подняться на более высокую ступень развития.

В то же время конкретные внешние условия существования отдельного этноса (географические, физиолого-антропологические особенности, культурно-бытовые традиции и др.) формируют специфические качества и совокупности представлений, определяющие основу национальной концептуальной картины мира и национальной языковой картины мира. Сегодня никто не сомневается в том, что языки отражают действительность по-разному, асимметрично. Когда в переводе языки оказываются в контакте, когда при описании какого-либо фрагмента действительности значения одного языка с необходимостью определяются через значения другого, асимметрия проявляется наиболее отчетливо. Языки по-разному членят действительность, различно описывают одни и те же явления и предметы, обращая внимание на разные их признаки. Так, в семантике слова отражено видение мира носителя конкретного языка. Понимание каждой культуры как системы знаков, а текста как элемента данной системы однозначно указывает на то, что переводчик также находится на стыке двух семиосфер: «своей» и «чужой», представленной подлежащим переводу текстом. В процессе перевода происходит расшифровывание значений единиц, входящих в его состав, с последующим перекодированием их в единицы текста перевода. При этом единицы содержания оригинального текста, требующие перекодирования, получают в тексте перевода вербальные соответствия, а семы, входящие в их лексические значения, заменяются семыми их соответствий. Цель перевода состоит в сохранении содержания, функций, стиливых, стилистических, коммуникативных и художественных ценностей оригинала. И если эта цель будет достигнута, то и восприятие перевода в языковой среде перевода будет относительно равным восприятию оригинала в языковой среде оригинала.

Сопоставительное изучение текстов оригинала и перевода может охватывать различные стороны их формальной и содержательной структуры. Однако центральным вопросом теории перевода остается всестороннее описание содержательных отношений между этими текстами, раскрытие понятий эквивалентности и адекватности перевода. В первую очередь задача переводчика, несомненно, заключается в воспроизведении содержания оригинала. Выражение содержания подлинника средствами другого языка предусматривает также выход за его пределы, так как наряду со знанием языка оригинала переводчику необходимо знание культуры, быта и нравов народа, в среде которого

создано произведение. Без этого нельзя передать национально характерную сущность переводимого текста, избежать неверного или примитивного его понимания. При этом верное отображение национальной специфики – обязательное условие культурно-адекватного перевода. Язык перевода должен быть столь же богат и чист, как и язык оригинального произведения. И в тоже время он должен быть окрашен национальным колоритом подлинника.

Сопоставительный анализ особенностей лексико-семантических и лексико-стилистических трансформаций, используемых при переводе сказок с казахского языка на русский, приобретает в настоящее время особую актуальность в связи с реальной необходимостью изучения казахского языка. Казахские сказки хранят в себе многовековую мудрость народа, мечты о лучшей жизни, его понятия о долге, чести. Казахские сказки издавна привлекали внимание русских и казахских ученых. Первые публикации казахских сказок на русском языке относятся к началу XIX века. Изучение казахских сказок начинается примерно с середины XIX века и здесь можно выделить следующие этапы: 1) собирание и фиксация сказок; 2) классификация сказок; 3) исторический и сравнительный анализы сказочных жанров. Е. Турсунов в своей работе «Генезис бытовой сказки» [2.14] доказывает древнее происхождение бытовой сказки. Данная разновидность сказок, по мнению автора, с самого начала возникла как самостоятельный жанр и развивалась параллельно с волшебными сказками и сказками о животных. Исследователь выдвигает данную точку зрения в противовес распространенным взглядам о том, что бытовые сказки возникают намного позже волшебных и являются по существу трансформацией последних. Е. Турсунов утверждает, что существование бытовых сказок исчисляется тысячелетиями, и их корни уходят в эпоху позднего палеолита. Существенными особенностями казахской сказки являются особые условия бытования и распространения сказочных сюжетов, тенденция к расширению сюжетов сказок за счет постоянных прологов и эпилогов.

Перевод народных сказок ставит особые задачи - это перекодирование подлинника, который должен быть доступен для понимания иноязычного читателя и не вызывать у него неясных или сложных представлений. Однако перекодирование подлинника, не ограничивается только отысканием языковых средств, адекватно выражающих содержание оригинала. Сюда входит обязательное знание структуры сказки, традиционных формул. При переводе сказочных формул - наиболее устойчивых и часто встречающихся элементов, надо принимать во внимание специфику оригинала, учитывать самобытность национальной культуры, на язык которой перевод сделан.

Опираясь на работы казахстанских ученых и проделав анализ сказок различных народов мира, прежде всего, можно выделить следующую структуру сказки. Каждая сказка начинается с завязки. Описывая русские сказки, можно сказать, что в них нет определения времени и пространства. Многие сказки начинаются со слов «В некотором царстве, в некотором государстве, в давние времена». Основной чертой перевода сказок является его относительно свободный характер. Для примера возьмем перевод сказок на казахский язык и с казахского на русский язык. В русской сказке "Репка" [3,3] первое предложение - Посадил дед репку и следующее - Выросла репка большая - пребольшая., на казахский язык переводится - "Бұл ертеде болған еді. Ұзаққа созылған қыстан кейін көктем келді. Күн шығып жерді қыздырды. Қыс бойы енбекті сағынып шыққан шал, күректі қолына алып, бақшаға келіп, жерді қазып, шалқан отырғызды. Қанша уақыт өткені белгісіз, үп-үлкен шалқан өсіп шықты. Шал мұндайды ешқашанда көрмеп еді." Данный перевод ведет к модификации содержания переводимого текста и введению дополнительных деталей, которых нет в русской сказке. Вместо двух предложений из русской сказки мы имеем 11 предложений в казахском переводе. Русская сказка заканчивается следующими предложениями: Позвала кошка мышку. Мышка - за кошку, кошка за Жучку, Жучка за внучку и т.д.; дедка - за репку вытянули репку! В казахском варианте - *Осы кезде тышқан жандарынан жүгіріп бара жатыр еді. Мысық: Әй, тышқан, көмектес! Тышқан кішкентай болғанымен, мұндай жұмыста көмегі тиіп қалар! Бәрі жұмысқа кіріседі. Тышқан мысықтан, мысық Жучкадан аяқтарымен мықтап жабысты. Жучка немереден, немере кемпірден, кемпір шалдан, шал шалқаннан ұстап аяғын тіреп тұрып тартып қалады. Бір мезетте шалқанды шығарады, жерде шұңқыр гана қалады Осындай үлкен жұмыста бір-біріне көмектескендеріне бәрі мәз болады. Ал кемпір ас дайындап, бәрін дастарқанға шақырады. Міне, ертегі де аяқталды. Кім тыңдады сол мықты. Бұл ертегі жастарға сабақ болсын. Бірлесіп атқарған кез келген жұмыс жеңіл болады.*

При переводе этой сказки подтверждается тенденция к расширению сюжета сказки за счет пролога и эпилога. Одним из наиболее важных принципов организации и построения текста сказки является повтор. Анализируя прием повтора в русских народных сказках, прежде всего, следует сказать о повторе сказочных сюжетов. В этих сказках один и тот же сюжет повторяется несколько раз. Основной художественный прием этих сказок состоит в многократном повторении одних и тех

же действий или элементов, пока созданная таким способом цепь не порывается или же не расплетается в обратном убывающем порядке. Самыми яркими примерами таких русских сказок являются сказки «Репка», Колобок», «Теремок» и другие. Детальный анализ русских народных сказок позволяет нам сделать вывод о том, что в сказках используется еще один вид повтора – лексический, т.е. повтор одного и того же слова или словосочетания. Говоря о лексических повторах, следует сказать и о традиционных формулах русских народных сказок, которые, по мнению Н. М. Герасимовой, рассматриваются как “«окаменевшие», неизменяемые и поэтому легко воспроизводимые словесные обороты”[4,18]. К таким наиболее часто используемым оборотам в русских сказках можно отнести следующие: «жили-были», «в тридевятиом царстве, в тридесятом государстве», «долго ли, коротко ли», «жить-поживать, да добра наживать»и так далее. В сказке «Репка» нам встречаются все вышеперечисленные виды повторов. Во-первых, все произведение построено на повторении одного и того же сюжета: уже известный нам герой зовет нового, и они вместе тянут репку. Во-вторых, в «Репке» встречается лексический повтор, т.е. повторение одного и того же слова или словосочетания. Так, в русском варианте сказки неоднократно встречается повтор словосочетания «тянут – потянут». И наконец, в сказке «Репка» также используется повтор одинаковых синтаксических конструкций. Каждый новый абзац – «синтаксическая копия» предыдущего. *Пришла Жучка. Жучка за внучку, внучка за бабу, бабу за деду, деду за репку — тянут — потянут, вытянуть не могут! Позвала Жучка кошку.*

Проанализировав русскую сказку «Репка», а также ее перевод на казахский язык, мы пришли к следующему выводу: повторы сюжетов, лексики и параллельных синтаксических конструкций придают сказке выразительность и эмоциональность. Особое внимание следует обратить на то, что во многих русских сказках используется трехкратный повтор действия. Так, в сказке «Царевна-лягушка» сыновья трижды пускали стрелы, а царь трижды испытывал своих невесток. Цифра 3 встречается в очень многих произведениях русского народного творчества: «Три девицы под окном...», «Было у Царя три сына...», «Ехал три дня и три ночи...».

В казахской сказке "Кедейдің үш ұлы"[5, 62], также используется цифра три и начало ее следующее:

Ертеде бір кедей болыпты. Ол кедейдің үш баласы болыпты. Үлкен баласының аты — Әшкен, ортаншы баласының аты — Мүшкен, кіші баласының аты — Жұмакелді екен. Үйінде отырып, күнелте алмайтын болған соң, үш бала әкесінең рұқсат алып, алыс жерден кәсіп іздеуге шықпаңшы болады. Сөйтіп олар кірлерін жуғызып, бір қоржын малта алып, жүріп кетеді. Бұлар ұзын жолға түскен кезде, артынан әкесі айғай салып, шақырады.

- Токтаңдар, әкеміз шақырады, тосайық, -дейді Әшкен. Балалары тоқтап, әкесін тосып алады.

- Қарақтарым, жолдарың болсын! Осы кетіп бара жатқан жақтан қалың копа кездесе, қонбандар, түстенбендер Одан әрі өте бергенде, жалғыз мола кездеседі - оған да қонбандар да, түстенбендер де. Онан өтсеңдер, көп мола кездеседі, - оған да қонбандар да, түстенбендер де... Ал енді қош, аман болыңдар! - деп, шал қалып қояды.

В русском переводе мы имеем следующее:

Жил на свете бедняк. Было у него три сына. Старшего звали Ашкен, среднего Мошкен, а младшего Жумагельды. *Отличались они большой силой и были очень похожи друг на друга. Отдал отец сыновей в школу. С нетерпением ждал, когда они выучатся, вырастут и станут ему помощниками.*

Заметил как-то он, что сыновья, уходя утром в школу, а вечером возвращаясь домой, стали с ним здороваться. Раньше никогда этого не было. Призадумался бедняк: «Поглупели они, что ли, от ученья? Или недоброе задумали против меня?» И сказал он сыновьям:

— Дети! Не к добру такая вежливость для простых людей. Не надо так делать. Но сыновья не обратили никакого внимания на его слова. Позвал тогда бедняк друзей и поведал им свою печаль. Друзья сказали:

— Ни к чему тебе с ними жить. Пусть уходят, куда хотят. Послушал бедняк совета друзей. Собрал он сыновей, дал им полный мешок курта и проводил со двора. Дошли сыновья до большой дороги. Оглянулись и видят, что за ними бежит отец и руками машет. Старший сын Ашкен говорит: — Подождем отца. Он просит нас остановиться. Средний сын Мошкен сказал:

— Не надо. Раз он нас выгнал, нечего надеяться, что позовет обратно. Младший сын Жумагельды поддержал старшего брата:

— Послушаем все же, что скажет отец. «При двух голосах — третий молчит», — говорит пословица. Подчинился Мошкен братьям. Остановились они и подождали отца.

— Желая вам, дорогие дети, счастливого пути — сказал бедняк.

— На прощанье хочу дать несколько советов. Встретится вам в пути дремучий лес с болотами и камышами — не останавливайтесь и не ночуйте в нем. Попадется одинокая могила — не отдыхайте возле нее. Встретится большое кладбище — не делайте там привала". Расставание отца с сыновьями сопровождается советами - запретами, которые затем ими нарушаются. Они задают начало действия сказки.

Перевод данной сказки с казахского на русский язык настолько искажен и не соответствует оригиналу, что вызывает бурю отрицательных эмоций. Автором статьи специально выделена искаженная часть перевода. В ней придуманы действия, которые отсутствуют в сказке на казахском языке, а главные герои и отец и его сыновья показаны в таком негативном свете, что может повлиять на восприятие казахского народа, как темного, необразованного. Этот перевод явно дискретизирует казахский народ.

В результате сравнительно-сопоставительного анализа выявлены упущения переводчиков, которые допускают значительные неточности и вольность при переводе. Более того, неверный, неточный перевод сказок приводит к значительному искажению оригинала и негативному восприятию казахского народа. Следует обратить особое внимание редакторов «Алматыкітап баспасы» на перевод сказок. В данной статье анализируются только две сказки: перевод сказки "Репка" с русского на казахский язык и перевод казахской сказки "Кедейдің үш ұлы" на русский язык. Но если рассматривать перевод в сравнительно-сопоставительном плане подробно в двухтомном издании "Қазақ Ертегілері" под редакцией С. Масгутовой, Алматыкітап баспасы, за 2009, то в этом материале можно найти еще много переводческих неточностей и ошибок. «Алматыкітап баспасы» - одно из первых издательств в Казахстане, которое стало переводить с казахского языка на другие языки, оно несет огромную ответственность, и перевод казахских сказок является значительным вкладом в государственную программу развития языков.

Перевод сказок как вид перевода, является инструментом культурного освоения мира и расширения коллективной памяти человечества, фактором самой культуры. Язык - это способ познания окружающего мира, зеркало и сокровищница культуры как образа жизни и мировоззрения. Через различие и многообразие языков нам открывается богатство и многообразие мира. Язык - это ключ к волшебной двери, за которой лежит мир иных стран, иных народов – огромный мир, с новыми, удивительными гранями.

Литература:

1. Гумбольдт В. Язык и философия культуры: Пер. с нем. М.: Прогресс, 1985. С. 358-382.
2. Е.Д.Турсунов. Генезис казахской бытовой сказки(в аспекте связи с первобытным фольклором) Алматы : Дайк-Пресс, 2004
3. Репка. Сказка для самых маленьких. Серия "Ладушки", Москва, Издательский Дом "Детский мир", 2008
4. Н.М. Герасимова. Формулы волшебной сказки (к проблеме стереотипности и вариативности традиционной культуры) / Советская этнография. М., 1976. №5. С.18.
5. Қазақ Ертегілері. 1бөлім. Казахские сказки. 1часть. Под ред. С. Масгутовой. Алматы. Алматы кітап баспасы, 2009, С.62-9

Tayeva R.M.,

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

ON SOME ISSUES OF FOREIGN AND SECOND LANGUAGE LEARNING

The problems of second language acquisition (SLA) which is considered to be a special branch of Applied Linguistics receive a great deal of attention of scholars. There exist a large variety of theories, approaches and models connected with the field of research contributing to the diversity of the related topics.

The key notions of this interdisciplinary area (*first language, second language, foreign language, interlanguage, fossilization*) which is also often referred to as 'second-language acquisition research', 'second-language studies', and 'second-language acquisition studies', although clear and understandable, require some additional explanation.

First language (L1) is generally a person's mother tongue or the language acquired first. In multilingual communities, however, where a child may gradually shift from the main use of one language to the main use of another (e.g. because of the influence of a school language), first language may refer to the language the

child feels most comfortable using. Often this term is used synonymously with NATIVE LANGUAGE [1, 202].

According to L.V.Ekshembeyeva, L1 is acquired by a child in the process of the surrounding world acquisition, and it is a means of codification of his conceptual system which was primarily formed on the basis of his genetically given linguistic ability.

Second language (L2) being a non-native language is acquired by a person in addition to his mother tongue. L2 is a means of codification of a foreign linguistic picture of the world, thus, it is a means of forming individual conceptual system under the influence of foreign language community [2, 4].

Foreign language (FL) is a language which is not the native language of large numbers of people in a particular country, it is not used as a medium of instruction in schools and is not widely used as a medium of communication in government, media etc. It is noted that foreign languages are typically taught as school subjects for the purpose of communicating with foreigners or for reading printed materials in the language [1, 206].

Scholars note that the difference between the notions of ‘second language’ and ‘foreign language’ is that the former is acquired in the natural setting under the influence of the environment (for example, in a country where it has the status of the state or official language) usually without any formal teaching, while the latter is learned in artificial academic situations controlled by instructors (people who are professionally engaged in the process of teaching). In this case they often face difficulties due to a limited number of hours granted for studying this subject, a large average number of students in language groups (13-15 people), different backgrounds (levels of initial competence) of students in one and the same group which could have a negative impact on the quality of language teaching and learning and lead to a relatively low level of foreign language proficiency. It should be noted that the second language could be also taught as a subject in educational institutions. For example, in Kazakhstan, high school, college and university students learn either Kazakh or Russian depending on the language of instruction (students in Kazakh-medium schools learn Russian as an L2 and in Russian-medium schools they learn Kazakh).

Thus, the terms *second language* and *foreign language* can be used as closely connected and sometimes interchangeable: Second language acquisition is not always intended to contrast with foreign language acquisition. It is used as a general term that embraces untutored (or “naturalistic”) acquisition and tutored (or “classroom”) acquisition [3, 50].

The next key concepts connected with the theory of SLA are *interlanguage* and *fossilization*.

The term *interlanguage* (IL) was introduced by the American professor of applied linguistics Larry Selinker who adapted it from U.Weinreich’s term ‘*interlingual identifications*’ to refer to the existence of a separate second language learner’s system based on the observable output which results from a learner’s attempted production of a target language norm and has a structurally intermediate status between the native and target languages [4, 215]. Thus, it is different from both the individual’s first language and his target (second or foreign) language.

In *Longman Dictionary of Language Teaching and Applied Linguistics* the term *interlanguage* is defined as the type of language produced by second- and foreign-language learners who are in the process of learning a language [5, 267].

It is interesting to note that second language learners’ interlanguage systems have some essential characteristics considered by Rod Ellis in his book “Understanding Second Language Acquisition” [6, 50-51]:

- IL system is permeable in the sense that rules constituting the learner’s knowledge at any one stage are not fixed;
- IL system is dynamic, it is constantly changing;
- IL system is systematic.

According to L.Selinker, the formation of interlanguage is connected with the following characteristic features:

- Language transfer or interference;
- Transfer of language training;
- Second language learning strategies;
- Second language communication strategies;
- Overgeneralization of the material of the target language [7, 216-221].

One of the most important cognitive factors is language transfer.

Language transfer could be positive (facilitation) and negative (interference). Facilitation contributes to successful acquisition of similar words, structures, patterns or rules of the native and target languages. For example, English is estimated to have a high degree of lexical similarities with the German and French

languages. This fact explains the conditions for positive transfer, which can potentially make easier learning or acquiring of some common elements in the English language for the native speakers of French and German.

On the contrary, negative transfer or interference hinders target language acquisition. It can be illustrated by the peculiarities of the English word order acquisition by Kazakh and Russian learners. It is recognized that word order is one of the major factors differentiating world languages. Different typological and structural classifications of languages are usually based on the relative order of such parts of the sentence as subject (S), direct object (O), and verb (V). The basic word order for the English and Russian languages is SVO (subject – verb – object), as for the Kazakh language, its basic order is SOV (subject – object - verb). The Russian and Kazakh word order is flexible (with the only exception that in Kazakh the verb is always in the final position), while the English word order is fixed, although some deviations from the canonical word order patterns are observed. It is evident that the English, Kazakh and Russian languages differ in the rigidity of canonical elements and/or the order of these elements, and it can lead to errors in the target language. The word order in English, Kazakh and Russian can form the so called field of potential interference and present difficulties for acquisition and learning [8].

The analysis of English compositions written by native speakers of Kazakh and Russian languages shows that word order deviations are connected with the negative transfer.

**And like this situation we have.*

**For example, in the big cities is growing the theft of cars.*

**In my opinion, about these problems should think governments because they work to help people.*

**They have to understand that in modern life public transport plays a more important role.*

**About ways of tackling this I want to add that it possible to car share with your colleagues.*

The notion of *interlanguage* is closely connected with the notion of *fossilization* which goes back to the word “fossil” defined in English-English dictionaries as ‘a rock or mineral substance dug from the earth; a relic or trace of a former living thing preserved in rock’.

The term ‘fossilization’ was also introduced into the area of second language acquisition by Larry Selinker in 1972 [7, 209-230]. The term is often used to underline the fact that the overwhelming majority of second language learners never achieve the so called native speaker competence. As L.Selinker states, the absolute success in a second language affects a small percentage – perhaps a mere 5% of learners.

An excellent example proving the inability of second language learners to reach the target language level of native speakers is Professor Chien-Shiung Wu from the USA. ZhaoHong Han stresses that Chien-Shiung Wu, a famous physicist, known in the world of science for numerous honors for her achievements in physics, arrived in the USA at the age of 24 and worked there until her death at 83. She had 56 years of exposure to English, her second language, but was unable to overcome all of her early difficulties with English despite her undoubted intelligence [9, 95].

There are different definitions of the notion of fossilization available from ZhaoHong Han’s on-line presentation [10].

L.Selinker defines fossilization as a permanent cessation of second language learning before the learner has attained target language norms at all levels of linguistic structure and in all discourse domains in spite of the learner’s positive ability, opportunity, and motivation to learn and acculturate into target society.

According to M. Lowther, fossilization is understood as the inability of a person to attain native-like ability in the target language.

R.Ellis states that fossilized structures can be realized as errors or as correct target language forms.

Taking into account definitions of the term *fossilization*, scholars note that the ultimate attainment of adults’ second language is fossilized interlanguage; fossilization is inevitable, and no adult second learner would ever be able to pass for a native speaker in all contexts.

The ultimate attainment of individual second language learners greatly varies in its similarity with the competence of native speakers: some individuals may reach high levels of proficiency while other learners’ *idiosyncratic dialect* (S.Pit Corder’s term corresponding to the notion of interlanguage) is characterized by its obvious unnaturalness.

The interlanguage of second/foreign language learners can be different from the norms of the target language because it contains linguistic patterns and structures which are considered to be erroneous.

For example, Kazakh and Russian university students can produce English sentences in which we observe the following typical errors:

**I am agree with your statement.*

**I am read the text now.*

**He is play tennis very well.*

**I know him for many years.*

**That is why when you enter in this university all responsibility lying on your shoulders.*

**From one hand, it's plus, but from another it's can be minus later.*

**From another hand, why it should be a problem when it's can depend on the community.*

These data come from two sources. These sources are connected with production tasks - from English compositions written by native speakers of Kazakh and Russian languages and oral interviews with them in the domain of work-and studies-related talk and in the domain of relating life-story information [11, 94].

The above-mentioned sentences and errors made by students reflect the low level of learners' linguistic competence. They know the rules of formation of Present Simple and Present Progressive (**am agree, *am read, *is play, *responsibility lying*), peculiarities of Present Perfect Tense (**know for many years*), the use of modal verbs (**it's can be*), however, they have not acquired the corresponding grammatical material properly and mix these temporal forms. Besides, students encounter problems with the use of prepositions (**enter in this university, *from one hand, *from another hand*), it is obvious that in this case they rely on their native language.

The analysis of interlanguage and errors contributes to revealing the learners' knowledge of the language to date and to reconstructing their transitional competence. As S.Pit Corder states, it can provide to the researcher evidence of how language is learnt or acquired, what strategies or procedures the learner is employing in his discovery of the language.' [12].

Summary:

Мақалада шет тілін/екінші шет тілін оқытумен байланысты кейбір негізгі түсініктер қарастырылады.

В статье рассматриваются некоторые ключевые понятия, связанные с изучением иностранного/второго языка.

Key words: *foreign language, second language, acquisition, interlanguage, fossilization, error, interference*

References

1. Richards, Jack C., Schmidt, Richard. Longman Dictionary of Language Teaching and Applied Linguistics – Pearson Education Limited, 2002.
2. Екшембеева Л.В. Второй язык: теоретические основы усвоения - Алматы: Қазақ университеті, 2003.
3. Ellis, Rod. Understanding Second Language Acquisition - Oxford: Oxford University Press, 1985.
4. See: Selinker, L. Interlanguage // International Review of Applied Linguistics, X, 1972; Brown, H.Douglas. Principles of Language Learning and Teaching – San Fransisco State University, 2000; Weinreich, U. Language in Contact: Findings and Problems – New York, 1953.
5. Longman Dictionary of Language Teaching and Applied Linguistics - Pearson Education Limited, 2002.
6. Ellis, R. Understanding Second Language Acquisition – Oxford: Oxford University Press, 1986.
7. Selinker, L. Interlanguage.
8. Интерференция в русской речи казахов: Проблемы казахско-русского двуязычия) – Алма-Ата: Наука, 1988.
9. ZhaoHong Han. Fossilization: From Simplicity to Complexity // The International journal of bilingual education and bilingualism. Volume 6, Issue 2, 2003.
10. Selinker, L. and Lamendella, J. Two perspectives on fossilization in interlanguage learning // Interlanguage Studies Bulletin, 3(2); Lowther, M. Fossilization, pidginization and the Monitor – L. MacMathuna and D. Singleton language across Cultures. Dublin: Irish association for Applied Linguistics.- 1983; Ellis, R. Understanding Second Language Acquisition - Available from: ZhaoHong Han. Fossilization: Five Central Issues1983. Online PPT presentation.
11. Selinker, Larry 1989. Research Methodology in Contextually-based Second Language Research // *Second Language Research* 5 (1): 93-126.
12. Corder, S.Pit. Error Analysis and Interlanguage. Oxford University Press, 1981. Corder, S.Pit. The Significance of Learner's Errors // IRAL, V.4, November, 1967.

Айсултанова К.,
доцент, к.ф.н. кафедры
иностранных языков гуманитарных факультетов
КазНУ им. аль-Фараби
Махажанова Л.,
ст. преподаватель кафедры
иностранных языков гуманитарных факультетов
КазНУ им. аль-Фараби
Алиярова Л.,
ст. преподаватель кафедры
иностранных языков гуманитарных факультетов
КазНУ им. аль-Фараби

УСВОЕНИЕ ГРАММАТИЧЕСКОГО МАТЕРИАЛА В ПРОЦЕССЕ РЕЧЕВОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

В последние годы обучение грамматике иностранного языка все более связывается с функциональным или системным подходом к введению грамматического материала, который способствует совершенствованию речи в плане лексико-грамматической синонимии и стилистической важности используемого в речи языкового материала .

Методисты считают, что студенты специального вуза или факультета овладевают основными нормами грамматического строя иностранного языка на **I—II** курсах, которые составляют начальный этап в овладении различными видами речевой деятельности /1,стр.54/. Меньше количество часов, которые отводится по программе второму иностранному языку по сравнению с первым, с одной стороны, и высокие требования области развития навыков и умений по второму иностранному языку, с другой стороны, диктуют необходимость поисков путей рационализации и интенсификации учебного процесса в области пользования лингвистического опыта, приобретаемого студентами при изучении первого иностранного языка; тщательного отбора языкового материала; определения последовательности отработки языкового материала; применения эффективной системы упражнений./2, стр.35 /

Основное направление курса английского языка определяется уточнением и расширением знаний, полученных в средней школе, активным усвоением этих сведений и использованием их в практике овладения языком.

Задача начального этапа обучения иностранному языку-- овладение основами устной иноязычной речи на базе усвоения нормативного языкового материала. Студенты, владея большим набором языковых средств, зачастую не в состоянии правильно построить высказывание, не умеют изменить порядок следования членов предложения, не в состоянии выбрать нужную форму из синонимического ряда, которая бы наиболее полно соответствовала цели и содержанию высказывания.

Все это свидетельствует о том, что у студентов нет прочных грамматических навыков, не создана система грамматических автоматизмов, без которых пользоваться речью как средством коммуникации невозможно.

Обучение на начальном этапе – это повторное научение. Однако чтобы повторение было продуктивным и активным, приемы его должны быть разнообразными с содержанием элементов нового. Существующие вузовские учебники и пособия по грамматике не позволяют решать эту задачу, так как грамматический материал подается в них в той же последовательности, которая существует в школьных учебниках и при которой материал вводится и закрепляется отдельными частями.

При таком построении курса практической грамматики студенты получают представление о грамматических категориях в прямом употреблении, свойственным той или иной форме отличающим их от других членов грамматической системы, в то время как частные значения, обусловленные контекстом, ситуацией либо просто лексическим значением слова остаются вне поля зрения студента. Не привлекается внимание и к противопоставлению синонимических форм, которые оказываются в разных разделах учебника. Последующее обобщение не всегда позволяет добиться дифференциации уже сформировавшихся понятий. Следовательно, студент не получает полного представления о системной структуре изучаемого языка. Целесообразно грамматический материал организовать в функциональные гнезда по понятийным категориям, таким, как категории времени, причины и

следствия, условия, модальности, принадлежности. Главным при работе над грамматическим аспектом речи становится обучение правильному употреблению форм для выражения той или иной грамматической категории, т.е. студенты должны знать, какими формами можно выразить одно и то же значение, и уметь выбрать нужную форму при реализации высказывания. Функциональный принцип позволяет объединять грамматические средства, принадлежащие к одному понятийному полю /3, стр.65/ с точки зрения выполняемой ими функций, находящейся в разных разделах учебников, и вводить в виде совокупностей знакомых грамматических форм с одинаковым грамматическим значением.

Реализация функционального подхода в обучении практической грамматике может быть успешной лишь с опорой на имеющиеся у студентов грамматические автоматизмы и теоретические знания, поскольку студенты языкового отделения имеют предварительную подготовку по английскому языку. Мы считаем такую организацию грамматического материала не только возможной, но и рациональной уже на начальном этапе при обучении видовременным формам английского языка./2/

Видовременные формы глаголов образуют одну из систем грамматического строя языка. Весь комплекс временных форм глагола вводится в виде грамматического концентра, в плане настоящего, прошедшего и будущего в определенной последовательности и активизируется в различного вида упражнениях. Такая подача грамматического материала должна обеспечить разнообразие повторения грамматических форм с одинаковым грамматическим значением, выполнение новых действий над ними, установление связей между грамматическими структурами и соответствующими типами ситуации, т.е. внесёт «элемент новизны» как в отношении содержания, так и в отношении методов повторения.

Задача начального этапа обучения состоит в том, чтобы создать полный объём понятий об изучаемых объектах. Для создания понятий необходимо вспомнить, что значение формы есть комбинация минимальных значений-сем. Каждая форма обладает общим и частными значениями, которые воспринимаются как варианты общего значения, обусловленные контекстом. Эти семы являются коммуникативно значимыми и необходимыми для целей общения./3/ стр.78/ К таким семам, например, у формы Present Indefinite относится соотносительность действий или явлений.

Категория настоящего времени может быть выражена несколькими формами: Present Indefinite, Present Continuous, Present Perfect, Present Perfect Continuous. Некоторые эти формы хорошо известны студентам, известны их общие значения. Одновременная работа над временными формами как в плане настоящего, так и в плане настоящего, так и в плане прошедшего и будущего позволяет обобщать и систематизировать материал по сходству и контрасту, при этом особенно важно, как указывает психологи, подчеркнуть различие в языковых явлениях, так как наличие общих связей между языковыми понятиями затрудняет их спонтанное употребление. Так, Д.Н.Богоявленский отмечает, что «осознанное противоположение одних признаков данного явления другим... необходимо для ограничения данного понятия от других, сходных с ним в каком-либо отношении, и служит средством предупреждения интерференции при изучении сходного материала./4, стр.33/ Общим для названных форм является соотносительность с моментом речи. Только сложный комплекс дифференциальных признаков, принадлежащих той или иной форме, отличает их друг от друга. К дифференциальным признакам относятся длительность в Present Continuous, завершенность Present Perfect и длительность-завершенность в Present Perfect Continuous.

При овладении грамматической стороной речи особое значение имеет длительная, постоянная тренировка приобретения индивидуально-речевого опыта, сущность которого заключается в приспособительном отборе эффективных способов, осуществление разных психофизиологических процессов, обеспечивающих речевое общение. Длительная тренировка, без которой никакое формирование навыка невозможно, необходимо как при коррекции навыка- навыка выбора этической формы из функционально-синонимического ряда.

Упражнения, выполняемые на данной стадии обучения, должны соответствовать этапу формирования навыка и отвечать целям обучения. Комплекс упражнений включает как языковые упражнения, так и условно- речевые с постепенным увеличением удельного веса последних.

Преподаватель разрабатывает комплекс тренировочных упражнений либо использует упражнения в учебниках. К элементарным грамматическим упражнениям можно отнести такие, в которых формируется определенная языковая форма «формальные и языковые упражнения». В языковых упражнениях грамматические действия отрабатываются в отрыве от речевой коммуникации, в то же время языковые упражнения, как указывает С.Ф.Шатилов, развивают у студентов языковые навыки «словоизменения, формообразования и т.д., владение которыми положительно сказывается на характере речевых умений и навыков. По мере введения новых грамматических единиц задания

могут усложняться. Студентам предлагается употребить в пределах упражнения, а нередко и в пределах одного упражнения, ряд грамматических единиц. Такое чередование грамматических единиц позволяет добиться устойчивости грамматического навыка, поскольку перед студентами стоит задача выбрать нужную форму передачи определенного содержания, а всякий выбор как считает Б.А.Лапидус «есть разрешение проблемной ситуации той или иной трудности» /4 стр.41 /.

Задания могут быть следующими:

1. Объяснить употребление временных форм в следующем упражнении.
2. Употребить глагол нужной грамматической форме
3. Подобрать из художественной литературы на английском языке предложения, иллюстрирующие значение временных форм.
4. Составить предложения для перевода, в которых необходимо употребить указанные иные формы и т.д.

Языковые упражнения выполняются параллельно с условно - речевыми упражнениями, которые своей целью активизацию и автоматизацию языкового материала, а также формирования умения комбинировать изученные грамматические единицы и употреблять их в рамках изучаемых лексических выполнение этих упражнений предполагает наличие уже сформированного в определенной степени грамматического навыка, например:

1. Выразить удивление, трансформируя повествовательное предложение в вопросительно по образцу .It rains usually in October.
- Does it really rain in October?
2. Выразить свое несогласие со следующими репликами: Merry has been in the Caucasus for a month. You aren't right. Merry hasn't been in the Caucasus at all.
3. Составить высказывание, с которым собеседник должен согласиться или выразить несогласие, употребив нужную временную форму.
4. Составить рассказ на определенном лексическом материале, как «Моя семья», «Погода», употребив указанные временные формы.
5. Описать картину по теме (чтобы выполнить это задание , студент должен подумать и, о содержании, правильно употребить временные формы глаголов)
6. Составить диалоги на тему, употребив указанные временные формы и т.д.

В ходе выполнения условно - речевых упражнений основное внимание студентов направлено на речевой задачи. Именно условно-речевые упражнения готовят студентов к выполнению собственно речевых упражнений.

Тренировочные упражнения, как правило, даются на знакомом лексическом материале, при этом необходимо максимально увеличивать количество знакомой лексики, чтобы обеспечить перенос грамматических навыков на новый лексический материал, что способствует созданию «гибкости» навыка разных ситуациях общения. Тренировочные упражнения обычно выполняются устно, таким образом решается ещё одна задача обучения - развитие умения аудирования.

Такая многократная обработка грамматических форм, их употребление в различных ситуациях приучает студентов видеть и слышат правильный образец, способствует приобретению автоматизированного навыка и позволяет наиболее полно представить их коммуникативную значимость.

Түйін:

Мақалада грамматикалық материалдары түсіндірудегі кейбір проблемалық мәселелер қаралады.

Summary:

This article is about the difficulties of grammar materials in the process of teaching English.

Использованные литературы:

1. Ильин М.С. О функциональном принципе в методике обучения иностранным языкам // ИЯВШ –М.1966 № 3
2. Домашнев А.И.,Зыкова Н.Н. Некоторые вопросы методического обучения иностранным языкам в спец. Вузе // ИЯВШ – М., 1972 -№4
3. Соколов Ю.Т. Методические приемы отбора грамматического минимума для чтения оригинальной литературы на английском языке: Автореферат к.филол. н. – М.1975
4. Мелкумян Э.Н. О некоторых проблемах преподавания практической грамматики в языковом вузе // ИЯВШ – М., 1979 - №7

АТРИБУТИВНЫЕ КОНСТРУКЦИИ В АНГЛИЙСКОМ И КАЗАХСКОМ ЯЗЫКАХ

Всем хорошо известна роль сравнения и сопоставления в процессе обучения. Приступая к изучению иностранного языка, учащийся уже обладает знанием одного языка - родного. Он знает, для чего нужен язык и какие функции он выполняет. Поэтому при изучении иностранного языка – второго языка учащиеся волей- неволей всегда сравнивают его со своим первым, родным языком. Для них овладение иностранным языком есть выполнение уже знакомых функций, но в разных формах. При изучении иностранного языка для практических нужд большое значение имеет сопоставительное изучение языков. Теорией такого сопоставительного изучения языков занимается так называемая контрастивная лингвистика, которая преследует цель: обнаружить различия и общие черты в сравниваемых языках. В этом плане она близка к типологическо-сопоставительному языкознанию. Особое внимание контрастивная лингвистика обращает на несходные, контрастные черты языков. Контрастивные исследования преследуют не только теоретические, но и практические цели. Так, теоретико-практической целью контрастивного изучения двух языков является, как отмечают многие исследователи, составление неполной грамматики, содержание которой представляет описание суммы различий между грамматикой языка-источника (родного языка) и грамматикой изучаемого языка.

При сопоставлении изучаемого языка с другим или с другими, мы имеем возможность как бы выйти за пределы изучаемого языка и посмотреть на него со стороны. Сопоставление обнаруживает индивидуальные особенности конкретного языка и его общие с другими языками черты.

Другой целью сопоставления является применение его для обучения иностранным языкам. При этом используются данные, полученные при лингвистическом сопоставлении языков. В этом случае лингвистика приходит на помощь методике преподавания иностранных языков.

Современная лингвистика активно обращается к анализу единиц языка с позиции отражения в них окружающей действительности. Большой интерес представляет выявление сходств и различий в интерпретации разноструктурными языками одного и того же понятийного содержания. В настоящей статье делается попытка рассмотреть на материале английского и казахского языков средства выражения атрибутивных отношений.

Изучение закономерностей сочетаемости слов важно для понимания системы языка. В каждом языке слова соединяются на основании присущих данному языку законов и правил, которые необходимо знать для практического овладения правильным литературным языком. Словосочетание (сочетание частей речи) - синтаксическое единство двух слов, которые принадлежат к одной или различным частям речи. Они могут быть связаны между собой посредством одного из средств связи. Словосочетание рассматривается как грамматическая категория.

При выделении словосочетания как самостоятельной синтаксической единицы необходимо отметить, что между компонентами словосочетания могут возникнуть различные синтаксические отношения, которые выявляются в их грамматическом оформлении. Многообразие синтаксических отношений между компонентами тесно связано с богатством и разнообразием форм грамматической структуры языка и сочетания слов, принадлежащих к различным частям речи. Атрибутивное словосочетание - такое именное словосочетание, в котором один из компонентов, точнее – определение, выражает постоянный или временный признак определяемого. При этом определяемым определительного словосочетания выступает имя.

Синтаксические отношения между компонентами атрибутивного словосочетания и синтаксические средства связи между ними выражаются в различных языках по-разному. Приемы выражения синтаксических отношений являются составной частью структуры языка и дают возможность определить типологические характеристики языка на уровне словосочетаний.

«Помимо модели «прилагательное + существительное» (AN), в сопоставляемых языках существуют разные формы выражения атрибутивных отношений. В функции определения (атрибута) выступают четыре основных класса слов. Это: 1) причастия как отглагольные прилагательные (*жүгірін келе жатқан адам; a running man, a broken chair*); 2) местоимения (некоторые их подклассы) (меңін көйлегім; *my dress, another cigarette*); 3) числительные (екінші қабат; *the second floor, twenty four hours*); 4) существительные (*алтын қағам; glass roof, Peter's dictionary*)»./1 /Синтаксические отношения в атрибутивных конструкциях сопоставляемых языков передаются при помощи таких

приемов связи как управление и примыкание. Чрезвычайно интересны для исследования субстантивные атрибутивные словосочетания. При чтении современной английской и американской литературы обращает на себя внимание широкое использование в атрибутивных словосочетаниях существительного в качестве препозитивного определения, образованного путем примыкания, которое соответствует во многих случаях согласованию русского языка. Препозитивное употребление существительного в форме общего падежа в функции определения характерно для английского языка и привлекает внимание многих исследователей. Известно, что английский язык по своей структуре является в основном языком аналитического типа, где широко используются предлоги и служебные слова. Для выражения атрибутивных отношений в этом языке используется как предлог *of*, так и формант *'s*. Но наряду с этой формой особое место занимает контактное положение двух и более существительных в общем падеже как один из способов выражения атрибутивных отношений. Этому, безусловно, способствовали изменения в морфологической структуре языка, связанные с редукцией флексий, и « постепенное выдвигание в течение среднеанглийского и новоанглийского периодов примыкания как приема передачи синтаксических отношений»/2, стр.24

Широта употребления атрибутивных словосочетаний, образованных из двух существительных (N+N), объясняется тем, что данная форма выражает большую степень обобщенности атрибутивных отношений, чем другие формы. Эта особенность и легкость образования таких атрибутивных словосочетаний, их смысловая и синтаксическая стройность и четкость создают большие удобства для употребления формы N+N по сравнению с формами с *of* и формантом *'s*. В английском языке распределение функций каждого из компонентов атрибутивного сочетания N + N и легкость, с которой всегда можно выделить в них компоненты определительный и определяемый, непосредственно связаны с тем, что только последний из компонентов, отдельно взятый, может служить названием предмета, более точно обозначаемого данным сочетанием. Следовательно, компоненты атрибутивного сочетания в функциональном отношении являются единицами разных планов, их соотносительная значимость в структуре сочетания неодинакова. Именно поэтому одно слово атрибутивного сочетания определяется как главное, господствующее, а другое – зависимое, подчиненное, причем эта зависимость находит свое грамматическое выражение. Сжатость и четкость, простота образования, широта лексической сочетаемости, семантическая емкость дают возможность простыми синтаксическими средствами, т.е. контактным положением двух существительных N+N, выразить разнообразные и сложные атрибутивные отношения. Указанный способ выражения сложных и разнообразных атрибутивных отношений в английском языке является спецификой этого языка и не встречается в других европейских языках, близких по грамматическому строю.

В казахском языке с ярко выраженной агглютинативной типологией тоже существуют сопоставимые с этим синтаксическим явлением английского языка структуры, известные в тюркологии под названием *изафетных конструкций*. В структуре синтаксических единиц казахского языка проявляется следующий твердый закон порядка следования слов: « зависимый член + главный член» или «определение + определяемое». Кроме того, отсутствие согласования и способность существительного выступать в функции определения создали благоприятные условия для образования трех типов *изафета*. Синтаксическая связь в I типе *изафета* основана только на примыкании. Например: алтын сағат

В дальнейшем в казахском языке на основе сочетания « существительное + существительное» развились и притяжательные аффиксы *і/ы*, которые присоединяются ко второму существительному, т.е. к главному компоненту конструкции, и являются основным дифференциальным признаком II типа *изафета*. Например: ауыл адамы .

III тип *изафета* характеризуется наличием морфологических показателей в обоих компонентах словосочетания: первый компонент принимает аффикс родительного падежа, второй- аффикс принадлежности. Например: Қазақстан Республикасының Президенті.

Следовательно, одной инвариантной структуре английской модели N +N соответствуют три структуры казахского языка.

Поскольку модель N +N английского языка не располагает каким-либо грамматическим показателем, кроме контактного положения двух существительных в общем падеже, то естественно, что отношения между компонентами модели N + N должны быть выражены самыми полными словами в их взаимодействии. Семантическое отношение между компонентами N +N определяется атрибутивной синтаксической связью. Модель N+N имеет ряд синонимических конструкций с предлогами или неличными формами глагола. Например:

1. the spring smell- the smell of the spring
2. a rest home- a home for rest

3. city life- life in a city
4. a telegram message- message by telegram
5. a bamboo table- a table made of bamboo

В атрибутивных словосочетаниях казахского и английского языков наблюдается сходство их семантических структур. В английском и казахском языках существительное, находясь в препозиции к другому существительному, выступает определением в словосочетании. Примыкание является основным типом подчинительной грамматической связи в английском и казахском языках. «Под примыканием обычно понимается такая связь слов, где сочетающиеся компоненты не согласуются и не управляются другим, т.е. слова связываются между собой по смыслу при помощи интонации и порядка слов. В казахском языке примыкающий компонент всегда стоит перед определяемым»./3

Управление представлено в обоих языках в атрибутивных словосочетаниях со значением принадлежности лицу, соответствующая ей модель в английском и в казахском языках относится к атрибутивно-препозитивному типу с управлением. Например: англ. my friend's car, my father's friend (менің әкемнің досы). Согласование характерно для языков синтетического типа, т. е. для русского. В аналитических языках, например, в английском, согласование невозможно. В казахском языке, как и во всех тюркских языках, имеется четвертый тип связи слов, так называемый изафет. Данный тип связи слов обычно наблюдается между двумя существительными. Однако в тюркском языкознании нет однозначного толкования природы изафетных конструкций. Проведенное исследование свидетельствует, что хотя атрибутивные словосочетания в обоих языках в целом обладают рядом схожих характеристик в плане структуры и лексико-семантического наполнения моделей, вместе с тем они имеют достаточное количество дифференциальных признаков, которые приводят к трудностям при изучении английского языка.

Литература

1. Д.Р. Ханаху. Атрибутивные словосочетания в русском и английском языках. Автореферат. 2007 г.
2. В.Н. Ярцева. Исторический синтаксис английского языка. М. 1961г.
3. Ц.Ц. Бальжинимаева. Именные словосочетания в бурятском языке. Автореферат <http://cheloveknauka.com/>

Resume: This article is devoted to the comparison of the attributive word-combinations in Kazakh and English. In both languages there are a number of descriptions which have similarities in their structure and lexico-semantic filling of models, and at the same time they have a sufficient number of differences that result in difficulties while studying the English language.

Түйіндемe: Бұл мақала екі әр түрлі құрамды тілдердің атрибутивтік сөз тіркестерінің салыстырады. Екі тілдің ұқсастығы және айырмашылығын көрсетуге авторлар көздейді. Айырмашылықтары тіл меңгеруге қиыншылық тудырады.

Халенова А., Атабаева Г.,
Әл-фараби атындағы қазақ ұлттық университеті
Филология, әдебиеттану және әлем тілдер факультеті
Гуманитарлық факультеттерге арналған шет тілдер кафедрасының
аға оқытушылары

АҒЫЛШЫН ТІЛІН АРНАУЛЫ МАҚСАТПЕН ОҚЫТУДА ЖЕКЕ ТҮЛҒАҒА БАҒЫТТАЛҒАН ӘДІСТЕР

Қазіргі таңда шет тілді меңгеру қандай да салада болсын білімнің барша қазынасын ұрпақтан - ұрпаққа жеткізіп отыруға бірден-бір ізгі ықпалын тигізеді. Ал, шет тілі, сол елдің мәдениеті, өнері, білім беру жүйесі туралы адамдарға ақпарат алуға мүмкіндік береді және олардың қабілеттерін дамытуға әсер етеді, яғни басқа халықтардың мәдени игіліктерімен қатар ұлттық салт – дәстүрлерін ой – санаға дарытуға жәрдемдеседі. Өзге тілді үйренуді өз елінің тұрмысымен байланыстыра отырып үйрету бұл әлемдік тәлім – тәжірибилерден, қажетті пікірлерден алынған ақиқат.

Бүгінгі таңда қоғамымыздың даму бағытында жан-жақты дамыған, сауатты, саналы азамат тәрбиелеу мәселесі жүктеліп отыр. Республикамызда қолға алынған білім беру жүйесін реформалау ісі осы саналы жан-жақты өзгертуге бағытталған кешенді шығармалармен тығыз байланысты.

Жоғарғы оқу орындарында студенттердің жеке тұлғасын қалыптастыру, оның рухани әлемін әрдайым байыту, оқуға деген ынта-жігерін арттыру, қоғамдық өмірдегі барлық салалардағы өзгеріс-

тер адамның интеллектуалдық күш – жігерін, саналы әрекеті мен ізденімпаздығын, танымдық ой-өрісіннің белсенділігі мен іс-әрекетін шығармашылық сипатта жүзеге асыруды талап етеді.

«Студент» термині латын тілінен аударғанда, ынтамен жұмыс істеуші, білімді меңгеруші дегенді білдіреді. Студенттің жеке басының қалыптасып, дамуына мынадай факторлар әсер етеді. Олар:

1. Психологиялық. Жеке тұлғаның қалпы мен қасиеттерін, психологиялық процесстердің бірлігін білдіреді. Бұл акторлардың негізгісі – психологиялық қасиеттер (бағыттылық, темперамент, қасиет, мүмкіншілік). Бұларға психологиялық процесстердің ағымы мен психикалық жағдайдың пайда болуы тәуелді.

2. Әлеуметтік. Студентке қатысты белгілі бір социалдық топқа, ұлтқа, т. б. қатыстылығынан туындайтын қоғамдық қатынастар арқылы әсер етеді.

3. Биологиялық. Бұған жүйке жүйесінің типін, анализаторлар құрылысын, шартсыз рефлекс-тер, түйсіктер, физикалық күш, тұла бойы, бет әлпеті, терісінің түсі және т. б. кіреді. Әрине, негізінен тұқым қуалаушылық және туа біткен қабілеттермен байланысты болғанымен, белгілі шектерде өмір сүру жағдайының өзгеруіне байланысты өзгерістерге түседі.

Бұл әсерлерді зерттеу, студенттің сапалық ерекшеліктері мен мүмкіншілігін ашады. Мысалы, егер студентке белгілі бір жастағы адам ретінде қарасақ, оған жай, қиыстырылған және сөздік сигналдарға латентті кезең реакциясының көлемі аз болады. Шапшаң жадтың ең жоғары ылдамдығы, назар аудару жылдамдығы күшейіп, вербальды – логикалық мақсаттарды шешу қабілетінің жоғарылауы байқалады. Жалпы студенттік жас биологиялық, психологиялық, әлеуметтік процесстерге негізделген ең жоғары «пиктік» нәтижелердің болуымен сипатталады.

Егер студентті 18 – 20 жастағы тұлға ретінде қабылдаса, бұл кезең студенттің өнегелі және эстетикалық сезімдерінің активті дамуына, мінез - құлқының қалыптасуы мен тұрақтануына, есеюдің әлеуметтік рольдерінің (азаматтық, кәсіптік, еңбек және т.б.) толық кешенін меңгеруіне байланысты. Бұл жаста «экономикалық белсенділік» басталады. Демографтардың пайымдауынша, осы кезеңде адамның дербес өндіру қызметі, еңбек биографиясының басы және отбасын құруға құлшынысы басталады.

Оқытушының әрбір өтілегін сабағы қазіргі кездегі заман талабына сәйкес оқыту талаптарына сай болып келуі қажет. Демек, жастарды еңбектің қай саласында да, білім алуда да тек мәлімет жиынтығын меңгеруімен шектелмей, студенттердің өзіндік іс-әрекетін тиімді ұйымдастыра отырып, сол тұрғыда өз болмысын таныта алатын студент етіп даярлау қажет болып отыр.

Өз бетімен жұмыстың маңыздысы - студенттің өз беттерімен орындай алуларына, оқуға белсенділігінің артуына, шығармашылығын қалыптастыруға ықпалы мол. Өз бетімен жұмыс жасау барысында студент Р.Сүлейменов[1.] өздігінен істейтін жұмыстарды әрекет сипатына қарай жаттығу, зерттеу шығармашылық жұмыстар деп топтастырады. «Шығармашылық еңбекте студенттің іскерлік қабілеті, білім көлемі, білім молдығынан туатын толық дербестігі айқын көрінуі тиіс». Шығармашылық жұмыстар студенттердің дүниетанымына, ізденімдік қабілетінің дамуына, тұлға ретінде қалыптасуына ықпал етеді. Онымен қатар өздігінен ой қорытып, шешім шығаруға, дұрыс сөйлеп, сауатты жазуға, тіл байлығын арттыруға жәрдемдеседі.

Жеке тұлғаға бағытталған тәсіл - педагогтың тұлғаға біртұтас адам, тұлғаның тек ақыл ойын дамытып қоймай сонымен бірге азаматтық жауапкершілікті сезіну және де эмоционалды, эстетикалық, шығармашылық, рухани байлықтарды дамудың мүмкіндіктеріне көңіл бөлу. **Жеке** тұлғаға бағытталған білім - жеке тұлғаның келесі функцияларын толыққанды дамыту үшін жағдай жасау: рефлекстеу яғни сыртқы әсерге қарсы келу, өз өмірін бағалау, өмірдегі мақсатын іздеу; яғни «мен» деген; жауапкершілік ол («мен бәріне жауап беремін» деген тұжырымдамаға сәйкес болу);

Шет тілін үйретуде ең маңызды нәрсе ол студенттердің белсенділігін дамыта отырып топтық жұмыстар, рольдік ойындар, Іскерлік ойындар және өндірістік ойындар. Рөлдік ойындар – интер-белсенді әдістердің тиімді бір түрі. Рөлдік ойындар екіге бөлінеді:

1. Әрбір оқушы рөлде ойнайды.

2. Оқушылардың шағын топтары рөлде ойнайды.

Іскерлік оқу ойындарға келсек, мысалы, сабақ тақырыбы бойынша жазылған сценарийлерге қысқа жағдаяттар ойнау. Ал саяхат ойындарында оқушылар күнделік жүргізеді немесе достары мен туыстарына хат жазады. Блиц оқу ойындары туралы айта кетсек, олар шағын ойындар, оқушылардың нақты біліктері мен дағдыларын дамытуға бағытталады. Мынадай түрлері болады: фотосуреттерді баяндау (отбасы мүшелерін, достарын, өз үйінді, бөлмеңді), сұхбат алу (мерекелер тақырыбы бойынша), шындық детекторы (дұрыс, қате), т.б. Өндірістік ойындарда әлеуметтік және экономикалық маңызы бар күрделі мәселелерді шешуге болады. Мысалы, «Қоршаған орта немесе қоқысты қайта жіберуге болады.» деген тақырыптар арқылы өздерін өзі байқай білуін арттыру болып табылады.

Қандай да бір қателер болса барынша өздері түсіндіреді, ал оқытушы ол тек төреші ретінде ғана болады. Тапсырманың орындап болысымен рефлексітеу кезеңі жүргізіледі. Біз рефлексия дегенді былай түсінеміз «күрделі қозғалыстың өз талдауы ойлауы, жеке психикалық ахуалды және интеллектуалдық деңгейді анализ жасауға жетелейтін кезең» /2; 67/. Жоғары оқу орнының оқытушысы, тәлімгері ретінде басты мақсатымыз жастардың осы аталған жақтарын тұлғалық дамуының үйлесімділігін қалыптастыруда, студенттерді азаматтық белсенділікке тәрбиелеуде, білім алушылардың мамандықтың жұмыс оқу жоспары аясында білім алу траекториясының таңдамалығы негізінде өзін-өзі қалыптастыру және өзін-өзі көрсету қабілеттерін дамыту болып отыр.

Қазіргі таңда өзекті әдістерді практикада жүзеге асыруға жағдай жасайтын жаңашыл технологиялар мен әдістерді меңгермей педагогикалық сауатты маман бола алмайсыз. Әсіресе бұл жоғарғы оқу орындарында болашақ кәсіби маман даярлауда шетел тілін оқытуға инновациялық тұрғыдан қарауды талап етеді. Білім беруде шетел тілін оқытудың негізгі құралы ретінде коммуникативті немесе жеке тұлғаға бағытталған технологиялар болып отыр. Жеке тұлғаға бағытталған білім (Personality – Centered Education) дегеніміз – студенттің өзін-өзі дамытуына, оның танымдық қабілеттерін, тұлғалық ерекшеліктерін ашуды, іскерлігін арттыруды қамтамасыз ететін оқыту болып табылады /3 /.

Ағылшын тілін арнаулы мақсатпен белгілі бір салада оқытуда жеке тұлғаға бағытталған әдістің пайда болуына 3 үлкен фактор әсер етіп тұр.

Ағылшын тілін арнаулы мақсатпен оқытудың белгілі бір салада қажеттілігінің өсуі, лингвистикалық және оқыту психологиясының дамуы.

Ағылшын тілін белгілі бір салада арнаулы мақсатпен оқытуда жеке тұлғаға бағытталған болуы оқытудың бір әдісі деп түсіну керек. Бұл тілді ерекше үйретудің әдістемесі де, немесе ерекше оқытудың түрі де емес. Жалпы айтқанда бұл оқытудың әдісі, ол оқушысының қажетіне, яғни бұл оқушының тілді не үшін оқитын және соның себептеріне негізделген.

Бұл ағылшын тілін белгілі бір салада арнаулы мақсатпен оқытудың негізі өте жай ғана сұрақ түрінде болады. *Мысалы: Неге оқушы шет тілін оқиды?*

Сонымен, ағылшын тілін белгілі бір салада арнаулы мақсатпен оқытуда жеке тұлғаға бағытталған әр түрлі әдістерді қолдану қажет, яғни бұлар барлық коммуникацияның құрылымдық деңгейі, функционалды деңгейі және баяндама (әңгімелеу) деңгейі.

Олар бір – біріне ерекшеленбейді, бірақ бірін – бірі толықтырып отырады, және әрқайсысының орны ағылшын тілін белгілі бір салада арнаулы мақсатпен оқытудың әдісінде бар.

Ағылшын тілін арнаулы мақсатпен оқытуда жеке тұлғаға бағытталған қазіргі ағылшын тілі әдістемесін оқытудағы және әдістің түрі болып табылады және бұл әдіс жоғарғы оқу орнындағы оқытушыларға тікелей қатысы бар, себебі, жоғарғы оқу орнындағы әр түрлі салада мамандықтар даярлап шығатындығы белгілі. Ол үшін бұл әдісті толығымен зерттеп, талдап оқып, оны аудиторияда қолдансақ, бұл ағылшын тілін арнаулы мақсатпен оқытудың жетістігі болар еді.

Студентті қалайда болсын тілді оқыту дегеніміз ол жеке тұлғаға бағытталған әдіс түсінігінің болуы, тілді үйретудің ең басты шарты.

Ағылшын тілін арнаулы мақсатпен белгілі бір салада оқыту ол білгілі деңгейде ағылшын тілін білгеннен бастап беріледі. Оқытудың теориялары және тілді суреттеудің байланысы кездейсоқ емес, яғни біз көздеген белгілі ситуацияға қажетті және оқуға қажеттіліктерді есте сақтай отырып, анализ жасауымыз керек. Басты ситуацияға керекті анализ, ол тілді қолдану деп есептелінеді. Ағылшын тілін арнаулы мақсатпен оқытуда жеке тұлғаға бағытталған қағидалар жалпы ағылшын тілін оқыту әдістемесімен бірдей. Бұл әдістің мақсаты жоғарғы оқу орындарындағы жеке тұлғаға бағытталған әдісті пайдалану ол барлық салада білімді тереңдету, өз бетімен зерттеудің әдістері мен дағдыларын игеру, ғылыми мәселелерді шешу болып табылады. ағылшын тілін оқытуда жеке тұлғаға бағытталған дағдылар мен әдістері ағылшын тілін белгілі бір салада оқытуда да өте пайдалы екені сөзсіз.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Абдукаримова У. Самостоятельная работа студентов. Алматы, 1999
2. Петрова Г.Б. Современные технологии в обучении литературе: учеб.-метод. пособие к спецкурсу. - Магнитогорск, 2006.
3. Полат Е.С. Проектная методика обучения иностранному языку //ИЯШ. 2000, №1-6.

Абстракт

В этой статье рассматривается личностно-ориентированный подход в процессе обучения по английскому языку для спеццелей и развитие у студентов навыков самостоятельной учебной работы, формирование потребностей в самообразовании и освоение содержания дисциплины в ходе аудиторных занятий. Важнейшую роль в руководстве личностно-

ориентированного подхода играют ролевые игры, а также отношение к каждому студенту как к уникальной индивидуальности.

Abstract

This article touches upon the importance of teaching students to student-centered approach in teaching English for specific purposes and the development of students' skills of independent study work, the formation of needs for self development and maintenance of discipline in the classroom. A crucial role in guiding the student-centered approach play role-playing games, as well as relevant to each student as a unique individual.

*G. Atabayeva, A. Ramazanova
Al-Farabi Kazakh National University*

WAYS OF DEVELOPMENT OF THE PRACTICAL SKILLS OF STUDENTS IN HIGHER EDUCATION

Nowadays it is very important not only to master English language but also to know it very well. There are a lot of methods of teaching it. English as one of the means of a dialogue and knowledge around the world takes a special place in the system of modern education owing to the social, informative and developing functions.

Teaching a foreign language is connected with the development both thinking and emotions and other spheres of a person. Importance and necessity of including of motivational and emotional spheres of a person of a pupil is underlined in the methodical literature of last years on teaching foreign languages. Mastering of the language in artificial conditions, that is out of the surroundings where it is spoken, demands creation of the imagined situations, being able to stimulate a communication in the language. Process of studying a foreign language promotes the formation of creative independence as there is a possibility of using creative tasks and exercises within the limits of the given subject which demands independent work from pupils. They are taught to use a language material for expression of their thoughts in a dialogical and monologic speech. We shall deal with the studying of methods and ways of development of practical skills in higher education which also promotes the formation and development of intellectual abilities among pupils that will raise the efficiency of teaching and educational process.

Teaching English can and should provide the achievement of practical, educational and developing aims. Besides, the practical purpose the leading. The other purposes are reached in the course of mastering English in the conditions of pupils' active informative of power of apprehension and activity. Pedagogic, guiding and synthesizing these aspects, defines vision of a problem from its specific point of view.

I would like to pay a special attention to the development of independent creative activity in the teaching process. Teaching of independent activity at foreign language lessons. The aspiration to carry out the tasks demanding display great intellect, imagination, desire to get knowledge, dream, - here are necessary conditions of occurrence of a great interest in subjects. Independent work is considered to be the specific form of the school pupils' educational activity characterising by all its features. As a matter of fact, it is the form of self-education connected with educational activity of the pupil in a class. The concept of independent pupil's work of modern didactics is sure to correspond with the organizing a teacher's role.

Various kinds of individual and collective pupil's activity mean independent work. They are carried out by them in class and extra activity at home according to the tasks without direct teacher's participation. Learning a foreign language at home and somewhere else out of class, assumes as a basis of consideration of independent pupils' activity. It represents various kinds of activity with education and bringing up of the pupil's character himself, his independent work should be realised as free for choice, internally motivated activity. It assumes performance by the pupil of number of actions entering into it, the comprehension of the purpose of the activity, acceptance of an educational problem, giving a personal sense to it, submission of other interests to performance of this problem and forms of employment of the pupil, self-organising in the distribution of educational actions in time, self-checking in the course of performance and some other actions.

Mastering a foreign language is connected with the formation of pupils' pronunciation, lexical, grammatical, spelling and other skills. This is the basis of abilities to understand oral speech, to improve speaking, reading and writing. As far as it is known, skills are developed only during regular performance of certain actions of a teaching material, i.e. such actions which allow to listen, say, read and write repeatedly in studied language. Oral speech and first of all speaking practice is carried out directly in the presence of the

interlocutors which role at school is carried out by the teacher and schoolmates. However teaching speaking is supposed to have certain stages for which independent work is the most adequate form.

It is also necessary to include certain links of work on a language material in independent work – acquaintance to it and partially training in its usage. As to reading, this kind of activity is made by the reader mainly alone with itself, hence, independent work quite corresponds to it. Attentive listening to English speech takes place now not only in a class, without preparation, in the presence of the teacher, from its voice or in phonorecord, but there are also audiotexts for independent pupils' work, and this form of work is quite applicable to the given kind of speech activity. Training of writing also assumes certain stages. Speaking of independent work and pupils' work in a class the first one is of more significance.

The lesson-performance is effective and productive mode of study. Usage of works of art of the foreign literature at foreign language lessons improves pupils' pronunciation skills, provides creation of communicative, informative and aesthetic motivation. Performance preparation is a creative work which promotes the development of skills of children's language dialogue and disclosing of their individual creative abilities.

Such kind of work stirs up pupils' cogitative and speech activity, develops their interest to the literature, serves the best mastering of culture of the country of studied language, and also extends of language. Thus there is a process of storing of vocabulary. At the same time formation of the school children's vocabulary leads to the so-called passive-potential vocabulary. It is important that pupils are satisfied with such kind of work.

At the English lessons students analyze the selected problem, defend their position. Students should be able to estimate the read works critically, to state thoughts in written form according to the put problem, to learn to defend their point of view and to make their own decision in an understanding way in a class. Such form of a lesson develops mental pupils' functions, logic and analytical thinking and that is important, ability to think in a foreign language.

The lesson in the form of a musical play promotes development socio-cultural competence and acquaintance with the cultures of the English-speaking countries. Methodical advantages of song creativity in teaching a foreign language are obvious. It promotes aesthetic and moral education of schoolchildren, opens creative abilities of each pupil more fully. Thanks to musical singing at a lesson the favorable psychological climate is created, the weariness decreases, language activity is stirred up. In many cases' it serves also as a discharge reducing pressure and restores pupils' working capacity.

Recently the method of projects gets more and more supporters. It is directed to develop child's active independent thinking and to teach him to remember and reproduce knowledge which are given to him by school, and to be able to put them into practice.

The design technique at work differs by a co-operative character on the project. Activity carried out is creative in its essence and focused on the person of the pupil. It assumes a high level of individual and collective responsibility for performance of each task on project working out. Teamwork of the group of pupils over the project is inseparable from active communicative interaction of pupils. The design technique is one of forms of the organisation of research informative activity in which pupils take an active subjective position. Theme of the project can be connected with one subject sphere or have a interdisciplinary character. At selection of a theme of the project the teacher should be guided by interests and requirements of pupils, their possibilities and the personal importance of the forthcoming work, the practical importance of the result of work on the project. The executed project can be presented in the most different forms: an article, recommendations, an album, a collage and many other things. Forms of presentation of the project are also various: a report, a conference, a competition, a holiday, a performance. The main result of work on the project will be actualisation of available and getting new knowledge, skills and abilities and their creative application in new conditions. Work on the project is carried out in some stages and usually is beyond educational activity at lessons: a choice of a theme or a project problem; formation of group of executors; working out of the plan of work on the project, definition of terms; distribution of tasks among pupils; fulfilment of the tasks, discussion the results of fulfilment of each task in a group; registration of joint result; the report under the project; an estimation of performance of the project.

Work by a design technique demands from pupils a high degree of independence of search activity, coordination of their actions, active research, performing and communicative interaction. The role of the teacher consists in preparation of pupils for work on the project, choice of a theme, in rendering assistance by the pupil at scheduling, in the current control and consultation of pupils on a course of performance of the project with function of participator.

So, the basic idea of a method of projects consists in transferring accent from a various kind of exercises on active cogitative activity of pupils during joint creative work.

Independence is treated in pedagogy, as one of the person's properties. This property is characterised by two factors. The first factor includes set of means – knowledge, abilities, skills which the person possesses. The second factor – the relation of the person to activity process, its result and conditions of the realisation, and also communications developing in the course of activity with other people.

One of significant problems in pedagogy is the problem of forming – self-dependence means to make, to organize, to generate. We hold that opinion that formation is a process in the course of which there is a creation of something new on the basis of available qualities of the person as genesis character, and acquired. In works of scientists on problems of informative independence, depending on the aspect of research, the definition of concept of informative independence is revealed a condition, methods, structure of development of pupils' creative abilities through independent kinds of activity.

In conclusion I must admit that the project seen from the point of view of its process, holds great promise for helping students in their efforts to further improve many aspects of their English-language proficiency. However, the potential of the project can only be fully manifested as more is understood about the nature of different types of tasks and as the teachers in the program gradually implement changes which they believe will result in a pedagogically sounder experience or the students.

Резюме:

В данной статье рассматриваются пути и методы развития практических навыков у студентов в высших учебных заведениях. Процесс изучения иностранного языка повышает формирование творческой самостоятельности, так как есть возможность использование творческих заданий и упражнений в пределах данного предмета и что потребует самостоятельной работы от студентов. Обучения самостоятельной работы на уроках иностранного языка стимулирует студентов к стремлению выполнения задач требующих большого интеллекта, воображения, желания получить знания.

Әшірбекова Г.,

филология ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы

Есназарова Р.,

филология ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы

Қорқыт ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті

ГАЗЕТ РЕПОРТАЖЫНЫҢ ЖАЗЫЛУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Бүгінгі қоғамды ақпараттық құралдарсыз елестету қиын, өйткені олар халықпен, бүкіл қоғамдық өмірмен бірге қайнасып кеткен. Дүние жүзінде болып жатқан оқиғалар тек осы әр тілдегі, әр бағыттағы ақпарат құралдары өкілдері арқылы таралып жатады. «Журналистика – халық – қоғам» деп аталатын үштік бірінсіз бірі қызмет етуі мүмкін емес.

Бұқаралық ақпарат құралдарының түрлеріне қарай олардың өзіндік өзгешеліктері де қалыптасқан. Осыған орай оларда берілетін публицистика жанрларының әрқайсысының жасалу жолдары, пішіндері, мазмұны әр түрлі болып келеді. Мәселен, ақпаратты жария етудің мерзімді баспасөзде, радиода, телевизияда әр түрлі әдіс-тәсілдері қалыптасқан. Олар ең алдымен ақпарат құралының мүмкіндіктеріне, шығарылу жиіліктеріне, мазмұны мен бағыт-бағдарына қарай беріледі. Ақпарат құралдарының ішінде көз ілеспес жылдамдықпен дамып келе жатқан телевизияның қазіргі таңдағы мүмкіндіктері жайлы арнайы сөз ету қажет. Ал радио өз кезегінде аудиторияның қабылдауына ыңғайлылығымен ерекшеленеді. Радионы кез келген жерде, кез келген жағдайда тындап, ақпарат алуға болады. Аталған электронды ақпарат құралдарының мүмкіндіктері күн сайын артып, жаңа технология жетістіктерімен жарактануда. Ақпарат құралдарының ең маңызды түрі мерзімді баспасөздің қалыптасқан дәстүрі, тарихы, тәжірибесі бар.

1870 жылы «Түркістан уалаятының газетінен» бастау алатын қазақ баспасөзі бүгінгі таңда өркениеті озық елдер журналистикасымен терезесі теңдесе алатындай дәрежеде дамып келеді. Соңғы мәліметтерге жүгінсек, Қазақстанда тіркеуден өткен 2500-ден астам мерзімді басылым бар екен. Ұлт болашағы үшін қызмет ететін қазақ тілді басылымдардың ақпаратты жариялау мен сараптауда, қоғамдық пікір қалыптастыруда бағыт-бағдары мен мазмұны, таңдап алған тақырыптарды талдаудағы стильдері әр алуан. Дегенмен мерзімді баспасөз атаулының барлығына ортақ тәртіп пен теориялық қағидалар бар. Ол алдымен баспасөз материалдарын мазмұнды етудің жолдары мен газетті-тауар деп қарайтын нарықтық қатынас жағдайында баспасөзді өтімді етудің тетіктерін

іздеуден басталады. Мерзімді баспасөздің жарыққа шығуға дейінгі шығармашылық процесінде журналистің ақпаратты жинау мен сұрыптау, материалды дайындап, өңдеу процесінде атқарылатын жұмыстардың ішіндегі маңызды бөлігі – баспасөз материалының мазмұны десек қателеспейміз.

Баспасөз материалын мазмұнды етудің бірден-бір жолы – публицистика жанрларының аражігін ажырата білу. Бұл туралы профессор Т.Қожакеев: «Нақты болмыс-құбылысты жазып, суреттеп, айтып берудің, оқиға, фактілерді көрсетудің ғылым белгілеген, жұрт таныған кескін-пішіні болады. өзіндік сипаты, өзіндік белгілері бар сол түрлердің әрқайсысы жанр деп аталады. Белгілі бір шығарманың, материалдың өзіне ғана тән, өзін ғана ерекшелендіріп тұрған құрылымдық-композициялық, тілдік, стильдік, тағы басқа белгілер жиынтығы оның жанрын айқындайды»[1, 24]. Баспасөз қызметкерінің алдына қойылатын басты міндет – публицистика жанрлары ерекшеліктеріне қарай олардың әрқайсысының жасалу жолдарын, қойылатын талаптарын толық меңгеруі керек. Баспасөз теоретигі профессор Т.Қожакеев репортаж жанрын жазу үшін төмендегі бес түрлі талапты орындау шарт деген болатын. «Біріншіден, репортаж нақты бір уақыт аралығындағы болып өткен жаңалықты, оқиға, болысты ғана қамтиды»[1, 56]. Мәселен, даталы күндерге, мерекеге байланысты өткен жиындардан жазылған репортаждар тек сол оқиға туралы ғана қысқа баяндалады. Ұлыстың ұлы күні Наурыз мерекесіне арналған баспасөз репортаждарында бірсандылық басым.

«Екіншіден, репортаж, басқа информациялық жанрлар сияқты, жаңалықты, оқиғаны, құбылысты жай хабарлас салмайды, көз адыға елестетіп, суреттеп көрсетеді» [1, 56]. Мысалы, «Азида спорттың насихатын арттырып, оны жаппай сәнге айналдырудың таптырмас мүмкіндігін берді. Күнделікті күйбеңмен жүріп, тәнді сауықтыру шараларына аса көңіл бөле бермейтін замандастарымыз спорттың адам жанын сергітіп, өмірдің қызығын арттыратын қасиетіне тәнті болғандай»[16],- деген жолдардан қысқы Азида ойындарының бұқаралық спортқа көңіл бөлуге ықпал еткенін байқаймыз. Репортаж негізінде осындай көзге көрінетін, бірден бірге ауысып, дамып жататын, сол қозғалыс, өзгерісін суреттеп елестетуге болатын оқиға жатады.

Үшіншіден, репортажда оқиға, әрекет өз кезегімен, орын алу, даму, шешілу ретімен баяндалады, яғни оған хронологиялық композиция беріледі. Мәселен, «Қазақ елі өркениетті әлем қабылдаған сандық телевизия дәуіріне аяқ басты. Кеше осыны айқындайтын салтанатты шара өтті: Астанада Президент Нұрсұлтан Назарбаевтың қатысуымен, сандық теле-радио таралымның Ұлттық спутниктік желісі ресми түрде іске қосылды. Мемлекет басшысы символикалық перне-кнопканы басу арқылы DVB-S2 сандық стандартында тарайтын ұлттық жаңа телевизия желісіне өмірге жолдама берді»[17]. Репортажда журналист әрі қарай оқырманына сандық телевизияның мүмкіндіктері мен кездесуде сөз болған мәселелерді рет-ретімен баяндайды.

Төртіншіден, репортажда болмыс, құбылысты әсерлі етіп, динамикалық қозғалыста, дамуда көрсету үшін бейнелеу, елестету, суреттеу құралдары мол қолданылады. Тіл, стиль оқырманды оқиға ішінде жүргендей сезіндіруге лайықталады. Белгілі журналист Қ.Олжайдың репортаждары осындай ерекшеліктерге бай десек қателеспейміз. «Дала кең еді. Түркі халықтарының түгеліне аңыз болған Қорқыт бабаның құрметіне қойылған зәлім ескерткіш және сол Қорқыттың әуеніне елтіген қырық қыздан ең соңына дейін жеткен Ақсақ қыздың моласы артта қалды. Айтсаң аңыз көп. Баяғы бабалар ерлігі, батылдығы, даналығы, көрегендігі, кемеңгерлігі аңыздан-аңызға, дастаннан-дастанға, жырдан-жырға, күйден-күйге ауысады. Сол ерлік енді де жоғалмаса екен дейсің, сол кемеңгерлік мына қиын заманда да көрініс тапса дейсің. Астымыздағы ұшқыр көлік те бізді сол ерлік пен ақылыдылықтың осы заманғы нүктесіне жақындата түскен»[18, 30]. Автор оқиғаны әсерлі жеткізуде бейнелеуші құралдарды ұтымды пайдаланады. Әсіресе, саяси маңызы бар кездесулердің мазмұнын, мәнін түсіндіруде автор шеберлігіне тәнті боласыз.

Бесіншіден, репортажда басты кейіпкер – автордың өзі. Оны жазарда репортер оқиғаның басы-қасында болуға тиісті. Сонда ғана ол көрген-білгенін, сезініп-қабылдағанын елестетіп, суреттеп көрсете алады, оқиғаға хронологиялық композиция, динамикалық қозғалыс беруге мүмкіндік туады. Журналист Н.Аманжолдың төмендегі репортажында жиынға қатысқандардың пікірін беру арқылы оқиғаның маңызын арттыруға талпынғанын байқауға болады. «Қасиетті Мәуліт мерекесі республикамыздың түкпір-түкпірінде ұлықталып, мерекеленіп жатыр. Кеше Алматыда Қазақстан мұсылмандары діни басқармасының ұйымдастыруымен арнайы дастарқан жайылып, Құран бағышталды, уағыз айтылды»,- дей келіп, Қазақстан мұсылмандары діни басқармасының төрағасы Әбсаттар қажы Дербісәлінің пікіріне сілтеме жасалынады. Автор репортажында болған оқиғадан, айтылған пікірлерден әсерін де жасырып қалмайды. «Айталық, дәл қазір халқымыздың ең асыл қазынасы-туған тілінің жүз пайыз жұмыс істеуіне не кедергі? Құндылықтарымыздың қадірін неге төмендетіп алдық? Осы сауалдарға жауап іздегенде, әрине, «бәріне себепші туған топырағымызда сан жағынан

аздығымыз ба?» деген ойға қаласың»[19]. Репортаждағы мұндай авторлық толғаныстар кейінгі кезде жанрдың талдамалық сипатын арттыра түсуге ықпал етеді.

Мерзімді баспасөзде жарық көрген репортаждың ықпалдылығы біріншіден, оқырман оны оқи отырып, әсер алады. Ол адамның есінде сақталып қалады. Біршама уақыт өткеннен кейін де оны қайта оқуына мүмкіндік бар. Баспасөздің шежірелік мәнге ие екендігін ескерсек, елімізде орын алған оқиға жайлы алғашқы жасалған репортаж нағыз тарихи дерекке айналуы да мүмкін.

Газет репортажының тағы бір тиімділігі – оқиға орын алғаннан кейінгі жайлардан да хабардар етуінде. Яғни, журналист болмыс, құбылыстағы оқиғаға қатысушы ғана емес, соның бақылаушысы ретінде пікір білдіреді.

Газет репортажынан оқырман рухани әсер алып, оқиғаны ойша көз алдына елестете алады. Мұндай мүмкіндік радио мен телевизияда жоқ. Оқиға жайлы репортажды сол сәтте тамашалап немесе тыңдап қана қояды. Әрі қарай өз әсерімен бөлісе алмайды. Ал баспасөз репортажын оқыған оқырман болған оқиғаға қатысты өзінің әсерін немесе пікірін редакцияға жолдауына болады.

Әрине, қай қоғамда болмасын БАҚ өкілдеріне кімді, нені жақтаймын, қандай мәселені көтеремін десе де еріктері, өйткені демократиялық бағыттағы үкіметтің ұстанған саясаты осындай. БАҚ жүйесінде жанрлар мен пішіндер ортақ, бір-біріне ықпалдасып дамыған. Бүгінгі телевизиялық жанрлар да бастауын газеттен алады. Радионың пішіндері мен жанрлары да үлкен эволюциялық жолдан өтіп барып, қалыптасты, өз кезегінде телевизиядан тікелей көрініс тапты. Яғни осының өзінен журналистік ізденістер мен әдіс-тәсілдердің ортақтығы аңғарылады. Жалпы қоғамдық, саяси науқандарды, жарнама мен мәдени шараларды өткізу тәжірибесі ортақ. Билік органдарын сайлау болсын, музыкалық туындыны насихаттау болсын, белгілі бір тауарды жаранамалау болсын, БАҚ-тарға ортақ міндет – халықты ақпараттық қамтамасыз ету міндетіне жұмылады. Әрқайсысы бір-бірін толықтырып, ортақ мүддеге қызмет етеді.

Сонымен түйіндей келе, журналист адамдардан өз қызығушылығын қанағаттандыру үшін жайдан-жай сұрау салмайды, ол қоғамдық маңызы бар ақпаратты жинастырады. Осы процесс өз нәтижесін беру үшін ол бірнеше әдіс-тәсілдерді пайдалануына тура келеді. Байланыс орнатудағы журналистің міндеті – психологиялық барьер жасау, қарсылықтың механизмнің күшін азайту, әр әрекеттің астарына үңілу, байланыстың маңызын танып, кері әсерін ескертіп отыру.

Репортаждың жанрлық ерекшеліктерін таразылай келіп, оның қай салада болмасын икемділігін, ыңғайлылығын аңғардық. Репортаж оқиға туралы баяндай салатын хабарландыру, құлақтандыру сипатындағы жанр емес. Репортажға журналист дайындықпен баруы тиіс.

Abstract

In this article the authors examine the features of the reportage genre, analyze the material published in a number of periodicals. Based on the rules set forth by Professor T. Kozhakeev for reportage genre, they identify shapes and patterns of the title of the genre, the possibility of its impact on readers. The article focuses on issues of forming the authorial «me» in the report.

Аннотация

В статье авторы рассматривают особенности жанра репортажа, анализируют материалы, опубликованные в ряде периодических изданий.

Основываясь на правилах, сформулированных профессором Т.Кожакеевым для жанра репортажа, выявляют формы и закономерности названного жанра, возможности его воздействия на читателей. В статье уделяется внимание вопросам формирования авторского «я» в репортаже.

Ключевые слова: жанр; публицистика; репортаж.

Keywords: genre; publicism; report

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Қожакеев Т. Жас тілшілер серігі. – Алматы: Рауан, 1991. -225б.
2. Омарова Г. Азида ел спортының дамуына ереше серпін беруі тиіс//Айқын. -2011. 9 ақпан, -№24.
3. Шәріп А. Бұл-Қазақстанның үлкен жетістігі // Айқын. -2011. 19 қаңтар, -№9.
4. Олжай Қ. Президент пырағы (Репортаждар кітабы).- Алматы: Атамұра, 1994. -208б.
5. Чесноков Б. Теория и практики СМИ. –М.: изд. Московского университета, 1989. –С. 480

Байбақтина А. Т.,
Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе мемлекеттік университетінің
педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент
Андақұлова У. А.,
Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе мемлекеттік университетінің магистранты

ҚОСЫМШАЛАР ҚҰРУДА ORACLE МӘЛІМЕТТЕР ҚОРЫН ҚОЛДАНУ ТУРАЛЫ

Қоғамның ақпараттық мәдениеті көтеріліп, дербес компьютер кең қолданыс тапқан тұста программалық өнімдердің қуаттылығын арттыру мәселесі өз шешімін күтуде. Қазіргі ақпараттық қоғамда кең көлемді ақпараттарды өңдеу үшін мәліметтер қорын басқару жүйесін (МҚБЖ) қолданатыны белгілі. Осы орайда, программисттер де зерттеу жұмыстарын жалғастыру барысында үлкен көлемді мәліметтер қорын басқару мәселелеріне көп көңіл бөлуде. Қазіргі таңда қолданылып жүрген МҚБЖ-лерінің ішіндегі ең қуаттысы, өнімділігі жоғарысының бірі – Oracle МҚБЖ. Oracle МҚБЖ-ін өндіретін Oracle компаниясының басқа компанияларға қарағанда алдыңғы орындарда болуының себебі, көптеген ерекше технологияларды қолдауында. Oracle МҚБЖ-нің алты технологиясына көңіл бөліп, мәліметтер қорын басқару жүйесін құру принциптерін зерттеу нәтижелерінде төмендегі ерекшеліктеріне тоқтауды ұйғардық ұйғардық:

- Real Application Cluster;
- Real Application Testing;
- Active Data Guard;
- Total Recall;
- In Memory Database Cache;
- Automatic Storage Management.

Аталған технологиялар Oracle МҚБЖ-де жүзеге асырылған мінсіз технологиялар болып саналатындықтан, әр технологияның атқаратын қызметтерінің қысқаша сипаттамасына тоқталайық:

Real Application Cluster (RAC) технологиясы МҚБЖ-нің жұмысы жүзеге асырылып жатқан серверлердегі мәліметтерді бір үлкен мәліметтер қорына біріктіруге мүмкіндік береді де, төмендегідей тиімді нәтижеге жеткізеді:

– құрылғыларды қуатты құрылғыға ауыстырмай-ақ кластерге жаңа құрылғы қосу арқылы жүйе өнімділігі жоғарылайды және қосылған түйіндердің қуаттылығымен пропорционалды өседі; /1,2/

– кластерге енетін серверлердің бірі тізбектен шығып қалса немесе жұмыс жоспарлы түрде аяқталса, мәліметтер қорын басқару жүйесі толықтай өзінің жұмысқа қабілеттілігін сақтайды, мәліметтер қорын басқару жүйесінің команда орындалмаған жағдайдағы орнықтылығы артады.

Real Application Testing (RAT) технологиясы (1-сурет) арқылы тестілік мәліметтер қоры мен жұмыс серверіне түсетін салмақ сәйкестендіріледі.

1-сурет. Real Application Testing технологиясының атқаратын қызметі

Active Data Guard технологиясы негізгі серверде орындалған барлық әрекеттер ескере отырып негізгі мәліметтер қорының резервтік серверін құрады, яғни жүйеде кем дегенде екі сервер жұмыс жасайды, олар: негізгі және қосымша болып бөлінеді. Негізгі сервер тізбектен шығып қалса немесе жұмысы жоспарлы түрде аяқталса, онда автоматты түрде қосымша серверіске қосылады және барлық

қолданушылар автоматты түрде қосымша серверге көшіріледі де әрекеттерін сол серверде жалғастырады. /1,2/

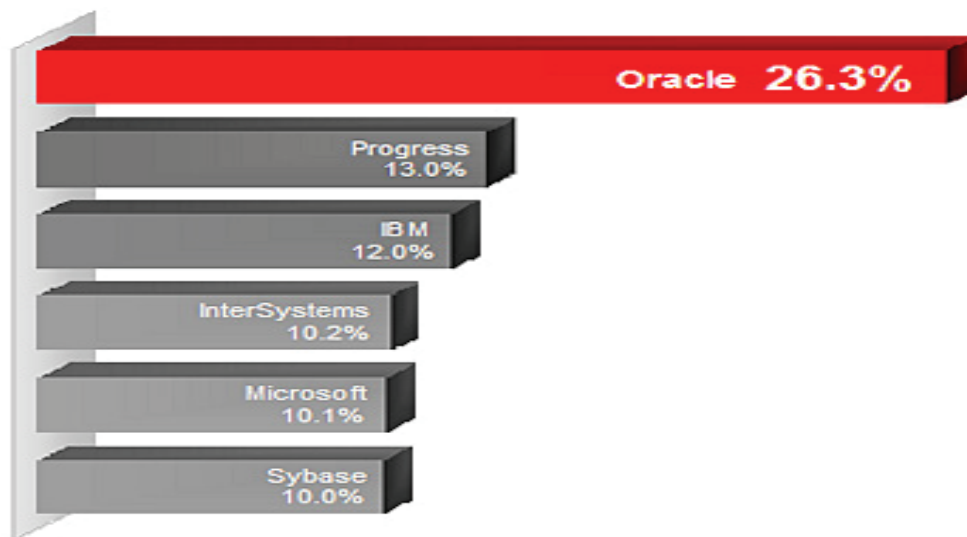
Total Recall технологиясының қызметі арқылыархивтелген мәліметтерден (бизнес қажеттілігі үшін немесе бақылаушы органдар үшін сақталған мәліметтер) мәліметтер жиынын жүктеу жүзеге асырылады.

In Memory Database Cache уникалды технологиясы бойыншамәліметтерді сақтау және өңдеу сервердің жедел жадысында жүргізілетіндіктен,транзакцияларды өңдеу және сұраныстарды шығару жылдамдығын қарапайым Oracle Database МҚБЖ-не қарағанда бірнеше рет өсіруге мүмкіндік береді. /1,2/

Automatic Storage Management(ASM) технологиясы мәліметтер қоры серверінің дискілік ішкі жүйесінбасқаруда жаңа концепцияны әкелді. Бұл технологияның қызметіМҚБЖ-нің дискілік ішкі жүйесін қатқыл дисктегі файлдық жүйелі файлдардан және негізгі мәліметтер қоры серверін дискіде орналасқан файлдардан абстракциялау. ASM технологиясында басқару дискідегі файлдармен емес, ал файлдық жүйедеформатталмаған дискі бөліктерімен жүзеге асырылады. Егер қолданыста тек бір қатқыл диск емес, ал олардың жиыны немесе RAID-массиві болса, онда бұл дискілер ASM тобына бірігеді және МҚБЖ үшін бір қатқыл диск ретінде көрінуі мүмкіндік береді. /1,2/

Жоғарыдағы зерттеулерге сүйене отырып, қазіргі таңдаOracle мәліметтер қоры басқару жүйесінде басқа мәліметтер қорын басқару жүйелерінде жүзеге асырылмаған төрт уникалды технология кірістірілгенін байқауға болады. Әр жүйенің өз сараптамасына байланысты ерекшеліктері, артықшылықтары, кемшіліктері және құны болатыны белгілі. Демек, Oracle МҚБЖ-нің осындай сипаттамасын анықтау өзекті.

Бүкіл әлем санасатын, информациялық технология нарығындағы IDC талдаушы компаниясының 2007 және 2011 жылдардағы кірістірілген МҚБЖ-леріне жүргізген сараптамаларына сәйкес, 100 пайыздық есеппен алғанда,Oracle компаниясының шығаратын МҚБЖ нарықтың 26.3 пайызын алатындығын айтып өткен (2-сурет).Сонымен қатар, 2011 жылдың бірінші жартысында жүргізген сараптамасында алдыңғы қатарлы, ең ірі – IBM және Microsoft компанияларының ішінде Oracle компаниясы алға суырылып шығып отырғанын мәлімделген. Нарықтың 70 пайыз үлесін немесе \$11.2 миллиарды осы үшеуінің үлесінде, оның5.6 миллиарды Oracle компаниясының қоржынындаекені анықталған. Осы сараптамалар нәтижесінен-ақ нарықтағы Oracle МҚБЖ-нің басқа МҚБЖ-лерінің ішіндегі лидері екенін білуге болады.

2-сурет. 2007 жылғы кірістірілген МҚБЖ-лерін салыстыру нәтижесі

Жалпы ақпараттық жүйеніжәне мәліметтер қорын қолдану бүгінгі күннің іскер адамының және үлгерімді ұйымдардың функционалдық қызметінің ажырамас құраушысы болып отыр. Осыған байланысты программалық өнімді және сәйкесінше технологияны құру принципін және оны тиімді қолдануды меңгеру өзекті болуда.

Ақпараттық жүйені құруда құралдарды дұрыс таңдау, мәліметтердің сәйкес моделін анықтау, мәліметтер қорын құруда ұтымды жоба жоспарын құру, сақталымды мәліметтерге сұраныс жіберуді ұйымдастыру және басқа да жайттар құрылып жатқан жүйенің функционалдылық тиімділігін анықтайды.

Қазіргі таңда қандай сала болмасын өз жұмыстарын автоматтандыруды көздеп отыр, соның ішінде, білімдерді ақпараттандыру мақсатында құрылатын жобаларды жүзеге асыруда жоғарыда аталған тиімділіктерге көп көңіл бөлуді қажет етеді. Мысалы, жоғары оқу орындарындағы кредиттік оқыту технологиясын қолданады, оның рейтингтік бағалау жұмысына автоматтандыру жобасының тиімділіктерін зерттеу жұмыстарын 2011 жылдан бері жүргізудеміз.

Соның нәтижесінде MySQL МҚБЖ-де құрылған «Кредиттік оқыту жүйесіне арналған «Рейтингтік бағалау»» құрылды. Енді бұл жүйені Oracle мәліметтер қорын басқару жүйесін жобалап өңдеу процесі жүріп жатыр. Бұл жүйелердің мүмкіндіктерін салыстырып, артықшылықтарын негізге ала отырып сараптамалық талдама жүргізудеміз.

This article discusses the use of DBMS Oracle, occupying a leading position in the world ranking. For this purpose were analyzed advantages, disadvantages, especially its use.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Скотт Урман, Oracle 9i. Программирование на языке PL/SQL. Разработка эффективных приложений с помощью PL/SQL. – М.: «Лори», 2008 г. – 528 с.;
2. Том Кайт, Пер. с англ./ORACLE для профессионалов. – Москва-Санкт-Петербург-Киев. изд.: DiaSoft, 2004г. — 672 с

*Артықова Е.О., Төлеухан Ж. К., Құрмет А.,
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық
университетінің аға оқытушысы*

ЖАҢА АҚПАРАТТЫ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ АҒЫЛШЫН ТІЛІ САБАҒЫНДА ТИІМДІ ПАЙДАЛАНУ

Ағылшын тілі сабағында жаңа ақпараттық технологияларды пайдалана отырып, студенттердің сөздік қорын молайту, сөйлеу тілінің грамматикасын қалыптастыру, дыбыстарды дұрыс айту, диалогтік сөйлеудің қалыптасуы, түсінгенін айта білуге үйрету.

Барлық жаңа технологияның мақсаты - пәнді оқытуда студенттің жеке басының дара және дербес ерекшеліктерін басқарып, олардың өз бетінше ізденуін арттырып, шығармашылығын қалыптастырып, пәнге деген қызығушылығын арттыру. Заман талабына сай, электронды оқулық, интернет, web сайтты қолданудағы жаңа ақпараттық технологияларды пайдалану тарих пәні үшін маңызы зор. Елбасымыздың Қазақстан халқына жолдауында ХХІ ғасырда ақпараттық қоғам қажеттілігін қанағаттандыру үшін білім беру саласында төмендегідей міндеттерді шешу керектігін атап көрсетті: Компьютерлік техниканы, интернет, телекоммуникациялық желі, электрондық және телекоммуникациялық құралдарды, мультимедиялық электрондық оқулықтарды оқу үрдісіне тиімді пайдалану арқылы білім сапасын көрсету. Сонымен қатар тәуелсіз еліміздің болашағы - жарқын, білімді, парасатты, өз ана тілімен бірге шетел тілі «ағылшын тілінде» еркін сөйлеп, өз елін, халқын, мәдениетін шетелге таныстыра алатын үш тілде еркін сөйлейтін азамат болып шығуы керек деген еді.

Қазіргі таңда ақпараттық оқыту технологиялардың озық үлгілерін қолдану арқылы білім берудің ғылыми-әдістемелік жүйесін жаңарту, оқыту әдістері мен тәсілдерінің түрлерін молайту, электронды оқулықтар жасауды ұйымдастыру ұлттық білім беру деңгейін халықаралық стандартқа жақындатуға мүмкіндік беретіні сөзсіз.

Ақпараттық-коммуникациялық технологияның тиімділігі- келешек ұрпақтың жан-жақты білім алуына, іскерлігі мен шығармашылығын еркін дамытуға жол ашатын педагогикалық-психологиялық жағдай жасауында.

Білім беру орындарында оқу үрдісін бүгінгі күнге лайықтап өзгерту- заман талабы. Ғылым ғасырының табалдырығынан аттағалы тұрған қазіргі таңда компьютер өмірдің барлық саласына кеңінен енуде. Қазіргі таңда жас ұрпаққа білім беру жолында ақпараттық технологияны тіл үйренуде тиімді пайдаланудың маңызы зор.

Компьютерлік телекоммуникациялар бүгінгі қоғамда үлкен қолданысқа ие. Мәселен бизнесте, ақпараттық құралдарда, ғылым мен білімде. Қазіргі заман оқытушы тек өз пәнінің терең білгірі болу емес, тарихи-танымдық, педагогикалық-психологиялық сауатты, саяси-экономикалық білімді және ақпараттық-коммуникациялық білімді және ақпараттық-коммуникациялық технологияны жан-жақты

меңгерген ақпараттық құзырлы маман болу керек. Ағылшын тілі - бүгінгі заманымыздың кілті, компьютер технологиясының кілті екені белгілі. Біздің мемлекетімізде жаңа телекоммуникациялық құралдың дамып келе жатқаны сөзсіз. Қазіргі заман педагогтарына компьютер және мультимедиялық құралдарды қолданудың сабақ өту барсында өте тиімді тәсіл екені белгілі. Бұл құралдың қуаттылығы соншалықты онымен бірге білім жүйесіне жаңа әдістермен бірге әлемдік ойлаудың жаңа идеологиясы (шығармашылығы) енгізілді. Бүгінгі күні Қазақстан Республикасының білім туралы тұжырымдамасы ойлы, өнерлі, білімді тұлғаны қалыптастыруға бағытталған және қазіргі білім жүйесі студенттердің танымдық белсенділігін дамытатын оқытудың дәстүрлі емес, белсенді түрін және әдістерін оқу процессіне енгізу бағытында құрылуы тиіс. Білімді дамыту үшін білім берудің үйреншікті әдісінен оқыту процессінде студенттердің пәнге деген қызығушылықтарын арттыратын білім берудің жаңа белсенді әдісіне көшу керек. Бұл тапсырманы оқыту процессінде тек жаңа технологияларды қолдану арқылы жүзеге асыруға болады. ХХІ ғасырды қоғамдық ақпараттандыру ғасыры деп жай атамаған. Компьютер - адам іс - әрекетінің барлық салаларында қолданылады. Сөйлеу – күрделі құбылыс болғандықтан адам өміріндегі қарым - қатынас құралдарының қызметін атқарады. Тіл бір ғана дағдыдан тұрмайды, тіл - лингвистикалық және экстралингвистикалық құрылымдардан тұрады. Тіл саласын меңгерту үшін мектепте түрлі жұмыстар атқарылуға тиіс. Бір ескеретін нәрсе, студенттердің білім деңгейі, ойлау қабілеті мен зеректігі, жұмысқа қызығушылығы мен оны орындау шеберлігінің, ықыласының әртүрлі екендігі. Бұл жағдайда студенттің байқампаздығы мен интуициясы, шыдамдылығы мен шеберлігі, әрбір білім алушымен ерінбей, уақытпен санаспай жеке жұмыс істеуі ғана оң нәтиже береді. Егер студентте ынта мен ықылас, шетел тілін үйренейін деген қызығушылық пен талапшылдық болмаса, білім беруші қанша жанын салып, оқытудың жаңа технологиялық әдіс - тәсілдерін қолданып оқытса да нәтиже беруі екі талай. Демек білім беруші мен білім алушының арасындағы қатынас пен байланыс екі жақты болуға тиіс. Дегенмен білім алушылардың ақпараттық мәдениетін қалыптастыруда ақпараттық – коммуникациялық технологияны қолдану оқытушының жұмысын біраз жеңілдететіні анық. Білімді қалыптастыру амалының негізгі мақсаты оқытушылар алған білімін студенттердің дамуына және олардың түрлі жаңалықтарды енгізуге, бүкіл өмір бойына алатын біліміне қолдану дағдысын қалыптастыруға бағытталады. Компьютерлік және ақпараттық технологиялар заман талабы. Бұл жұмыстың басты мақсаты компьютер желісін және мультимедиялық - электрондық құралдарды шет тілі сабағында тиімді қолдану, нақтылап айтқанда ағылшын тілі сабағында презентацияларды және мультимедиялық - электрондық құралдарды жоғарғы оқу орындарында және білім беру процесінде терең қолдану. Ең тиімді программалардың бірі Microsoft Power Point. Ол оқытушыға қысқа мерзімде өзінің үлкен дидактикалық материалдармен қамтамсыз етіп, компьютерлік білімін даярлауға көмектеседі. Және ол студенттердің түрлі қабілеттерін ашады. Олар: есте сақтау, көру, есту, ойлау, эмоционалды, автоматты және т.б. Интерактивті тақтамен презентацияны бірге қолдану студенттердің сабаққа деген қызығушылығын ерекше арттырады. Ағылшын тілі сабағында компьютерді, мультимедиялық және электрондық оқулықтарды және интерактивті тақтаны пайдаланғанда:

- лексиканы оқып үйретеді;
- сөйлеу ырғағын;
- диалог, монолог және рөлдік ойындарды;
- хат жазуға үйретеді;
- грамматикалық құрылымдарды түсіндіріп, студенттердің есінде сақтауға көмектеседі.

Ақпараттық және телекоммуникациялық технологияларды игеру қазіргі заманда оқу және жазу қабілеті болуы керек сияқты әрбір адам үшін қажетті шартқа айналды. Білім берудің және оқытудың ақпараттық технологиялары дегеніміз – ақпаратпен жұмыс істеуге арналған (аудио - видеотехниканы, компьютерді, телекоммуникациялық желіні) қолдануға негізделген педагогикалық технология. Қазіргі заман оқытушыдан тек өз пәнінің терең білгірі болуы емес, тарихи - танымдық, педагогикалық - психологиялық сауаттылық және ақпараттық сауаттылық талап етіледі. Ендеше кез келген оқытушының бойында ақпараттық құзыреттілік қалыптасуы тиіс. Ақпараттық құзыреттілік – ақпараттық мультимедиялық технологияларды пайдалана отырып, түрлі ақпаратпен теориялық білім мен тәжірибені ұштастыра отырып қолдана алу деген ұғымды білдіреді. Ақпараттық технологияларды пайдалану арқылы мектептегі сабақтарды жаңаша ұйымдастыру, оқытушының рөлі мен қызметінің артуына жағдай жасау, теориялық, ғылыми – педагогикалық және психологиялық зерттеулерге сүйене отырып, студенттердің құзыреттілігін қалыптастыру, ақпараттық технологиялар мен инновациялық оқыту әдістері арқылы студенттерді ізгілікке, елжандылыққа, саналыққа, адамгершілікке, имандылыққа, еңбексүйгіштікке тәрбиелеу. Сондықтан ақпараттық технологиын қолдану және ашық

бағалау жүйесін қолдану оқытушыға студенттердің пәнге деген қызығушылығын жоғарлатуының тиімді жолдары:

- студенттердің материалды игеру үрдісін психологиялық түрде жеңілдетеді.
- Пәнге деген танымдылық қызығушылығын тудырады.
- студенттердің көз қарасын кенейтеді.
- Сабақ үстінде көрнекілікті қолдану мүмкіндігі өседі.
- Пәнді оқуға және үлгерімді жоғарлату қызығушылығы туады.
- Теориялық материалды толық игеру болады.
- Ақпаратты табу, оны компьютерлік технология арқылы өңдеу.
- өз көз қарасын нақты және қысқаша қалыптастыру дағдысы.

Ақпараттық технологияларды пайдаланудың негізгі артықшылықтары мынадай:

1. Олар студенттерге тақырып шеңберінде немесе белгілі бір уақыт аралығында айтылуға тиіс мәліметтер көлемін ұлғайтады.

2. Білімге бір - бірінен үлкен ара қашықтықта орналасқан әр түрлі оқу орнында отырып қол жеткізуге болады.

3. Оқыту жүйесінің көп деңгейлі жетілдіру

Жаңа ақпараттық құралдарды ағылшын тілі сабағында қолданғанда күтілетін нәтижелер:

- үлгерімі төмен студенттерге көмектеседі;
- студенттердің пәнге деген қызығушылығын арттырады;
- сабақта пайдаланылатын көрнекіліктердің санын арттырады;
- студенттердің шығармашылығын арттырады;
- студенттерді жеке жұмыс істеуге үйретеді;
- грамматикалық құрылымдарды оңай түсінуге көмектеседі;
- студенттердің есте сақтау, есту, көру, сөйлеу, ойлау қабілеттерін дамытады;
- пікірталас, талдау, анализ жасау мүмкіндіктерін арттырады;

Көбіне мен ағылшын пәнінде компьютерді жаңа сабақ түсіндіргенде, грамматикалық құрылымдарды өткенде және қорытынды сабақта қолдану өте тиімді. Қорыта келгенде ағылшын тілі сабағында компьютер және т.б. жаңа ақпараттық құралдарды пайдалану заман талабы. Жаңа замандағы - Жаңа Қазақстанымыздың дамып келе жатқан қадамында оқу процессіне жаңа ақпараттық технологияларды енгізілуі де, келешекте компьютер заманы болатынына көз жеткізеді. Барлық жаңа технологияның мақсаты - пәнді оқытуда оқушының жеке басының дара және дербес ерекшеліктерін басқарып, олардың өз бетінше ізденуін арттырып, шығармашылығын қалыптастырып, пәнге деген қызығушылығын арттыру. Заман талабына сай, электронды оқулық, интернет, web сайтты қолданудағы жаңа ақпараттық технологияларды пайдалану тарих пәні үшін маңызы зор.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Қазақстан Республикасының Президентінің 2011ж/29 қаңтардағы Қазақстан халқына жолдауы.
2. Қазақстан мектебі 2002жыл №3 және №10
3. Ағылшын тілі мектепте 2010жыл №1 және 2009жыл №1
4. Хабаршы 2009 жыл №1

Annotation: This article deals with the using of innovation technology in the English language teaching. How to develop students listening and speaking .

Окушева Г. Т. – к.ф.н., доцент

Жанадилова З. М. – ст. преподаватель

КазНУ им.аль-Фараби, кафедра иностранных языков г/ф

E-mail: okushevag@mail.ru zzhanadilova@mail.ru

ПРИМЕНЕНИЕ CASE STUDY В ОБУЧЕНИИ ПРОФЕССИОНАЛЬНО-ОРИЕНТИРОВАННОМУ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ

Сегодняшний преподаватель иностранных языков значительно отличается от своих коллег недавнего прошлого. Во-первых, иностранные языки стали необычайно востребованы в наши дни благодаря процессу глобализации, требующему активного общения и обмена взглядами и информацией

между специалистами из разных стран по всем областям науки, экономики, образования и культуры. Во-вторых, широкий доступ к научной, учебной и методической литературе на иностранных языках и по иностранным языкам, а также возможность использования интернета, современных электронных источников и технических средств позволяют специалистам постоянно повышать свою квалификацию и идти в ногу со временем. Быть современным – это веление времени и долг преподавателя, так как постоянно меняющийся мир отражается в образовательной среде со всей очевидностью. Не понять этого – значит отстать от процесса преобразований, что может пагубно отразиться на его карьере, ведь преподаватель всегда работает с самой активной частью общества – молодежью, для которых все новое гораздо интереснее и актуальнее. Это заставляет преподавателей иностранных языков непрерывно работать над самообразованием и постоянно чувствовать себя студентами.

Современная методика иностранных языков, ориентированная на коммуникативный подход, является той областью науки, где вместе с традиционными методами, используются новые образовательные модели и технологии. Одним из инновационных способов организации обучения является case study или метод конкретных ситуаций, основанный на так называемом task based approach – проблемном подходе.

Как отмечается в литературе, «метод case-study наиболее широко используется в обучении экономике и бизнес-наукам за рубежом. Впервые он был применен в учебном процессе в школе права Гарвардского университета в 1870 году; внедрение этого метода в Гарвардской школе бизнеса началось в 1920 году в процессе преподавания управленческих дисциплин. Ведущая роль в теоретической разработке метода и практическом его применении принадлежит американским преподавателям (Dr. Copeland, J.A. Erskine, M.R. Leenders, L. A. Mauffette-Leenders, R. Merry). Сегодня метод case-study завоевал ведущие позиции в обучении, активно используется в зарубежной практике бизнес-образования и считается одним из самых эффективных способов обучения студентов навыкам решения типичных проблем» /1, стр. 1/.

Целью данного метода является совместное обсуждение, анализ и выработка практических решений предложенных проблем в учебной среде. Применение кейс метода направлено на расширение познавательных и творческих способностей студентов, а также дает возможность развивать командный дух, навыки командной работы, что является в современном мире одним из важнейших требований к достижению успеха.

При обучении иностранным языкам этот метод является одним из наиболее эффективных способов развития коммуникативных компетенций, активизации устной и письменной речи. Данный подход весьма популярен в современной методике преподавания иностранных языков во всем мире. Под ‘заданием’ или ‘задачей’ в этом случае подразумевается длительная речевая деятельность, первоочередной целью которой является достижение конкретного результата. Задания, как правило, включают в себя обсуждение, споры, интервью, рассуждения, рассказ, беседу и совместную выработку решения проблемы. Суть данного подхода заключается в следующем:

- Case study рассматривается как завершение, заключительная часть работы над совершенствованием речевых навыков, а не возможность практики конкретного языкового материала. Она должна быть по-настоящему мотивированной и соответствовать реалиям жизни.

- В центре внимания при изучении раздела или темы находится выполнение именно этих задач, а не эпизодическая речевая деятельность. С этой целью большая часть языкового материала, изучаемого в определенном разделе, связана с этими задачами, и студенты постепенно, шаг за шагом готовятся к выполнению этих задач, осваивая необходимые лексические, грамматические, речевые навыки через серию упражнений, чтобы не испытывать затруднений при обсуждении ситуаций. Такая работа дает возможность студентам максимально эффективно использовать в своей устной и письменной речи уже усвоенный в предыдущих разделах материал и развивать дальше не только коммуникативную, но и прагматическую, межкультурную и социокультурную компетенции.

Так, например, в учебном комплексе ‘Market Leader’ всех уровней, используемом для обучения профессионально-ориентированному английскому языку на экономических специальностях, каждый раздел заканчивается case study, который завершает изучение темы раздела. Поскольку данный комплекс разработан для обучения английскому языку для специальных целей, а именно, Business English, все темы основаны на реальных проблемах или ситуациях, связанных с бизнесом. Основная цель case study - вовлечь как можно больше студентов в процесс решения задач и поощрять их к активной коммуникативной деятельности. При этом студенты применяют те языковые и коммуникативные навыки и умения, которые они приобрели, работая над каждым разделом. Как правило, задания построены так, чтобы студенты вовлекались в процесс обсуждения проблем и предлагали свои пути решения через активную работу в парах или группах. Например, для студентов

начинающего уровня к теме “Sales” предлагается следующая ситуация: компания «Link-up Ltd» занимается продажей мобильных телефонов трёх известных марок и имеет сеть магазинов. Персонал помогает клиентам выбрать телефоны и дает консультации по пакету услуг. Дается краткая характеристика телефонов (цена, функции, особенности и т.д.) и пакет услуг. Задание студентам: создать группы по 4 человека, 2 из них – продавцы и 2 студента – клиенты. Каждый студент получает карточку с ролевой установкой и в соответствии с ней каждый продавец разговаривает с клиентом и выясняет, какой именно телефон он хочет купить. Далее продавцы обсуждают между собой, какие пакеты услуг они смогли продать, а покупатели обсуждают, какие пакеты они хотели и что купили.

Письменное задание заключается в следующем: Вы - работник этой компании и со следующего дня у вас отпуск. Вам необходимо написать e-mail коллеге с описанием телефона и пакета услуг, необходимый клиенту, и попросить коллегу заказать требуемый телефон, т.к. он отсутствует в продаже. Заказ необходимо выполнить к пятнице. Студенты должны написать e-mail по образцу /2, стр. 18/.

В продолжающих группах даются более сложные задания: обсудить ситуацию или проблему в команде и дать развернутый анализ причин недостатков, предложить меры по улучшению ситуации, написать письмо, бизнес-проект, подготовить презентацию инвестиционного плана и т.д. Каждый case study заканчивается обязательно письменной работой.

Например, в комплексе “New Market Leader” уровень Upper-Intermediate при работе над темой “Team building” обсуждается ситуация, связанная с приходом в компанию нового коммерческого директора, в задачу которого входит повышение продаж. Однако сложившаяся в компании атмосфера взаимного неприятия не позволяет выполнять работу эффективно. Студенты получают свои ролевые карточки и, внимательно ознакомившись с историей вопроса, должны обсудить в группах по 4 человека возможные варианты решения проблемы создания дружной, эффективной команды, а затем выработать общие рекомендации для по улучшению обстановки и меры по повышению продаж. Письменная часть работы заключается в написании письма на имя коммерческого директора с предложением мер по решению проблемы /3, стр. 74/.

Таким образом, все студенты вовлечены в совместную работу и вносят посильный вклад в совместный проект. Поскольку перед каждым студентом ставится конкретная задача, члены группы активно участвуют в обсуждении и разработке планов и презентаций. В процессе работы языковой аспект отходит на второй план. Забывая о том, что они могут сделать ошибки в речи, студенты преодолевают психологический барьер, и их речь на иностранном языке становится гораздо свободнее. Подобные задания помогают студентам раскрепоститься и думать, в первую очередь о том, *что* говорить, а не *как* говорить. В то же время, студенты учатся выражать свое мнение и взгляды, мыслить критически и творчески решать проблемы.

При использовании данного метода очень важно учитывать индивидуальные особенности студентов, необходим индивидуальный подход к каждому. Это объясняется тем, что при обсуждении одни студенты активно включаются в работу, высказывают свое мнение, не ожидая, когда их спросят. Другие студенты предпочитают прежде подумать и сформулировать свои мысли, прежде чем высказать их. Это не значит, что они хуже знают материал или боятся говорить. Здесь играют роль психологические особенности их характера. Как правило, их суждения более глубокие и всесторонние, поэтому требуется некоторое время, чтобы они собрались с мыслями и высказались.

Для успешного выполнения заданий case study необходимо осуществление следующих условий:

- вовлекать всех студентов в работу на каждом этапе;
- учитывать индивидуальные особенности студентов и использовать дифференцированный подход;
- использовать знания студентов в области их специальности и других областей, а также их жизненный опыт;
- инструкции перед началом выполнения заданий должны быть представлены ясным четким языком;
- поставленные цели и задачи должны быть понятны каждому студенту;
- рекомендуется краткий обзор и повторение языковых и коммуникативных навыков, пройденных в данном разделе, чтобы студенты активно использовали их при выполнении заданий;
- анализ ошибок в речи можно провести в конце урока, ведя запись наиболее типичных ошибок. Ошибки должны исправляться в конструктивной форме;
- необходимо дать студентам возможность самостоятельно делать выводы и рекомендации;
- рекомендуется поощрять творческий подход при решении проблем.

Этот вид работы выполняется нами регулярно в группах 1-го, 2-го и 4-го курсов бакалавриата, а также в магистратуре в соответствии с рабочей учебной программой. Практика устной и письменной речи при изучении профессионально-ориентированного английского языка требует от студентов определенных знаний и опыта в области специальности, так как без этого не получится осознанного, компетентного обсуждения и решения задач. Поэтому такой вид работы наиболее успешно проводится со студентами старших курсов, имеющих определенный багаж знаний и жизненного опыта для активного участия в обсуждении задач.

Что касается 1-го курса, к сожалению, дисциплина «Профессионально-ориентированный иностранный язык» с текущего учебного года введен в 1-м семестре, и на нее запланировано лишь три кредита. Опыт этого года показал, что первокурсники, только закончив школу, имеют слабое представление о своих специальностях и им трудно рассуждать на профессиональные темы. Поэтому мы считаем, что курс по выбору по деловому английскому языку следует вводить в учебный план на старших курсах.

Тем не менее, практика показывает, что подобные творческие виды работ привлекают студентов, пробуждая в них интерес к изучаемому языку, помогают студентам преодолеть психологические барьеры, страх и начать говорить на иностранном языке.

Кроме того, студенты учатся работать в команде, когда решения должны приниматься коллективно и каждый отвечает за результат. Ведь современные ученые утверждают, что успехов добиваются те, кто умеет работать в команде, и конкуренция должна быть не друг с другом, а между командами. При совместном обсуждении практических ситуаций, когда необходимо предоставить обоснованное решение, каждый студент выражает свое мнение и старается аргументировать свои высказывания фактами. Это способствует развитию у обучающихся таких важных навыков, как самостоятельное критическое мышление, умение слышать другое мнение и учитывать альтернативную точку зрения.

Список использованной литературы:

1. Долгоруков А. «Метод case-study как современная технология профессионально-ориентированного обучения». <http://www.vshu.ru/lections>.
2. D. Cotton, D. Falvey, S. Kent. Market Leader Elementary. Pearson, Longman, 2009.
3. D. Cotton, D. Falvey, S. Kent. New Market Leader Upper-Intermediate. Pearson, Longman, 2009.

Abstract

The article deals with the problem of practical application of case study to foreign language teaching in non-philological institutions. In our case this method is used for teaching Business English to students of High School of Economics and Business. It is one of the innovative methods which contributes to the development of communicative competences, team building and creative and critical thinking.

*Бекалаева А.О., Михальченко Е.Н.,
преподаватели Казахского национального
университета имени аль-Фараби*

ОСОБЕННОСТИ И СПОСОБЫ ПЕРЕВОДА ОККАЗИОНАЛИЗМОВ В ЖАНРАХ ФЭНТЭЗИ И НАУЧНОЙ ФАНТАСТИКИ

Ключевые слова: окказионализм, неологизм, аффиксация, транслитерация, калькирование, конверсия, интерпретация.

В настоящее время изучение новых слов, анализ словообразований и способы их возникновения отражают наиболее характерные тенденции в изменении словарного состава языка. Процесс образования новых слов и пополнения ими современного языка — процесс постоянный и представляет обширное поле для исследований. Одним из таких явлений являются окказионализмы.

Слово «окказионализм» латинского происхождения (*occasionalis* — случайный). Окказионализмы — это неологизмы, созданные поэтом или писателем, которые используются по правилам словообразования исключительно в условиях определенного контекста, как лексическое средство художественной выразительности. Они отражают особенности мировидения автора произведения, расширяют состав образных средств и служат одним из способов создания языковой игры.

Этот термин даже среди лингвистов понимается по-разному. Языковедами были предложены другие названия окказионализмов, такие как, авторские слова, стилистические неологизмы, неологизмы контекста, одноразовые неологизмы, литературные неологизмы, слова-однодневки, эгологизмы, индивидуально-авторские новообразования, произведения индивидуального речетворчества, эфемерные инновации, слова-самоделки, слова-метеоры, и др.

Почему же некоторые ученые называют окказионализмы неологизмами, правда, с некоторыми уточнениями?

Дело в том, что эти два лингвистических явления объединяет новизна. Но в одном случае это более постоянная характеристика, в другом же, временная. Окказионализмы, созданные однажды, «по случаю», ощущаются как необычные независимо от времени своего рождения. Неологизмы же постепенно становятся привычными для носителей языка и теряют свою речевую свежесть.

Некоторые неологизмы имеют недолгую жизнь, другие же закрепляются надолго, входят не только в живую обиходную речь, но и становятся неотъемлемой частью словесности. Окказионализмы же, создаваемые авторами для определённых художественных целей, редко выходят за пределы контекста, не получают широкого распространения и, как правило, остаются принадлежностью индивидуального стиля, так что их новизна и необычность сохраняются. Хотя в некоторых случаях и окказионализмы получают широкое распространение, но это скорее исключение из правила. Например, такие слова *стусеваются*, *бездарь*, *самолет* в свое время были окказионализмами.

Очень часто встречаются случаи образования окказионализмов из элементов нескольких языков. К примеру, иноязычные слова могут русифицироваться: *отхэппибёздить* (поздравить с днем рождения). Большое распространение при образовании окказиональных слов в русском языке получили иноязычные элементы *-мейкер* (словомейкер, лавмейкер, лайфмейкер, клонмейкер), *-мания* (покемомания, поттеромания, курникомания, банкомания).

Перед языковедами и переводчиками всегда стоит вопрос: Какой стратегии следует придерживаться при переводе окказионализмов? Сложность процесса перевода окказионализмов заключается в их новизне, свежести, уникальности или необычности. Они могут быть образованы любой частью речи и словообразовательной моделью. Также они являются новообразованными словами, не зарегистрированные в словарях и тесно связанные с содержанием произведения.

Так как многие окказиональные слова не имеют соответствий в языке перевода, переводчику надо заменять их словами, уже существующими в языке, или придумывать свои собственные "окказионализмы". Переводчик, столкнувшийся с ними в первый раз, может не иметь четкого представления о значении этих слов. Для их понимания нужно быть знакомым с контекстом произведения. Сложность передачи окказионального слова на другой язык, с точки зрения, межъязыковой коммуникации, заключается в отсутствии его эквивалента в языке перевода и основной проблемой при передаче окказионализма на другой язык будет необходимость передать его «культурный фон». Их функция - помочь читателю «вжиться» в реальность произведения.

Не стоит также забывать и об анализе структуры слов. Как правило, окказионализмы основаны на уже существующих словах и морфемах. Чтобы сделать перевод, следует помнить о трех важных этапах:

1. Анализ значения слова;
2. Определения авторского посыла;
3. Перевод посредством родного языка.

Переводчики отталкиваются от формы окказионального слова, от той словообразовательной модели, по которой оно было построено, пытаясь дать объяснение новообразованию. Используя знания о грамматическом значении частей слова, его можно расчленить на составляющие компоненты и построить своего рода предположение о значении слова, исходя из грамматической структуры.

В наше время многие слова, появляющиеся в художественной литературе, вызывают у читателей интерес, своей оригинальностью формы и гуманистическим содержанием. В особенности, это касается трудов в жанрах фэнтези и фантастики. Нет определенного единого мнения об их статусах. Дело в том, что они самодостаточны, обладают своеобразной особенностью, часто многоуровневые и философские по содержанию. Основные проблемы, связанные с их переводом: такие тексты полны вымышленных реалий, аллюзий и квази-собственных имен, т.е. имен, придуманных автором, для обозначения объектов, несуществующих в реальности.

В любом художественном произведении, в особенности в жанрах фэнтези и научной фантастики, есть не поддающиеся формальному переводу элементы текста. Они имеют особые черты, которые

следует учитывать при переводе, поскольку в противном случае, могут произойти коммуникативные сбои и нарушение целостности восприятия произведения. Отсутствие эквивалентов в языке перевода не означает невозможность передачи значения лексических единиц в тексте перевода. Для этого создаются окказиональные соответствия. Рассмотрим следующие основные способы перевода окказионализмов:

1. **Транслитерация.** Транслитерация заключается в том, чтобы при помощи русских букв передать буквы, составляющие иностранное слово. Например, *reptiloid* (рептилоид) у Д. Адамса. Среди лексических единиц, созданных в произведении специально, могут быть как известные любому читателю, уже не считающиеся окказиональными слова, "робот", "бластер", "android", и др. Этот прием часто используется при переводческих трансформациях имен собственных, названий географических объектов, имен персонажей, названий явлений.

Окказионализм является сложным многоплановым образованием, перевод которого требует принятия самостоятельного и оригинального переводческого решения. Яркими примерами окказионализмов данного способа являются такие термины и явления, как *muggle* (маггл), *quidditch* (квиддич), *squib* (сквиб), *snitch* (снитч) и многие другие в романе Дж. Роулинг «Гарри Поттер».

2. **Калькирование.** Преимущество калькирования состоит в ее лаконизме и простоте переводного эквивалента и ее моносемантической связи с оригинальным словом. Составные части безэквивалентной лексической единицы заменяются их буквальными соответствиями на языке перевода. К примеру, *Sub-Etha Sens-O-Matic* (Субэфирный чуткомат), *back-life* (задворки жизни); *moon-day* (лунные сутки); *suntiger* (солнцетигр), *star-run* (межзвездный полет). Или примеры переводов из трилогии Дж.Р.Р. Толкиена: *Snowmane* (Белогрив), *Windlord* (Повелитель ветра, Ветробой). В фантастическом романе Т. Пратчетта «Движущиеся картинки» мы встречаем переводы слов *Discworld* (Плоский мир), *Unseen University* (Незримый Университет), *Thunderfoot* (Громотоп), и т.д.

3. **Путем придания уже существующему слову еще одного значения.** Например, в романе Р. Брэдбери в романе «451 по Фаренгейту» слово *seashell* с узуальным значением «ракушка», у автора приобретает новое значение – «крошечные, с наперсток, радиоприемники-втулки». Или другой пример: *cat-ologue* (беседа двух женщин). Слово *cat* в английском в сленге означает «женщина». В трилогии Дж.Р.Р. Толкиена «Властелин колец» мы сталкиваемся со случаями, когда слова, известные нам и закрепленные в словарях, приобретают другое значение: *Men* (Громилы), *Bag End* (Торбина Падь, Засумки).

4. **Путем конверсии.** В своем романе "An Abundance of Katherines" Джон Грин употребляет глагол *to french* от *french kiss* – «французский поцелуй». В том же романе глагол *to ducttape* имеет значение «заклеивать изолирующей лентой». Другие примеры: *to rocket off* (покинуть планету на ракете), *We-Made-It* (наше достижение), *toughnecks* (упрямец, несговорчивый).

5. **Путем образования сложного слова или путем сокращения существующего слова.** К примеру, *wirehead* (сетевик), *hidinged* (лицо, скрывающее информацию), *lowtech* (отсталая технология). В романе Дж. С. Фоера "Extremely Loud & Incredibly Close" есть слово *Mencils – pencils for men*, что в переводе звучит, как «кармандаши-карандаши для переносных карманов». Так, к примеру Дж.К. Роулинг соединила две узуальные основы слов *Dementor* — от *dement* и *tormentor*, в результате чего появилось значение «мучитель, который сводит с ума», или *Wizengamot*—объединение слов *wizard* и *witenagemot* (совет старейшин при короле англосаксов), что как окказионализм значит «совет старейших волшебников». Также, у Дж.Р.Р. Толкиена, хоббитов по-другому называют *Halflings*, образованное от 'half' и 'ling', сленг в значении 'маленький человек' – «полурослик, невысоклик». Само слово «хоббит» – производное от *homo* и *rabbit* (человек - кролик).

Окказионализм является сложным многоплановым образованием, перевод которого требует принятия самостоятельного и оригинального переводческого решения. В тех случаях, когда соединяются слова, оканчивающиеся и начинающиеся на одну и ту же гласную или согласную, одна из них опускается: *cinemactor* (киноактер), *cinemadict* (постоянный посетитель кино), *atomaniac* (атомщик).

Многие аббревиатуры и сокращения являются общепринятыми и фиксируются в словаре сокращений. Но нередко встречаются сокращения, созданные автором и не являющиеся общепринятыми. Вначале термин или название может приводиться полностью, и лишь потом дается его сокращенное обозначение. Примеры: *SMSed* (эсмэсился), *to CNN* (отсиэнэнить, снять на канале CNN), *O.W.L.* - Ordinary Wizarding Level (*C.O.B.* – «Супер отменное волшебство»).

6. **С помощью продуктивных аффиксация (суффиксов и префиксов).** Эта самый распространенный способ образования окказионализмов. Например, глагол *to degnome*, означает «избавиться от гномов» или *offworlder* в переводе «пришелец с другой планеты». Особенно распространен сейчас в английском языке способ образования неологизмов и окказионализмов с помощью

префиксов: self-, super-, maxi- (miniseeder) и суффиксы -ee и суффикса -er. Например, у Джона Грина: *dumper* – человек, который разрывает отношения пары; *dumpee* – тот, с кем отношения разорваны.

7. Опускание. В некоторых случаях, нет необходимости переводить каждое слово, в связи с их семантической избыточностью. При переводе опусканию подвергаются чаще всего слова, выражающие значения, которые могут быть извлечены из текста и без их помощи. Переводчик должен быть осторожен, для того, чтобы не попасть в тенденцию адаптировать каждое новое слово на родной язык. Возьмем, к примеру, роман «Властелин колец» Дж.Р.Р. Толкиена. С точки зрения адекватного перевода слова “Mirkwood” соответствует «Лихолесью» и означает просто отдаленный лес, где-то на юге. Но в данном случае, не берется в расчет мифологическая система скандинавских легенд, которая послужила основой трилогии. В мифах лес ассоциировался с границей, разделяющей один мир от другого, и даже как земля мрака и владения мертвых. Или другой пример, когда в переводе не содержится соответствующий оригиналу окказионализм: в тексте оригинала содержится два слова *flet* (на всеобщем наречии) и *talan* (на эльфийском языке), значение которых объясняется в тексте. Переводчики опустили первое из них, так как это не влияет на общий смысл высказывания.

Интерпретация каждого окказионального типа всегда требует кроме лексико-грамматических знаний наличие определенного объема неязыковых знаний или знаний картины мира. Произведения жанров фэнтези и фантастики имеют особые черты, которые следует учитывать при переводе, поскольку в противном случае могут произойти коммуникативные сбои и нарушение целостности восприятия произведения. Одной из важнейших характеристик жанра является создание автором фантастического мира, в котором действуют созданные автором законы, зачастую отличающиеся от законов реального мира, что представляет дополнительную трудность при переводе.

Не менее важным фактором при переводе "окказиональных" слов и словосочетаний является общая эрудиция переводчика и его знание реалий жанра. Переводчик, не представляющий себе иной картины мира, чем его собственная, не знакомый с атрибутами жанра фэнтези и фантастики, не способен предложить читателю текст, эквивалентный по воздействию тексту иностранного языка. Одной из важнейших характеристик данных жанров является создание автором фантастического мира, в котором действуют созданные им законы, зачастую отличающиеся от законов реального мира, что представляет дополнительную трудность при переводе.

Переводчикам приходится создавать функциональные соответствия и замены, поскольку никакие новые словари не успевают за таким потоком новых слов. Впоследствии они могут оказаться удачными и пригодными для того, чтобы войти в специальный словарь, а затем и в двуязычные словари, а могут быть менее удачными и пригодными только для разового употребления.

Таким образом, окказионализм представляет собой новое слово, инновацию, созданную по необходимости. Характерными чертами реализации нового слова являются: социальная потребность, временной фактор, наличие творца, прикрепленность к контексту, наличие языковой модели и коммуникативная ценность. Именно благодаря изменениям язык может оставаться вечно живым и функциональным, люди образно переосмысливают свой опыт, реализуя происходящие изменения.

Список литературы:

1. Н.А. Задорожная «Новые слова: от окказионализма до неологизма - один шаг?»/ <http://shkolazhizni.ru/archive/0/n-59980/shkolazhizni.ru>
2. А.А. Горчханова «Особенности перевода окказионализмов»/ www.academia.edu/5159275/
3. Д.С. Кудрявцева «Анализ зависимости переводческих решений от характера интерпретации переводимых окказионализмов»/ knu.znate.ru/docs/
4. Л. А. Худобина «Окказионализмы как средство выразительности»/ studik.net/okkazionalizmy-kak-sredstvo-vyrazitelnosti/
5. A. Litak “Author neologisms in J.R.R. Tolkien’s trilogy ‘The Lord of the Rings’ (in original and translation)”/ www.pulib.sk/web/kniznica/elpub/

Резюме

Данная статья посвящена проблеме перевода окказионализмов или авторских слов в современной английской прозе. Для этого был изучен и систематизирован теоретический материал по теме исследования для описания его отличительных черт и особенностей. Также в данной работе были представлены различные способы перевода окказионализмов на основе литературных произведений жанров фэнтези и научной фантастики.

Abstract

The given article is devoted to the problem of translation of occasionalisms, or author’s words, in modern English prose. For this purpose theoretical material on this work was studied and systematized according to the theme of investigation to describe its specific features and peculiarities. Also different ways of translating occasionalisms on the basis of works in the genres of fantasy and scientific fiction are presented in the given work.

Түйін

Берілген мақала қазіргі кезеңдегі ағылшын прозасында кездесетін окказионализмдердің, немесе авторлық сөздердің, аударылу мәселелеріне арналған. Бұл мақсатта қарастырылып жатқан зерттеу бойынша теоретикалық мәліметтерге шолу жасалынды және олар жүйеге келтірілді, және басты ерекшеліктері мен өзгешіліктері суреттелді. Сондай-ақ, фэнтэзи және ғылыми фантастикалық жанрларындағы шығармалар негізінде бірнеше аудару тәсілдері мен амалдары ұсынылған.

*Ақшалова Б.Н.,
Гуманитарлық факультеттерге арналған
шет тілдер кафедрасының доценті, ф.ғ.к
әл- Фараби атындағы ҚазҰУ
Серікбаева С.З.,
аға оқытушы*

АУДАРМАНЫҢ НЕГІЗГІ ТҮРЛЕРІ

Аударма – тіл қызметінің бір түрі ретінде бір тілде айтылған ойларды басқа тілдің құралдарымен соған сәйкестікте немесе толық құндылықта беру процесі. «Аударма» сөзінің астарында белгілі бір тілдегі сөйлеу тілін – ауызша немесе жазбаша мәтінді, сөзді басқа тілде қайталап жеткізу жатқаны белгілі. Сонымен бірге, аударма – сөйлеу қызметінің бір түрі болғандықтан, оның мақсаты сөз сөйлеу құрылымын қайта құру болып табылады, нәтижесінде мазмұнның өзгеріссіз жоспары сақталумен бірге, ойды жеткізу жоспары да өзгереді, бір тіл екіншісімен ауыстырылады.

Аударманы негізінен төмендегідей екі үлкен түрге бөлуге болады:

1) **Ауызша аударма** - бұл тәржіманың жазбаша түріне қарағанда күрделірек құбылыс; ақпараттың мазмұн межесін және құрылым межесін жазбай, ауызша жеткізу түрі. Ауызша аударманың өзгешілігін зерттеу барысы 3 бағытта жүзеге асады. Зерттеудің 1-інші аспектісі факторлармен айналысады, түпнұсқаның мазмұнына сай аудармашының ақпаратты шығаруымен байланысты. Ауызша аударма- бұл ауызша сөз сөйлеуді шет тіліне аудару. Ауызша аударманың қабылдау қасиеті уақыт аздығымен, біртүзілділігімен, беделін түсірумен байланысты. Түсінушіліктің толықтығы ырғаққа, аз кідіріске, шапшандыққа тәуелді, ал қабылдау бастапқы мазмұндық бағыттарды қабылдау кезінде пайда болады. Аудармашы қабылданған «шаршы» ақпаратты мәтіннің мазмұнына қарай болжайды, әрі қарай қабылдау үрдісінде ақпараттың есіндегі жинағы пен кемуін болжауда ұйғарып, анықтайды. Ауызша аударманың теориясы аудармадағы психолингвистикалық өзгешелікті, лингвистикалық алғы шарттарының болжамына мүмкіндік туғызады және оның әр тілдегі мағыналық, дербестік, минималдық сөздің кесіндісінен болатын тәуелділігін суреттейді. Сонымен қоса, сөздің кесіндісі құлаққа қабылдау ақпаратынан айрылу мінезіне дейін көрінеді. Тағы да айрылудың орнына қайтару факторлары болады: пәннің білімі мен сөздің орны, олар босатулардың, дауыс ырғағының, сөздің эмоционалдық бояу мазмұнның аңғартады және т.б.

Ауызша аударманың теориясы аудармашының ауыз-екі сөйлеудің өзгешілігін суреттейді, әсіресе, әдеттегіден ерекше болатын «аударылатын емес» сөзі. Аудармашының сөзі түпнұсқаға хабардар болады және аударма үрдісінде қалыптасуымен ерекшеліктердің тууына себепші болады. Синхрондық аудармада айту үрдісі мазмұндау үрдісімен параллель бағытта өтеді (шешен сөздің қабылдауы), бірақ аударманың бөлігі ақпарат көз сөзінің аз кідірісінде айтылады. Синхрондық аударманы лингвистикалық бейнелеуде түпнұсқаның басталуымен және осы бөлшекті аударуға бөлінген уақытқа байланысты қорытындылады. Бұл аралықтың кең шамасы екі қатарлы тіл факторымен баяндалады. Біріншіден, ол шет тіл құрылымының ерекшеліктеріне тәуелді, сөз сегментінің ұзындығын қамтамасыз етеді, бірліктерден құрылатын көпмағыналық шекарада да жалданады.

Ілеспе аударма – бастапқы мәтінді тыңдап қабылдай отырып, ілесе, қосарласа, бір мезгілде аудару. Кәсіби аудармалардың бір түрі. Аударудың бұл түрі түпнұсқа мәтіннің айтылуымен қатар жүріп отырады. Арнаулы кабинеттерде ілеспе аударма түпнұсқаның мәтінін сөйлеушіге (мәтіннің авторына) ілесе отырып оқу арқылы, кей жағдайда сөйлеушінің ауызша баяндалған сөзін алдын ала дайындықсыз тікелей аудару арқылы жүзеге асырылады.

Көркем аударма мәселесімен айналысушы ғалым Ә.Тарақов ілеспе аударманың күрделілігін танытатын төмендегідей белгілерді атап өтеді:

а) бір мезгілде тыңдап әрі сөйлеу қажеттілігіне байланысты туындаған психофизиологиялық дискомфорт;

ә) баяндамашы не жарыссөзге шығушының микрофондағы сөзінің қайталанбауына қатысты психикалық кедергі. Өйткені баяндамашыны тоқтатуға, болмаса түсінбеген, не қалып қалған сөзін қайталап сұрауға болмайтындығы;

б) аударманың қайталанбауына және үлкен аудитория тыңдаушыларына байланысты психикалық кедергі.

Аудармада қателескенді қайта түзеуге болмайтындығы әрі кешірімсұрауға келмейтіндігі;

в) сөз сөйлеудің жылдамдығына байланысты психофизиологиялық кедергі /1, 36 б./.

Ғалым ілеспе аудармамен шұғылданатын аудармашыда қажетті төмендегідей қасиеттер болу керек дейді:

а) аудармаға өзін-өзі бейімдей білу;

ә) ынта-зейінді сөйленген сөзге барынша бағыттау қабілеттігі;

б) тосыннан туған кедергілерден шығуға қажетті қабілеттілік;

в) бірнеше тапсырмаларға бір мезгілде зейін аудару білу қабілеттілігі;

іс әрекет жылдамдығы, сөз сөйлеу шапшаңдығы, психикалық және ден күш-қуатының төзімділігі.

Ізбе-із аударма — мәтін тыңдалып болғаннан кейін жасалатын ауызша аударманың түрі. Ізбе-із аударманы шартты түрде екіге бөлуге болады. Олар: *парақтан аудару* және *абзацты-фразалы* аударма. Ауызша аударманың бұл түрі жауапты келіссөздер, саяси, экономикалық-қаржылық, құқықтық және басқа да мәселелер төңірегіндегі ресми кездесулер кезінде, пресс-конференцияларда, семинарлар мен дөңгелек үстелдер кезінде жүзеге асады.

Ізбе-із аударманың жүзеге асуын былайша сипаттап беруге болады: шешен біраз сөз сөйлейді (25-30 минут немесе одан да көп). Аудармашы шешен сөзінен кейін айтылған ойды аудару үшін жазба түсіре отырып, мәтінді ойша аударды. Қойылған мақсатқа сәйкес, аударма толық немесе қысқаша формада жүзеге асырылуы мүмкін. Алайда қазіргі уақытта ауызша аударманың стандарты біршама өзгерген және түпнұсқа мәтінінің үзіндісін аудару ұзақтығы кей кездерде 15 минуттан асып кетеді.

2) Жазбаша аударма – жазбаша түрде жасалатын тәржіме түрі; қағазға түсірілген жазбаша мәтінді екінші тілге жазбаша түрде аудару және бұдан алынған нәтиже. Барлық хат-хабар, ресми құжаттар, ғылыми және көркем шығармалар жазбаша аударылады. Түпнұсқа мәтін алдын ала танысу, көру, ойлау, пайымдау, талдау, зерттеу, сөздіктерді, басқа да лингвистикалық және лингвоелтанымдық, когнитивтік мағлұматтарды беретін анықтамалықтарға иек арту арқылы екінші тілге жазбаша түрде түсіріледі /2, 236./ Түпнұсқаның түрі мен мәніне қарай аударманың да қолданылатын әр алуан амал-тәсілдері бар. Мысалы, ресми құжаттарды аударғанда, түпнұсқаны қаз-қалпында бұлжытпай толық жеткізу көзделеді.

Жазбаша аударма процесіндегі ең басты құрал – сөздік. Қазіргі «ақпараттар легі» ғасырында аудармашының жұмысын сөздіктерсіз елестету мүмкін емес. Сонымен қатар, аудармашы арнайы терминдерді жылдам табуы үшін, алдымен, ақпараттың қандай дереккөздері бар екенін және оларды қандай ретпен әрі қалай пайдалану керектігін білуі қажет.

Жазбаша аударма өз ішінде екі түрге бөлінеді:

1) Көркем аударма - көркем әдебиет шығармаларын, яғни негізгі қызметі оқырманға көркемдік-эстетикалық әсер ету болып табылатын мәтіндерді аудару. Бұл процестің өтуі барысында аудармашының мүмкіндігі шексіз; ол екінші тілде жасалған мәтінді өңдеп, реттей алады. Әдеби немесе көркем аударма дегеніміз – бір тілде жазылған әдеби туындыны екінші тілдің құралдары көмегімен оқырмандарға жеткізу және түпнұсқасының стильдік, көркемдік ерекшеліктерін мейлінше нақты сақтап көрсету. Бұл жерде аудармадағы ең қиын нәрсе – лингвистикалық ерекшелігі емес, ол түпнұсқасының көркемдік жағын дұрыс жеткізу, яғни аудармашы туындының образдық әлемін, автордың идеясын, позициясын және стилін нақты, дәл көрсете білуі.

Көркем аударманың бүгінгі әдеби процестегі алатын орны үлкен.

Жақсы аударылған көркем аударма – сол тілдегі төл шығармалармен бірге өсіп, жымы білінбей біте қайнап сабақтасып кетеді. Ел мен елді таныстырады, жақындастырады, ұлттық мәдениетті байытады. Мұнда автор мен аудармашы өнер жарысына түседі, тіл мен тіл жарысқа түседі. Бұл ел мен елдің өнер жарысы. Демек, аударма шығармалар ұлттың ұлылығын, елінің елдігін дәлелдеудің бір жолы.

Ғалым А.Алдашева көркем аударманың төмендегідей айырым-белгілерін ұсынады:

а) көркем аударма – ойлаудың образдылық типінің жемісі; демек, мұнда индивидуалдық даралық, шығармашылық ізденіс бар; бірақ

ә) ізденістің шеңберіне шек қойылады, өйткені аудармашының алдында жатқан мазмұны-құрылымы дайын мәтін шығармашылық еркіндікке жібермейді;

б) көркем аударма да төл әдебиет сияқты эстетикалық қызмет атқаруы керек;
в) көркем аударма да төл әдебиет сияқты тұшымды, кедір-бұдырсыз оқылуы қажет;
г) сондықтан аудармада қазақ тілінің табиғи күйі, сөз қолдану, емлелік нормалары сақталуы тиіс /3,266./.

2) Ақпараттық аударма – қандай да болмасын ақпаратты, мәліметтерді беру болып табылады.

Ақпараттық аударманың өзі өз ішінде мынадай түрлерге жіктеледі:

- ғылыми-техникалық аудармаға ғылыми мақалалар, монография, техникалық сипаттама жатады.

Әр саланың өзіндік қолданылатын қалыпты стилі, термині, мәтіндік құрылымы болады. Бұл саладағы шығармаларды аударуға сөздік те аздық етеді, кәсіби маман біліміне, тәжірибесіне де сүйенген дұрыс. Ғылыми мәтіндер қатаң морфологиялық және синтаксистік құрылымға ие, сөздің бірыңғай орамдары, біркелкі стиль қалыптасқан. Ғылыми-техникалық еңбектерді аудару көп салалы білімді қажет ететіндіктен, бұған білікті кәсіби маман ретінде бейімделген жөн /4, 576./.

- ресми-іскери аударма. Ресми-іскери стильдің қарапайым үлгілерінен (өтініш, арыз, мінездеме және т.б.) бастап күрделі түрлеріне (жарғы, жарлық, ереже, келісім және т.б.) дейін қазақ тілінде көрініс тапты және олар түгелдей дерлік аударма процесі арқылы жүзеге асырылады.

- газеттік-ақпараттық аударма – жаңа мәліметтерді, тың деректерді, тосын оқиғаны оқырмандарға жеткізу. Мұндай мәтіндер әр алуан сипатта: қысқаша ақпараттық хабарлар, ресми хабарлар, мақалалар, шағын және кең көлемді сұхбаттар, тақырыптық әрі белгілі бір мәселеге қатысты мақалалар, хабарландыру, репортаж т.б. түрде беріледі. Алайда газет-журналдың қалыптасқан өзіндік бірыңғай, дербес стилі болады. Спорт газеттерінде спорттық стиль қалыптасқан сөз қолдану үлгісі болса, мәдениет баспасөзі эстетикалық, өнер ғылымы мәтіндеріне негізделеді. Әр саладағы баспасөздің өзіндік мақсат-мүддесі, идеологиялық нысаны, тақырыптық бағыт-бағдары қалыптасады.

Газеттік-ақпараттық аударма өз ішінде екіге бөлінеді:

а) Газет мәтіндерін аудару. Түпнұсқаға деген дәлдік тұжырымын қатаң сабақтастыру негізінде жүргізіледі. Бұл көбінесе ресми ақпараттық хабарлар, саяси келісімдер, қаулы, жарғылар, қысқасы үкіметтік маңызды құжаттарда қатаң сақталынады.

ә) Публицистиканы аудару – қоғамдық өмірдің өзекті мәселелері мен құбылыстарына арналады. Публицистикалық мәтіндер оқиғалық, ақпараттық, сыншылдық-талдамалық, саяси пікірталастық болып келеді. Ғылыми-ақпараттық мәтіні процесті, шындық құбылысын сипаттайды, түсіндіреді, талдайды, алдын ала пайымдайды, шындықты теориялық тұрғыдан дәлелдейді.

- тұрмыстық аударма – тұрмыстық немесе іскери ауызекі сөйлеу тақырыптарына тіларалық және мәдениетаралық қарым-қатынастың диалогтік формасы жағдайында туындайды. Мұндай жағдайларда негізінен қандай да бір мақсатқа қол жеткізуге арналған өзара қарым-қатынасқа бағыттылған ауызша мәтіндер жасалады.

Зерттеуші-ғалым А.Қ. Жұмабекова «Аударматанудың негіздері» атты кітабында аудармашылық қызмет субъектісінің сипаты мен оның аударылып отырған мәтін авторына қарым-қатынасы бойынша ажыратылатын аудармалардың мынадай түрлерін келтіреді:

1. Дәстүрлі (қолжазбалы) аударма – адам жасайтын аударма. Дәстүрлі аударманың келесі түрлері ажыратылады:

а) Авторлық емес аударма (немесе жай аударма) – түпнұсқа мәтінінің авторы болып табылмайтын аудармашының тәржімесі.

ә) Авторлық аударма (немесе автоаударма) – түпнұсқа мәтіні авторының өзі жасаған аудармасы.

б) Автор мақұлдаған аударма – автор талқылауынан өткен түпнұсқа мәтінінің аудармасы./5,346./

2. Машиналық (автоматты) аударма – арнайы бағдарлама бойынша компьютер жасаған аударма. Машиналық аударма негізгі үш жағдаяттарда сәтті қолданылуда. Біріншіден, бағдарлама лексикалық және грамматикалық құрылымы шектеулі, стандартты, тар шеңберде мамандандырылған мәтіндерді аудару үшін құрастырылады. Екіншіден, машина арқылы түпнұсқаның жалпы мазмұны жайлы түсінік беретін көп көлемді аударманы алуға болады. Үшіншіден, жұмысқа редактор кіріседі. Ол мәтінді аударуға дайындайды, яғни машина үшін қиын сөздерін алып тастап немесе басқаша жазып қайта редакциялайды.

Аралас аударма – мәтіннің дәстүрлі (немесе машиналық) өңдеуінің едәуір үлесін пайдалану арқылы жасалған аударма.

Аудармаға қойылатын басты талап – автордың стилистикалық өзіндігін сақтау, яғни адамдардың келбет-бітімі, жүріс-тұрысы бір-біріне қандай ұқсамаса, олардың сөз саптау машығы да бір-біріне сондай ұқсамайды, ендеше сол ерекшелікті айыра білу керек.

The main provisions from the linguistic theory of translation, the basic types of translation according to the content, perception and tailoring as well as conformity with the translation are considered in the article.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Тарақ Ә. Аударма процесі жайында // Аударматану (ғылыми-практикалық көмекші құрал). Құраст.: Құлманов С.– Алматы: «Тіл» оқу-әдістемелік орталығы, 2008. .
2. Көркем аударманың кейбір мәселелері (мақалалар жинағы). –Алматы: Қазмем.көркем.әдеб.бас,1957.
3. Алдашева А. Аударматану ғылымының басты ұғым-түсініктері туралы // Аударматану (ғылыми-практикалық көмекші құрал). Құраст.: Құлманов С.–Алматы:«Тіл»оқу-әдістемелікорталығы,2008.
4. Сабурова Г. Аударма да рухани байлық // Қазақ тілі мен әдебиеті,2000. №5
5. Жұмабекова А.Қ. Аударматанудың негіздері : Оқу-әдістемелік құрал. - Алматы,2012.

A. Zhaparova

Al-Farabi Kazakh National University

SET EXPRESSIONS ABOUT CHARACTER IN ENGLISH LANGUAGE

An American writer, political activist Helen Keller (1880 - 1968) once said that "Character cannot be developed in ease and quiet. Only through experience of trial and suffering soul can be strengthened, ambition inspired, and success achieved". As for American essayist, poet and lecturer Ralph Waldo Emerson (1803-1882) that "Character is higher than intellect. A great soul will be strong to live as well as think". In obedience to a Greek philosopher Heraclitus (535-475 BC) "Good character is not formed in a week or a month. It is created little by little, day by day. Protracted and patient effort is needed to develop good character".

Traditionally, in psychology, [psychiatry](#), and [psychoanalysis](#), the term “character” has been used to refer to constellations or configurations of behavioral traits: “hysterical characters” are described as histrionic; “passive-aggressive characters” show [anger](#) covertly by withholding; “narcissistic characters” are excessively self-centered; “borderline characters” form chaotic and primitive relationships; and so on. How might character be understood from a perspective like mine that takes organizations or worlds of emotional experiencing as its principal focus {1}.

The term character is closely connected to a man. Diverse types of description are used to depict and render one's character. Stylistic devices are also applied here. Stylistic devices are simile, synecdoche, metonymy, personification, apostrophe, hyperbole, symbol, allegory, imagery, motif, paradox and so on. Say, character description with simile looks approximately like that; He was as good as gold. Authors frequently use similes to depict a character's traits. These are similes: «nose like an ancient potato, hair like an exploding volcano, voice like a howling werewolf, eyes like a faraway sky, moved as fast as a tornado». Hyperbole is a deliberate exaggeration of some quality or quantity or size of an object. It is needed to intensify one certain property of the object and adds vividness to the description. Examples of Hyperbole on these themes, Timmy's intelligence in some episodes borders on mental retardation, especially in his performance at school, despite that he constantly outwits his enemies which are even more stupid than him, including his own [teacher](#). Or [Trixie](#)'s crazy attitude in a couple of episodes is said to be a result of bad writing, to the point where her fans consider these episodes [non-canon](#).

Whilst speaking about character of a human-being, it can be subdivided into positive and negative. Usual affirmative traits are adaptable, affable, amiable, agreeable, ambitious, brave, bright, broad-minded, calm, careful, charming, considerate, courteous, creative, diligent, determined, dynamic, easygoing, generous, gentle, gregarious, hard-working, patient, persistent, pioneering, self-disciplined, sincere, sociable, versatile, wise, witty and lots others.

Typical vices and shortcomings of a man: being aggressive, aloof, arrogant, big-headed, boastful, bone-idle, bossy, callous, cantankerous, careless, cowardly, cynical, deceitful, dishonest, dogmatic, domineering, finicky, foolish, greedy, grumpy, impatient, impolite, impulsive, indiscreet, jealous, Machiavellian, mean, miserly, narrow-minded, nasty, naughty, obstinate, selfish, silly, sneaky, stubborn, touchy, truculent, unkind, unpredictable, untrustworthy, vague, vengeful, vulgar, weak-willed.

Diverse ways of character description can be served by idioms also. An idiom is a set phrase where the words together give one entire meaning. Suppose, a big cheese stands for a prominent or influential person in a group of family; a cock and a bull story means a story or an explanation which is undeniably not true; an early bird implies someone who gets early in the morning; a witch hunt indicates an attempt or try to seek

and punish those who have options that. Someone's characteristic features are not exceptions; they might be also expressed with great deal of idioms, set expressions in English language. Look at them.

As cold as ice - this idiom can be used to describe a person who does not show any emotion.

As mad as a hatter - this simile means that someone is crazy or behaves very strangely. In the past many people who made hats went insane because they had a lot of contact with mercury.

Average Joe - an ordinary person without anything exceptional about them. Bald as a coot - a person who is completely bald is as bald as a coot.

Barefaced liar is one who displays no shame about lying even if they are exposed.

Bark is worse than their bite - someone who's bark is worse than their bite may well get angry and shout, but doesn't take action.

Barrel of laughs, they are always joking and you find them funny.

Bold of brass - someone who is as bold as brass is very confident and not worried about how other people will respond or about being caught.

Class act - someone who's a class act is exceptional in what they do.

Cry-baby is a person who gets emotional and cries too easily.

Daft as a brush – someone who is daft as a brush is rather stupid.

Dumb as a rock – to have no common sense are stupid.

Fit of pique - if someone reacts badly because their pride is hurt, this is a fit of pique.

Good-for-nothing - a lazy person who doesn't do anything useful is a good-for-nothing.

Hail-fellow-well-met, someone whose behavior is hearty, friendly and congenial.

Hard as nails a person who is as hard as nails is either physically tough or has little or no respect for other people's feelings.

High-handed, if someone is high-handed, they behave arrogantly and pompously.

Hopping mad, if you're hopping mad, you are extremely angry. I may be daft, but I'm not stupid - I might do or say silly things occasionally, but in this instance I know what I am doing (Usually used when someone questions your application of common-sense).

In rude health - they are very healthy and look it.

A Johnny-come-lately is someone who has recently joined something or arrived somewhere, especially when they want to make changes that are not welcome.

Just off the boat - they are naive and inexperienced.

Keep up with the Joneses - people who try to keep up with the Joneses are competitive about material possessions and always try to have the latest and best things.

Laughing stock - If someone becomes a laughing stock they do something so stupid or wrong that no one can take them seriously and people scorn and laugh at them.

Moral fiber is the inner strength to do what you believe to be right in difficult situations Example: He lacked the moral fiber to be leader (In American English the correct spelling is 'fiber'.)

Off your chump – crazy or irrational.

Out of your mind, they are so emotional about something that they are no longer rational.

Pleased as punch - when someone is pleased as punch, they are very satisfied about something.

Rest on your laurels – people rely on their past achievements, rather than trying to achieve things now.

Sharp as a tack, if someone is as sharp as a tack, they are very clever indeed. There is no fool like an old fool - When an older person behaves foolishly, it seems worse than when a younger person does the same, especially in relationships, as an older person should know better. To have the courage of your convictions - you are brave enough to do what you feel is right, despite any pressure for you to do something different.

Two-faced - someone who is two-faced will say one thing to your face and another when you're not there.

Yes-man – someone who always agrees with people in authority is a yes-man. {2}

No doubt, one's character, his strong and weak sides, his vices can be said in a couple of words, without intricate, complicated word and phrases called idioms. But it is an idiom that makes sentence sound better, gives it extra power, coloring and vividness.

We may say about a person, who is suspicious and not reliable, just like this, he is untrustworthy. This meaning is also can be said with the help of idioms, like these shady character, fly-by-night, fair-weather, two-timing, two-faced, duplicitous, double-dealing, double-faced. Which do you like best, first way of description with just a word, or the latter on, more expressive and allusive idioms? The answer is certain and clear.

Here some more idioms on one's character.

Armchair critic - is a person who makes comments and criticisms about a situation that they are not actually doing anything to help fix the problem. Imagine a person sitting in a big, comfortable armchair and making criticisms about something, without getting up and taking action!

A busybody is a person who constantly wants to know about or interfere in the details of other people's lives.

A cheapskate is a person who hates to spend much money – and spends little money even in cases where more spending is needed. In this example sentence, John should have invested more money in a gift for his mother, but he only spent \$5! Another way to describe a person like this is “stingy.”

A couch potato is a lazy person who spends a lot of time sitting down or lying down, watching TV, playing video games, or doing some other activity that doesn't involve physical activity.

A person who is down-to-earth is practical, sensible, and realistic. Being down-to-earth is the opposite of being a dreamer, visionary, or “having your head in the clouds.”

Describing someone as “behind the times” means the person is old-fashioned and has not adopted certain modern customs, beliefs, or behaviors.

A more negative word to describe a person who is “stuck in the past” is fuddy-duddy. This word is more of a criticism, whereas “behind the times” is more diplomatic.

A go-getter is a person who is active, energetic, and has the initiative to pursue the things they want.

A goody-goody or goody two shoes is a person who always acts good, sweet, or nice, and follows the rules perfectly. They never do anything bad or rebellious.

A know-it-all is a person who thinks they know everything, and that their opinions and ideas are the best.

The idioms “smart Alec” and “wise guy” are similar, but have more of a connotation of a person who demonstrates their cleverness in an arrogant or sarcastic way.

A “man of his word” or “woman of her word” is a person you can trust because they tell the truth and keep promises.

A mover and shaker is an active person who helps their company, organization, or group make progress. A person who is set in his or her ways is stubborn and committed to their current way of doing things. They aren't open to changing, even if the change would be an improvement.

A slime ball is a disgusting, horrible, person who deserves to be hated. A person can be described as a slime ball in any context (not only romantic relationships). This word can be used for anybody who did an especially terrible, dishonest, or violent action.

A social butterfly is an extroverted person who loves to socialize. Like a butterfly goes quickly from flower to flower, a “social butterfly” often goes around a room having conversations with many people.

Someone who is a “stickler for [something]” is a person who strongly insists on that quality or behavior, and wants or expects other people to maintain the same standard. People are usually sticklers for some rule of correctness, such as neatness/cleanliness, punctuality, correct grammar, tradition, accuracy, etc. wet blanket / party pooper / spoilsport / killjoy / stick-in-the-mud - These idioms describe a person who discourages fun or enjoyment for other people, or who prevents other people from having fun, through their actions or their negative attitudes. A worrywart is a person who worries constantly and excessively.

People are different, contradistinctive and individual. One is a coach potato, whereas the second is live wire. The third is many-sided, crackerjack; nobody's fool and quick-witted, while someone is featherbrained and muddle-headed. In 21st century, the age of globalization and communication, in this quick and rapid, winged and fleet time, in order to be competitive and worthy, one must be well-informed and widely read, all there and long-haired, egg headed. Multifarious, innumerable, lousy with rich meaning idioms will be helpful there.

List

Түйіндеме

Бұл мақалада автор ағылшын тіліндегі адам мінезін сипаттайтын идиомалар, тұрақты сөз тіркестерін келтіреді, оларға түсіндірмелер жасайды. Психология ғылымына жалпы сипаттама берледі. Автордың пікірінше, идиомалар мен тұрақты сөз тіркестері ағылшын тілін оқытуда үлкен септігін тигізе алады.

Abstract

In the given article the author presents set expressions, idioms about man's character, gives explanation to them. General description to psychology science is given. According to the author's opinion, the knowledge of idioms and set expressions can be helpful in the process of English language learning

1. Stolorow R. D. *Trauma and Human Existence: Autobiographical, Psychoanalytic, and Philosophical Reflections*. New York: Routledge, 2007.- 256p.
2. www.usinenglish.com

АҚПАРАТТЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ПАЙДАЛАНА ОТЫРЫП ЭЛЕКТРОНДЫҚ ҚҰЖАТ МӘСЕЛЕСІН ШЕШУ

XXI ғасыр – озық ақпараттық технологиялар ғасыры. Сондықтанда адам баласының алдына қойылған мәселе - сол ақпараттық технологияларды жетілдіре отырып құжаттармен жұмыс мәселесін шешу болып табылады. Ақпараттарды меңгерген адам – әлемді де меңгереді. Қазіргі уақытта ақпараттар алу, жинау және өңдеу жаңа деңгейде тұр.

Алынатын жасалынатын ақпараттардың барлығы да тиісінше тіркеліп отырады. Тіркелетін ақпараттарды материалдық тасымалдаушы – құжаттар болып табылатыны белгілі. Құжат мәселесі жайлы америкалық сенатор Эверетт Дирксен, өзінің: «Миллион мұнда, миллиард анда, біз міне нағыз ақшалар туралы сөйлей бастадық» деп айтқан сөзін қайта тұжырымдаса, құжаттар туралы: «Миллион мұнда, миллиард анда, сіздер құжаттардың нақты проблемалары туралы өте жақын кезде айта бастайсыздар» дейтін пікіріне қосылатын уақытқа жеткен сияқтымыз.

Америкалық автор, журналист және биограф Джеймс Глейктің айтуынша, қазіргі таңда адамзат баласы басынан өткізіп отырған ақпараттар тасқыны жаңа проблемалар тудырушы мәселе болып отыр. Адамзат тарихының өткен кезеңдерімен салыстырғанда, біз қазір өте көп ақпараттар сақтаймыз және қажет емес ақпараттарды жою немесе сүзгіден өткізу үшін, оны жинағанға қарағанда, өте көп еңбек ету қажеттігін ескерткен.

Құжаттану проблемалары жөніндегі жариялымдарда «*document*» және «*record*» арасындағы айырмашылық, негізге алынатындардың бірі болып табылады. Сол уақыттарда осы айырмашылық көбінесе еленбейді. Ағылшын тіліндегі «*document*» және «*record*» көп жағдайларда «құжат» сөзімен беріледі, бұл кей кезде аударма мәтіндерін түсінуде қосымша қиындықтар туғызатын мәселе.

Әуелі сөздіктерге жүгініп көрейік. Орыс сөзі «документ» пен ағылшын сөзі «*document*» латынның *documentum* – «үлгі», «куәлік», «дәлел» сөзіне барып тіреледі. Ағылшын сөзі «*record*» латынның *recordare* – «есте сақтау» сөзіне сай келеді.

«*Document*» терминінің мәні, былайша түсіндіріледі, яғни: бір нәрсені дәлелдеу немесе қолдау, негіздеу үшін пайдаланылатын шынайы немесе ресми қағаз. «*Record*» сөзі, өткен оқиғалар немесе қалай да осы оқиғалармен байланысты еске түсіруді білдіреді. «*Record*» сөзінің басқа да түсіндірілетіндігі қызық, мысалы, әдетте белгілі бір қызмет саласына қатысты және белгілі бір жүйеге салынған бір нәрселер немесе біреу туралы таныс немесе белгілі фактілердің жиынтығы, және біртұтас ретінде қарастырылатын, байланысқан (деректер базасындағыдай) ақпараттар бірлігінің жиынтығы.

Сонымен ақпараттарды уақытында және бір кеңістікте беру үшін адам жасаған әдіспен бекітілген ақпараттары бар материалдық нысанды құжат деп атау қалыптасқан.

Қазіргі кезде құжаттарды жасау үшін қолданылатын компьютер бағдарламалары жеткілікті. Солардың ішіндегі ең тиімдісі электрондық құжаттар болып табылады. Электрондық құжаттың ақпараттық табиғатына тән бір ерекшелік – ол қағаз құжаттарға қарағанда әлдеқайда ұзақ сақталады және одан гөрі сенімдірек. Мұнда ақпарат сақталатын негізге емес, сол ақпараттың өзіне баса назар аударылады. Оның материалдық негізін сақтауға байланысты жұмыстар қосалқы мәнге ие болады. Әйтсе де, бұл құжаттарға қатысты нәрселердің бәрі: ақпаратты (мазмұнды), материалдық негізді, деректемелер мен құжат түзу технологиясын және оны қолдану тәсілдерін тұтас бірлікте алып қарау қажет. Ақпарат жазылатын қандай да бір негіз болмаса, құжат та болмайды. Электрондық құжат та сол сияқты. Электрондық құжаттарды сәйкестендірудің, ең бастысы түпнұсқаландырудың мәні зор. Электрондық құжаттарды сәйкестендіру мен түпнұсқаландырудың үйлесімді әдістемесін жасау – алыс болашақта да олардың түпнұсқалық қасиетін сақтауға кепіл бола алады. Әйтсе де бірыңғай баламалы технологияларды қолданбайынша электронды құжат өз негізіндегі файл күйінде қала береді. Мұндай электрондық құжаттарды мәтіні өшіп қалған қағаз құжаттармен салыстыруға болады: құжат бар болғанымен, іс жүзінде жоққа тән. Яғни электрондық құжатты файлдан шығарып, ақпараттың монитор экранынан оқуға болатын жағдайға келтіргеннен кейін ғана «құжат» деп есептеуге болады.

Қазір электрондық құжаттар бойынша жұмыс жүргізу ісінде мынадай проблемалар бар:

- электрондық құжаттар бойынша жүргізілетін жұмыстарды нормативтік-әдістемелік құралдармен қамтамасыз ету деңгейі ақпараттық-технологиялық тұрғыда қамтамасыз ету деңгейінен артта қалып келеді.

- атқарушы билік органдарындағы электрондық құжаттар бойынша жүргізілетін жұмыстарға қолданылатын техникалық жабдықтардың әр тектілігі.

- басқару органдарындағы құжаттаманы басқару ісін автоматтандыру жөнінде қолданылатын бағдарламалық құралдардың әр түрлілігі.

- құжаттарды басқарудың автоматтандырылған жүйесі мен құжаттарды мұрағаттық сақтау ісінің ұштаспауы.

Электрондық құжат айналымының құқықтық базасын қалыптастыру – істің жартысы ғана. Енді алда келесі кезең – электронды құжаттарды ұзақ мерзімдік сақтаудың сенімді жүйесін жасау кезеңі түр. Бұл технологиялық шараларды да, ұйымдастыру шараларын да қамтиды.

Электрондық құжаттар мұрағаты – бұл іс қағаздарын жүргізу қызметі мен құжат айналымын автоматтандыруды арнайы бағдарламалармен жабдықтаушылар ойлайтындай жай ғана дербес сервер, компьютер немесе ақпаратты дерек көздерін сақтайтын орын ғана емес; бұл және пайдаланушыға керекті электрондық ақпаратты тауып беруге арналған іздестіру жүйесі де ғана емес. Жалпы, мақсат, міндеті жағынан электронды құжаттар мұрағаты (соның ішінде әсіресе мемлекеттік мұрағат) кәдімгі дәстүрлі мұрағаттан ешқандай айырмашылығы жоқ. Бұл, ең әуелі, құжаттардың құндылығын сараптаудан бастап, оларды пайдалануға дейінгі мұрағаттық сақтау ісінің бүкіл циклін қамтамасыз ететін технологиялар мен өндірістік процестер болып табылады. Ол құжаттардың есебін алу, сипаттау, сақталуын қамтамасыз ету және ғылыми-анықтамалық аппараттарын жетілдіру секілді іс-шаралар арқылы жүзеге асырылады.

Қазіргі кездегі шапшаң жүріп жатқан жаһандану үрдісі әлемдік бәсекелестікті күшейте түсуде. Елбасы Н. Ә. Назарбаев Қазақстанның әлемдегі бәсекеге қабілетті 50 елдің қатарына кіру стратегиясы атты жолдауында «Білім беру реформасы - Қазақстанның бәсекеге нақтылы қабілеттілігін қамтамасыз етуге мүмкіндік беретін аса маңызды құралдарының бірі» деп атап көрсетті.

XXI ғасыр – бұл ақпараттық қоғам дәуірі, технологиялық мәдениет дәуірі, айналадағы дүниеге, адамның денсаулығына, кәсіби мәдениеттілігіне мұқият қарайтын дәуір.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Сариева Р. Мұрағат және тарих. Алматы, 2004.205б.
2. Іс жүргізу проблемалары.//Қазақстанда іс қағаздарын жүргізу. 2012 №8 40-42б.

Атабаева Г. К.,

*“Туран” университетінің магистранты
Ғылыми- педагогикалық бағыт*

АҒЫЛШЫН ТІЛІН МЕНГЕРУДЕГІ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ КЕДЕРГІЛЕР МЕН АСПЕКТІЛІР

Қазақстан Республикасының тұңғыш Президенті Нұрсұлтан Назарбаев "Қазақстан - 2050 Стратегиясы" халыққа жолдауынан "Үш тұғырлы тіл" жөнінде мәселе қозғаған. Бұл керемет, талқылауға тұрарлық тақырып деп ойлаймын. "Үш тұғырлы тіл" қазақ халқының жастарының болашаққа деген кілті, себебі қазіргі кезде бүкіл әлем бір-бірімен тығыз байланыста, қарым-қатынаста. Тілді жетік меңгеру өзге елдің таңғажайып дүниелеріне қол жеткізуге көмектеседі, төрткіл дүниенің төрт бөлігін ашады десек артық емес. Осы күннің өзінде шет тілін меңгергеніміздің арқасында еліміз ғылым-білім саласында, технологияда, электроника, биология, медицина сынды т.б. салалардан жетістіктерге жетіп қана қоймай, жаңа асуларға да ие. Ағылшын тілі жастардың болашағы, алысқа жетелер жетістігі болмақ. Әр бір адам ана тілінде ойлайды және кез-келген тілде сөйлемес бұрын, барлық ақпаратты біріншіден ана тілінде ойластырады. Сол себепті ана тілін еш бір халық ұмытпайды. Жалпы кез-келген дүниені үйрену, ол психологиялық үрдіс болып саналады. Дәл осыған байланысты біз, адам, не себепті тез, нақты, жылдам тілді үйрене алмайтындығын анықтаймыз.

Қазіргі таңда ағылшын тілінің әлеуметтік дәрежесі жоғары екендігі бәрімізге де белгілі. Ағылшын тілінің, қазіргі әлеуметтік ортада алатын орны зор екендігі бәрімізге аян. Ағылшын тілін меңгеру арқасында, шет елдерден кез-келген салада қолданылатын әдістемелер мен заманауи технологиялар елімізде қолданылуда. Сол сияқты заман талабына сай жаңа дүниелерді меңгеруге Ағылшын тілінің тигізген септігі де аз емес. Қазіргі жастар міндетті түрде шет тілін меңгергені жөн. Қазіргі қазақ қоғамындағы тілдік ахуалды барласақ, жұртшылықтың ешкімнің үгіттеуінсіз-ақ ағылшын тіліне қарай ойысып бара жатқанын аңғарамыз. Өйткені тіл білгенге дүниенің төрт тарабы ашық, жаңа ақпараттар алуға мүмкіндік мол екендігі анық.

Адамдар психикалық тұрғыға ие жандар, ал әр адамның психикасы әр қандай, ендеше барлық адам бірдей ақпаратты қабылдай алмайды, яғни біздің мысалда тілді үйрене алмастық осыған байланысты. Ең алдымен психологиялық тұрғыда, жеке дара өзге тілді қабылдау үшін, шет тілінде сөйлеуге үйрету керек. Сөйлеу – әрекет процесі болып табылады. Сөйлеу әрекеті дегеніміз - адамның қарым-қатынас жасау үрдісіндегі қоғамдық-қатысымды қажеттілігін еске асыру тісәлі. Сөз бұл жағдайда ойды құрастырудың және жеткізудің құралы ретінде болады. Психолог ғалымдар сөйлеу әрекетін адам ағзаның психофизикалық жұмысы деп санайды. Өзге тілді үйрену, тілдік аспектілерін меңгеру - қарым-қатынастар құралы ретінде қолдана білуге дағдылану үрдісіндегі күрделі мәселе. Тілді жүйелі түрде меңгеру мектеп курсынан басталғандықтан, оны оқыту қазіргі ғалымдарды, атап айтқанда, лингвистиканың, психологияның, педагогиканың соңғы жетістіктеріне сүйенері сөзсіз. Осы тұрғыда одақ кезінде шетел тілін өзге тіл ретінде оқытудың ғылыми негізі жан-жақты қарастырылған. Шетел тілін үйрену барысында психологияға көңіл бөлмеу мүмкін емес, өйткені ол адам сана-сезіміндегі шындықтың психикалық заңдылықтарының адамның рухани жан сезімдерінің ойлау іс-әрекетінің көрінісі. Өзге тілді меңгеру мәселелерін қарастыру барысында психологияның алар орны ерекше. Ал тіл қандай психологиялық қиыншылықтарға байланысты қиын қабылданады десек, мына мәселелерді тізбектеп шыға аламыз:

1. Тілдік психология кедергілерінің мәселелері;
2. Өзге тілдерді қабылдауда кездесетін психологиялық кедергілер мәселесі;
3. Қос тілділік мәселесінің теориялық әдіснамалық негіздері.

Тілдік психология кедергілерінің мәселелері тілді қабылдауда психологиялық тұрғыдан адам санасында ақау туғызады. Соның нәтижесінде ересек адамдарда тіл үйренуге деген қорқыныш пайда болады. Негізінен психикалық кедергі туғызатын, танымдық процестер жүйесі болып та табылады. Қазір біз танымдық процестер жүйесіне, қандай элементтер кіретіндігін және олар қандай кері әсер тигізетіндігін анықтаймыз. Кез-келген танымдық процесс бейнелеу және реттеу қызметін атқарады. Бірақ бейнелеу қызметінен басым процестер (танымдық процестер) және реттеу қызметінен басым психикалық процестерді (эмоция, ерік) бөліп көрсетуге болады. Танымдық процестер жүйесіне келесі процестер кіреді: түйсік және қабылдау, зейін, ес, қиял, ойлау. Танымдық процестер жүйесінің барлық жүйелі блоктары үнемі өзара әрекеттесу процесінде болады және танымдық іс-әрекеттің бірлігін қамтамасыз етеді. Танымдық процестер жүйесіне өзара әрекеттесу процесінде үнемі барлық нәтижелер көрінеді. Қабылдау - қоршаған орта заттары мен құбылыстарының барлық қасиеттерінің жиынтығын кешенді бейнелеу процесі. Түйсік - қоршаған орта заттары мен құбылыстарының жеке қасиеттерін бейнелейтін қарапайым процесс. Басқа сөзбен айтқанда, адам қоршаған ортаның барлығын түйсінеді. Түйсік пен қабылдау бір-бірімен өте тығыз байланысты. Кез-келген түйсіну қабылдауға, тұтастай қабылдауға дейін жеткізуге болады. Жекедаралық тіл меңгеру мәселесінде де түйсіне білу керек және ақпаратты қабылдау қажет. Тілді түйсіне алмаған адам оны сезіне алмас, ал сезіне алмаса ол адам сол тілде көп қате жасары анық. Нақты психикалық тұрғыда тілді қабылдай отыра түйсіну, сол тілде дұрыс сөйлеуге ықпал етеді. Адам сол тілді дұрыс екіпінге салып сенімді түрде қабылдайды. Сондықтан түйсіну және қабылдау шет тілін меңгеруге қажетті бөлшек болып есептеледі. Ес - бұл бейнелеудің интегралды үздік түрі. Ол кез-келген психикалық процестің негізінде жатыр. Ес психикалық өмірді ұйымдастырудың негізгі түрлерінің бірі болып табылады. Есті танымдық процестердің ядросы деп атайды. Тіл меңгеру барысын, кез-келген уақытта еске түсіруге болады. Осы ес өмір бойы өтілген дүниені алдымызға қайтарып әкеліп тұрады. Сол себепті неше түрлі методикаларды қолдана отырып, оқылған ақпаратты барынша ұзақ уақытқа еске сақтап қалуға тырысу керек. Есте ашық, жарқын дүниелер ұзағырақ сақталатыны бәріне де мәлім. Ойлау - танымдық процестерінің барлық жұмысының мұраты, ақпаратты өңдеудің ақырғы үшінші деңгейі. Ойлау басқа танымдық процестердің барлық бұрмалауларын түзетеді. Ойлауды әдетте психологияда адамның болмысты, оның мәнді байланыстары және қатынастарымен қоса жанама және жалпылай бейнелеуі ретінде анықтайды. Ойлау - логикалық ойлау тәртібін дамытады, ал бұл тіл меңгеруге өз жеңілдігін тигізеді. Мәселен, ағылшын тілінің грамматикасын оқи отырып, біз ол әрдайым қайталанып тұратын тізбектен құралғанын байқаймыз. Міне, дәл осындай жерде адам кішкене ойланса, келесі жолы логикамен тақырыпты тезірек қабылдайды және тезірек түсінеді. Оқытылып отырылған ағылшын тілі жөніндегі ақпарат, басқа да жана дүниелер іспетті ойлау түрлеріне байланысты қабылданады. Ойлау теориялық және тәжірибелік болып екіге бөлінеді.

Қазіргі кезде балон үдерісіне байланысты осы тәжірибелік тұрғы қолданады. Тәжірибе теорияда түсінілмеген дүниені оңайлықпен адам санасына қабылдатады. Мысалы, ағылшын тілін үнемі тек жаттап, кітаптан оқып жүргенге қарағанда, адамдармен ағылшынша сөйлессеңіз немесе ағылшын тілінде бейне баяндай, фильмдер көргеніңіз абзалырақ болар. Себебі, практика яғни тәжірибе теория-

ны дұрыс түсінуге және бекітуге көмектеседі. Сөз - әрекеттік тілдік материалдардың бәрін оқу тәрбие ісін жүргізу барысында іскерлік пен дағдыға мықтап айналдырылғанда ғана іске асырылады. Л.С.Рубинштейн дағдыны саналы түрде орындалатын іс-әрекеттің жаттығулар арқылы автоматтандырылған компоненті деп қарайды. Психологтар дағдыларға қоса студент өз ойын дәл жеткізуге септігін тигізген іс-қимыл, дауыс ырғағы т.б. да қолдану қажет деп есептейді. Ойын сөзбен жүйелі түрде жеткізе алуы үшін адамда алдымен ой туады, ал ой мен сөйлеу - бір-бірімен өте тығыз процесс. Неғұрлым жан-жақты терең ойлаған сайын адамның айтпақ болған ойы соғұрлым нақты, айқын болып шығады. И.А.Зимняя сөйлеудің негізі ой болып табылатынын айта келе шетел тілін үйретуге студенттерді әуелі қызықтыру, талпындыру арқылы ойландыруға жағдай жасау керек екендігін айтады. Ол үшін түрлі студенттерді қызықтыратын қосымша материалдар қолданылады.

Шетел тілін меңгеру - сөз дағдыларының жүйесін игеру. Тіл адам психикасында қажет бола қалған сәтте пайдалана алатындай дағды түрінде болады. Біз А.А. Леонтьевтің "қарым-қатынас жасау үшін қалыптасқан сөз дағдылары жеткіліксіз, ол үшін сөйлеу іскерлігіде қажет" деген пікірді құптаймыз. Іскерлік шығармашылық іс-әрекетке жетелейді, өйткені ол ойлаумен, сезіммен, қиялмен байланысты. Ағылшын тілі материалдарын меңгерудің процестері тікелей сол материалдардың психологияларына байланысты қаралады. Тілдік материалдардан сабақ беруде студенттердің сезімі мен түсінігін, байқауы мен қабылдауын, ойы мен қабілетін ескеріп отыру - ағылшын тілін меңгерудің белгілі шарттары. Сондай-ақ сабақ үрдісінде жеке студенттердің үлгерімін байқап, тәуір, нашар үлгерудің себептерін де ескеріп отырған мақұл. Психологиялық тұрғыда, адамның сөйлеу әрекеті ойлаумен, оны жинақтау, талдау, салыстыру, дерексіз ойлау, жалпылау сияқты операцияларымен тығыз байланысты. Сөйлеу әрекеті - психикалық күрделі әрекет ретінде тілде төрт жағдайда көрінеді: оқу, тыңдау, сөйлеу, жазу. Оқу, тыңдау репродуктивті деп аталса, сөйлеу, жазу продуктивті деп аталады. Сөйлеу әрекеті адамның іс-әрекетінің бірі ретінде түрткі, себеп арқылы жүзеге асады. Мәселен, шетел тілі сабағында дағды жаттығу процесінде қабылданады. Оны қалыптастыру үшін жай қайталау жеткіліксіз, оған арнайы жаттығу қажет. Студенттердің бойында фонетикалық дағдыларды (жеке дыбыстарды дұрыс айту, сөздердің дауыс екпінін дұрыс қою, сөйлемдердің дауыс ырғағын мөнерін келтіре дұрыс айту дағдыларын) қалыптастыру үшін студенттерге өлеңдер мен ән үйретудің үлкен маңызы бар. Мұндай жұмыс процесінде негізінде студенттер материалды толық меңгереді. Ағылшын тілі тақырыптарын дағдыландыру, пысықтау, қайталау, сияқты жұмыс процестерін өз ішінде қамтиды.

Өзге тілдерді қабылдауда кездесетін психологиялық кедергілер мәселесі. Бұл сатыда кездесетін адамның ең басты кедергісі - қорқыныш. Оған кез-келген дүние мысал болуы мүмкін. Мысалы: оқушы ағылшын тілін меңгермесе нашар баға алуы мүмкін, ересек адам табысты жұмысынан айырылып қалуы мүмкін, қоршаған орта тілді білмеген адамды ақымақ санауы мүмкін. Міне, осының бәрі психологиялық қысым, қысым үрейге, ал ол өз кезегінде шынайы қорқыныш сезіміне әкеледі. Психологиялық тұрғыда кедергі болса ешбір адам тіл меңгере алмайды. Ол уайымдайды, сасқалақтайды және өз сенімін жоғалтады. Бұған себеп, үрей, қорқу, күлкіге қалуым мүмкін деген сезім. Қос тілділік мәселесінің теориялық әдіснамалық негіздері деген Билингвизм терминіне кеп тіреледі. Билингвизм деген не? Адам баласының санасы бір уақытта екі тілде ойланады және ақпаратты екі тілде өңдейді деген сөз. Билингвизмнің жақсылығы дәл осыда өз ана тілінде ойын жинақтап адам өзге тілге оңайлықпен аударады. Бірақ, Билингвизмнің теріс жағында осыда егер адам ақпаратты миында өз тілінде жинақтай алмаса өзге тілде де белсене жұмыс атқара алмайды. Соның салдарынан қорқу пайда болады. Әр бір ақпаратты естіген сайын адам қорқа берсе, ол да бір психологиялық күйзеліске немесе ауытқуға әкеп соғады.

Түйіндеме: Бұл мақалада ағылшын тілін меңгерудің психологиялық кедергілері мен аспектілері қарастырылады. Сондай-ақ танымдық процестер жүйесінің бұл мәселеде алар орны ерекше екендігі де рас. Ағылшын тілін үйрену барысында, тілді дұрыстап меңгеру үшін танымдық процестерін жетік меңгеру керек

Резюме: В данной статье рассматриваются психологические барьеры и аспекты овладения английским языком. Также система познавательных процессов занимает важное место в этом вопросе. В процессе обучения английскому языку, для его лучшего усвоения также необходимо овладеть познавательными процессами.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. С.М. Жақыпов «Жалпы психология негіздері». - Алматы, 2012
2. С.Л.Рубинштейн. Основы общей психологии. П, 2005 г.
3. С.С. Құнанбаев Современное язычное образование. - Алматы, 2005
4. М.Е.Литвак «Командировать или подчиняться». - Ростов, 2003
5. Л.А.Корпенко «Психологический словарь». - Москва, 1990

МАЗМҰНЫ

XXI ҒАСЫРДАҒЫ ҚАЗАҚ ФИЛОЛОГИЯСЫНЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Кәкішұлы Т.	Ата жырау
Әбдезұлы Қ., Алдашова Н.	Қызыл сұңқар
Сейітжанов З.	Буырқанған халықтың дауылпазы
Тілепов Ж.	З.Қабдолов шығармашылығының зерттелу мәселелері
Есембеков Т.О., Айнабекова Г.Б.	Әдеби шығарманы филологиялық талдау үдерісі
Мәдібаева Қ.	Зейін Шашкиннің «Теміртау» романындағы замандас тұлғасы
Бисенғали З.	Ғұмырнамалық роман тарихына жаңа көзқарас
Темирболат А.Б.	Художественное своеобразие романа у. Эко «имя розы»
Жаксылыков А.	Метасемантические формы в структуре эссе и их передача
Кибальник С.	Поэтика интернетекстуальной аккультурации оригинала
Ахмет К.	XX ғасыр басындағы қазақ әдебиет тарихының зерттелуі
Тививальди-Хамраев А.	Новый взгляд на историю Казахстана
Үмбетаев М.	Мұхтар Әуезовтің халық әдебиетін саралау сабақтары
Әбдікүлова Р.	Қазақ повестерінің сюжетикасы
Асқаров Н.	Ұлттық білім беру жүйесін қалыптастырудың Өзекті мәселелері
Сәкен С.И.	«Аңшыбай және оның ұрпақтары» циклы және Едігенің шыққан тегі
Дәрібайұлы С.	Ақын-жыраулардағы ислам негіздері
Әмір Жалғабай, Толқын Рамазан	Жыр дүлділі
Асқарова А., Баязитов Б.	«Соңғы көштегі» тарихи деректілік
Сейдімханова Т.Б.	Шәкәрім Құдайбердиев шығармаларындағы шығыстық дәстүрлер
Жапарова А.	Сердечные сказки Сутеева
Кусеева С.	Тәуелсіздік жылдарындағы қазақ ақындарының поэмаларындағы көркемдік тұтастық
Сарпекова М.	Т. Кәкішұлының «Мағжан-Сәкен» атты монографиясындағы қазақ әдебиетінің даму мәселелері

ФИЛОЛОГИЯ ҒЫЛЫМЫ ДАМУЫНДАҒЫ НЕГІЗГІ БАҒЫТТАР

- Абдулина А.Б.**
Концепт пути в прозе Сатимжана Санбаева
- Ашимханова С.А.**
«Каббала» Т.Уайлдера и художественные искания первых десятилетий XX века
- Ержанова С.**
Махамбет шығармаларындағы рухани тәуелсіздік
- Масолова Е.А.**
Логика колоризма в романе Толстого «Воскресение»
- Бұлдыбай А.С.**
Айтыс жанры- өміршең жанр
- Болатова Г.Ж.**
Translation of "The book of Words" by Abai into the Russian language
- Қалқабәева С.Ә.**
Жастардың адами болмысын сөз еткен роман
- Машақова А.К.**
Исследование зарубежной литературы в Казахстане
- Сағындық Н.**
Әл-Фараби еңбектерінің зерттелуі
- Бисенбаев П.**
«Көрұғлы» жырының нұсқалары
- Шортанбаев Ш.**
Қ.Ысқақов прозасындағы тұлға өлеуеті және қаламгерлік ұстаным
- Мекебаева Л.А.**
XX ғасырдың 20-30 жылдарындағы әдебиеттің зерттелуі
- Түсіпхан Н.**
Ғаббас тоғжановтың «әдебиет және сын мәселелері» еңбегінің мәні
- Оспанова А.**
Ғұмар Қараштың азаттықты аңсаған туындылары
- Шолпанбай С.Қ.**
Қазақтардың мифтік танымындағы генотиптік діни жүйелер
- Есентаева А.Ы.**
Шәкәрім шығармашылығы – шоқтығы биік шығармалар шоғыры
- Айтбайқызы Н.**
Казезова А.
Қазақ эпостарының жанрлық ерекшеліктері
- Сыдықова С.**
Ахат Жақсыбаевтың шығармашылық қырлары
- Құрманқызы Ш.**
Қазақтардың мифтік танымындағы генотиптік діни жүйелер
- Мейірбекова А. магистрант**
А.Байтұрсынұлы негізін салған қазақ әдебиеттануы
- Қойшыбаева Н. магистрант**
Ғ.Мүсірепов психологиялық шығармалардың хас шебері
- Тұмабаева Ф., магистрант**
А.Сүлейменовтың драмалық шығармаларының ерекшеліктері

ТІЛДЕРДІ ОҚЫТУМЕН, ЗЕРТТЕУДЕГІ ЖАҢА ІЗДЕНІСТЕР

- Турумбетова Л.А.**
Перевод как средство межкультурной коммуникации
(на примере перевода казахских и русских сказок)
- Тәуева Р.М.**
On Some Issues of Foreign and Second Language Learning
- Айсұлтанова К.А.**
Усвоение грамматического материала в процессе речевой деятельности

Карашина Г.Т., Оразаева Г.А.	Атрибутивные конструкции в английском и казахском языках
Халенова А.Р., Атабаева Г.К.	Ағылшын тілін арнаулы мақсатпен оқытуда жеке тұлғаға бағытталған әдістер.....
Gaukhar Atabayeva, Asel Ramazanova	Ways of development of the practical skills of students in higher education
Әшірбекова Г., Есназарова Р.	Газет репортажының жазылу ерекшеліктері
Байбақтина А.Т., Андақұлова У.А.	Қосымшалар құруда ORACLE мәліметтер қорын қолдану туралы.....
Артықова Е.О., Төлеухан Ж.	Жаңа ақпаратты технологияларды ағылшын тілі сабағында тиімді
Оқушева Г., Жанадилова З.	Применение case study в обучении профессионально-ориентированному иностранному языку
Бекалаева А.О., Михальченко Е.Н.	Особенности и способы перевода окказионализмов в жанрах фэнтэзи и научной фантастики
Ақшалова, Серікбаев	Аударманың негізгі түрлері
Zharagova A.	Set expressions about character in English language
Башенова Б.	Ақпараттық технологияларды пайдалана отырып электрондық құжат мәселесін шешу
Атабаева Т.	Ағылшын тілін меңгерудегі психологиялық кедергілер мен аспектілер.....

Ғылыми басылым

**«XXI ҒАСЫРДАҒЫ ФИЛОЛОГИЯ ҒЫЛЫМЫ:
МӘСЕЛЕЛЕРІ МЕН БОЛАШАҒЫ»**

атты халықаралық ғылыми форум
материалдарының жинағы

16 мамыр, 2014 жыл

ИБ №

Басуға 10.06.2014 жылы қол қойылды. Пішімі 60x84 1/16. Көлемі 15,91 б.т.
Офсетті қағаз. Сандық басылыс. Тапсырыс №. Таралымы дана. Бағасы келісімді.
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің «Қазақ университеті» баспасы.
050040, Алматы қаласы, әл-Фараби даңғылы, 71.

«Қазақ университеті» баспаханасында басылды.